

Catalan **Historical** Review

Number 5 / 2012

Institut
d'Estudis
Catalans · Barcelona · Catalonia

Free online access via
<http://revistes.iec.cat/chr/>

Visit our blog:
<http://blocs.iec.cat/chrbloc/>

Aims and scope

THE CATALAN HISTORICAL REVIEW, the international journal of the History and Archaeology Section of the Institut d'Estudis Catalans (IEC), aims to enable the current state of knowledge about the history of the Catalan-speaking lands – Catalonia, the Valencian Land, the Balearic Islands, and other lands related to them – to be known throughout the world. It will achieve this by publishing articles of synthesis dealing with ongoing research into major topics of political, social, economic, legal, literary and artistic history of all periods, from the most ancient to the most recent, on the basis of the literature published in recent years.

Copyright

Submission of a manuscript to the CATALAN HISTORICAL REVIEW implies: that the work described has not been published before, including publication on the World Wide Web (except in the form of an abstract or as part of a published lecture, review, or thesis); that it is not under consideration for publication elsewhere; that all co-authors have agreed to its publication. The corresponding author signs for and accepts responsibility for releasing this material and will act on behalf of any and all co-authors regarding the editorial review and publication processes.

If an article is accepted for publication in the CATALAN HISTORICAL REVIEW, the authors (or other copyright holder) must transfer to the journal the copyright, which covers the non-exclusive right to reproduce and distribute the article, including reprints, translations, photographic reproductions, microform, electronic form (offline, online) or any other reproductions of a similar nature. Nevertheless, all articles in the CATALAN HISTORICAL REVIEW will be available on the internet to any reader at no cost. The journal allows users to freely download, copy, print, distribute, search, and link to the full text of any article, provided the authorship and source of the published article is cited. The copyright owner's consent does not include copying for new works or resale. In such cases, the specific written permission of the CATALAN HISTORICAL REVIEW must first be obtained.

This work is subject, unless the contrary is indicated in the text, the photographs or in other illustrations, to an Attribution – Non Commercial –

Non-Derivative Works 3.0 Creative Commons License, the full text of which can be consulted at <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/>. You are free to share, copy, distribute and transmit the work provided that the author is credited and re-use of the material is restricted to non-commercial purposes only and that no derivative works are created from the original material.

Disclaimer

While the contents of this journal are believed to be true and accurate at the date of its publication, neither the authors and the editors nor the publisher can accept any legal responsibility for any errors or omissions that may be made. The publisher makes no guarantee, expressed or implied, with respect to material contained herein.

Subscription information

ISSN print edition: 2013-407X
ISSN electronic edition: 2013-4088
Legal Deposit: B-14914-2009

1 issue will appear in 2012.

The annual subscription fee (including handling charges) is 40.00 € (VAT not included).

Subscription orders should be sent to:

CATALAN HISTORICAL REVIEW
Institut d'Estudis Catalans
Carrer del Carme, 47
E-08001 Barcelona, Catalonia, EU
Tel. +34 932701636
Fax: +34 932701180
E-mail: publicacions@iec.cat

Cancellations must be received by 30 September to take effect at the end of the same year.

Change of address: allow six weeks for all changes to become effective. All communications should include both old and new addresses (with postal codes) and should be accompanied by a mailing label from a recent issue.

Electronic edition

An electronic edition of this journal is available at <http://revistes.iec.cat/chr/>

E-prints of the articles may be published before distribution of the printed journal. Authors must be aware that, after electronic publication, they cannot withdraw an article or change its content. Any corrections have to be made in an Erratum, which will be hyperlinked to the article.

Editorial Office

Alfons Tíñena, Journal Manager
Josep M. Palau, Assistant

CATALAN HISTORICAL REVIEW
Institut d'Estudis Catalans
Carrer del Carme, 47
E-08001 Barcelona, Catalonia, EU
Tel. +34 932 701 629
Fax: +34 932 701 180
E-mail: cathistorical@iec.cat

Editorial support

Mary Black, Catalan-English translation.

Cover illustration

Close-up of the central table of the altarpiece of Saint George (1468)
Tempera on wood table by Pere Niçart. Diocesan Museum, Palma.
Recreation of the city of Mallorca

EDITOR-IN-CHIEF*

Albert Balcells, Universitat Autònoma de Barcelona

ASSOCIATE EDITORS*

Manuel Ardit, Universitat de València

Francesc Fontbona, Biblioteca de Catalunya

Josep Guitart, Universitat Autònoma de Barcelona

Josep Massot, Institut d'Estudis Catalans

Tomàs de Montagut, Universitat Pompeu Fabra

ADVISORY BOARD*

Josep Amengual, Universidad de Deusto

Xavier Barral, Université de Rennes

Thomas N. Bisson, Harvard University

Dolors Bramon, Institut d'Estudis Catalans

Joan-Ferran Cabestany, Institut d'Estudis Catalans

Pere Casanelles, Societat Catalana d'Estudis Hebràics

Jordi Casassas, Universitat de Barcelona

Jordi Castellanos, Universitat Autònoma de Barcelona

Efrem Compte, Institut d'Estudis Catalans

Dominique de Courcelles, Centre National de la Recherche Scientifique

Miquel Crusafont, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics

Núria de Dalmau, Universitat de Barcelona

Eulàlia Duran, Institut d'Estudis Catalans

Romà Escalas, Institut d'Estudis Catalans

Francesca Español, Amics de l'Art Romànic

Gregori (Francesc) Estrada, Institut d'Estudis Catalans

Georges Fabre, Université de Pau

Gaspar Feliu, Universitat de Barcelona

M. Teresa Ferrer, Institut d'Estudis Catalans

Paul Freedman, Yale University

Josep M. Font i Rius, Institut d'Estudis Catalans

Joaquim Garriga, Universitat de Girona

Joaquim Garrigosa, Societat Catalana de Musicologia

Carne Gràcia, Universitat de València

Miquel Gros, Societat Catalana d'Estudis Litúrgics

Christian Guilleré, Université de Savoie

Enric Guinot, Universitat de València

Albert G. Hauf, Institut d'Estudis Catalans

Jocelyn N. Hillgarth, University of Toronto

Nikolas Jaspert, Ruhr-Universität Bochum

Manuel Jorba, Universitat Autònoma de Barcelona

Simon Key, University of Southampton

Giovanni Lilliu, Università di Cagliari

Gabriel Llompart, Institut d'Estudis Catalans

Henry de Lumley, Musée National d'Histoire Naturelle de Paris

Tomàs Martínez, Universitat Jaume I

Joan Mas, Universitat de les Illes Balears

Marc Mayer, Universitat de Barcelona

Concepció Mir, Universitat de Lleida

Joaquim Molas, Institut d'Estudis Catalans

Anscari Manuel Mundó, Institut d'Estudis Catalans

Olimpio Musso, Università di Firenze

Alexandre Olivar, Institut d'Estudis Catalans

Antoni Pladevall, Institut d'Estudis Catalans

Olivier Poisson, Université de Paris

Paul Preston, London School of Economics and Political Science

Antoni Riera, Universitat de Barcelona

Santiago Riera, Universitat de Barcelona

Josep Maria Salrach, Universitat Pompeu Fabra

Joan Sanmartí, Universitat de Barcelona

Eva Serra, Universitat de Barcelona

Antoni Simon, Universitat Autònoma de Barcelona

Jaume Sobrequés, Societat Catalana d'Estudis Històrics

Narcís Soler, Universitat de Girona

Eliseu Trenc, Université de Reims

Jürgen Untermann, Institut d'Estudis Catalans

Jill R. Webster, University of Toronto

Michel Zimmermann, Université de Versailles-Saint-Quentin-en-Yvelines

* Members of the History and Archeology Section and Presidents of its the Institut d'Estudis Catalan's Affiliated Societies

Contents

Number 5

2012

Albert Balcells	7	Foreword
Josep Torró	11	The eastern regions of Al-Andalus before the conquest by Catalonia-Aragon: An overview
Maria Teresa Ferrer	29	Catalan commerce in the late Middle Ages
Llorenç Ferrer	67	The diverse growth of 18th-century Catalonia: Proto-industrialisation?
Enric Gallén	85	Guimerà in Europe and America
Susanna Tavera	101	Anarchism or anarchisms? The history of a heterogeneous revolutionary deployment, 1930-1938
Dolors Bramon	117	Joan Vernet i Ginés (1923-2011). In memoriam
Marc Mayer	121	Géza Alföldy (1935-2011). In memoriam
	125	Historical publications of the Institut d'Estudis Catalans during 2011
	133	Erratum
	135	Catalan Version

Foreword

This appearance of this fifth edition of the *Catalan Historical Review* can be viewed as the consolidation of a journey that has been underway for half a decade. For over six years, enthusiastic efforts have been devoted to this enterprise by its contributors and editorial council alike. This issue has continued to follow in the footsteps of its predecessors, offering up-to-date surveys on the most important issues in the history of the Catalan-speaking lands in all their facets and epochs.

The four centuries of Muslim domination in southern and western Catalonia – called *Catalunya Nova* or New Catalonia – and the more than five centuries of this domination on the Balearic Islands and in Valencia, left the mark of the culture of Al-Andalus – the Arabic name of Hispania – on the toponyms, crop watering systems, archaeological remains and architectural heritage. For this reason, the issue of mediaeval Islamic culture in what are today the Catalan-speaking lands is the subject of the first article in this issue of our journal. The successive political fragmentations of Muslim Spain, captured in its Mediterranean periphery, and the temporary reunifications of Al-Andalus with North African intervention hardly affected the system of rural nuclei, which had water management systems in order to minimise the risks of shortages. Compared to the thesis which placed the emphasis on the central power in the organisation of the system, for example in the farmlands of Valencia, today it is believed that the order should be inverted and that stability and prosperity depended on the peasant communities' management, with a relationship with the regional power or another more extensive power in the Iberian Peninsula that consisted of little more than paying taxes.

International trade among Catalans, Mallorcans and Valencians from the 13th to 15th centuries is documented in copious, high-quality historiography which has been very comprehensively summarised in the second article of this journal, an effort which has never been made until now. This article traces the evolution of the different commercial regions, the goods, the routes and the presence of Catalan, Mallorcan and Valencian merchants in each site. The subject is so broad and complex that another article in a future issue of our journal will examine the legal framework and the institutions created around this commerce.

The importance of Catalan international trade in the late mediaeval centuries is clear, as is the fact that the demographic and financial decline in the second half of the 14th century scarcely affected it. Indeed, this trade did not begin to wane until the impact of the ruinous Catalan Civil War from 1462 to 1472, a conflict which,

however, did not affect commerce in either Valencia or Mallorca. In the late 14th to early 15th centuries, the Catalan-speaking subjects of the kings of the Crown of Aragon ranked third in Beirut, not far behind the Venetians and Genovese. They were also present in Alexandria, Cyprus and Rhodes. Commerce with North Africa and the Near East, in competition with the Italian merchants, was also very active despite the prohibitions by the popes in Rome, compounded by wars and attacks by corsairs. In the mid-14th century, the Mallorcans reached the Canary Islands, while the Catalans reached Flanders. The extraordinary surge in commercial relations with the Atlantic ports recorded at the end of the 15th century contradicts the thesis of the Catalan merchants' lack of impetus during that period put forth by Jaume Vicens Vives.

Despite its total newness and rupture with the past, 19th century industrialisation had antecedents in the 18th century. Some of these industries fared poorly and never took the step forward to the Industrial Revolution, while in others, such as the industries in Catalonia, mechanisation was preceded by the steam engine and the factory system. This prior stage has been called proto-industrial or pre-industrial, and it is the subject of the third article in this issue. Waterfalls powered cloth and paper mills and forges where metal items were crafted. In the 18th century, the spread and fine-tuning of these facilities ran parallel to the invention of manual machines which multiplied the productivity of textile manufacturing in both Catalonia and England. Of those old mills, just a few remain in operation, such as the one in the town of Capellades, which has been turned into a paper museum. The high-quality paper they produced – and continue to produce – was consumed in a number of far-flung markets. The manufacture of calico (printed cotton fabric) in Barcelona, with the concentration of operators in workshops, has long been considered the bearer of modernisation. However, now the dynamism of the network of medium-sized cities far from the capital with a variety of traditional products is being given its due importance. New cultural and mental attitudes predisposed Catalans to take advantage of the economic opportunities in both the country and the city, in both trade and manufacturing. The use of new techniques and new products for distant markets got underway in the 16th century, particularly in central Catalonia. Therefore, the onset of proto-industrialisation came much earlier than everything that had been studied for the 18th century. Furthermore, the prosperity of some does not seem to have meant the ruin of others; pluri-employment and the complementariness of agricultural and

manufacturing activities enabled workers to overcome adverse economic times.

Modern Catalan theatre began with Àngel Guimerà. His plays, written more than a century ago, are still being performed. His characters quickly became symbols, and several of Guimerà's plays were soon translated into other languages, a clear sign of their quality, yet also of the maturity which Catalan literature was reaching in the *Renaixença*. Guimerà was an irreducible, radical Catalanist. This did not hinder him from being involved with Madrid's theatre world, as noted in the article devoted to him and his oeuvre in this issue of our journal. Guimerà never took the leap to partisan politics and remained in a previous, more generic terrain, with the wear and tear that involvement in politics would have meant, a sphere which, at any rate, did not match his character.

An article in the previous issue of the *Catalan Historical Review* focused on anarchism in Catalonia, noting that the complexity and abundance of the literature required us to divide the topic into two articles: the first one, which stopped at the third decade of the 20th century, and a later one announced for another issue which would examine the 1930s, when the prominence of anarchism, especially in the Catalan-speaking lands but also in the rest of Spain, attracted the attention and curiosity of the rest of the world regarding the role played by the anarchists in the revolution unleashed around the outbreak of the Civil War from 1936 to 1939. Here we stress the morphological heterogeneity – not ideological, but tactical – of a movement made up of affinity groups that shared not only union but also cultural interests, groups with a great deal of autonomy yet linked by coordination that multiplied their capacity for influence on the union headquarters dominated in Catalonia and Valencia in the 1930s by the CNT, the majority of whose members were not anarchists. The anarchist groups' local autonomy endowed them with a vast capacity for resistance, yet it also hindered the unity of the movement at critical junctures, especially because of the insurrectional ventures that took place between 1932 and 1933.

After remaking itself from the dissolution imposed upon it by the dictatorship of General Primo de Rivera, the CNT experienced years of upheaval, during which the split-offs, expulsions and abandonments, along with the failure of several attempted revolts, led its membership to drop among the working class prior to the huge surge during the revolutionary summer of 1936. However, from then on, the CNT had to work in tandem with the UGT, the socialist union, which overcame the anaemia from which it had always suffered in Catalonia, while in Valencia its influence was only strengthened. After having waged sterile revolts against the Republic in 1932 and 1933, the anarchists took up weapons against the military coup in Barcelona and Valencia in July 1936; they also formed militias that went to Aragon and control patrols for the rearguard. By the time the uprising took place on the 19th of July 1936, the anarchists in Barcelona had an organisation capable of handling the soldiers who rose up

against the Republic in Barcelona and Valencia; however, had the forces of public order not been on the side of the democratic authorities, they would have been able to accomplish little, as demonstrated by the case of Zaragoza, another libertarian nucleus that was liquidated. The collapse of the state and the atomisation of power that came afterward fostered the rise of the anarchists, yet they were unable to become an alternative to the republican institutions and soon ended up joining them. However, the anarchists never formed a political party, nor did the union they led manage to become an equivalent.

The anarchists were not the only ones behind the excesses of unbridled repression, but their apparent primacy in the early months of the Civil War led them to be associated with it. The anarchists found themselves serving the Republican cause as regional ministers in the *Generalitat de Catalunya* and as ministers in the government of the Republic presided over by the socialist Largo Caballero. Their responsibilities in collectivised companies and political authorities at all levels implicated them in the process of constructing the state power that the war seemed to require. Remaining mired in the contradiction of those enemies of all states while participating in state power contributes little to understanding the events. All the forces suffered from contradictions, even though the anarchists' were perhaps greater. The fact is that an organisation of the masses like the CNT could not continue too long with one foot in the government and another in the opposition, especially in the context of a war in which the Republic was beginning to lose, and even less if they were dealing with communists who obeyed the instructions of the Stalinists of the day. The anarchists were condemned to face trial by fire in Barcelona in May 1937 – a civil war within the Civil War – since they were determined to keep hold of the parcels of power they held in the control patrols, telephones, transports and at certain border crossings. This contradicted the reconstruction of a unified political power which the anarcho-sindicalists would be part of until the end of the Civil War, even after leaving the governments of the Republic and the *Generalitat de Catalunya* after May 1937 and despite the arrest of some anarchists who had opposed their joining and were accused of crimes in the early months of the revolution. Even after the defeat in 1939, the anarchists still dragged on the controversy between those who wanted to extract the conclusions of a government collaboration of which they approved and those who regarded it as an error and a betrayal of their own ideas. Despite the fact that the anarchists had close ties to the collectivisation of much of the manufacturing and distribution apparatus, they were not the only ones involved in this transformation process. This is a subject to which we wish to devote yet another article in a future issue of our journal.

The article on the libertarians that appears in this issue was written to coincide with the centennial of the founding of the CNT in Barcelona, before the appearance of the survey by Josep Termes, *Història del moviment anarquista a Espanya (1870-1980)*: this historian's last publication

before his passing in September 2011. We have devoted a note here to Termes both because he is our old friend and because of his intellectual capacity, which recently earned him a Prize of Honour in Catalan Letters. This book is the recapitulation of his entire career as a historian.

The cover features a reproduction of the centre of the *Altarpiece of Saint George* by Pere Niçard, dating from 1468 and part of the collection of the Diocesan Museum of Mallorca. It portrays the port of the City of Mallorca, although it does not pretend to reproduce the reality of the place. Still, it bears witness to the mercantile and seafaring activities of the Catalan-speaking lands in the 15th century. The porters unloaded goods carried by boats moored on the beach, where several people can be seen, including two engaged in a swordfight. This landscape with figures appears in the background between Saint George on horseback slaying the dragon and the princess he is saving, who is kneeling in prayer.

In the summer of 2011, Joan Vernet, an illustrious member of the Institut d'Estudis Catalans and prestigious Arabist, passed away, leaving us no time to speak about him in this year's issue. Dolors Bramon has taken his place as a full member of the IEC and as a member of the advisory council of the *Catalan Historical Review*. With her presence, we can count on more subjects related to the Islamic world, a sphere that is rightfully attracting more attention in European and especially Mediterranean countries. This year, we are also currently mourning the loss of historian Géza Alföldy, corresponding member in 1996 and one of the best epigraphists in the 20th and early 21st centuries. Obituaries featuring their work and career have been included.

ALBERT BALCELLS
Editor

The eastern regions of Al-Andalus before the conquest by Catalonia-Aragon: An overview

Josep Torró*
Universitat de València

Received 22 May 2011 · Accepted 20 June 2011

ABSTRACT

This article sets forth a highly schematic synthesis of current knowledge on the history of the eastern regions of Al-Andalus, particularly Tortosa, Valencia and the Balearic Islands, before they were conquered by the Crown of Aragon between the 12th and 13th centuries. After presenting the informational records on this region, we shall describe the main features in the construction of a society and a political order grounded on Arab-Berber immigrants and the creation of a new agrarian ecosystem. Finally, we shall offer observations of the nature of the legal power and the forms in which authority was exercised.

KEYWORDS: Al-Andalus, Islam, Middle Ages, historiography, conquests

Making the lands conquered from Al-Andalus by the Catalan-Aragonese monarchy and aristocracy between the mid-12th and mid-13th centuries a retrospective subject of historical study is a dubious and not highly recommendable undertaking. First of all, from the strictly formal standpoint, we can warn that the vast political-administrative units of Al-Andalus did not have the same geographical boundaries as the territorial entities that emerged after the conquest. For example, speaking about a “Muslim kingdom” of Valencia as the forerunner or prior configuration of the Christian kingdom of Valencia is a serious distortion of reality, albeit one that is useful – like all alterations of this kind – for ideological elaborations and for sowing confusion.¹ Naturally, nor does it make any sense to refer to a “Muslim kingdom” of Tortosa or Mallorca, even though the latter’s status as an island helps to create a false impression of continuity. Apart from this, the territorial scope of the authority exercised by the powers that were eventually settled in these cities was diffuse and highly variable over time, as was the guise of these authorities (governors, emirs, *mulūk*, corporations of notables). This is in very eloquent contrast with the precision and stability of the territorial boundaries defined afterward by the conquerors, who ultimately acted with the logic of a profoundly “spatialised” social order, the feudal system.^{2*}

The second reason is much more important. We can only gain a rational perspective on the issue if we start with the fact that physical places have no history of their own apart from the people who inhabit them.³ And in the case at hand, the conquests represent precisely not only the imposition of the social order of the winners, but also population replacements with differing impacts depending on the zone (until the final expulsion in 1609, many more Andalusis remained in the kingdom of Valencia than in Tortosa, and virtually none stayed on the islands), yet always on a large scale. The spread of Christianity and the Catalan language (Aragonese-Castilian in some areas in northwest Valencia) was sustained solely in their carriers, the colonists who emigrated from Catalonia, Aragon and other northern kingdoms. In contrast, the native population was homogeneously Muslim and Arab-speaking. They were not “Valencians” or “Mallorcans”; rather they were part of a country and a civilisation that had spread around much of the Iberian Peninsula which called itself Al-Andalus. If we must call them something, then, it should be Andalusis.

The most appropriate, albeit inaccurate, term to refer to the lands that joined the Crown of Aragon after it fought to win them back between 1148 and 1258 is Sharq al-Andalus. This means “Eastern Al-Andalus” and it designated, though somewhat vaguely, the region that extends from Tortosa to Almeria and reached as far inland as Albarracín and Cuenca. The so-called “eastern islands of Al-Andalus” are not clearly included in Sharq al-Andalus, and Lleida was more identified with the “Upper March” (ath-Thagr al-A‘lâ), which also included

* **Contact address:** Josep Torró. Facultat de Geografia i Història. Universitat de València. Av. Blasco Ibáñez, 28, 7è. 46010 València. Tel. +34 963 864 037. E-mail: josep.torro@uv.es

Tortosa, even though its position at the far eastern end of the frontier sometimes earned it the name of “Eastern March” (ash-Sharqî) or “Extreme” (al-Aqsâ). The imprecise extent of the Sharq therefore hardly dovetails closely with the scope of the Catalan-Aragonese conquests. Likewise, the name does not correspond to any specific administrative division or to any explicitly formulated social or population specificity, although the Arab authors used it profusely as one of the main geographic referents in Al-Andalus. Ultimately, what we are discussing is Al-Andalus and a part of its geography that essentially shared the same features as the whole.

Given the scope and diversity of the places that may be borne in mind, we should note that in this paper we shall focus primarily on the central regions of the Sharq (Tortosa and Valencia) and the eastern islands.

A GLANCE AT THE SOURCES

While Al-Andalus does not form part of the history of Catalonia or the Crown of Aragon (or the history of Spain, despite the attempts by some historiographers in the 19th and 20th centuries and the incomprehensibly surviving acceptance of the terminological outrage “Muslim Spain”), it is logical that the nature of the information records available to us (Arabic texts, archaeological information and numismatics) have ultimately been “foreign” to medievalism, beyond the expected technical difficulties inherent in dealing with them. Unlike Western Christian-Latin societies, Andalusí civilisation has left us hardly any archival documents, largely because of the destruction wrought by the conquest, but also because of the very nature of the Muslim state which, despite its heavily bureaucratized nature, did not grant the indefinite conservation of documents the importance it had in feudal society, especially when justifying rights and privileges. To examine the case at hand – eastern Al-Andalus – we could say that the exceptions are few and far between and that, save a pair of cases, they are not originals but copies or translations compiled by the Christian conquerors. The textual sources, all of them written in Arabic, of course, are more literary and not always published, and even less often translated. Many works have also disappeared. Recently we have witnessed the discovery or rediscovery of texts that were taken to be lost, such as the *Muqtabis* II-1, a compilation of information from the years 796-847 which mentions the Berbers of Valencia and the attack waged by Charlemagne’s son on Tortosa, and the *Kitâb Tâ’rîh Mayûrqa*, an account of the Catalan conquest of Mallorca written shortly after the deeds by Ibn ‘Amîra, which was found ten years ago in the library of a *zawiya* in Tindouf.⁴

Likewise, the Arabic texts available are not at all homogeneous. One familiar genre somewhat comparable to Western chronicles or annals is the great narrations of political history, often linked to the main dynastic powers established in Al-Andalus (Umayyads, Almoravids, Al-

mohads). The problem is that they mainly focus on the cities and regions where the authorities around which the literary production revolved had a prominent presence, basically the corridor of Seville-Córdoba-Toledo-Zaragoza. They largely ignore the eastern part of the country, the Sharq al-Andalus, which is barely mentioned. Thus, the great series of Umayyad annals compiled in the different volumes of Ibn Hayyân’s *Muqtabis* offers only laconic and desultory information, such as the appointment of governors or the passage of some military expedition. For the 11th to 12th centuries, the most important work of this kind with reference to the eastern region is unquestionably the so-called *Bayân al-Mugrib* by Ibn ‘Idârî, which was composed in around 1312 with a wide array of the oldest materials but has never been subjected to systematic overall editing.⁵ More specific to the Arab-Muslim literary tradition are the numerous geographic works, including the ones by Ibn Hawqal (10th century), Ahmad ar-Râzî (also the 10th century, but known only through the late mediaeval Romance translations), al-‘Udrî (11th century), az-Zuhrî (12th century), Yâqût (12th to 13th centuries) and later al-Himyarî, who nonetheless drew from many of the lost texts by al-Bakrî (11th century). However, far and away the most comprehensive and accurate description of Sharq al-Andalus is the one written by al-Idrîsî in his *Kitâb Rujâr* (Book of Roger), composed in the mid-12th century on commission from Roger II, the Norman King of Sicily. Still, it only runs a few pages long.

A series of texts closely related to the intellectual practices of the educated Muslim classes includes the historical-literary anthologies and biographical dictionaries of scholars, many of them jurists (*‘ulamâ’, fuqahâ’*), who ended up lending their services to the Andalusí authorities as secretaries or viziers. By far the most interesting works of this kind for the eastern region are the ones written by Ibn al-Abbâr, who was born in Valencia in 1199 and was the author of the *Hullat as-Siyarâ’* and the *Takmila* (there is no general critical edition of the latter), in which the characters from Sharq al-Andalus are over-represented for once.⁶ The information contained in these compilations is fundamental for performing prosopographic and genealogical studies that are useful for illuminating the relationships between legal power and the urban educated classes.⁷ This is a highly estimable virtuality given the impossibility of using the existing epigraphic testimonies to draw up prosopographies similar to the kind allowed by Roman inscriptions, for example, because of both their scarcity and their purpose, which was essentially funerary in the case of stone tablets.⁸

Apart from the chronicles, geographic works and bibliographic dictionaries, in recent years there has been rising interest in another kind of text, one that has been relatively unknown until recently and to some extent helps to offset the absence of archival documents, namely legal texts, and more specifically, compilations of inquiries (*fatâwâ*, sing. *fatwâ*) addressed to legal scholars, either

regarding trials or on the request of plaintiffs or local *cadis* (Islamic judges). Through these inquiries and the legal opinions accompanying them, we now have the chance to learn about important features of the social practices which are not properly documented in the classical literary sources, such as how the legal-religious apparatus worked, the rules on marriage and inheritance, exchanges and transactions, money handling, the management of amortised assets (*habûs*, *sing. hubs*), disputes on irrigation and water, agrarian contracts, service rentals, problems involving the urban police and the negotiation of loans. The most important compilation is unquestionably the one drawn up in the 15th century by the Maghrebi jurist al-Wansharîsî, the author of the monumental collection of *fatâwâ* handed down by muftis in Al-Andalus and the Maghreb since the 9th century. Once again, the problem is the extraordinarily minor representation of jurists from Sharq al-Andalus.⁹

The dearth of textual information in Arabic justifies systematic mining of the information that can be gleaned from the Latin documentation generated during the conquest and the early days of Christian colonisation, even though only a minor part of these documents can be used retrospectively. At least in this field, the eastern lands of Al-Andalus conquered by the Crown of Aragon have a notable advantage. The order of magnitude of the 13th century documentation conserved on the kingdoms of Valencia and Mallorca versus the information on the Castilian occupation of Guadalquivir Valley and Murcia brook no comparison: tens of thousands compared to hundreds. The texts from the Christian epoch, as demonstrated by Pierre Guichard, provide highly valuable clues to taxation and the forms of community organisation existing before the conquest.¹⁰ And despite the breadth of the analyses performed by this author, we are still far from exhausting the possibilities of the Latin documentation. No serious study on the urban structures, forms of rural population or irrigation networks could possibly ignore the information contained therein. Even the so-called *repartiments* (sharing-out records) have not yet been exhaustively exploited for this purpose. The Christian documentation also provides a linguistic record of prime importance: the largest stock of place names from the Andalusí period. It is not only a fundamental reference for studying the uses of the land but also an indispensable tool for identifying and locating traces of names that enable us to prove the reconstruction of the settlement processes and distribution of groups linked by kinship and clan or tribal identity.¹¹

The other major bulk of information comes from archaeological practice. This archaeology was initially monumental in nature, and still is to a large degree, mainly centred on studying fortifications, since no large courtly and religious complexes are conserved in the former Sharq al-Andalus with the exception of the caliphal *ribât* of Guardamar and a few palaces in Murcia. Therefore, castles are far and away the most popular subject of exca-

Figure 1. Treasure of Masdenverge (Montsià). Caliphal pieces concealed in around 1025-1050. Source: exhibition catalogue for *L'Islam i catalunya*, Barcelona, Institut Català de la Mediterrània – Museu d'Història de Catalunya – Lunwerg Editores, 1998.

vations, not so much as part of research projects but as the result of political initiatives involving the restoration and preparation of the sites as museums. In fact, the main sets of movable materials, particularly ceramics, come from the so-called “management archaeology”, from professional interventions that have mainly been carried out in urban settings. Most of them are still unpublished, as is the documentation on the structures and building sequences recorded during the excavation process.¹²

Despite that, the vast number of fortifications existing, especially in the region of Valencia, most of them somewhat mediocre, has made it possible to perform comparative morphological studies without excavations, which include a large number of cases. This practice, which A. Bazzana and P. Guichard combined with the exercise of “extensive archaeology” involving large-scale surveying, has enabled us to rather quickly have not only proposals on types of castles but also descriptions of the territorial units made up by the residential nuclei or hamlets (*qurâ*, *sing. qarya* > *alqueria* cat.), the collective facilities, the hydraulic devices, the farmlands, and of course the fortifications which, nonetheless, have lost the central role that they originally had been attributed in our understanding of the spatial structures.¹³ Therefore, it has unquestionably been useful in beginning to organise and make sense of a very broad, disperse set of information within the framework of general hypotheses. However, it has also inevitably posed limitations that more “intensive” studies on the land help us to gradually rectify. One clear example is the detailed cartography of irrigated spaces developed by what is known as “hydraulic archaeology”.¹⁴

The last set of data that must be borne in mind is supplied by numismatics. With the catalogues and current

corpus of coinages we are gradually gaining more exhaustive knowledge of the types of Andalusí coins, which not only offers invaluable information on the political dynamics and mechanisms of the legitimisation of the emirs of the *taifas* (*mulúk at-tawâ'if*) in the 11th century, which is very poorly documented in the chronicles, but also on the very conditions in which coins were used and produced, particularly with the estimates of the volumes of issuances derived from die-account calculations. Likewise, the ever larger record of coins discovered alone or in treasures that were deliberately hidden must be borne in mind, as they are undeniably important when examining problems on the issuing authorities' capacity to intervene in the flow of exchanges and to impose tax payments.¹⁵

THE IMPOSITION OF A NEW ORDER

In the year 711, Târiq b. Ziyâd, a Berber head of the Nafza confederation, a client (*mawlâ*) of the new Arab governor of Ifríqiya and the Maghreb, crossed the strait and defeated the king of the Visigoths. When the governor Musâ b. Nusayr heard about the extent of the victories of the Berber army, he also travelled to Hispania to consolidate the conquest and control the advance of his client. Just as they had done in eastern Byzantium and the Sassanid Empire, the Muslim forces managed to quickly dominate the peninsular peoples through a strategy that was grounded upon the agreed submission of the urban centres. However, we are only aware of the content of one of these capitulations, albeit through different versions: the one that Theodemir, a Visigothic aristocrat in southeast Hispania, signed before ʿAbd al-ʿAzîz, the son of Musâ b. Nusayr. The pact safeguarded the personal status and immunity of the lands of Theodemir and his peers. In exchange, they pledged to guarantee the payment of the tributes from seven or eight cities (this varies in the different versions remaining), including Orihuela, Alicante, Mula, Lorca and others which are more difficult to identify, such as Elda and Elx. For many years, the territory formed by these cities running along the valley of the Segura River would be called by the Visigothic name Tudmîr in the Arabic texts.

Shortly thereafter, ʿAbd al-ʿAzîz b. Musâ himself became the governor of Al-Andalus, but he was assassinated in 716. From then on, the Arab governors succeeded each other at a disconcerting pace, accompanied first by the ongoing antagonism between the large tribal factions into which the Arab contingents were grouped (Qays and Kalb) and secondly by the political marginalisation of the Berber groups and their increasing severance from the profits that they should have been allotted for their participation in the conquest. Therefore, it is logical that the major Berber revolt that broke out in the Maghreb in 740 would soon spread to the peninsula and would seriously compromise the authority exercised by the governor on behalf of the Umayyad caliphate. However, the defeat of

a large Arab army sent by Damascus against the Berbers of the Maghreb and the flight of the survivors to Ceuta put contingents into the hands of the governor which after crossing the strait were decisive in tamping down the uprising in Al-Andalus. The newly arrived Arabs moved to different areas in the country that were allocated to the different sections (*jund/s*) into which the army was divided according to the garrison encampments of the Middle East from which they had come. The only settlement in the eastern region was made by part of the *jund* from Egypt in Tudmîr (the contingent was made up of Arab tribal warriors who used to live in Egypt but were not actually Egyptians themselves). Upon this settlement, Khattâb, the son of one of the Arab chiefs, married Theodemir's daughter, leading to the extinction of the Visigothic line. This must unquestionably have helped to consummate the end of the political vestiges of the 713 treaty in the south-east Iberian Peninsula.

The defeat accentuated the Berbers' distance from the centres of power in Al-Andalus and these groups' consequent move to zones that were somewhat uncontrolled. However, nothing is known about the eastern region during this period. We have to wait a few more decades, after the proclamation of ʿAbd ar-Rahmân b. Muʿawiya, a survivor of Abbasid movement's destruction of the Umayyad dynasty in Damascus, as emir of Córdoba in 756.¹⁶ The rise of this dynastic authority (*dawla*) in Al-Andalus had to grapple with difficulties which would be reflected in the eastern region of the peninsula. In 778, an Abbasid Arab agent named as-Siqlabî disembarked on the coasts of Tudmîr with the goal of organising a revolt in the Sharq. We know that he had the support of a local Berber army, but when he was attacked by the emir of Córdoba he had to seek refuge in a zone that the texts called "the mountains of Valencia".

The known allusions to the people of the region of Valencia in the 8th and 9th century mention only Berber elements. One quite explicit testimony was written towards the end of the 9th century by the Eastern geographer al-Jaʿqûbî in which he notes that the region of Valencia, bisected by the Júcar River, was inhabited by Berber tribes out of the reach of the Umayyad power in Córdoba. Other texts report on a war between the Berbers of Valencia and those of Santaver (near Cuenca) in around 782, and especially on the revolt of the brothers Sulaymân and ʿAbd Allâh, the sons of ʿAbd ar-Rahman I, against their other brother, Hišâm, who had risen to the emirship as their father's successor. After the first of the rebels was defeated in Toledo and Tudmîr, he was obliged to seek refuge "among the Berbers in the region of Valencia, protected by the difficulty of the roads in this country". When Sulaymân died in combat with the Umayyad forces, his brother and ally managed to secure an agreement with the emir to recognise a kind of autonomous governance over the region of Valencia, which would remain in place between 802 and 824; in the future he would be known by the name of ʿAbd Allâh al-Balansî. The *Muqtabis* says

quite precisely that the Berbers in the region of Valencia were on his side.¹⁷

It is not certain whether Valencia was the effective seat of this regional power. The references to *Balansiya* at this time refer more to the region as a whole, while the “capital” was called by the specific name of *Madīnat at-Turāb*, the “city of earth”. The archaeological record reinforces the impression of an accentuated urban decline, of a city that was practically abandoned. Perhaps *Xàtiva* and even *Alzira* (al-Jazīra Shuqr, “the island of the Júcar”) were more important before the time of the caliphate. When the *fitna* (“division”) uprisings which threatened the unity of the emirate spread throughout all of Al-Andalus in the late 9th century, the inhabitants of the fortifications of Valencia were the ones who called on a powerful Berber chief from the mountainous zone of Cuenca to exercise his authority in the region.¹⁸

Unlike what we see in Valencia, in the Ebro Valley we can identify a greater diversity of politically organised settlements. After the frontier with the Franks called the Upper “March” (ath-Thagr al-A^llā) was stabilised towards the end of the 8th century, the texts reveal the predominance of Arab clan groups from Yemen allied with smaller Berber contingents through ties of clientelism. One regional particularity is the prominence achieved by groups of Muslim *muwalladūn* (descendants of local Christian converts) of neither Arab nor Berber extraction. Despite this, as Xavier Ballestín has pointed out, this does not imply that they had specific social behaviour: their political dealings were in no way different to that of the Yemenite or Berber groups. And generally speaking, what all the groups sought was to prevent the Umayyad authority in Córdoba from interfering with their autonomy and the struggles among them. The opposition to the emir gave rise to an episode similar to that of Valencia, when the rebel chief Bahlūl b. Marzūq, most likely Basque in origin, seized Tortosa and briefly set up a power nucleus opposed to the Umayyad emirate.

The political situation on the eastern coasts of the peninsula, only controlled intermittently and partially by the emirs of Córdoba, made it possible for autonomous groups of seafaring Berbers and Arabs to be established, sometimes called *bahriyyūn* (“people of the sea”). They worked in trade (Ahmad ar-Rāzī mentions the export of saffron from Valencia and Tortosa), the transport of people, piracy and incursions against the Christians of Sardinia, Corsica and the coasts of Provence and Italy. Their activity apparently began in Tortosa in the early years of the 9th century. In 829, Sulaymān b. ‘Afiya at-Turtūshī led his ships to conquer Sicily accompanied by a Berber chief from the region of Valencia, Asbag b. Wakīl al-Hawwārī, known as Fargalūsh and unquestionably tied to a clan living on the lower banks of the Júcar River. It should be noted that this expedition was undertaken to support the conquest of the island on behalf of the Aghlabid dynasty in Tunis, without either the consent or the approval of the Umayyads in Córdoba. The same *bahri-*

yyūn who had been in Tortosa and participated in the Sicilian enterprise later founded the prominent autonomous nucleus of Bajjāna (Pechina) —the origin of the city of Almería— in 884. These seafaring men managed to conquer Crete and dominate the routes in the Aegean, but even larger in scope was the creation of an entire network of port settlements between the Maghreb, Sicily and Al-Andalus (with enclaves on the Christian coasts, such as the famous *Fraxinetum* in Provence) based on alliances with the people of the sites they frequented between the early 9th and mid-10th centuries. As al-Bakrī suggests, their involvement in the migratory displacements of the Berber clans to the peninsula is extremely likely.¹⁹

This is the context in which we must situate the episode of the conquest of Mallorca and the other islands in 902. The operation was not conducted by an emir’s army; rather it sprang from the initiative and association of the autonomous seafaring groups from the Sharq, just like all the other Andalusi naval expeditions until the caliphal fleet was set up during the reign of ‘Abd ar-Rahmān III. The enterprise was led by ‘Isām al-Khawlānī, a military chief of Yemenite lineage who did, in fact, have the endorsement of the emir of Córdoba. The Umayyad *dawla*, however, was not yet prepared to directly administer the islands and had to recognise this person as the governor (*wālī*). In fact, ‘Isām al-Khawlānī owed his power to the consent of his associates and to the right of conquest and, as Guichard has observed, he exercised it similarly to the regiment that the Andalusi *bahriyyūn* had set up in Crete during their occupation of the island (827-961). The establishment of Córdoba’s direct control over the eastern islands would take several decades and emerge as part of the dynamic of stable implementation of Umayyad authority over all of Sharq al-Andalus.²⁰

In effect, once the rebel groups from other regions that rose up during the *fitna* crisis that shook up the emirate (886-929) were systematically reduced, ‘Abd ar-Rahmān III embarked upon the military occupation of the eastern region and finally subjected it to Umayyad authority after two centuries characterised by dissidence. It is true that in 889 the inhabitants of Tortosa had addressed the emir ‘Abd ‘Allāh to ask that he appoint a governor, and that the city had had three of them by 900, but this was an anomalous situation (according to Ballestín, the arbitration of an internal conflict) and had no immediate continuity. All sources seem to indicate that the Umayyad control over Tortosa was once again lost during the first decade of the 10th century, and in fact military operations were once again needed in 924-929 to re-establish it.²¹ In parallel, after several initial attacks in the regions of Tudmīr and Valencia in 924, the crucial operations in the Sharq got underway in 928 with the conquest of Alzira and other subordinate fortresses. The 929 expedition witnessed the fall of Sagunt and *Xàtiva*, with their “elevated castles with surprising structures” as noted by Ibn Hayyān. The same year, ‘Abd ar-Rahmān III was proclaimed caliph at Córdoba. After that, we have reports of the ap-

Figure 2. La Suda or the fortress of Tortosa, which was built during the times of the caliphate of Abderraman III (10th century). The Gothic windows date from after the Christian conquest. The entrance to the castle crosses a Muslim cemetery where archaeological remains have been found that are now part of the collection held by the Tortosa Town Hall. La Suda is currently used as tourist accommodations.

pointment of the *wâlî/s* of the *kûra/s* (“administrative districts”) of Lleida, Tortosa, Valencia and Tudmîr, which were periodically renewed – as they were everywhere – in order to avoid the formation of local networks of clientelism, a clear display of the efficient exercise of central authority. However, we should not lose sight of the importance of the role played by military officers and magistrates of Berber extraction in the submission of the eastern peninsula and the islands to Umayyad power.

THE CONSTRUCTION OF A NEW SOCIETY

One characteristic feature of these peripheral regions which were poorly controlled by the Umayyad *dawla* of Córdoba until the time of the caliphate is the steep decline in the urban nuclei inherited from the ancient world. The case of Tarragona is a good example: it had been the largest city on the eastern part of the Iberian Peninsula but was totally abandoned after the Muslim conquest. Guichard stresses precisely this phenomenon, noting the

proof in the toponyms: *Valentia* became *Madînat at-Turâb*, “the city of earth” or “sand”, a name evoking dust and abandonment that would endure until the 10th century; *Saguntum* was now called *Murbâtir*, an Arabic term derived from the Latin *muri veteri*, which unquestionably referred to a nucleus in ruins. Archaeology fully confirms this impression. Researchers have been unable to document hardly any signs of occupation in Valencia before the 10th century, and there are even fewer in Dénia and Alicante. Only Tortosa, according to the textual references, seemed to show some degree of urban activity and functions, although it was nonetheless a fragile and unimportant town. The de-urbanisation of the 8th and 9th centuries is significant testimony of the end of the social and political order of late antiquity.²²

The appearance of urban life in Sharq al-Andalus is nothing more than a direct result of the implementation of the new state power. One quite striking aspect of this process is unquestionably represented by the establishment of new cities, which could already be seen in the early example of the founding of Murcia in 831 by ‘Abd

ar-Rahmân II – the most powerful of the emirs – as the administrative centre of the country of Tudmîr. Another example is Almeria, which was created in 955 to replace the adjacent autonomous seafaring town of Bajjâna. However, the most common phenomenon was the occupation of the former sites of cities by representatives of the political apparatus and their retinues, groups that tended to gradually generate specific (“urban”) activities around them through their ability to manage periodic tax revenues. During the time of the caliphate, Valencia thus began to become more urbanised. The governors made it their habitual residence – despite the defensive advantages of Xàtiva – and ordered government headquarters to be built that would permanently transform the remains in the old Episcopal area of the city: the *qasr* or palace (the existence of which is reported in the early 11th century). Shortly thereafter, still in the 10th century, a *sûq* (souk) was built around it made of a row of rectangular shops. The creation of this market area is highly significant since it reveals a slight surge in trade, perhaps driven by the supply of goods to the garrison, a discrete governing bureaucracy and the first magistrates’ families. We know, for example, that in 939 the oldest known member of the Banû Jahhâf died in Valencia, a prestigious family line that is considered part of the Arab Ma‘âfir tribe which yielded many cadis for the city without ceasing to play an important role in political life as a whole in Sharq al-Andalus for generations.²³

In the case of Tortosa, the state presence was accentuated by the construction of the shipyards ordered by ‘Abd ar-Rahmân III and executed by the governor, as reported in an inscription from 945, as well as the new main mosque built ten years later as a sign of the entrenchment of the caliphate’s power. However, the city’s frontier location, with all the complications derived from it, must have required the caliph to eliminate the tax charges which weighed heavily upon the inhabitants by 941. In any event, all of these measures display the desire to secure a centre that proved crucial in sustaining the terrestrial and maritime frontier of Al-Andalus. Just like Tortosa, Dénia was also chosen by ‘Abd ar-Rahmân III as the site of the state shipyards, but as yet not a true city rather a small port nucleus, as testified by ar-Râzî, which might have been used as a base for the expedition to the islands in 902. The construction of two large naval dockyards on the coasts of the Sharq is coherent with the caliph’s interest in taking effective control of the eastern islands, which he would use as the base for the Ummayyad fleet, especially with the goal of stopping the expansion of the rival Fatimid caliphate that was now solidly established in the centre of the Maghreb. The site chosen as the capital of the island, the small and practically abandoned Roman city of Palma – just like other nuclei discussed above – shed its ancient name and became known as *Madîna Mayûrqa*. Apparently mosques, *fundûq*/s (caravanserais) and baths were built during the period when ‘Isâm al-Khawlânî governed, but the modest *qasr* identified in the

Figure 3. Original stone tablet from the shipyards of Tortosa by ‘Abd Allâh b. Kulayb (333 H/944-945 AD). Source: exhibition catalogue for *L’Islam i catalunya*, Barcelona, Institut Català de la Mediterrània – Museu d’Història de Catalunya – Lunwerg Editores, 1998.

subsoil of the Almudaina was probably built once the direct representatives of the caliph’s power had moved there by the mid-10th century.²⁴

The urban seats of caliphal authority, most of them small in size, were not built over lands devoid of people, nor did they signal the onset of any agricultural expansion process initiated by them. Quite to the contrary, their location precisely sought proximity to the networks of settlements of a certain size clustered around consolidated farmlands and recognised places of exchange, which is, after all, what made regular tax intervention possible. On the other hand, in no way can we deny the paramount importance of the Berber immigrants in setting up these population networks. We have already seen – and Guichard has studied it extensively – how the information from Arabic texts repeatedly documents a heavy Berber presence in the Sharq during the 8th and 9th centuries, which was particularly associated with war operations. However, Miquel Barceló has warned that it would be erroneous to deduce a strictly military dimension to this presence. The vast toponymic tribal and clan record on the eastern part of Al-Andalus is a fundamental tool in determining the breadth and provenance of the immigrant groups. The clans and lineages affiliated with the tribal confederation of the Nafza particularly stand out, as do the Hawwâra, Miknâsa, Majîla and Zanâta. Even though they were in the minority, there was also a significant Arab presence which is recognisable in the tribal names of dozens of lineages established in the regions of

Valencia and Tudmîr (Ansâr, Lahm, Qays, Kinâna, Khawlân and Yahsub). Apart from the valuable information on the overall scope of the practices of clan affiliation of the Arabs and Berbers, the extensive record of place names beginning with *Beni-* enables us to trace a cartography of the settlements that resulted from the migratory process through which we can note their link to certain ways of organising the agricultural space which reveal the peasant nature of the groups that predominated in these establishments.²⁵

The date that these toponymic complexes were established cannot be late, nor, as Barceló has proven, is it credible that they have to do with the military presence of the Almoravids and Almohads during the 12th century. A famous Latin text from 1097, written in the office of the scribe of Ramon Berenguer III, makes an early donation to the monastery of Sant Cugat del Vallès of a dense concentration of 30 *qurâ* (hamlets) near the *ribât* Kashkâllû (near the current town of Sant Carles de la Ràpita); their names are listed, and most of them begin with *Beni-*. The most interesting part of this document is that it offers a precise *ante quem* date for an entire set of toponyms in which we can identify recurring associations of Berber names (with a few Arab clans interspersed) which are repeated in many locations around Valencia and the islands. According to the logic of this reasoning, Barceló himself notes that the groupings found on the islands must have been the outcome of connections already established on the eastern part of the peninsula before the occupation of Mallorca in 902. We can therefore state that Berber settlement in Sharq al-Andalus had been consolidated throughout the 9th century. In the end, the migratory process was more compatible with a sea crossed regularly by the *bahriyyûn* than one dominated by the caliph's fleets or those of other state authorities.²⁶

The native population does not figure prominently in this scenario dominated by the Arab-Berber colonists. Obviously, this does not mean that the eastern regions of Al-Andalus were uninhabited until then, although there was a substantial population decline on the islands during the centuries prior to the disembarkation of 'Isâm al-Khawlânî which, in the case of Ibiza, did seem to have arrived at veritable extinction. The population density must have been quite scant on the eastern coasts of the peninsula, as suggested by the sketchiness of the archaeological record and the steep decline in the urban nuclei from late antiquity. Right now we are not poised to venture reasonable quantitative estimates, but in any event the gaps must have been sufficient for the Berber and Arab immigrants not to have to face significant competition with local groups for the same resources, a circumstance which, according to Barceló, must have been crucial in the decision to migrate. The lack of concurrence would be facilitated by the selective nature of the occupation of the space as practised by the Berbers. This is coherent with the entire set of agrarian practices that they brought with them which, as we shall see, marked a radical departure from

the Mediterranean agrarian ecosystem in the Roman tradition.²⁷

The Muslim conquest did not give rise to systematic exercises of population replacement, but it did lead to a rapid integrative assimilation of the native groups, which in the Sharq al-Andalus must have immediately lost their specific social profile. Two very powerful dynamics converged in this process: alliance and conversion. Regarding the former, we must start with the fact that the Berber and Arab lineages practised marriage strategies that sought to capture nubile young women from other kinship groups while retaining their own young women, to the extent possible, through endogamic alliances and, in some cases, polygamy.²⁸ The success of the lineage – prestige, size, wealth, prospects for lasting over time – depended heavily on this ability. Therefore, the indigenous groups found themselves extremely vulnerable, as this kind of practice was not part of their social structure, so a profusion of alliances with the new arrivals would clearly lead to a drop in their numbers, especially in the case of the Christians, who could not expect any sort of reciprocity in the release of marriageable women.

Conversion to Islam was fostered by many factors. We have just seen the first; the second no less powerful factor was taxation: remaining Christian meant severe penalisation in the amount of taxes to be paid.²⁹ However, we should bear in mind that the conversion processes did not operate according to the modern concept that links religious practice to individual conscience and thus makes it a strictly private affair.³⁰ Quite the contrary, conversion had to take place via socially recognised forms that involved entire groups of people. The principle was the clientele relationship through which the converted individuals accepted the patronage of the head of a family line or Muslim clan. In consequence, their integration into the community of believers was tantamount to adopting their social behaviours and, more particularly, the behaviours related to marriage, kinship and onomastics.

The dynamics of assimilation would unquestionably achieve extraordinary efficacy, as demonstrated by the absence of Christian-Latin traces in the existing records. This absence contrasts strikingly with the efforts and, in many cases, manipulations (not always extra-academic) aimed at constructing a historiographic fiction in which the Mozarab Christians became the factor in the transmission of a supposed Romance language prior to the Catalan-Aragonese conquests. In the region of Valencia today, the political returns derived from the artificial maintenance of permanent tension around linguistic identity have endowed them with institutional coverage and public projection that would be unthinkable in other circumstances. Without this social impunity, we could not understand the extremes of extravagant falsification which have been reached when fabricating the Mozarabs, yet without the referent of authority which they have had for a long time in the continuist principles of traditional Spanish medievalism.³¹

Upon rigorous examination, the first thing we should say about the presence of Christian groups in Sharq al-Andalus is that numerically they must have been quite small and always limited to the urban nuclei where their churches were located. However, the presence of bishops in the region is purely episodic, since they are only documented in the 11th century, in the cities of Dénia, Valencia and Tortosa. Thus, we know about Paternus, the Bishop of Tortosa, who was later the Bishop of Coïmbra after the conquest of this city by Ferdinand I of Castile and León in 1064. The itinerant life of this prelate – who was no exception – seems a telling symptom of the mobility of the Christian communities. The handful of Christians who might have lived in Dénia or Valencia in the 11th century almost certainly came from other places in Al-Andalus or descended from the captives and mercenaries living in there; they were not the unlikely survivors from the previous centuries, which, as we have seen, were marked by the abandonment of the urban nuclei in the Sharq.³² Another factor worth noting about the Christians of Al-Andalus is the complete Arabisation of their language. This has recently been underscored by Cyrille Aillet: Latin (as well as the Andalusí romance dialects) had disappeared from everyday speech, from the most frequently used texts and even, most probably, from parts of the liturgy.³³ In the early days, the Mozarabs (from the Arabic *musta'rab*, 'like an Arab') had been subjected to linguistic assimilation, and we have serious indications for all of Al-Andalus that despite the religious identity they maintained, their social structure tended to converge with those of the other Andalusí.³⁴ In any case – and this must be stressed – the communities on the eastern part of the peninsula were characterised by clear social and political irrelevancy, an absence of rootedness and a fleeting existence. While there is no indication of the existence of Mozarabs in Tortosa at the time of the conquest (1148), the definitive end of the Christian community in Valencia unquestionably dates from before the mid-12th century.

OCCUPATION OF THE SPACE AND AGRARIAN SYSTEMS

As we have just seen, kinship in Al-Andalus was the foundation of social relations; consequently, it determined the population distribution and forms of settlement. The basic unit was the *qarya* (hamlet), the residence of a lineage, often extended by the presence of other families split off from their original groups or new lineages that had joined the original group. Each *qarya* was usually associated with an irrigated area that contained the most substantial and predictable part of agrarian production. The selection and modification of these areas through the construction of terraces and hydraulic devices stemmed in part from the need to acclimate species and varieties from the monsoon environment, spread by the agents of Muslim expansion, the Arab and Berber colonists, but espe-

Figure 4. Bronze candelabrum from a cache found in Dénia (11th century). Source: exhibition catalogue for *L'Islam i catalunya*, Barcelona, Institut Català de la Mediterrània – Museu d'Història de Catalunya – Lunewerg Editores, 1998.

cially by the introduction of the farming practices that accompanied the new plants and through artificial irrigation in the warm season, which allowed the ancient Mediterranean agricultural calendar to be expanded and thus created niches of intensive agriculture delimited by the layout of the irrigation channels.³⁵

The irrigated fields were set up according to the imperatives of water management, which unquestionably defined the area that could be cultivated and conditioned its physical structure. However, these were not universal or timeless solutions applied equally by all farming societies. An extensive and proven set of studies performed in all the eastern regions of al-Andalus (lower Ebro River, Balearic Islands and Valencia) has enabled us to precisely describe the distinct methods of the Andalusí hydraulic systems. The first is the compactness of the irrigated areas, which was determined by the rigidity of the main irrigation channels, which left strict, lasting traces. This fundamental characteristic is coherent with a controlled use of water which never exhausts the flow available and enables the ecological functionality of the water courses to be maintained according to criteria that clearly aim to mini-

mise the risk inherent in water dissipation (droughts, swamps, landslides, etc.). The second characteristic is the overall logic of the layout of these spaces, which closely overlapped with the network of settlements. This entire order must have reflected agreements which necessarily accompanied the initial establishment of the farming groups that built them because of their need to regulate water distribution, take advantage of the transformed environments and ensure access to forest resources.³⁶ In fact, the evidence gathered demonstrates that irrigation and the maintenance of the cultivated areas that depended on it were due to the autonomous organisation of the farming communities, not to the orders emanating from a central authority, as suggested by Karl Wittfogel's thesis on "eastern despotism".³⁷

This finding requires us to seriously question the problem of the relationship between cities – the seats of state power, regional focal points of its influence – and the large periurban irrigated farmlands (cat. *hortes*, cast. *huertas*) particularly in the case of the *madīna* of Valencia, the most important one about which we are just beginning to learn more. In effect, for many years it has been a fairly common belief that the caliphate – the golden age of a powerful central state – was the period when the *horta* of Valencia was built. Likewise, the generic idea that urban development must have been the precondition for the formation and expansion of the surrounding irrigation networks is also widely accepted in the historiography. In other words: the city predated the farmland. And it is true that the cities in Al-Andalus tended to be surrounded by irrigated plains, but it is no less true that there were *hortes* with no large urban centre nearby, such as the *horta* of Gandia, associated with the hamlets of Bairén Castle in the Andalusi period. Thomas F. Glick managed to demonstrate that the organisational, technical and morphological characteristics of the irrigated farmlands of Valencia in no way reflected the decisive intervention of a centralised power; rather they reflected local efforts carried out by the farming communities themselves. More recent studies not only confirm this assessment but also describe the Andalusi *horta* of Valencia as a set of regularly irrigated plots of land clearly separated by broad interstices that were occasionally watered, not watered or even left fallow. These plots were associated with different *qurâ* (hamlets) and were connected to the large irrigation channels and main canals that supplied their corresponding portions of water. The network of irrigation channels and the network of settlements were articulated organically.³⁸ Thus, it seems more logical to invert the traditional causality and propose that the niches of agricultural intensification generated by the deployment of hydraulic devices, with their high level of productivity and population densification, preceded the establishment of forms of authority and the entire array of means (taxes, land appropriation, market control) used to turn the products of farming activity into wealth. This does not mean that the urban powers did not have the capacity to influence the

organisation of the farmlands at a later date; however, this capacity was limited.

While the Arabic texts suggest that the basic structure of the large-scale hydraulic systems on the Valencian plain existed as early as the late 10th century, perhaps with a few exceptions, recent archaeological studies have revealed that the system of the Rovella irrigation channel – apparently the most ancient one – must have been built at least during the time of the emirate (before 929).³⁹ Ultimately, as Enric Guinot has observed, the sequence in which the main hydraulic networks were deployed in the *horta* of Valencia must have been an effect of the parallel process of establishing farming settlements. In its fundamental features, this process can be associated with the installation of predominantly Berber clan groups, as can be seen through the toponyms of the *qurâ* and the different irrigation channels. When *madīna Balansiya* truly began to operate as an urban nucleus in the early 11th century and to intervene in its rural setting, the irrigation network must have already been quite a consolidated reality barely susceptible to modification.

The construction of well-defined irrigated agrarian areas determined the configuration of the networks of hamlets and the agreements that organised them. The clearly territorial institution of the Muslim *jamâ'a* ('community'), governed by representatives from the lineages (councils of "elders") who dealt with the problems of land or irrigation channels, managed the uncultivated areas and undertook the construction of mosques, granaries and collective fortifications, emerged from these agreements. Certainly the Arabic texts – with the exception of a few legal consultations – do not pay much attention to communal peasant structures organised according to a tribal – not in the ethnic sense – social logic which, however, achieved a great deal of visibility in the narratives and records from the time of the conquest: from the capitulation of Ascó, Flix, Móra and Tivissa in the 1150's until the numerous surrender documents from Valencia's *jamâ'a*s in the mid-13th century.

LEGAL POWER AND THE EXERCISE OF AUTHORITY

The local communities' relationship with the state was primarily based on taxation and mediated by money. The legal authority monopolistically issued coins and introduced them in society through demands for taxes and payment of its employees (army, magistrates, bureaucracy). Taxes, which were the essential content of the state, tended to remain within the limits prescribed by the Islamic laws that legitimised their authority, even though there is proof of major abuses during certain periods. However, the contrary can also be found, given the frequency of periods of weakness in the power apparatuses. Therefore, we can find two clearly differentiated and somewhat independent political levels with parallel existences and dynamics: the locally organised groups or sub-

jects (mainly peasants) and the state apparatus, which was abstractly identified with the term *sultân* by the 10th century and with the term *makhzan* in the Almohad period.⁴⁰

The Umayyad caliphate established in Al-Andalus by ʿAbd ar-Rahmân III in 929 arranged the effective exercise of authority over the community of believers (*umma*) with claims to genealogical legitimacy (the Umayyads, successors of the first caliphs, were part of the Quraysh tribe, the Prophet’s tribe). However, in practice, the unity of effective authority and legitimacy was difficult to sustain indefinitely within the dynastic line, as revealed by the ascent to power of Muhammad ibn Abî ʿĀmir, called Al-Mansûr, “the victorious”, in 978. Even though he secured control of the state for himself and his family line, Al-Mansûr, who bore the title of *hâjib*, never tried to replace the Umayyad dynasty and instead exercised power on behalf of the legitimate caliph, who was completely removed from the tasks of governing. Despite the rise of the caliphal state under the Amirites, particularly clear in the destruction of Barcelona in 985 and the incursion into its territory in 1003, the practice of separating the actual power from the recognised holders of authority fostered the outbreak of the second *fitna* (1009-1031), which irreversibly broke the unity of state sovereignty.⁴¹

In effect, the 1009 crisis gave rise to the emergence of a bundle of regional powers established in diverse cities in Al-Andalus. Some jurists from the time called them *mulûk at-tawâʾif* (“fragmented sovereignties”, according to the translation proposed by M. Barceló), an expression which originates the current term “*taifas*” and the inaccurate “kingdoms of *taifas*” or “party kings”.⁴² The holders of these de facto powers could be either Andalusi notables from the old Arab family lines (and Arabised Berbers) or the heads of Berber cavalry contingents that had served the caliphate, but in Sharq al-Andalus they were a group of servants who held key positions within the state administration at the service of the Amirites, those who managed to take over the governing apparatus. These officials, called *saqâliba*, were former Palatine slaves of European descent (especially Slavic), most of them eunuchs, who had gradually become the administrative and military frame of the caliphal state: Khayrân in Almería; Labîb and later Muqâtil (or Muqâbil) in Tortosa; Mubâarak and Muzaffar, former “heads of the irrigation channels administration”, jointly in Valencia; and Mujâhid in Dénia. A power of this kind was briefly established in Xàtiva, and we can also glimpse it on the islands.

Generally speaking, these experiments did not last long. The fact that many of their leaders’ lacked the ability to procreate, necessary to form a dynasty, was not an unimportant factor in their lack of continuity. Indeed, the greatest degree of political success was attained by Mujâhid, a former slave who was able to sire children; he soon managed to get the Balearic Islands to join his state and organised an expedition aimed at bringing down Sardinia. When Mujâhid died in 1045, the government was passed to his son Iqbal ad-Dawla, as per custom. To the

contrary, in Valencia the death of Mubâarak and the uprising that ensued fostered the proclamation of a grandson of Al-Mansûr, ʿAbd al-Azîz, in 1021, summoned by the former employees of the Amirite lineage. In Tortosa, the *saqâliba*, whose succession is largely unknown, remained until 1060, when this *taifa* was absorbed by the Hudite emirate of Zaragoza. The Banû Hûd dynasty had been started in Lleida by an Andalusi military chief with Yemenite Arab roots. From Zaragoza, their power spread all along the Ebro valley, and in 1076 they even annexed the faraway southern *taifa* of Dénia (but not the islands, where the former governors had removed themselves from obedience to Iqbal ad-Dawla in the 1050s), from which it was separated by Valencia. The extensive Hudite emirate was divided shortly thereafter, in 1081, but Dénia, and Tortosa with it, remained part of a bipartite Banû Hûd *taifa* until 1092.⁴³

The main effect of the implosion of the state apparatus was that the taxes which used to be sent to the seat of the caliphate now remained in the regional capitals. Thus, mercenary military forces, many of them Christian, were assembled, and new governing apparatuses were set up with tax administrators, secretaries and legal scholars. The emirs, especially Muqâtil of Tortosa, began to exercise patronage with the twofold objective of securing prestige and ensuring proper literary formation for his senior officials. The capitals of the *taifas* also attracted a large number of merchants and craftsmen, most of whom were fleeing from Córdoba in the quest for new centres where taxes concentrated and wealth circulated. Ibn Hayyân narrates how these immigrants filled Valencia with notable constructions, palaces and gardens, but the most remarkable accomplishments came from the direct initiative of the emirs: in Dénia, Mujâhid ordered the citadel built, while in Valencia, ʿAbd al-ʿAzîz reformed the fortress and ordered the Almunia (*munya*) built, a sumptuous palace with gardens and ponds, separate from the *madîna* on the other side of the Guadalaviar River. The 11th century truly marked the onset of the development of urban centres in eastern Al-Andalus, clearly captured in the construction of walls and suburbs, as can be found in the cities of Mallorca and Valencia. However, the growth was not limited to the capital cities (Tortosa, Valencia, Xàtiva, Dénia and Mallorca), since the second tier of towns, including Alzira, Orihuela, Lliria, Onda and Morvedre (Sagunt), also began to attain fully urban traits, including fortifications, markets, officials and magistrates.

Both the intellectual and literary patronage and the princely architecture built in the headquarters of the new authorities should be understood within the context of a quest for legitimacy. Guichard and Clément have observed how the powers that emerged from the downfall of the caliphate tried to earn prominence through an accumulation of signs of sovereignty that would somehow offset their small size and the suspicion of illegality that burdened them. One important aspect of this dynamic of

affirmation lay in the honorific name or title (*laqab*) adopted by the governors, invoked Fridays in the sermons (*khutba*) at all the major mosques within their domains and prolifically reproduced in the legends that appeared on coins. Based on the principle that the sole legitimate power in the community of believers was the caliph, honorific titles may have indicated a fictitious delegation of power from the vanished caliph through the use of the expression *ad-Dawla*, as in Iqbal ad-Dawla (“fortress of the dynasty”) of Dénia, or the indirect participation of a faraway or indeterminate caliph through the phrase *bi-llâh* (“for God”), adopted by Al-Mansûr and often by the most powerful emirs as well, such as the Hudites of Zaragoza. Despite this, Fèlix Retamero argues that the question of legitimacy was not decisively important in the process of reconstructing the political order. The main problem facing the new states was related to their ability to force stable political submissions and to organise solid tax collection networks.⁴⁴

Ibn Hayyân’s account of the government of the eunuchs Mubârak and Muzaffar in Valencia (1009-1018) suggests that greater proximity to taxpayers enabled the new powers to act more rigorously when collecting taxes. The rise in taxes must have reached such an extreme that many peasants, incapable of covering the payments, had to abandon their *qurà* (hamlets). The emirs themselves or

Figure 5. Gryphon from Pisa. It may have reached the Italian city after the pillaging of Mallorca during the Pisan-Catalan expedition of 1114-1115. Source: exhibition catalogue for *L’Islam i catalunya*, Barcelona, Institut Català de la Mediterrània – Museu d’Història de Catalunya – Lunweg Editores, 1998.

their “henchmen” must have appropriated the lands and turned them into private farms (*diyâc*); afterwards, the former inhabitants must have returned as mere sharecroppers. Without denying the underlying truth of this description, Guichard holds that there is no reason to believe that the forms of land possession changed significantly, since the peasants in the farmlands of Valencia continued to live in the *qurà* as always until the Christian conquest. Apparently, the *diyâc* prefigured the *rahl* farms documented at the time of the conquest which are only found in eastern Al-Andalus (Tortosa, Valencia, Murcia and the Balearic Islands). In all cases, the *qurà* in the agrarian areas are notably more numerous, larger (and more populous) and better situated. The large possessions acquired by the “aristocracy” of the state servants occupied a clearly secondary position among all rural structures and never gave rise to a true alteration in the social order.⁴⁵

Apart from this, we should add that there is no information about predatory tax practices in the *taifas* of Tortosa and Dénia-Mallorca, meaning that the abuse in Valencia in the times of the *saqâliba* may have just been episodic. Unquestionably, the tax demands did not remain unaltered everywhere and must have been subjected to variable changes in intensity and scope; however, they never broke with a “permanently asserted framework of legality”, as Guichard says.⁴⁶ If quantitatively the heightened tax demands had no devastating effects, in qualitative terms we could claim, concurring with Barceló and Retamero, that the mechanics of the taxation process of the *mulûk at-tawâ’if* were the same as those of the caliphate.⁴⁷ Therefore, not even the multiplication of sovereignties that succeeded the Umayyad state or the deficit of legitimacy that burdened them led to significant changes in the social and political order.

The real problem was of another nature. The political fragmentation decisively accentuated the military weakness of the Andalusí powers compared to the rising forces of the Christian principalities to the north and the expansive dynamic characteristic of their feudal society which was in the process of crystallising. The *taifas*’ inability to stop pressure from the Christians was resolved in a submission which took the form of periodic payments of tributes called *parias* (from the verb *barî’a*, ‘to predominate’). Tortosa was paying them by 1040-1050, and Valencia 15 to 20 years later at the most. The counts of Barcelona and Urgell, and by extension all of Catalan aristocracy, were the main beneficiaries, as they began to handle vast sums of gold coins minted in Sharq al-Andalus, including electron pieces (an alloy of gold with silver and copper) called “gold from Valencia” or *de roballs*.⁴⁸ The King of Leon and Castile also benefitted from the Valencian *parias* after appearing before the city – which was protected by the walls built by ‘Abd al-Azîz – in 1065 and massacring its defenders in the open. However, beyond political subordination and tributary extortion, the eastern emirates of Al-Andalus could not be conquered by

the Christians at the same speed as those located in the centre and west of the peninsula. When Toledo fell into Castilian hands in 1085, the Ebro valley (as far north as Tudela, Huesca, Barbastro and Lleida) was still part of Al-Andalus. The frontier of the Catalan counties advanced very slowly, in fact (Cervera, 1026; Àger, 1048; Camarasa, 1050; Balaguer, 1105), and the four sieges of Tortosa between 1086 and 1097 all failed. Despite the importance of their effects, the creation of an outpost principality in Valencia by El Cid (1094-1102) and the Pisan-Catalan occupation of Mallorca (1114-1115) were fleeting accomplishments compared to the slow but steady progression of the Christian borders.

The outrage of the submission of the *taifas*, and above all of the Castilian conquest of Toledo, particularly spotlighted the legal-religious apparatus embodied by the experts in Islamic law (*fuqahâ*, sing. *faqîh*, and *‘ulamâ*, sing. *‘âlim*), an educated class interposed among the dynastic complexes and subjects, the repository of the juridical and literary knowledge that ensured the reproduction of the Muslim-inspired political institutions. The legal scholars were aware that the unstoppable Christian encroachment seriously threatened the survival of Al-Andalus and that to stop it they had to first restore political unity among the believers (*umma*) and secondly summon a military force that could compensate for the lack of professional Andalusí soldiers. They soon found a tool in the Almoravids, a movement of Saharan livestock husbandry tribes catalysed by the religious doctrine of the *murâbitûn* (coherent with the interpretations of the Malikite school followed by Andalusí and Maghrebi experts) and by the construction of a dynastic authority that then spread around much of the Maghreb.⁴⁹ *Fuqahâ* and *‘ulamâ* issued condemnatory writings against the *mulûk at-tawâ’if* and called on the Almoravids to restore political unity. A jurist from Tortosa, ‘Abd al-‘Azîz b. ‘Alî, was part of the delegation of *fuqahâ* from Al-Andalus who asked emir Yûsuf b. Tashfîn for aid. However, the scholar Abû Bakr at-Turtûshî, born in Tortosa in 1059, played a more prominent role in this process. Just like al-Gazâlî – the great Persian thinker – he had emigrated to the East to complete his training and wrote a decisive letter that legitimised the Almoravid emir’s occupation of Al-Andalus and deposing of the sovereigns of the *taifas*. This exhortation to Yûsuf b. Tashfîn to persevere in the pathway of justice and welfare was somehow a draft of the main work by at-Turtûshî, which won him fame all over the Islamic world, the *Sirâj al-mulûk* or *Lantern of the Princes*, where he set forth the enlightened urban classes’ ideas on how a sovereign should conduct himself.⁵⁰

The eastern regions of Al-Andalus were gradually incorporated into the Almoravid *dawla* between 1092 (Dénia) and 1115 (Mallorca). The historiographic cliché portrays the implementation of the new power as a rupture with the political traditions of Al-Andalus, marked by a supposed “puritan intolerance” of the “African fanatics”.

It is true that Saharan governors were installed in the cities, but the institutions themselves did not change. In Xàtiva, for example, a series of shops and properties were still required to handle public emergency expenditures and payments of the salaries that the *taifa* emir ‘Abd al-‘Azîz (1021-1061) had instituted.⁵¹ Likewise, most of the administrative apparatus and legal-religious posts remained in the hands of Andalusí scholars. The governors took part in the appointments, but the local educated classes still controlled the posts. Likewise, the image of religious fanaticism often attributed to the new dynasty is dubious. The disappearance of the *taifas*’ literary courts, Guichard notes, was not due to any political programme per se but to a logical effect of the suppression of the centres of power that had produced them. In fact, such a hedonist poet as Ibn Khafâja of Alzira had been serving the Almoravid princes sent to Valencia since 1105. Important proof of the absence of political discontinuity comes from the fact that the judicial administration remained linked to the same families as before: the Banû Jahlhâf and the Banû ‘Abd al-‘Azîz families of Valencia extended even their magistracies to the minor urban centres of Cocentaina and Elx.⁵²

When the Almoravid state, shaken up by the Almohad revolt in the Maghreb, was declining and was no longer able to offer the Andalusí people either political cohesion or military defence, these same families moved to the forefront of the rebellions and took on the local powers in numerous cities, such as the *cadî* Abû Marwân b. ‘Abd al-‘Azîz in Valencia in 1145. Soon, however, authority was granted to a prestigious Andalusí military chief from the Ebro River frontier, Muhammad b. Mardanîsh, most likely because of the mistrust triggered among the *cadis*, *fuqahâ* and *‘ulamâ* by the progression of the Almohad movement in Al-Andalus, which was clearly hostile to the legal scholars’ social privileges. While Tortosa (1148) and Lleida (1149) were conquered by the Catalans and the Almoravid lineage of the Banû Gâniya established its own sovereignty on the islands (which lasted until 1203), Ibn Mardanîsh built an extensive emirate in Sharq al-Andalus stretching from Lorca to Peníscola, and he managed to hold onto it in the face of the Almohads until his death in 1172. This was possible mainly because of the remunerated protection of the northern kingdoms and the support of the Christian mercenaries funded by the Muslims’ taxes, something that earned them contempt and accusations of tyranny by some scholars. Besides this, Ibn Mardanîsh remained as a de facto power, avoided all forms of religious legitimisation and observed normal relations with the legal-religious apparatus that put him at the helm of the state.⁵³

Finally, not even the incorporation of the Sharq into the Almohad sovereignty led to a real rupture in the political order. The Almohad movement was unquestionably inspired by an agenda of radical transformation targeted particularly against the legal-religious oligarchy, illegal taxation and the recourse to infidel troops, but its

consolidation as a state led it to gradually fall into the same “vices” they had originally condemned, so doctrine ended up becoming mere formality. Thus, there were no major changes. The Almohad state needed tax agents, secretaries, *cadis*, market inspectors and trained officials to occupy these posts, so it should come as no surprise that in Valencia, the Mardanîshi state structure and even the very family of the deceased emir would readily join the new regime.⁵⁴

CONCLUSIONS

The eastern regions of Al-Andalus occupied a politically peripheral position in the Umayyad state set up in Córdoba, which managed to exercise stable control over them only after the proclamation of the caliphate in 929. The formation and development of real urban nuclei with the consequent formation of commercial networks, the promotion of ostentatious architecture and the proliferation of intellectual and literary activities, had a strictly political cause in that they were the direct and sudden result of the multiplication of sovereignties upon the fall of the caliphal state in 1009. However, such a sudden eruption of cities would not have been possible without the colonisation process and the creation of a new agrarian ecosystem mainly developed by Berber and, to a lesser extent, Arab tribal groups between the 8th and 9th centuries.

The frequent dynasty and regime changes that followed the end of the Umayyad caliphate did not heavily influence the organisation of the social structure, nor did it entail any change in the nature of the political order. The solidity of the legal-religious apparatus, reliant on an educated class of state servants and magistrates in which certain family lines tended to be perpetuated, offset the congenital weakness of dynastic powers, which were lacking structural connections with society, and made institutional continuity possible. What it could not offset was these powers' inability to deal with the implacable advance of Christendom. In fact, the most efficient response in terms of the possibilities within their reach can be found in peasant community structures, that is, the *jamâ'a/s*, especially those in Valencia. Unlike the communities on the islands, which were immediately destroyed by the conquerors, these *jamâ'a/s* had systematically fortified themselves after the fall of the Ebro valley when the country had become a frontier exposed to periodic Christian incursions and cavalades. The atomised local organisation of defence posed the Catalan-Aragonese king and aristocracy with a more complex problem than bringing down a centralised state power. The resolution necessarily entailed a multitude of negotiations which ultimately served as the foundation for the lasting survival of an important fraction of native Muslims after the conquest.

NOTES AND REFERENCES

- [1] A significant anecdote can properly illustrate this point. Not too long ago, one of the anti-Catalan groups in the city of Valencia tried to reach an agreement with prominent members of the local Islamic community to commemorate the millennium of the Kingdom of Valencia, which would have come into being in 1009 upon the fall of the caliphate and the emergence of a regional authority (the so-called “*taifa*”), so the kingdom instituted by James I after the conquest of 1238 would be merely the prolongation of a “Valencian” political reality prior to the Catalans (and Aragonese). See P. HUGUET. “Memoria histórica antes de Jaume I”. *Las Provincias*, 14 February 2009 [online]: <http://www.lasprovincias.es/valencia/20090214/cultura/memoria-historica-antes-jaume-20090214.html>.
- [2] On this particular issue, see J. MORSEL. *L'Histoire (du Moyen Âge) est un sport de combat... Réflexions sur les finalités de l'Histoire du Moyen Âge destinées à une société dans laquelle même les étudiants d'Histoire s'interrogent*. LAMOP, Paris 2007 [online:] <http://lamop.univ-paris1.fr/lamop/LAMOP/JosephMORSEL/index.htm>.
- [3] Fundamental observations by M. BARCELÓ. “Negre i roig. Els contextos historiogràfics per a l'estudi de la societat andalusina de Menorca i la seva destrucció”. In: M. BARCELÓ and F. RETAMERO (ed.). *Els barrancs tancats. L'ordre pagès al sud de Menorca en època andalusina (segles X-XIII)*. Institut Menorquí d'Estudis, Mahon 2005, pp. 13-50.
- [4] IBN HAYYÂN. *Crónica de los emires Alhakam I y 'Abdarrahman II entre los años 796 y 847 (Almuqtabis II-1)*. Translation by M. 'A. MAKKÎ and F. CORRIENTE. Instituto de Estudios Islámicos y del Oriente Próximo, Zaragoza 2001; IBN 'AMÎRA. *Kitâb Tâ'rîh Mayûrqa. Crònica àrab de la conquesta de Mallorca*. Translation by N. ROSER and G. ROSSELLÓ. Presidència de les Illes Balears and Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca 2008.
- [5] The most recent (partial) translation is IBN 'IDÂRÎ. *La caída del Califato de Córdoba y los Reyes de Taifas (Al-Bayân al-mugrib)*. Translation by F. MAÍLLO. Universidad de Salamanca, Salamanca 1993.
- [6] References to the editions and translations of the Arabic sources that provide information on Sharq al-Andalus can readily be found in P. GUICHARD. *Les musulmans de Valence et la Reconquête (XIe-XIIIe siècles)*. Institut Français de Damas, Damascus 1990-1991, vol. I, pp. 32-41; M. BARCELÓ (coord.). *Musulmans i Catalunya*. Empúries, Barcelona 1999, pp. 143-146. We should also mention the translations of excerpts of texts published by J. M. MILLÀS. *Textos dels historiadors àrabs referents a la Catalunya Carolíngia*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1987; D. BRAMON. *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*. Eumo and Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2000.
- [7] X. BALLESTÍN. “Prosopografía dels *fūqahâ'* i '*ulamâ'* de la zona oriental del *al-tagr al-a'lâ'*: Balagà, Lârida, Turtûša”. *Estudios Onomástico-biográficos de al-Andalus*, no. VI (1994), pp. 55-119.

- [8] In the region of Valencia, Carme Barceló has catalogued 55 monumental Arabic inscriptions, all from the 10th to 13th centuries, 45 of which are funerary, as are the vast majority of the 37 catalogued in the Balearic Islands in 1975 and all six of the new stone tablets found recently in the Valencian area of El Comtat: C. BARCELÓ. *La escritura árabe en el País Valenciano. Inscripciones monumentales*. Universitat de València, Valencia 1998, 2 vol.; G. ROSSELLÓ. "Corpus balear de epigrafia árabe". *Mayûrqa*, no. 13 (1975), pp. 5-68; V. MARTÍNEZ ENAMORADO. "Inscripciones árabes del Comtat". *Els musulmans al Comtat*. Centre d'Estudis Contestans, Cocentaina 2007.
- [9] The original work has 12 volumes published in Rabat in 1981. The selection of abstracts found in this source can be used as a guide or catalogue: V. LAGARDÈRE. *Histoire et société en occident musulman au Moyen Âge. Analyse du Mir'yâr d'al-Wanšarisi*. Casa de Velázquez, CSIC, Madrid 1995. We can only find three jurists from Valencia (10th to 12th centuries), one from Dénia (11th century), one from Xàtiva (11th century) and one from Orihuela (12th century), each with a single *fatwâ*, in addition to a handful of references to local affairs in the eastern region of Al-Andalus.
- [10] GUICHARD. *Les musulmans...*, vol. I, pp. 42-51 and 223-240; vol. II, pp. 259-274.
- [11] This kind of study has particularly been developed on Mallorca: A. POVEDA. "Introducción al estudio de la toponimia árabe-musulmana de Mayûrqa según la documentación de los archivos de Ciutat de Mallorca". *Awràq*, no. 3 (1980), pp. 75-101; M. BARCELÓ. *Sobre Mayûrqa*. Museu de Mallorca, Palma de Mallorca 1984; G. ROSSELLÓ, *Mallorca musulmana*. Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca 2007.
- [12] Beyond reports and brief lists, the best publications of excavations include those by I. LÓPEZ *et al.* *Troballes arqueològiques al Palau de les Corts*. Corts Valencianes, Valencia 1994; J. A. GISBERT, V. BURGUERA and J. BOLUFER. *La cerámica de Daniya (Dénia). Alfares y ajuares domésticos de los siglos XII-XIII*. Ministry of Culture, Madrid 1992; R. AZUAR (coord.). *El ribât califal. Excavaciones e investigaciones*. Casa de Velázquez, Madrid 2004, "Fouilles de la Râbita de Guardamar" collection, no. 1.
- [13] A. BAZZANA, P. CRESSIER and P. GUICHARD. *Les châteaux ruraux d'al-Andalus. Histoire et archéologie des husûn du sud-est de l'Espagne*. Casa de Velázquez, Madrid 1988; A. BAZZANA. *Maisons d'al-Andalus. Habitat médiéval et structures du peuplement dans l'Espagne Orientale*. Casa de Velázquez, Madrid 1992, 2 vol.; A. BAZZANA and P. GUICHARD. "Pour une archéologie extensive". In: *Histoire et archéologie de l'habitat médiéval. Cinq ans de recherches dans le domaine méditerranéen et la France du centre-est*. Université de Lyon 2 and EHESS, Lyon, 1986, pp. 175-184; J. TORRÓ, "Fortificaciones en Yîbâl Balansiya. Una propuesta de secuencia". In: A. MALPICA (ed.). *Castillos y territorio en al-Andalus*. Athos-Pérgamos, Granada 1998, pp. 385-418.
- [14] M. BARCELÓ, H. KIRCHNER and C. NAVARRO. *El agua que no duerme. Fundamentos de la arqueología hidráulica andalusí*. El legado andalusí, Granada 1996; M. BARCELÓ *et al.* *The Design of Irrigation Systems in al-Andalus*. Servei de Publicacions of the Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona 1998.
- [15] C. DOMÉNECH. *Dinares, dirhemes y feluses. Circulación monetaria islámica en el País Valenciano*. Universidad de Alicante, Alicante 2003; C. DOMÉNECH. "Un tesoro de la taifa de Alpuente". In: *Actas XI Congreso Nacional de Numismática*. Real Casa de la Moneda, Madrid 2003, pp. 243-255; F. RETAMERO. *Moneda i monedes àrabs a l'illa d'Eivissa*. Govern Balear, Ibiza 1995; B. MOLL. "Contribució a l'estudi de la circulació monetària a la Menorca musulmana". *Acta Numismàtica*, no. 26 (1996), pp. 81-138; F. RETAMERO and B. MOLL. "Moneda y madîna. El caso de Madîna Manûrqa". In: M. A. GINÉS (ed.). *La arqueología medieval en la arqueología*. Alhulia, Granada pp. 205-239; A. M. BALAGUER. "Troballes i circulació monetària. Corpus de les troballes de moneda àrab a Catalunya (segles VIII-XIII)". *Acta Numismàtica*, no. 20 (1990), pp. 83-109.
- [16] See the excellent synthesis by X. BALLESTÍN. *Una nissaga de poder viatgera i inquieta: els Omeies de Damasc a Còrdova*. Universitat de Barcelona, Barcelona 2004.
- [17] P. GUICHARD. "Le peuplement de la région de Valence aux deux premiers siècles de la domination musulmane". *Mélanges de la Casa de Velázquez*, no. 5 (1969). New information in the text by Ibn Hayyân cited in note 4.
- [18] P. GUICHARD. "Els 'berbers de València' i la delimitació del país valencià a l'Alta Edat Mitjana". *Afers*, no. 7 (1988-1989), pp. 69-86.
- [19] X. BALLESTÍN. "L'anomenada frontera superior d'al-Andalus: *at-tagr al-a'là* i la resistència a la instauració de la *dawla* dels Banû Marwân". In: BARCELÓ (coord.), *Musulmans...*, pp. 61-76; P. GUICHARD. "Les débuts de la piraterie andalouse en Méditerranée Occidentale (798-813)". *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée*, no. 35 (1973), pp. 55-73; P. GUICHARD. "Toponymie et histoire de Valence à l'époque musulmane: un chef berber valencien à la conquête de la Sicile". In: *Primer Congreso de Historia del País Valenciano*. Universitat de València, Valencia 1980, vol. II, pp. 399-409.
- [20] P. GUICHARD. "L'intégration des Baléares au pouvoir omeyyade de Cordoue". In: *Les illes orientals d'al-Andalus. V Jornades d'Estudis Històrics Locals*. Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca 1987, pp. 55-71.
- [21] Contrary to BALLESTÍN. "L'anomenada frontera...", *op. cit.*, E. MANZANO. *La frontera de al-Andalus en época de los Omeyas*. CSIC, Madrid 1991, pp. 340-343 claims that Tortosa seems to have maintained close ties with the Umayyad power.
- [22] P. GUICHARD. "Les zones littorales de la région orientale d'al-Andalus aux VIIIe-XIe siècles". In: J. M. MARTIN (ed.). *Castrum 7. Zones cotières littorales dans le monde méditerranéen au Moyen Âge: défense, peuplement, mise en valeur*. École Française de Rome and Casa de Ve-

- lázquez, Roma and Madrid 2001, pp. 273-290; P. GUICHARD. "Villes et campagnes aux premiers siècles de l'Islam dans le Sharq al-Andalus". In: Ph. SÉNAC (ed.). *Villa II. Villes et campagnes de Tarraconaise et d'al-Andalus: la transition*. CNRS, Université de Toulouse-Le Mirail, Toulouse 2007, pp. 263-273. Regarding Valencia, see J. MARTÍ and J. PASCUAL. "El desarrollo urbano de *Madīna Balansiya* hasta el final del califato". In: L. CARA (ed.). *Ciudad y territorio en al-Andalus*. Athos-Pérgamos, Granada 2000, pp. 500-536; regarding Alicante: S. GUTIÉRREZ. *La cora de Tudmir, de la Antigüedad tardía al mundo islámico. Poblamiento y cultura material*. Casa de Velázquez, Madrid 1996, pp. 237-243; regarding Dénia: R. AZUAR. *Denia islámica. Arqueología y poblamiento*. Instituto de Cultura Juan Gil-Albert, Alicante 1989, pp. 25-63. References on the legal scholars of Tortosa in BALLESTÍN, "Prosopografía dels fuqahâ...", *op. cit.*
- [23] MARTÍ and PASCUAL. "El desarrollo urbano...", *op. cit.*; P. GUICHARD. "Qasr et ville à Valence et à Murcie à l'époque musulmane". In: P. CRESSIER (ed.). *Le château et la ville. Espaces et réseaux*. Casa de Velázquez, Madrid 2008, pp. 261-268; GUICHARD. *Les musulmans...*, vol. II, p. 318.
- [24] J. LIROLA. *El poder naval de al-Andalus en la época del califato omeya*. Universidad de Granada, Granada 1993, pp. 242-243; X. BALLESTÍN. "De la instauració de la *hilâfa* dels Banû Marwân —317 H/929 dC— als *Mulûk at-tawâ'if*". In: M. BARCELÓ (coord.). *Musulmans...*, pp. 79-91; M. M. RIERA. *Evolució urbana i topografia de Madīna Mayûrqa*. Ajuntament de Palma de Mallorca, Palma de Mallorca 1993, pp. 27-38.
- [25] GUICHARD. "Le peuplement...", *op. cit.*; P. GUICHARD. *Al-Andalus. Estructura antropológica de una sociedad islámica en occidente*. Barral, Barcelona 1976, pp. 365-485; GUICHARD. *Les musulmans...*, vol. I, pp. 171-190, doc. 28-35; M. BARCELÓ. "Assaig d'identificació del rastre dels assentaments de la immigració berber més primerenca". In: M. BARCELÓ (ed.). *El curs de les aigües. Treballs sobre els pagesos de Yâbisa (290-6333 H/902-1235 dC)*. Consell Insular, Ibiza 1997, pp. 9-28; BARCELÓ. *Sobre Mayûrqa*.
- [26] M. BARCELÓ. "Immigration berbère et établissements paysans à Ibiza (902-1235). À la recherche de la logique de la construction d'une nouvelle société". In: MARTIN (ed.). *Castrum 7...*, pp. 291-321; M. BARCELÓ and H. KIRCHNER. "Husûn et établissements arabo-berbères de la frontière supérieure (zone de l'actuelle Catalogne) d'al-Andalus". In: J. M. POISSON (ed.). *Castrum 4. Frontière et peuplement dans le monde méditerranéen au Moyen Âge*. École Française de Rome and Casa de Velázquez, Rome and Madrid 1992, pp. 61-73; F. HERNÁNDEZ. "San Carlos de la Rápita = Cascallo". *Al-Andalus*, no. 4 (1936-1939), pp. 320-332.
- [27] M. BARCELÓ. "Assaig d'identificació...", *op. cit.*; BARCELÓ. "Immigration berbère...", *op. cit.*
- [28] GUICHARD, *Al-Andalus...*, pp. 48-140.
- [29] M. BARCELÓ. "Un estudio sobre la estructura fiscal y procedimientos contables del emirato Omeya de Córdoba (138-300/755-912) y del califato (300-366/912-976)". *Acta Mediaevalia*, no. 5-6 (1984-1985), pp. 45-72.
- [30] This is one of the critiques earned by the classic study by R. W. BULLIET. *Conversion to Islam in the Medieval Period. An Essay in Quantitative History*. Harvard University Press, Cambridge and London 1979, which, nonetheless, is still the most rigorous analysis of the problem.
- [31] P. GUICHARD. "Els mossàrabs de València i d'al-Àndalus. Entre la història i el mite". *Afers*, no. 61 (2008), pp. 581-597; C. BARCELÓ. "Mossàrabs de València i 'llengua mossàrab'". *Caplletra*, no. 20 (1996), pp. 183-206; E. GUINOT. *Els fundadors del regne de València. Repoblament, antroponímia i llengua a la València medieval*. Eliseu Climent, Valencia 1999, vol. I, pp. 57-75.
- [32] We should mention the exception of Elx, in the district of Tudmir, an Episcopal seat in the 9th and 10th centuries which, however, did not continue after that period.
- [33] C. AILLET. *Les Mozarabes. Christianisme, islamisation et arabisation en péninsule ibérique (IXe-XIIe siècle)*. Casa de Velázquez, Madrid 2010; M. DE EPALZA. "Falta de obispos y conversión al Islam de los cristianos de al-Andalus". *Al-Qantara*, no. 15 (1994), pp. 385-400.
- [34] J. TORRÓ. "Mossàrabs en temps de conquesta. Observacions historiogràfiques". *Caplletra*, no. 51 (2011), pp. 1-24.
- [35] A. M. WATSON. *Innovaciones en la agricultura en los primeros tiempos del mundo islámico*. Universidad de Granada, Granada 1998; T. F. GLICK. "Sistemas agrícolas islámicos de Xarq al-Àndalus". In: E. GIRALT (dir.). *Història agrària dels Països Catalans*. Fundació Catalana de la Recerca, Barcelona 2004, vol. 2, pp. 48-55.
- [36] The literature is quite extensive; below is just an orientative selection: M. BARCELÓ. "Aigua i assentaments andalusins entre Xerta i Amposta (s. VI/XII)". In: *II Congreso de Arqueología Medieval Española*. Comunidad de Madrid, Madrid 1987, vol. II, pp. 413-420; H. KIRCHNER. *La construcció de l'espai pagès a Mayûrqa: les valls de Bunyola, Orient, Coanegra i Alaró*. Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca 1997; BARCELÓ (ed.). *El curs de les aigües...*; BARCELÓ and RETAMERO (ed.). *Els barrancs tancats...*; J. TORRÓ. "Vall de Laguar. Asentamientos, terrazas de cultivo e irrigación en las montañas del Šarq al-Andalus: un estudio local". *Recerques del Museu d'Alcoi*, no. 16 (2007), pp. 151-182; E. SITJES. "Inventario y tipología de sistemas hidráulicos de al-Andalus". *Arqueología Espacial*, no. 26 (2006), pp. 263-291; T. F. GLICK and H. KIRCHNER. "Hydraulic systems and technologies of Islamic Spain: History and archaeology". In: P. SQUATRITI (ed.). *Working with Water in Medieval Europe. Technology and Resource-Use*. Brill, Leiden 2000, pp. 267-329. See, too, the references cited in note 14.
- [37] Outstanding reflections by F. RETAMERO. "La sombra alargada de Wittfogel. Irrigación y poder en al-Andalus". In: M. MARÍN (ed.). *Al-Andalus/España. Historiografía en contraste. Siglos XVII-XXI*. Casa de Velázquez, Ma-

- drid 2009, pp. 263-298. The following studies should also be borne in mind: the pioneering one by T. F. GLICK. *Irrigation and Society in Medieval Valencia*. Harvard University Press, Cambridge 1970; and the more recent (but less theoretically ambitious) study by A. BAZZANA and J. DE MEULEMEESTER. *La noria, l'aubergine et le fellah. Archéologie des espaces irrigués dans l'occident musulman médiéval (9e-15e siècles)*. Ghent University, Ghent 2009.
- [38] GLICK, *Irrigation and Society*...; E. GUINOT. "La construcció d'un paisatge medieval irrigat: l'horta de la ciutat de València". In: *Natura i desenvolupament. El medi ambient a l'Edat Mitjana*. Pagès Editors, Lleida 2007, pp. 191-220; E. GUINOT. "El paisaje de la Huerta de Valencia. Elementos de interpretación de su morfología espacial de origen medieval". In: *Historia de la ciudad*. Vol. V. *Tradición y progreso*. Icaro, Col·legi Territorial d'Arquitectes de València and Universitat Politècnica de València, Valencia 2008, pp. 116-129; F. ESQUILACHE. "L'evolució del paisatge agrari andalusi i feudal de les grans hortes fluvials. Les séquies de Quart i del Comuner d'Aldaia a l'horta de València". *Recerques*, no. 61 (Forthcoming).
- [39] B. ARNAU and J. MARTÍ. "Aigua i desenvolupament urbà a madīna Balansiya (València). L'excavació d'un molí hidràulic de l'època califal". In: T. F. GLICK, E. GUINOT and L. P. MARTÍNEZ (ed.). *Els molins hidràulics valencians. Tecnologia, història i context social*. Institució Alfons el Magnànim, Valencia 2000, pp. 165-192.
- [40] M. BARCELÓ. *El sol que salí por occidente. Estudios sobre el Estado omeya en al-Andalus*. Publicacions de la Universitat de València, Valencia 2010.
- [41] X. BALLESTÍN. *Almansor: l'exercici del poder a l'Occident musulmà medieval*. Universitat de Barcelona, Barcelona 2004; X. BALLESTÍN. *Al-Mansur y la dawla 'amiriya. Una dinàmica de poder y legitimidad en el occidente musulmán medieval*. Universitat de Barcelona, Barcelona 2004.
- [42] BARCELÓ. *El sol...*, pp. 213-218.
- [43] P. GUICHARD and B. SORAVIA. *Los reinos de taifas. Fragmentación política y esplendor cultural*. Sarriá, Málaga 2005; M. J. RUBIERA. *La taifa de Denia*. Instituto Juan Gil-Albert, Alicante 1985.
- [44] GUICHARD. *Les musulmans...*, vol. II, pp. 300-310; F. CLÉMENT. *Pouvoir et légitimité en Espagne musulmane à l'époque des taifas (v^e/xie siècle): l'imam fictif*. L'Harmattan, Paris 1997; F. RETAMERO. "La formalización del poder en las monedas de los mulúk de Denia (siglo v H/xi dC)". *Al-Qantara*, no. XXVII-2 (2006), pp. 417-445.
- [45] A. L. de PRÉMARE and P. GUICHARD. "Croissance urbaine et société rurale à Valence au début de l'époque des royaumes de taifas (xie siècle de J.-C.). Traduction et commentaire d'un texte d'Ibn Hayyân". *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée*, no. 31-1 (1981), pp. 15-29; GUICHARD. *Les musulmans...*, vol. II, pp. 374-387.
- [46] GUICHARD. *Les musulmans...*, vol. II, pp. 256-258.
- [47] M. BARCELÓ. "Rodes que giren en el foc de l'infern", o per a què servia la moneda dels taifes". *Gaceta Numismática*, no. 105-106 (1992), pp. 15-23, reissued in BARCELÓ. *El sol...*, pp. 205-212; F. RETAMERO. *La contínua il·lusió del moviment perpetu. La moneda dels reges, dels mulúk i dels seniores (segles VI-XI)*. Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra 2000.
- [48] A. M. BALAGUER. *Del mancús a la dobla. Or i paries d'Hispania*. Asociación Numismática Española and Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, Barcelona 1993.
- [49] A recent revision in R. MESSIER. *The Almoravids and the Meanings of Jihad*. Praeger, Santa Barbara 2010.
- [50] BALLESTÍN. "Prosopografía dels fuqahâ'...", *op. cit.*; M. J. VIGUERA. "Las cartas de al-Gazâlî y al-Turtûšî al soberano almorávid Yûsuf b. Tâšufîn". *Al-Andalus*, no. XLII (1977), pp. 341-374; M. ALARCÓN (trad.). *Lámpara de los príncipes por Abubéquer de Tortosa*. Instituto de Valencia de Don Juan, Madrid 1930, 2 vol.
- [51] LAGARDÈRE. *Histoire et société...*, p. 181.
- [52] GUICHARD. *Les musulmans...*, vol. I, pp. 81-86; R. EL HOUR. *La administración judicial almorávide en al-Andalus. Élités, negociaciones, enfrentamientos*. Academia Scientiarum Fenica, Helsinki 2006, pp. 95-119.
- [53] GUICHARD. *Les musulmans...*, vol. I, pp. 101-124; vol. II, pp. 305-357.
- [54] GUICHARD. *Les musulmans...*, vol. I, pp. 125-138; vol. II, pp. 331-346; M. J. VIGUERA. "Las reacciones de los andalusíes ante los almohades". In: P. CRESSIER, M. FIERRO and L. MOLINA (ed.). *Los almohades: problemas y perspectivas*. Vol. II. CSIC, Madrid 2005, pp. 705-735; M. FIERRO. "Doctrina y práctica jurídicas bajo los almohades". In: CRESSIER, FIERRO and MOLINA (ed.). *Los almohades...*, vol. II, pp. 895-935.

BIOGRAPHICAL NOTE

Josep Torró is a full professor of Mediaeval History at the University of Valencia. He has published the books *Poblament i espai rural. Transformacions històriques* (1990), *La formació d'un espai feudal. Alcoi de 1245 a 1305* (1992), *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)* (1st ed. 1999, 2nd ed. 2006) and *Llibre de la Cort del Justícia de Cocentina (1269-1295)* (2009, 2 vol.). He has edited the following compilations along with E. Guinot: *Repartiments a la Corona d'Aragó (segles XII-XIII)* (2007) and *Hidràulica agraria y sociedad feudal. Técnicas, prácticas, espacios* (2012).

Catalan commerce in the late Middle Ages*

Maria Teresa Ferrer**
Institut d'Estudis Catalans

Received 28 November 2011 · Accepted 20 December 2011

ABSTRACT

This is a summary of the development of Catalan maritime trade (encompassing Catalonia, Mallorca and Valencia) from the 12th to the late 15th century. The local products used for exchanges are studied, including saffron, dried fruit, raisins and figs, coral, wool, glue, tallow and manufactured items like woolen cloth, ceramics from Valencia, crafted hides, glass items, etc. The overseas spheres of trade are studied from the closest, namely Occitania and France, Italy and the Maghreb, to the Mediterranean Levant and the Atlantic territories, including Andalusia, Portugal, England and Flanders.

Keywords: maritime commerce, Middle Ages, Catalonia, Valencia, Mallorca

ORIGINS AND DEVELOPMENT OF CATALAN COMMERCE

In this article I shall examine the maritime commercial activities of Catalans abroad. I shall only briefly mention the mercantile activities of foreigners in Catalonia, Valencia and Mallorca, which would complement our overview of mediaeval Catalan commerce, yet would require a book of their own. Furthermore, the commerce in which foreigners engaged in the regions we are examining is almost better known than the activities of Catalans abroad. It should be clarified that the term *Catalan* applied to commerce since the 13th century is meant in the broad sense in which it was used in the Middle Ages; that is, it encompasses Mallorcans and Valencians as well. With the exception of an occasional brief reference, I shall not study land-based commerce abroad since at this point there is little documentation available to enable us to analyse it.

Catalan commercial activity during the early Middle Ages was quite scant due to the difficulty entailed in organising the land after the Islamic occupation and in repopulating it in the midst of constant conflicts with the neighbouring Muslim lands. The urban markets began to spur the inland economy in the 9th and 10th centuries, and starting in the 11th century the earliest fairs started to boost trade both domestically and abroad. In these early centuries, there was apparently a land route which joined Catalonia and Flanders, and perhaps a sea route to Pro-

vence as well, which then continued on overland. Another maritime and perhaps also land route connected Catalonia to Islamic Spain. However, events in the 12th century were paving the way for the major commercial expansion that took place in the 13th century.¹

Maritime mercantile activity abroad is linked to Barcelona, the capital of Catalonia and the only urban centre capable of sustaining an activity of this kind in the first half of the 12th century. Barcelona was also the engine that drove the onset of Catalonia's expansion in the second half of the century and the subsequent consolidation of this expansion in the 13th century.²

When Benjamí de Tudela travelled through Barcelona on his journey to Jerusalem in 1150, he described the city as a small but lovely nucleus, and he recounts that it was frequented by merchants from Greece, Pisa, Genoa, Sicily and Alexandria.³

Commerce with Occitania, Provence and the Tyrrhenian ports, all of them nearby, must have come first because it could be conducted without losing sight of the coast and in small boats. Narbonne, Montpellier, Marseille, Genoa, Pisa and Sicily were visited from the earliest days, as were the nearby Muslim lands. By the second half of the 12th century, Catalans were venturing as far as the eastern Mediterranean.

The growth in middle- and long-distance maritime commerce which characterised the second half of the 12th century stimulated naval construction. The mercantile fleet must have been important by the early decades of the 13th century. This growth explains how James I was able to conduct his expedition to conquer Mallorca in 1229 with a primarily Catalan fleet, something that would have been unimaginable in the first half of the previous

* This paper has been held through the research project "La Corona d'Aragó a la Mediterrània tardo-medieval. Interculturalitat, mediació integració i transferències cultural" (HAR2010-16361).

** **Contact address:** Maria Teresa Ferrer. E-mail: ferrerimallol@gmail.com

century, when the Catalans needed the fleets of Pisa or Genoa for their conquests.

The development of Barcelona's navigation and commerce was facilitated by the adoption of protectionist measures, which were not unique back then; other countries were also adopting them. The first was aimed at protecting the fleet against competition from abroad. An order issued by James I in 1227 bans any foreign ship from loading merchandise in Barcelona with an Ultramar (Siria and Palestina), Alexandria or Ceuta, or from loading merchandise in these places with Barcelona as the destination as long as there was a Barcelona ship in the port willing to make the journey and carry the goods.⁴

The territorial expansion towards Mallorca and Valencia activated commerce. The conquest of Mallorca provided security in the nearby seas, and the island served as a base for the merchant fleet: it was close to North Africa and was on the way to Sicily and the Levant. Trade developed quite rapidly in Mallorca, partly because of its location as a crossroads of maritime routes and partly because the island's agricultural output did not ensure a sufficient food supply for its population.⁵

The conquest of the Kingdom of Valencia took much longer; there were uprisings and more years were needed to stabilise this region. Yet the structures of the new Christian society were gradually put into place. Regarding commerce, first there was a war or rapine economy, with the sale of Saracen prisoners as captives. Afterwards the internal Valencian trade routes were organised, along with exchanges with Catalonia and Mallorca, which ensured the development of a single commercial area. The gradual internationalisation of Valencia's trade got underway in the early 14th century.

THE SUPPLY OF SPECIALISED AGRICULTURAL OR MANUFACTURED PRODUCTS: THE KEY TO THE DEVELOPMENT OF CATALAN COMMERCE

Catalan commerce managed to overcome two initial handicaps. The first was that the Genovese, Pisans, Venetians and even Occitanians were already entrenched in the most prosperous markets, and the second was the lack of important raw materials or many manufactured goods, which required the Catalans to redistribute products from abroad, leading to lower profit margins. Catalan merchants overcame the first difficulty with dedication and effort; they were no doubt able to take advantage of the gaps left in the markets at certain times by the wars among their competitors, and starting in the 13th century they also had the steadfast support of the monarchy both diplomatically and in terms of trade regulations, with protective measures and provisions that created a favourable institutional and legal framework. They also managed to overcome the second handicap. The merchants analysed each market and tried to introduce the goods that were available, which would thus lead to a rise in the

production of the successful goods, in both the agricultural and artisanal sectors, which were capable of manufacturing products that became widely accepted in the foreign markets.

Initially, the Catalans could offer wheat only after bountiful harvests, along with oil, honey and wine, just like the countries around it. They also offered Muslim captives, the product of the spoils of war during the centuries of expansion (12th and 13th), which turned into a demand for slaves in the 14th century.⁶ In manufacturing, the oldest and most reputed goods were weapons: high-quality swords and knives, and leather worked in the Arab technique, cordovan leathers.⁷ These are the items that the Catalans took to the fairs in Champagne in the 13th century, as we shall see, but locally-manufactured textiles soon began to be exported as well.

From an early date, the manufacture of tallow, the melted fat of ruminants, was developed, along with pitch, a product made using pine resin.⁸ Both were used in the naval industry, so their extraction was banned and a licence was needed to transport them to Christian, but not Muslim, destinations. There is abundant information demonstrating that this was one of the products constantly present in 13th century exports. A specialised and highly prized crop, saffron, began to gain prominence in the same century.⁹

The entry of the Kingdom of Valencia into the Catalan commercial sphere signalled a major boost in agricultural products which became highly successful exports, such as rice, dried figs and raisins, and it reinforced the stocks of nuts, such as almonds, which were also produced in Mallorca and Catalonia and had begun to be exported in the 13th century along with hazelnuts and pine nuts, highly characteristic crops from Catalonia,¹⁰ while wine from Morvedre had been exported since the 14th century. The southern reaches of Valencia contributed dates, which had previously only been available from the Maghreb; scarlet, a highly prized dye for luxury clothing extracted from an insect, the kermes; safflower, also called bastard saffron, whose capitulum or flower receptacle was used to make dyes and whose seeds were used to make an oil used in pharmaceutical products; soda-ash, a product made from burning barilla, which was used to make soap and to manufacture glass.¹¹ Likewise, Valencia provided crops of Oriental species like cumin and anise seed in the 14th century and sugar in the 15th century.¹²

Mallorca, like Catalonia, contributed some wool production, although Menorca wool was more important in terms of quality and began to be exported at the end of the 14th century. This period, too, witnessed the consolidation of the major wool production and distribution centre in the Maestrat region in the Kingdom of Valencia.¹³ In the 15th century, Mallorca also exported a lot of oil. Eivissa island contributed to exporting an essential raw material, the salt from its salt flats. This product was added to the output from the salt flats of Mata, near Guardamar, which came under the ownership of James II in the late

13th century through the annexation of the southern counties of Valencia.¹⁴

The exported goods started to diversify in the 13th century when a number of craft industries began to develop. The textile industry grew sharply in Catalonia at that time, and in the 14th to 15th centuries it began to be engine of economic activity. Mid-quality woollen cloth was produced that was extremely successful as exports, including cloth from Lleida, Perpinyà, Puigcerdà, Banyoles, Berga, Bagà and Barcelona. In this city, the most important textile industry in the 13th century was cotton: fustian, which was soon overtaken by wool in the early 14th century.¹⁵ At the same time, a textile industry was being organised in Mallorca following the Perpinyà model, while in Valencia the 1311 orders on imitations of fine French fabric revealed a working industry which would soon eclipse the importance of fabric from Languedoc. The export of fabric manufactured in Valencia and heading to Castile is documented as early as the first half of the 14th century, in smaller amounts than fabric from Catalonia. However, the output rose through protectionist measures, such as the ban on importing foreign fabric issued in 1342.¹⁶

This industry triggered a huge demand for certain dyeing products, such as woad, which usually came from Occitania and sometimes from Tuscany and Lombardy,¹⁷ and madder, often imported from Flanders. Alum, which was used to set colours and to tan hides, was in high demand in Catalonia and was also re-exported.¹⁸ Barcelona's cotton industry required raw materials which were imported until the 13th century, while the wool industry imported English wool until the 15th century, when Barcelona began trying to manufacture high-quality cloth like its Flemish counterparts.

The Kingdom of Valencia also supplied new goods with Arab roots, such as paper from Xàtiva, which began to decline in the 14th century.¹⁹ Other craft industries which became successful exports were clay and fine ceramic luxury vessels,²⁰ coral,²¹ rope,²² soap²³ and glass objects (which began to be developed in Barcelona particularly in the 15th century),²⁴ weapons such as knives, sheaf knives, daggers and swords,²⁵ as well as leather.²⁶

THE HUBS OF COMMERCE: EVOLUTION OF GROWTH AND CRISIS

The most important hubs of catalan commerce were the capitals of the three Catalan-speaking regions within the Crown of Aragon, namely Barcelona,²⁷ Valencia²⁸ and Mallorca,²⁹ which have been studied extensively. Perpinyà can be included as a hub as well, as it was well-connected via land routes and distributed the wool cloth from Flanders and the Nordic countries in general, yet it also developed an important textile industry of its own. Its maritime commerce took place via the Canet beach and the port of Cotlliure.³⁰ Sant Feliu de Guíxols (which served as

the port of Girona), Tarragona and Tortosa were the other main hubs of maritime commerce. Roses, Torroella de Montgrí, Palamós, Blanes and the entire Maresme as far as Barcelona were highly active in maritime commerce near the end of the 15th century. Inland, the important trading cities were Lleida, Cervera and Vic. In the Kingdom of Valencia, Peníscola, Morvedre, Gandia, Dénia and Alacant were active ports, but just as in Catalonia there were many others that filled out the redistribution network, some of them highly specialised in dried fruit, such as Xàbia. The most important inland hub of commerce was Xàtiva.³¹

After the conquests of Mallorca and Valencia, a hierarchical division of functions developed: Barcelona led the whole and ensured the import-export relationship with faraway ports; Mallorca became a repository of goods from many different places, but especially the Maghreb, where the foreign merchants could gather supplies for their destinations; and Valencia imported manufactured goods, exported agricultural products and specialised in exchanges with Castile, where it redistributed some of the manufactured goods it received.³²

The development of commerce in the 13th to 15th centuries has not been studied in all the periods in all three regions to the same degree. There are commercial areas that have been more thoroughly studied than others; for example, commerce between the Maghreb countries and all three regions is fairly well known. Generally speaking, with the exception of the last few decades of the century, the 14th century has not been thoroughly researched, although there are some sectoral studies. The 15th century is better known in all three regions, but the last third of the century in Catalonia has been somewhat ignored. Yet it is quite clear that in the 14th and 15th centuries, commercial movements geared up in all the regions, and maritime commerce started to develop with the different Atlantic territories.

The debates on the evolution of commerce have focused on the start of the expansion of Valencian trade and the crisis in Catalan trade in the 14th century. Regarding the start of Valencia's commercial expansion, some historians pinpoint it in the first few decades of the 14th century, while others claim that it began late in that same century.³³ There were diverse indications that the first thesis was accurate, but now the studies by Juan Leonardo Soler, either completed or underway, on Valencian commerce in the first half of the 14th century demonstrate this more clearly.³⁴ It is a fact that Valencia took longer than Mallorca to organise its foreign commerce. First it organised agricultural and crafts production, and then it joined the Catalan coastal routes, which ensured redistribution of the agricultural products and manufactured goods in the three maritime regions. Gradually it joined the Catalan network abroad. In the 1270s and 1280s, there is scant information on Valencia's commercial activity in the nearby European markets, including Occitania, Genoa and the Maghreb. This activity began to increase

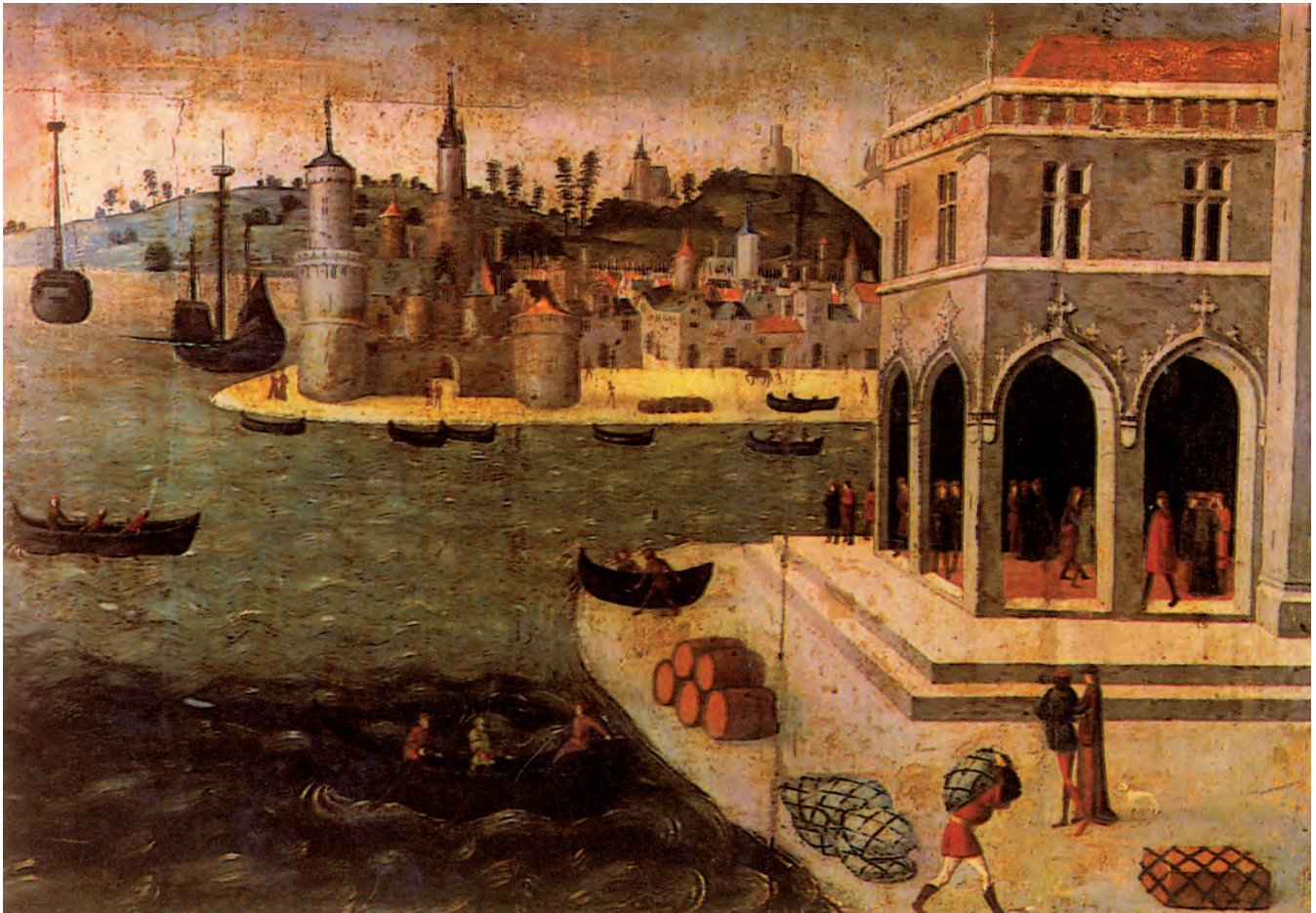

Figure 1. Altarpiece of the exchange of Perpignan. Fragment of the altarpiece of the Trinity (1489) attributed to the Master of Canapost which depicts the exchange of Perpignan. Museu Hyacinthe Rigaud, Perpignan.

gradually in the 14th century. Romestan says that Valencia must have stopped being a colonial economy by around the mid-14th century, although perhaps this shift should be situated some years earlier.

Regarding the 14th century crisis in Catalonia, Jaume Vicens Vives and Pierre Vilar spoke about a Catalan economic crisis that must have begun in the mid-14th century. Claude Carrère reduced this crisis to “difficulties” and pinpointed its start in around 1380. In contrast, Del Treppo did not see a crisis and claimed that growth had continued until the mid-15th century despite the crises caused by wars, and in fact until the Catalan Civil War in 1462-1472.³⁵

During the 14th century there was a demographic crisis caused by the Black Plague, the most lethal epidemic in the Middle Ages which seriously affected Catalonia beginning in the early months of 1348. The plague caused a steep drop in population which some authors have tallied at about 50% and others at 20%.³⁶ However, this does not appear to have affected Catalan commerce abroad except occasionally, and in reality it must have triggered an accumulation of capital in fewer hands within Barcelona’s bourgeoisie.

The damage caused by the wars – the war with Genoa, the almost constant revolt in Sardinia and the war with

Castile – had disastrous effects on the Catalan economy, much more dire than the plague since it ruined public finances and the emptied coffers of the king and the towns. It wrought havoc on the land and the fleet, and it hindered or impeded the regular flow of commerce because of the effects of the war on the fleet.³⁷ The failure of the Olivella-Descaus bank in 1381, a symbol of this crisis, was due to the depletion of the royal treasury, to which it had granted a loan.³⁸ The financial crisis lasted for several years because the recourse to public debt made it possible to pay the donations that the king or the Courts required, yet the accumulation of debt ended up causing serious problems in many towns,³⁹ and even problems involving population loss. This financial crisis, which is clear, is what has given this sense of an overall economic crisis. Trade was not directly affected, although it was indirectly because the lack of resources made it difficult to carry out maritime defence policies and to defend against the proliferation of corsairs and pirates that besieged the merchant fleet.

In the 15th century, the incessant wars waged by Alphonse the Magnanimous also led to problems in trade. Maritime traffic had to be heavily armed because of the large number of enemies, and this boosted costs. The expansion of the Ottoman Empire, with the significant

milestone of the fall of Constantinople in 1453 and the end of the Byzantine Empire, caused serious upheaval among merchants, who had to adapt to the new circumstances. They would achieve this towards the end of the century, when Catalan merchants were once again visiting Constantinople.⁴⁰

To the Catalans, the real crisis began as the outcome of the war against their King, John II (1462-1472). The conflict caused extensive destruction to the harvests and goods because the fighting took place on their soil, required heavy financial contributions on both sides to sustain the war and ruined the institutions and the Crown. It also impeded or hindered the transport of goods and thus commerce. Once the war was over, the hatred and vengeance, confiscations of assets and other problems entailed in any civil war created legal insecurity and hindered the immediate recovery of the economy. The currency depreciated, as the gold florin, which had been worth 11 sous in the late 14th century and 13 sous at the start of the 15th century, came to be traded for 16.5 sous, triggering inflation.

Regarding commerce, Manuel Peláez, who has studied Catalonia after the 1462-1472 civil war, states that commerce dropped off considerably, but there is no proof that it was destroyed as Mario Del Treppo claimed. The *pariatge* tax paid on maritime commercial activity because it was required on the goods that entered Catalonia by sea earned its maximum yields in 1450 to 1451: 772,550 pounds. After the war, it yielded 183,333 pounds and in the subsequent years it dropped even further: 180,300 and 175,625 pounds in 1476 and 1477, respectively. These figures prove that the crisis was quite dire, yet it was not quite the end.

It took between ten and fifteen years for the war crisis to come to an end; it lasted only briefly. By the late 15th century, Catalan commerce was highly active once again, especially in the Atlantic. The entire Catalan coastline was more heavily populated, and its ports bustled with activity. The small ports hosted not only coastal traffic but also foreign activity, as we shall see, especially in the Atlantic. Nowhere to be seen is discouragement or a lack of commercial drive or vital impulses to adapt to the large-scale enterprise of oceanic commerce, which Vicens Vives attributed to Catalonia's mercantile sphere in this time, nor does there seem to have been economic stagnation in the late 15th century. To the contrary, the documentation on commerce reveals the Catalans' smooth adaptation to the new business opportunities that had emerged in the Atlantic.⁴¹ The questions regarding the crisis should thus be shifted to later periods.

THE EVOLUTION OF COMMERCE FROM THE SECTORAL PERSPECTIVE

Trade with Occitania and France

Until the 13th century, Catalans bought cloth that was locally manufactured or made in northern France and Flan-

ders, which it partly used to trade with spices from the Mediterranean Levant.⁴² The political ties with Provence in the 12th century and with Montpellier in the 13th facilitated commercial ties.⁴³

When Catalonia began to experience a serious grain deficit in the 13th century, it imported wheat from Languedoc, which was a huge grain producer. However, depending on how the harvests fared, the traffic in grain ran in the opposite direction, and it was exported from Catalonia to Languedoc.⁴⁴ Starting in the last few decades of the 13th century, the Catalan dyers apparently imported woad, colorants used to dye cloth blue, from Languedoc; prior to that they had used indigo, a more expensive Oriental colorant.⁴⁵

Barcelona leather tanners also travelled through Occitania to attend the famous fairs in Champagne, where they sold their cordovan leathers, as did merchants from Vic who took not only cordovan leathers but also sheath knives and razors to France or Flanders. They all purchased prized cloth there.⁴⁶

Valencia joined this commercial route late, at the end of the 13th century, according to the information available today, some of which refers to a 1317 trial on the levies to be paid by the shippers from Calp to Altea, which mentions the export of raisins, figs and other products to Occitanian ports.⁴⁷ During the first third of the 14th century, many merchants from Languedoc were in Valencia, where they sold their cloth and took back scarlet, paper, rice, grain, figs, raisins, carob, honey, pitch, palm baskets, wine, olive and other products. Merchants from Valencia and Xàtiva re-exported this cloth to Castile. However, the Valencians soon took these exchanges into their own hands, as proven by the *comanda* contract and freight headed to Occitanian ports between 1317 and 1336.⁴⁸

The growth in the Catalan textile industry in the 14th century allowed Catalans to move from being importers to exporters. The exported products included Catalan, Valencian or Mallorcan cloth, oil, pine nuts, saffron, raisins and figs (the dried fruit tended to come from Valencia or Mallorca), fava beans, hide, pitch and tallow, soap, mirrors, daggers and chests, rope, basquet and pottery and ceramic, among the products manufactured locally. The redistributed products included spices such as sugar, alum and cotton from the Orient, as the Occitanians were losing ground in the Levant in contrast to Catalonia's surging presence there.⁴⁹

It should be noted that in the 15th century Nice gained more prominence at the Provençal ports when Nice fell under the domain of Savoy, since the traffic that used to go through Genoa heading towards the Piedmont, which was also under Savoy rule, started using the port of Nice.⁵⁰

Trade with Italy

Genoa, Pisa, Lombardy and Venice. The Catalans reached Genoa at the start of the 12th century. This is shown by treaties, such as the one from 1126-1127 which ensures the safety of the respective merchants in the

lands of the other contracting party and the taxes that they had to pay, an unequivocal sign that there was commercial traffic. What is more, the Genoan toll in 1128, codified from a previous situation, mentions the men from Barcelona among the foreign merchants that went there to bring Saracen slaves to sell.⁵¹ Therefore, the first expedition to Mallorca in 1113-1114, the border wars and the privateering against Saracens had already taken Muslim captives to Genoa. The conquests of Mallorca, Valencia and Murcia in the ensuing century would cause more to reach the city, as proven by the sales of Catalan merchants in Genoa in 1239, 1241, 1248 and 1265-1266. For the first time, we can find Catalan merchants in Genoa who are recorded as natives of Mallorca and Valencia.⁵² Another Valencian merchant, Pere Romeu, also went there towards the end of the reign of James I; he was robbed and James I granted him retaliation or *marca* against the Genovese.⁵³

Other goods that were exported to Genoa include prawns from Tortosa, most likely salted, along with pitch, tallow, hemp or esparto grass ropes, sailcloth, wool, salt and wheat, imported from both Catalonia and Península.⁵⁴

In the late 13th century, Mallorca became an important stop on the routes that linked Genoa to North Africa, Muslim Spain and Seville, and when regular traffic began to run to Flanders late in the century, the Genovese ships used Mallorca not only as a stopover but also as a cargo port, where they took on some of the goods to be transported to the Atlantic.⁵⁵

Genoa and Pisa became extremely important trading hubs for Catalans in the second half of the 14th century not only with their own products but also, more importantly, with products from Lombardy and Tuscany, respectively. Catalan and Mallorcan commerce in Genoa in the first half of the 14th century has been studied very little, even though the relations were intense. In contrast, it seems that Valencian merchants did not pay many visits to the capital of Liguria. Naturally, wars harmed commerce. The war of the Crown of Catalonia and Aragon and Mallorca against Genoa in 1331-1336 inflicted serious damage to trade in Mallorca, assessed at 200,000 pounds in the western Mediterranean and 20,000 on the Atlantic coast of the Maghreb in the first year.⁵⁶ Naturally, it also harmed Catalan commerce, but there are no estimates of the amounts. Yet even greater was the damage caused by the war from 1351 to 1360 and the hostility that prevailed between Catalans and Genovese thereafter in the guise of privateering and piracy incidents.

Indeed, a tax imposed on goods taken to or extracted by Catalans in Genoa in 1386, as well as in 1392 to 1393, most certainly to indemnify the victims of the acts of piracy, provides priceless information on imports and exports among the three regions in the Catalan and Genovese economic area. Even though the tax only affected Catalans and more specifically residents of Barcelona, Valencians and Mallorcans also appeared in the accounts with the note that they were tax-exempt. The accounts

from 1386 tell about the arrival of thirteen Catalan cargo ships. It should be noted that regardless of whether the ships came from Barcelona or Valencia, they could just as easily have been carrying goods from Barcelona, Tortosa or Valencia, and there were even lots of goods owned jointly. These figures reveal extremely close ties among the merchant classes of the different Catalan-speaking cities. The records also show the departure of fourteen Catalan cargo ships. The volume of the “*Dricus Catalanorum*” from 1392 to 1393 encompasses a longer period, from the 3rd of February 1392 to the 31st of January 1393, and therefore it contains more journeys: 33 arrivals and 36 departures.

The freight on the ships that entered Genoa was quite similar, mainly wool, hides of all kinds (raw skin, tawed leather, sheepskin, lambs’ wool, etc.) and rice. The ships from Valencia carried more pottery and ceramics, figs, raisins and dates, and scarlet. The other goods included oil, honey, almonds, walnuts, hazelnuts, pine nuts, cheese, salted fish (anchovies, sardines), cumin, dill, prunes, saffron, colocynth; sailing supplies, including tallow, pitch, tar, ropes and sailcloth; and wax, candles, Catalan cloth, coral, dyer’s moss, paper and soap. These volumes do not mention salt from Eivissa or La Mata, which tended to be ships’ sole cargo.⁵⁷ The Genovese also loaded some of these products, especially dried and desiccated fruit and saffron, to take to Flanders when they stopped in Mallorca or Valencian ports.⁵⁸ From Genoa, the Catalans took away fustian and canvas, silk, leather, furs, jewellery and Oriental slaves in the second half of the 14th century. The goods that appear in the records of the “*Dricus*” include brass and iron sheeting, wire, iron beams, tin, gold thread, sewing notions from Milan, thread for stringing pearls, spurs, woad, canvas, tow yarn, hemp thread, doublets, mastic, tartar, gall, alum from Foggia, pepper, cloth in general or cloth from Florence, fabric, oars, anchors, iron hoops, lanterns, trencher dish, paper and slaves. Some products were from Genoa itself, such as canvas and oars, while others came from Milan, like sewing notions, metal items and Lombard woad, since Genoa was Lombardy’s port. Yet others were Oriental. There were even Tuscan products for redistribution.

Trade with Genoa continued with the same intensity during the ensuing years. From Valencia to Genoa alone, Coral Cuadrada has documented fourteen ship journeys through the documentation from the Datini Archive for 1395 to 1398. The volumes of licences taken from banned goods from Barcelona reveal that there were at least 44 journeys to Genoa between 1358 and 1409.⁵⁹

For the 15th century, we have three more records from the “*Dricus Catalanorum*”: one from 1421, which is not very clear in terms of the arrivals and departures of ships, one from 1453 and one from 1454. The record from 1453 shows the arrival of thirteen Catalan ships bearing goods, although this time there is no mention of Mallorcans or Valencians, who did not have to pay taxes. There were fifteen departures from Genoa. In 1454, the ship traffic

dropped off: there were only nine arrivals, while there were five departures from Genoa, at least until late July. The goods exported and imported were similar to those in the 14th century, with a rise in wool and a drop in hides in the exports.⁶⁰ That same year, 1454, Genoa's war with Alphonse the Magnanimous († 1458) resumed, so trade relations were subordinated to war and to the long period of seafaring hostilities that ensued until the treaty of 1478.

Mario Del Treppo stated that the number of journeys between Catalonia and Liguria had dropped by half throughout the course of the century, from 1360 to 1460, although the ships could hold more cargo, but they did not decrease in Valencia. In fact, at that time the Genoese were solely interested in wool and thus stopped going to Barcelona, since they took it onboard in Tortosa, Peníscola, Valencia or Mallorca.⁶¹

Regarding Pisa, James I favoured the Pisans on Mallorca, who had been there since before the conquest (1229), with commercial concessions on the island in 1233, but the clash in Italy among the supporters of the emperor and those of the Pope (1238-1248), whose side James I took, must have impeded commercial relations, which were banned by the Pope in 1244. The city was not pardoned by the Holy See until 1257. Relations normalised with the 1277 treaty between Pisa and Peter the Great. The presence of Catalans in Pisa is scantily documented, but they must have been important enough to merit a consulate of Catalans, an institution created in 1277, the counterpart to the Pisan consulates in the maritime cities of Catalonia and Valencia.⁶²

In the late 14th century, the goods carried by the Catalans to Pisa were similar to those transported to Genoa, including Catalan cloth, wool and lambs' wool, while they imported furs, alum, woollen cloth, paper, glue, sugar, spices, sewing notions, trencher dish, tartar, gold thread and silver from Lucca, taffeta, velvet, cloth from Florence, swords and pieces of armour, iron in yards and wire, gall, woad, alum, glass, jewels and more, the same sewing notions that the Pisans took to Mallorca several decades earlier, according to the "lou dels pisans", which they paid to the island for some time.⁶³

Between 1395 and 1398, Valencia sent ships to Pisa at least twice a year, while by the late 15th century, specifically in 1477, there were journeys from Menorca, Ibiza and Barcelona.⁶⁴

Little is known about Catalan commerce in other Tuscan cities. Much more information is available on the Tuscans and Lombards in Catalonia, who had to grapple with the ban on establishing commerce in Barcelona, which was also extended to Mallorca in 1269. The ones who were already there must have been expelled. More than a century with alternating permissiveness and intransigence ended with a free trade decree, with certain conditions, in 1402.⁶⁵ However, this article shall not examine this subject in detail.

Even though Lombard products reached Genoa, where the Catalans were able to purchase them, Catalan compa-

nies were also set up in Milan, at least in the second half of the 15th century.⁶⁶

Catalan merchants must have reached Venice rather late, in the 14th century, and their numbers surged in the 15th century. The Catalans sent wool and leathers there, along with cloth, coral, rope and sometimes Sicilian wheat. King Alphonse the Magnanimous also traded there, as he often did, to purchase luxury goods. Regarding this area on the Adriatic Sea, we should also consider relations with Dubrovnik, where there was a heavy Catalan presence.⁶⁷

Sicily. Sicily had an unbeatable strategic location at the centre of the Mediterranean and for this reason was a compulsory stopping point on sailing routes between the Levant and the western Mediterranean lands and along the routes headed to the ports of the Adriatic or Tunis and Libya. The island became a repository for goods from both East and West. The ships that plied the Levant route tended to sell part of their cargo in Sicily, both coming and going, and they took on other products. It was a rather populous island with well-to-do social echelons, making it a good client in itself. Sicily was also rich in diverse products appealing enough to be the purpose of a commercial journey.

In the 13th century, the Catalans took oil, saffron, paper, French and Catalan cloth, specifically cloth from Lleida, and slaves to Sicily, where they purchased cotton, cumin and wheat. The intervention of Peter the Great in Sicily after the revolt of the Sicilian Vespers in 1282 may have accentuated the presence of Catalans on the island, who also used it as a base for trading with Tunis, Tripoli and Bugia.⁶⁸

In the 14th and 15th centuries, Catalan cloth gradually gained rising importance in exports to Sicily; other exported products in addition to those mentioned above were furs and leathers, knives and sheaf knives, cross-bows, crafted copper items, combs, dice, glass vessels and, from Valencia, esparto products, especially rope, ceramic and pitch, as well as wood and cloth. Among the products brought back, wheat appeared in ever greater quantities due to the rising grain deficit in Catalonia and Valencia; cotton remained present, and sugar and dyer's moss, fustian and cloth appeared sporadically. The ports most often visited by Catalans were the ones in Palermo, Messina and Syracuse and the wheat shippers. In the 15th century the island joined the Crown of Aragon when Martin the Young died, which only tightened the economic and commercial ties. The Sicilian market was reserved for Catalan cloth through protectionist measures dictated by King Ferdinand the Catholic, although the monarch wanted to control the profits earned by Catalan merchants in Sicily, which aroused vehement protests.⁶⁹

Sardinia. Sardinia also boasted an outstanding strategic location, though not quite as good as Sicily. However, given the Catalans' longstanding clashes with Genoa, which lasted almost two centuries, Sardinia was in a position of power over the enemy. Unlike Sicily, it was a poor island that was not a market for redistribution.

Figure 2. Map of the Catalan consulates and domains in the Crown of Aragon in 1385. The domains of the Crown of Aragon and the sites of the Catalan consulates in the Mediterranean in 1385 are marked in red. Some consulates worked to defend the interests of the local merchants in foreign cities.

Commerce with Sardinia was active before the Catalan conquest of the island, despite the fact that little documentation on it remains.⁷⁰ After the conquest, Catalans exported the silver from the mines of La Vila d'Esglésies in ingots or coins, *alfonsins*, to the Mediterranean Levant, where silver was in great demand, to finance the import of spices until the mid-14th century. The Catalans imported Sardinian wheat, but not regularly because of the long wars with the Giudici of Arborea, as well as pasta (spaghetti), hides and cheese, wild animal hides such as fallow deer, and especially coral, which, after being crafted in Barcelona, was an essential part of the Catalan freight headed to the Levant, a market that absorbed large amounts of it. The Catalans took to Sardinia woollen cloth, sewing notions, oil, rice, saffron, raisins and wine, hemp, glass, Valencian pottery and all sorts of products in small amounts needed for local life.⁷¹

Naples. This city and the ports in the Kingdom of Naples had been frequented by the Catalans since at least the early 14th century; they took wheat, salt, cloth, especially cloths from Perpinyà, and imported wine from Calabria and goods in transit such as slaves and cotton. During the long conquest of the Kingdom of Naples, commercial relations rose considerably, and they surged even more after it: at least three Catalan ships reached Naples every year between 1445 and 1469, not counting the other cities in the kingdom. Naples was added to the Catalan route heading to the Levant, including Palermo, and the Catalans left there products, especially Catalan cloth, which made up 75% of the value of the goods unloaded. With the sale of this cloth they earned money to spend on spices in Alexandria. However, there was no stop in Naples on the way back because there was a rush to reach Barce-

lona, where the distribution of spices was guaranteed. Most of the ship arrivals from Barcelona to the Kingdom of Naples came in the waning years of the reign of Alphonse the Magnanimous, from 1454 to 1458. After that traffic dropped off considerably. Valencia and Mallorca also engaged in intense trade with Naples; the Mallorcans exported Mallorcan cloth, salt from Eivissa, Catalan hazelnuts, Galician or Berber leathers, and, while the Castel Nuovo of Naples was under construction, stone from Mallorca. They imported wheat, linen, hemp, animal fat, wood, wine casks and hoops for casks, sulphur and wine. After the death of Alphonse the Magnanimous in 1458, many Catalans continued operating in the Kingdom of Naples, but maritime relations plummeted during the years of the Catalan Civil War. The ban on importing foreign cloth issued by King Ferdinand of Naples in 1465 as a means of encouraging textile manufacturing caused problems in the exports of Catalan and Mallorcan cloth. In 1473, the Catalans managed to get this provision revoked, but in 1477 a new intervention against protectionist measures was needed.⁷²

Trade with Muslim Spain and the Maghreb

The Muslim lands in Spain and the Maghreb were one of the Catalans' leading destinations abroad since the 12th and 13th centuries for reasons of proximity. During the 12th century, the "mostolafs" who negotiated the rescue of the captive Saracens through a concession from the Count of Barcelona often had a certain monopoly in commercial relations with Muslim Spain and the Maghreb. To the merchants, travelling in the "mostolaf" ships entailed a guarantee of safety, since they enjoyed special guides, as if they were ambassadors.⁷³ Specific commer-

cial journeys are documented in the last few decades of the 12th century and the early decades of the 13th century. Maritime commerce with Muslim Spain and the Maghreb entailed a single economic area for the Catalans.

The import, export and passages taxes, called *lleudes*, are also a testimony of this traffic. The *lleuda* of Barcelona, dated between 1160 and 1180, taxed spices, fine cloth of silk and purple and cotton coming from Muslim Spain and the Orient. It included a personal fee for the merchants who came from Islamic Spain or for those going there from Barcelona. The *lleuda* of Tamarit taxed the goods that were making the route from Andalusia and Barbaria, unless they veered off towards Mallorca, and it included in the list of taxable goods those that were characteristic of that region: cordovan leather, hides, Saracens for ransom, dried fruit, madder, henna, rice, figs and raisins. The *lleuda* of Tortosa taxed the ships that ran between Mallorca and Tortosa; differences in the interpretation of which ships had to pay it, between the merchants and sailors on the one hand and the *lleuda* agents on the other, led to a trial in 1302 in which many merchants and ship captains in Barcelona as well as in Castelló d'Empúries, Palamós, Palafrugell, Tarragona, Tortosa and Valencia testified that they had not paid the *lleuda* on their journeys. There were 237 of these journeys, 211 of which were heading towards Muslim Spain and Barbaria. Some are old, dating from 1242, 1252 and 1257, while others date from 1262 and 1267; the vast majority were from 1272 and later. Bearing in mind that death or absence must have prevented many merchants from testifying, I believe that 211 journeys demonstrates the intensity of the commercial relations with Muslim Spain and the Maghreb.⁷⁴

Mallorca joined this traffic early on with the support of the Holy See. In 1240 and 1241, Pope Gregory IX allowed the island to engage in commerce with the Islamic states both near and far (that is, those in the Mediterranean East) in times of peace; he allowed all kinds of products, including food, but no horses, mules, weapons, iron and wood. The record book of the notary Pere Romeu, dated 1240, includes seventeen *comanda* contract, ten of which indicate their destination: four were heading towards ports in the Maghreb, namely Ceuta, Algiers, Bône (Annaba) and Tunis, and one to Islamic Spain. The other destinations were in Catalonia, Valencia and the islands. Only ten years after the conquest, foreign trade was clearly targeted at the Maghreb.

The licence for ships in 1284 shows a bit more variation. That year, because of the conflict between the Catalans and the Angevins over the Kingdom of Sicily, the king of Mallorca imposed restrictive measures on sailing: ships and seagoing people had to request a licence to depart and had to return by April, when the war campaigns might begin. The ships were not allowed to travel too far afield because the licenses were granted starting in the month of January, so there was a disproportionate number of licences to Barbaria, from Tunis to Alcúdia of Barbaria (Gassassa), because they were the closest. A total of seventy-four licences were granted, but only 33 journeys were

taken to North Africa, one to Almería and eleven to a variety of destinations, including Eivissa, Cotlliure, Valencia, Tortosa, Seville and Genoa. The difference with respect to the total mentioned corresponds to licences for sailors on ships that already had their own.⁷⁵

We have little information on commerce between Christian Valencia and the Maghreb, but we can state that even though it developed later than in Mallorca, the volume was lower than used to be assumed. The most often visited sector, as we shall see, was Ifriqiyah. A trial from 1317 on the taxes to be paid by the shippers from Calp and Altea also provides information on the export of raisins, figs and other products to Barbaria, among other destinations, in the last few decades of the 13th century.⁷⁶

In the 14th century, the coasts of Granada and the Maghreb were often stops within other maritime routes for the Catalans from Catalonia proper where they could take on more goods. The Mallorcans, however, had very strong commercial ties with the Maghreb and with Granada. There they defended their interests through merchants' associations; there were associations in the central Maghreb in Algiers, Mazagran, Mostaganem and Honein, yet also in Moroccan Alcúdia and Granada. Their goal was to secure transport at the best prices when they needed it through joint negotiation of the freight, but in fact they also tried to monopolise trade by particularly shutting out the Italians, who were regarded as their competitors: the Honein league must have been aimed at monopolising wool from the Maghreb.

The different episodes in the war over control of the Strait of Gibraltar had repercussions on commerce with the Maghreb, especially with Morocco, because of incidents with the Moroccans and through the order for the Catalan and Mallorcan merchants to leave Morocco handed down by Peter the Ceremonious and the king of Mallorca. In contrast, during the war of Castile and the Crown of Aragon against Granada in 1309, the Mallorcans secured authorisation to travel to Morocco, although they could not carry supplies to support Granada. The most serious difficulties were caused by Castile, which was against trade with the Islamic countries and unleashed a constant series of incidents against Catalan and Mallorcan ships even though the king of Castile placed Mallorcan merchants and the Muslims and Jews who travelled on their ships and traded with Islamic countries under his safeguard. Generally speaking, even though the relations with the sultanates were not regulated by treaties for many years, which theoretically entailed a state of war, commerce was not interrupted.⁷⁷ However, on the other hand this lack of diplomatic coverage could cause problems in the case of attacks by corsairs.

Oftentimes, the companies from Catalonia, Mallorca or Valencia had commercial agent living in the Maghreb. From there they exported gold, hides, wax, wool (considered low quality), ostrich feathers, ambergris, dates and sometimes wheat from Morocco, especially the Mallorcans, who had a severe wheat shortage and secured sup-

plies from the Maghreb until 1339, when it was banned. The Catalans took there salt from Ibiza, wool and linen fabrics, fustian, wine, metal items, copper, lead, sheaf knives from Vic, pottery, mirrors, oil, figs, hazelnuts, rice, carob, crafted leathers and products to be redistributed such as spices and perfumes. We should not downplay the importance of the ransom of captives within the volume of trade between Catalan lands and the Maghreb.⁷⁸

The Barcelonans considerably withdrew from trade with the Maghreb, with the exception of Tunis, after the 14th century because they were able to secure the products they wanted through Mallorca or Valencia. Generally speaking, this lack of interest in the Maghreb is attributed to the rising importance of trade with the Levant, yet in any event many products from the Maghreb appeared in the quality assessment lists in the Catalan merchandise manual.⁷⁹

While Barcelona's presence in the Maghreb dropped, the Valencians' presence rose. For many years it was believed that trade with the Maghreb had not been an important sector in Valencia's economy, but later this view had to be rectified and it was imperative to admit that it indeed was. However, between 1459 and 1494, trade with the Maghreb began to wane: in 1459, of the total of 102 ships that entered the port of Valencia, only seven came from Barbaria, that is, 4.3%, which dropped further to three ships (0.5%) in 1488. This decrease may have been due to internal divisions in these countries or to the aggressive policy of the Christian states, which shortly thereafter, in 1497, led to the conquest of marketplaces in the Maghreb. Starting in the mid-15th century, Catalans and Valencians began to be displaced in this region by Venetians, Florentines and Genovese.

In the late 15th century, the turbulence in the eastern Mediterranean shifted the circulation of spices towards Barbaria, where the Valencians were provisioned with pepper (perhaps pepper from Guinea) and ginger, shellac, gum Arabic, gall, incense and gum benzoin. There was a steep rise in the traffic of slaves: in 1488 of the total of 485 slaves who entered the port of Valencia, 409 were Muslims and 27 were black, figures that later dropped. The prominence of fraud in the transport of goods banned by the Holy See to the Maghreb has been mentioned; these goods included weapons and sailing supplies such as pitch, as well as other goods banned at a later date, including rice, sulphur and alum.⁸⁰

Commerce with Barbaria remained an important part of Mallorca's economy in the second half of the 15th century. Of the 339 maritime journeys between 1448 and 1480 that we are able to document, 151 went to Barbaria, which accounts for 46.89% of the total, although the documentation is uneven and incomplete. The loads headed to Barbaria accounted for one-third of the total *comanda* contracts still conserved.⁸¹ The orders were partnership agreements for maritime commerce.

The Valencian Moors participated in commerce with the Maghreb and as fellow Muslims received favourable

treatment from the authorities in the Maghreb states. The Christian merchants from their same country complained about this, stating that the Muslim traders were charged lower taxes. In addition to this statement, which might be true, they also levelled more serious accusations, such as that they carried weapons to the Islamic countries, provided information and even earned a percentage of the spoils secured by Berber corsairs. There appears to be no proof of these charges, yet they are signs of the deep-seated mistrust the Christian merchants felt towards their Muslim counterparts.⁸² The Mallorcan and Valencian Jews also took part in trade with the Maghreb.⁸³

Morocco. Catalan vessels crossed the Strait at very remote dates; the chronicler Ibn Idari verifies the presence of Catalans in Salé, on Morocco's Atlantic coast, between 1233 and 1234, and, in fact, gold from Sudan reached Salé via one of the trans-Saharan routes. The documentary proof of journeys to Salé and Safi date from later: 1262 and 1277. Once they passed the Strait, some of these boats also visited Seville, at least after 1272.⁸⁴ Numerous documents show that merchants from Barcelona and Vic had been travelling to Ceuta since 1227 and 1231. The destinations of Ceuta and Moroccan Alcúdia, near Melilla, are often mentioned in the trial of the import tax in Tortosa mentioned above, as well as in several *comanda* contracts.⁸⁵ We also still have *comanda* contracts from Mallorca heading to Ceuta since 1235.⁸⁶

Dufourcq noted the presence of 82 Mallorcans in Morocco between 1310 and 1331 and the presence of Barcelona merchants in Alzir in 1308, in Ceuta in 1309 and in Salé in 1331 to purchase wheat. In Fez, there was a Catalan colony back in that period, and in Nife (Casablanca) the Mallorcans had their own notary and chaplain at certain times. The number of journeys from Mallorca to Morocco gives an idea of the intensity of the traffic: from 1308 to 1331 there were 69 trips to the ports along Morocco's Mediterranean coastline and 56 to its Atlantic coast. Mallorcan captains often repeated these journeys in subsequent years and tended to stop at the ports of Granada. Between 1359 and 1361, there were only five journeys to Moroccan Alcúdia and the Atlantic regions, from which the Mallorcans had virtually withdrawn. However, there was a slight rally between 1385 and 1419, with five journeys to Safi out of a total of 33 to Morocco.

Valencians visited Morocco rarely compared to the central Maghreb. Between 1381 and 1410 there were only 17 transactions in Valencia related to Morocco, while the departure licences for ships between 1405 and 1412 mention two journeys to Morocco, although 30 more must have gone to Moroccan Alcúdia after visiting ports in the kingdom of Granada.⁸⁷

Central Maghreb. Catalans had been frequenting Oran and Honein in the Kingdom of **Tlemcen** since before 1232, along with Togo, Mazagran, Mostaganem, Tenes, Brecht and Cherchell, which were also visited by Mallorcans, who went to Algier as well (1240). This was the region that interested them the most because the trans-Sa-

haran routes that came from Sudan and Ethiopia, Senegal and Mali reached the inland regions of the country, bringing gold, slaves, ivory, ostrich feathers, pepper from Guinea (also called grains of paradise), ambergris and white alum from Sijilmassa.⁸⁸ Some Valencians had already traded with Honein in 1296 through two Mallorcans.⁸⁹

During the 14th century, the Mallorcans clearly predominated in the ports of Algiers, Cherchell, Mazagan, Mostaganem, Tenes, Tlemcen, Brecht, Honein and Togo; between 1310 and 1331, Dufourcq counted 100 merchants from Mallorca, while there were 14 from Valencia, nine from Barcelona, only eight which were dubiously from either Valencia or Barcelona, and a handful of others from Perpinyà and Montblanc. The figures from Valencia were adjusted after recent research in the Valencian archives, which so far indicate 38 freight loads plus one shared load for this area and Tunis and eight *comanda* contracts for this zone in the same period.⁹⁰ Regarding Mallorca, 30 journeys to the central Maghreb have been documented between 1341 and 1342 and 66 between 1359 and 1361, a significant number even though they were difficult years of war with Castile. There was a great deal of activity between 1385 and 1419, with a total of 363 journeys. The central Maghreb was the region preferred by the Mallorcans.⁹¹

Sometimes captains from Barcelona went to Mallorca to top up their cargo for a journey to the Maghreb. This is the case of the company owned by Arnau Espaer and Romeu d'Olzinelles, from which an account book of a journey to Honein in 1339 remains that mentions oil, cloth, figs, hazelnuts, walnuts, wine, clay, tartar, henna, sulphur and tin loaded in Mallorca and unloaded in Honein, where these merchants' agent were posted.⁹²

The central Maghreb was one of the most often visited regions by merchants from Valencia. Between 1381 and 1410, there were 127 transactions in Valencia related to the Kingdom of Tlemcen, many more than with Tunis and Morocco. However, it should be borne in mind that 151 transactions were conducted in the generic location known as Barbaria. The departure licences for armoured vessels from Valencia between 1405 and 1412 noted 19 heading to ports in the Kingdom of Tlemcen, which were joined by nine also travelling there after visiting ports in Granada.⁹³

Eastern Maghreb. In Ifriqiyah, the Catalans and Mallorcans frequented Bona, Bugia and Tunis since 1213-1214. Documents on Catalan sales and freight drafted in Tunis in 1256, 1258 and 1266 are still conserved. Merchants from Vic took fine furs, dressy clothes and woollen cloth there. Some Barcelona merchants, including Jaume Albareda and Guillem de Fontcoberta, lived in Bugia for some time and rent the custom *gabella*, and Jaume Albareda died there. Berenguer de Bonastre lived in Tunis, most likely between 1259 and 1269, with an occasional subsequent journey, as did Arnau de Solsona, a merchant from Lleida. The record book of a Genovese notary who

worked in Tunis in 1289 also conserves documents that involve Genovese and Catalans from Catalonia proper, Valencia and Mallorca.⁹⁴

In 1281 there were merchants in Valencia who were preparing commercial journeys to Tunis. Likewise, some of the Muslim merchants who had remained in Christian Valencia most certainly kept doing business with the Maghreb; this is suggested by the 1270 authorisation of a Valencian Saracen to purchase a ship to take on commercial journeys to Tunis, Bugia and other places with Christian and Muslim partners.⁹⁵

According to Dufourcq, the merchants or skippers associated with Ifriqiyah included 48 Barcelonans between 1310 and 1331, 96 from Mallorca, nine from Tortosa and ten from Valencia, while Cotlliure, Blanes, Tarragona and Gandia also had a few merchants or captains in these ports, in addition to a large number of people with unspecified origins. The figures for Valencia are slightly different if we check Valencian sources: Juan Leonardo Soler has found 20 freight loads headed to the ports of Ifriqiyah and almost nine *comanda* contracts. María Dolores López has documented eight journeys by Mallorcans to the eastern Maghreb between 1341 and 1342, 33 between 1359 and 1361, the difficult years of the war with Castile, and 184 in the years when normality resumed, from 1385 to 1419.⁹⁶

There is a predominance of Mallorcans in this region, although merchants from Barcelona and other places around Catalonia, such as Sant Feliu de Guíxols, continued to visit the Maghreb from the second half of the 14th century until the mid-15th century. According to Claude Carrère, the balance of trade was favourable, and gold coin was secured.⁹⁷ Many companies had commercial agents in Tunis and other cities in the Hafsid state, and Tunis was often a stopover point on the journey to the Mediterranean Levant. Because of the importance of Tunis for Barcelona merchants, the "*Libre de conexas de spícies e de drogues e de avissaments de pessos, canes e mesures de diverses terres*" (Book of knowledge of spices and drugs and of notices of weights, canes and measures of different lands), a Catalan merchandise manual, spends many pages on the goods imported from and exported to Tunis, on the weights, measures and taxes, even more space than is devoted to Alexandria. Starting in 1350, Barcelona merchants showed a great deal of interest in the zone called Mont de Barca between Tunis and Tripoli, where they apparently purchased slaves.⁹⁸

Valencian merchants also visited Tunis, but not as much as Tlemcen. Between 1381 and 1410 there were 25 transactions in Valencia related to the Kingdom of Tunis. The departure licences for armoured vessels from Valencia included only three licences to travel to Tunis between 1405 and 1412, one of which called for a stop in Mallorca.⁹⁹

After the Catalan Civil War, a small colony of Catalan merchants remained in Tunis under the protection of the treaties signed with this state in 1474 and 1476. Ferdinand the Catholic's conquest of many Maghreb ports in the late

15th and early 16th centuries seemed to give the Catalans a more secure and privileged market than before, but the subsequent Turkish-Berber alliance destroyed this reverie and gave rise to one of the most difficult and insecure periods in Christian Mediterranean society.¹⁰⁰

Muslim Spain. Company documents and *comanda* contracts with Valencia when it was still Muslim in 1230 and 1231, as well as with Murcia, are still conserved.¹⁰¹ Tortosa's "lleuda" litigation, discussed above, also mentions other ports in Islamic Spain, such as Almería, Málaga and Tarifa, which were frequented by Catalans. The aforementioned record book of Mallorcan notary Pere Romeu, dating from 1240, contains a *comanda* contracts for Islamic Spain.

The Kingdom of Granada, which emerged from the fall of the Almohad Empire in 1238, had an extensive maritime front with important ports like Almería and Málaga. These ports were stopping points where the naval traffic between the Mediterranean and the Atlantic began to intensify in the late 13th century. Catalans and Mallorcans traded there from a very early date, even though Castilians tried to prevent this trade and prompted maritime incidents, such as one in 1281. The treaties between Granada and the Crown of Aragon regulated trade relations, especially taxation, so that the Catalans had the same exemptions and privileges as the Genovese.¹⁰² The wars affected commerce; preparation for the crusade against Almería in 1309 led to the imprisonment of merchants from Barcelona and Valencia who were in Almería. In fact, in order to avoid a conflict similar to the one involving the many Mallorcans in the Kingdom of Granada, King James II of Mallorca postponed his participation in the crusade.¹⁰³ The war waged by the Crown of Aragon and Mallorca against Genoa from 1331 to 1336 hindered commerce with Granada, where at least twenty Mallorcan merchants lived in 1334. The Genovese corsairs often used the ports of Granada as their base and refuge, and they wrought havoc on the Catalan and Mallorcan merchants who were headed to either Granada or Morocco.¹⁰⁴ In contrast, in 1359, when the king of Granada declared war against Peter the Ceremonious, the latter decided not to forbid Valencian merchants from trafficking with Granada because the Genovese, Provençals and Plasensians might take over their business, which would be impossible to win back afterwards. Towards the end of the 14th century, many Valencian merchants had commercial agent stationed in Almería or Granada.¹⁰⁵

There is scant information on commercial journeys by Mallorcans to Granada compared to the real number, since the ports of Granada were used as a stopping point on longer journeys, which generally involved Morocco. What is more, Mallorcans were present in the kingdom, although they did not have an influential position close to the royal house, as some Valencia merchants did.¹⁰⁶

Regarding Valencia, between 1381 and 1410 there were 74 transactions related to the Kingdom of Granada. Even

more significant are the 70 departure licences granted to *llenys* (small mediaeval Catalan boats with oars), quarter galleys and armoured vessels between 1405 and 1412 headed to ports in the Kingdom of Granada, which were joined by 30 more that were continuing their journey onward to Moroccan Alcúdia, while another nine planned to continue on to ports in the Kingdom of Tlemcen. Likewise, José Hinojosa has documented the presence of 212 Valencian merchants in Granada in the period between 1401 and 1450, though not in subsequent years; 178 of them were Muslim.¹⁰⁷ Among these merchants were members of the Ripoll and Xipió or Xupió families.¹⁰⁸ Roser Salicrú has noted that the Christian Valencian merchants were the ones who attained the most prominent positions in the Kingdom of Granada, and during certain periods in the 15th century they achieved monopolies, such as the export of silk and the sale of salt, in competition with the Genovese.¹⁰⁹

The Granadan products exported by the Catalans included silk and sugar, as well as leather, wax from the Maghreb and wheat. They took cloth from both Catalonia and abroad to Granada. The Valencians took oil, rice, saffron, honey, Sardinian cheese, hides, cotton and Valencian cloth, among other products.¹¹⁰

Commerce with the Mediterranean Levant

In the 12th and 13th centuries, the area known as the Mediterranean Levant included three zones: the Byzantine Empire, which the Christians called Romania, where at that time Venetians and Genovese began to dominate lands or islands seized from the Empire; the Christian state of Armenia and the crusade states of Palestine and Syria, which were also Christian; and a third zone, Egypt, which was an Islamic state.

The Western merchants, including Catalans, went to these far-off lands to seek spices, a term that encompassed a wide range of products used for seasoning and pharmaceutical products such as pepper, clove, ginger, cinnamon, nutmeg and sugar; dyeing agents like indigo and brazil; glue and resins, like incense and lacquer; and textile products like cotton, linen and silk. The spices earned steep profits, so the Catalans made every effort to penetrate this market even though by the time they arrived the Italians were already solidly operating. These products arrived via three main routes: the Silk Route, which ended at the Black Sea, an alternative branch of the Silk Route which reached northern Syria, and the Spice Route, which travelled through southern Asia and the Red Sea and reached both Syria and Egypt.¹¹¹

Spices had been present in Catalan lands since antiquity. They are mentioned in the fees of products subjected to import taxes ("lleudes"), which indicates that they arrived on a regular basis, even though we do not know via which route: perhaps the Barcelona merchants went to seek them directly in the Mediterranean Levant, or perhaps they reached Catalonia via Muslim Spain or Provence. The accounting documents still surviving from the

12th century from both the royal court and the nobility or upper Church hierarchy show a heavy consumption of pepper among these social echelons.¹¹²

The crusade states of Palestine and Armenia. The presence of Barcelona merchants in the city of Tyre, which was one of the Latin states that emerged from the Crusades, is documented in 1187, when they and the Provençals earned a privilege as a reward for helping to defend the city after the Crusader army's defeat to Saladin in Hattin. Marquis Conrad de Montferrat thus granted the communities of citizens from Barcelona and Marseille and the bourgeoisie from Montpellier and Saint Gilles an exemption from all import and export taxes in Tyre and in the entire Kingdom of Jerusalem when it was won back from Saracen hands, and he recognised its autonomous administration under the authority of a viscount for the federation and seven consuls chosen by each community, with their own jurisdiction for the residents except in criminal matters. He also granted them a *fonduq*, an oven and a manor home.¹¹³ This information comes from documentation from outside Catalonia because, in contrast to the later abundance, there are few Catalan documents on the presence of its merchants in the most important commercial areas.

We have hints as to the development of this commerce during the 13th century. Before 1212, a commercial company had taken at least one journey to the crusader kingdoms of Syria and Palestine, while Count Hug II of Empúries, who saw the business opportunities in this region, signed a treaty with Marseille in 1219 to have a merchant ship in this port and passage to take pilgrims to the Holy Land and goods to Alexandria and Syria, which would follow the same procedures as the ships from Marseille. As Lluís Nicolau d'Olwer noted, the port of Barcelona was too far away for the passage of pilgrims.¹¹⁴ Likewise, the 1222 *lleuda* of Mediona (or Barcelona) on import, export and passage tax includes a long list of spices and Oriental products, many more than what appears in the same tax from the 12th century.¹¹⁵ However, the most revealing indicator of the importance of this commerce is the aforementioned protectionist provision issued by James I banning goods heading to "Ultramar" (Siria and Palestine), to Alexandria or Ceuta, from being loaded onto foreign vessels if there was a Barcelona ship willing to take on the cargo.¹¹⁶

We have information on specific commercial operations, even though little documentation remains. Some documents from Vic tell us about trade with Acre, from which cotton, liquorice and cumin were imported in 1231, while the goods from a merchant who had died in Acre were gotten back. In Barcelona, two maritime lending contracts survive for two journeys to St John of Acre in 1240 and 1242, as do *comanda* contracts which reveal that the Catalans transported luxury fabrics from France, cloth from Lleida, almonds, antimony and mercury to the Levant.¹¹⁷ There is also information on journeys from Mallorca in 1247 and 1252.¹¹⁸

In Acre there was a small colony of Barcelona merchants who intervened in the dissensions among the Latins between 1256 and 1258. Pere Marquet had frequented this marketplace before 1253 with the ship he owned with Marimon de Plegamans and Guillem de Llacera. His brother, the admiral Ramon Marquet, sent a ship laden with wheat to the Knights Templar in Acre in 1261, and there is proof that he was in "Ultramar" in 1265. Likewise, Ramon's son, Miquel Marquet, had rented the boom of harbour tax in the port of Acre before 1291.¹¹⁹

Catalans were also present in Little Armenia, in Cilicia, as the captains of the Barcelona-based boat *Santa Llúcia*, which was in the port of Palium, owned by the king of Armenia, in 1273. They chartered it to merchants from Barcelona, who returned with cotton and other goods.¹²⁰

The Crusade in the Holy Land organised by James I in 1269 and 1270 meant heavy ship traffic overseas, first to carry the troops there and later to supply them. Many of them were merchants or captains who already plied this route. Sailing aboard the ship owned by Ramon Marquet, the king returned after a heavy storm at the beginning of the journey, but the others reached Acre.¹²¹

Commerce with the Mamluk sultanate of Egypt. The earliest information on the presence of Catalans in Alexandria comes from Benjamí de Tudela, who says that they were there when he visited the city between 1166 and 1173.¹²² There is no further information until James I sent Bernat Porter there on a diplomatic mission to the sultan in 1256. Apparently he secured commercial franchises for the Catalans at that time. These contacts blossomed later in the 1262 errand to Sultan Baibars, who granted a *fonduq* (storage and merchants' inn) and a consulate to the Catalans. In 1264, the king sent another delegate to get back money, merchandise and goods lost by Catalans in Alexandria.¹²³ In 1274, the crusade required James I to ban trade with the sultan of Alexandria, who years earlier had begun to seize the Palestinian lands belonging to the Crusade kingdoms. Officially there were no journeys to Alexandria for years. Some people did go there, yet they were accused not of this – they could have surely claimed to be unaware of the ban – but of having transported banned goods. The use of an intermediate port did not prevent them from being discovered, even though they were later pardoned for their violations.¹²⁴

In 1276, Peter the Great changed the policy and released the ambassadors of the sultan of Egypt, who had proposed an unheard of treaty: the marriage of Prince Sanç to a daughter of the sultan. In 1281, he moderated the ban on trade with Alexandria, lowering the usual prohibitions on goods that could be used to wage war, which could not be taken to Islamic countries as per old papal dispositions. Through *comanda* contracts of ships heading to Alexandria, there is proof that commercial relations had resumed.¹²⁵

In 1290, Alphonse the Free negotiated a treaty with the Mamluk sultan, which was ultimately signed by his broth-

er and successor, James II, in 1292. However, just when things seemed to be going smoothly, the sultan's conquest of Acre in 1291 prompted a papal ban on travelling to these lands. The prohibition caused serious difficulties in European trade, which needed the spices for seasonings and the pharmacopeia. In Barcelona it was not obeyed immediately because of enmity with the Pope over the issue of Sicily: in 1295 the Catalans were still openly travelling to Alexandria, but that same year the signing of the Treaty of Anagni led to observance of the papal prohibition, since it encompassed not only political issues but also the king's participation in the fines levied by the Holy See against the violators.¹²⁶

After 1295, there are no notary documents on this kind of journey. Trade went underground: the merchants continued to go and tried to conceal their journeys by changing boats or selling part of the cargo at intermediate stops where control was less stringent. If they were discovered, they paid the fine. The fines provide us with a great deal of information on the traffic with Alexandria. They were mainly paid by Catalans from Catalonia proper, as well as Mallorcans and a handful of Valencians.¹²⁷ Many sailors took advantage of the papal prohibition to seize ships with the pretext that they were headed to Alexandria, whereas in reality they were often going to Cyprus.¹²⁸

The Pope's policy to ban trade with the Mamluk sultanate had stages more or less harshly. There were absolutions of the punishments imposed on the violators and extraordinary licences to trade with Alexandria. The licences were granted more and more frequently in around 1330 and became widespread after 1344. The Holy See was forced to somehow regularise trade with Egypt through the payment of licences since it had become necessary to ensure the supply of the European markets. The *Pax Mongolica* had ended and the Asian routes had become unsafe, so spices stopped flowing to the Black Sea ports and virtually the only way to access them was through Egypt and Syria. The Crown of Aragon, which was unwilling to lose the source of income that had come from the payment of fines until then, added its own licence to the papal licence, which began working as a kind of royal monopoly, although the system gradually became less cumbersome. After 1353, the Barcelona merchants secured better fiscal treatment from the Mamluk sultan, which extended to all Catalans. The wars in which the Crown of Aragon participated starting in 1351 made trade with the Levant more complex and also thwarted Peter I of Cyprus' expedition against Alexandria in 1365.¹²⁹

Despite these difficulties, the emergence from underground led to a huge surge in trade with Alexandria and Syria, especially in the last twenty years of the 14th century. The Catalans were quite close to matching the Venetians and Genovese, the two leading commercial powers, although they had no base in the Orient as their counterparts did, with the exception of the duchies of Athens and Neopatria created by the Gran Companyia Catalana a

l'Orient and dependent on Sicily. While 278 Venetian and 262 Genovese ships visited Beirut between 1394 and 1408, 224 Catalan ships travelled there, making Catalonia third in the ranking. In the early years of the 15th century, fifteen ships left Barcelona each year heading toward Alexandria and Beirut, while Perpinyà sent at last one per year and Sant Feliu de Guixols also sent a few.¹³⁰ Trade in the Levant was essential to Barcelona's economy.

The products exported to the Orient included textiles, silver (as long as the mint in Esglésies, in Sardinia, operated), coral starting in the last few decades of the 14th century, tin, honey and oil. The experts concur that this spike in Barcelona's trade with the Orient can be explained by the development of the Catalan cloth industry, which provided goods for exchange at a reasonable price.¹³¹

Mallorcan citizens began to frequent this area starting in the mid-13th century, that is, very early on, given that the island had only been conquered in 1229. During the period when trade with Alexandria was banned and goods from there were considered contraband, between 1302 and 1341 at least eleven Mallorcan ships went to Alexandria, and between 1348 and 1349 some Mallorcans paid the Pope fines for having travelled to Alexandria. After Mallorca rejoined the Crown of Aragon in 1343, more Barcelona and Mallorcan merchants engaged in business with the Orient. From 1400 to 1405, there were a couple of annual journeys to the Levant, although some of the ships may have originated in Barcelona and stopped to top off their cargo in Mallorca. After 1403, however, Mallorca's ruin caused by the heavy flooding that year, with thousands of deaths and major destruction of the city, had negative effects on the island's trading capacity.¹³²

Valencia also had a presence in this trade, although quite a weak one during the 14th century. In 1396, Barcelona and Valencia agreed to arm five galleys, four from Barcelona and one from Valencia, to ensure the safety of the trade with the Levant. Perhaps in 1397, the council of the city of Valencia repeated the experiment of sending a large galley to Beirut to do business with locally-manufactured woollen cloth;¹³³ in 1411 a regular line of merchant galleys received subsidies. It has been said that Valencia failed to replace Barcelona as the hub of the international trade of long-distance sailing routes from northern Europe to the Mediterranean Levant;¹³⁴ however, it likely had no intention of replacing Barcelona.

The fact that Valencia played a minor role in commerce in the Levant is proven by the fact that between 1406 and 1409, when Barcelona wanted to organise a fleet to expel the Basque corsair Pedro de Larraondo from the Mediterranean Levant, where he was attacking Catalans on their most profitable merchant route, it was alone in the enterprise because the other cities did not have as much to lose. The persecution of this corsair by armoured Catalan merchant ships led to a naval battle between them and Genovese ships in the port of Alexandria, which irked the Egyptian authorities. For a period of time, the Cata-

lans encountered difficulties trading with Egypt.¹³⁵ By 1414, the incident was apparently forgotten, although the sultan's capriciousness and his poor treatment of the Consul of the Catalans, Francesc Satria, led Alphonse the Magnanimous to authorise an incursion against Alexandria in 1416.¹³⁶

A treaty signed in 1430 improved relations. Alphonse the Magnanimous secured highly favourable commercial conditions for Catalan merchants in the Mamluk sultanate; however, shortly thereafter, in 1433, a pepper monopoly established by the sultan led to retaliation by King Alphonse. Relations continued to be turbulent throughout the entire reign, which affected the merchants, who often had to pay onerous taxes in retaliation. For this reason and because of Alphonse the Magnanimous' alliance with the Order of the Hospital, part of the trade with the Orient was shifted to Rhodes starting in 1415.¹³⁷ In any event, there were many journeys by Barcelona merchants to Alexandria, and they even continued in the years with serious tensions. The military effort to conquer the Kingdom of Naples, the wars in Italy and the military activities in the Eastern Mediterranean often occupied the merchant fleet, and traffic with the Levant waned. However, between 1442 and 1462 there was an average of five journeys to Alexandria and Rhodes per year.¹³⁸ There is still information about journeys to Alexandria towards the end of the 15th century, yet their infrequency explains why German pilgrim Felix Faber found the Catalans' *fonduc* in Alexandria virtually deserted in 1483.¹³⁹

The Mallorcans continued to travel to Alexandria during the period 1448 to 1480, but rather infrequently. Valencia also sent some ships there throughout the 15th century, and the presence of Valencian merchants in Alexandria is documented in the years 1448 to 1449.¹⁴⁰

The Byzantine Empire and Romania. The Byzantine Empire was a slightly later trade target for the Catalans; it is documented since 1215, and ship *comanda* contracts from Barcelonans to this destination can be found since 1260. In 1282, the ship of Bonany Llor reached Constantinople with several merchants onboard, including Barcelona native Pere Ris, who had been appointed Consul in Constantinople and all of Romania by the Consuls of Merchants of Barcelona, on ship and on land, until the Consul's return journey and replacement by the consul who would arrive later on another ship.¹⁴¹ Merchants from Berga who carried orders of saffron from merchants in Cervera were also present in Constantinople in 1295. It should be noted that at that time, some Catalans had reached Caffa on the Crimean Sea; specifically, ship captain Bartomeu Llorell was there with his ship in 1289.¹⁴²

In 1296, Emperor Andronicus granted commercial franchises to the inhabitants of Barcelona, Aragon, Catalonia, Mallorca, Valencia, Tortosa and other lands ruled by the king of Aragon and Sicily. Mallorcans were present there, as there is proof that the same year a Mallorcan ship was burned in the port of Constantinople by the Venetian

fleet.¹⁴³ In contrast, there is no proof of Valencia in Constantinople in the 13th century.

After the assassination of Roger de Flor (1305) and the war between the *Companya Catalana de l'Orient* and the emperor, the Catalans were unable to go to Constantinople for several years, until 1315. In the mid-14th century we have documentation of intense traffic with Constantinople, and an account book of a commercial journey to this city still remains, the only one that survives in the West for the 14th century.¹⁴⁴ Yet by the second half of the century, it became a secondary line of trade for the Catalans. Nonetheless, at the end of the century one or two ships headed to Constantinople per year, and this pace was kept up during the 15th century.¹⁴⁵

The Constantinople route was more important to the Mallorcans, who not only reached the Black Sea but also ventured even further afield, towards Tartary, Central Asia and China. Between 1340 and 1372, journeys to Constantinople and Romania in general are documented at a rate of three to four ships per year. This commercial relationship continued throughout the 15th century; around ten Mallorcans lived in Constantinople in around 1420.

After the conquest of Constantinople by the Turks, the Catalans and Mallorcans tried to adapt to the difficult circumstances of the expansion of the Ottoman Empire. They continued their exchanges with the eastern Mediterranean, and we can even find some Catalan and Mallorcan commercial journeys to Turkish Constantinople.¹⁴⁶

The Catalans' trade with the Greek islands, especially with Cyprus, was important beginning in the late 13th century. The strict bans on trade which weighed heavily on relations with the Mamluk sultanate for a period of time turned Cyprus into a repository of Oriental spices and goods which reached it along routes that were not affected by the papal prohibitions, such as Little Armenia, which was also frequented by the Catalans. In 1291, the Catalans received preferential fiscal treatment in Cyprus, similar to the traders from Provence, Narbonne and Pisa, but not as favourable as the treatment dispensed to the Genovese and Venetians. A large number of *comanda* contracts heading for Candia (Crete) and Cyprus and reports of ship journeys to these islands remain from 1293 and 1299, while the record books of Genovese notaries in Cyprus reveal the presence of around 40 Catalans from Barcelona and Tarragona on the island, most prominently Bernat Marquet. The presence of Mallorcans on Crete (Candia) is also documented starting in 1295 and 1296. Candia was an essential stopover on the routes to the Mediterranean Levant.

The Catalans' trade with the Greek islands, especially Cyprus, remained intense during the 14th century, as proven by *comanda* contracts and exchange documents and the account books of merchants, some of them published and others not. In the 15th century, there seems to have been a drop in trade.¹⁴⁷ Later on, the island of Rhodes became an essential stopover for Catalans heading abroad

and often replaced the port of Alexandria as the final destination, as discussed above. There is a great deal of information on journeys from Barcelona to Rhodes, and they continued after Constantinople was seized by the Turks. Journeys from Mallorca were also quite common, and there were some from Valencia as well. The islands or territories under Venetian or Genovese domination were also visited by the Catalans, but not as much as the other ports.¹⁴⁸

The products sent to Romania during the 13th century included French textiles, oil, paper, furs (fox, wolf, buckskin, etc.), pieces of armour, saffron and tin, iron and mercury. The goods brought back include spices, pepper, ginger, cinnamon and sometimes wax, silk, alum, mastic and squirrel furs. In the 14th century, additional goods heading to Romania included considerable amounts of Catalan textiles, and mats, most likely from Valencia, along with silver, gold, fish, rice, anise and anise seed, pottery and ceramic, almonds, dates, figs, scarlet, sheet brass and even cork. In the second half of the 14th century and throughout the 15th century, Oriental slaves came to be a prominent part of the cargo transported home, in addition to the goods mentioned above.¹⁴⁹

Commerce with the Atlantic regions

In the late 13th century, the opening and expansion of the direct sailing routes to Andalusia, Portugal, England and Flanders had highly favourable repercussions for Catalan commerce after the passage through the Strait of Gibraltar became safer because of Castile's territorial expansion in Andalusia.¹⁵⁰ After this development, Catalonia, Mallorca and Valencia came to occupy a central position in the sailing and trading lines.

The Iberian Peninsula. The commercial relations with Castile developed across land routes in the entire central area (Castilla la Vieja, Castilla la Nueva and Extremadura) and Murcia, with the import of products such as wool, animals for meat consumption, horses, wood and salted fish, and the export of cloth, spices, oil and products for redistribution, in addition to grain and wine, which circu-

lated both ways, depending on good or bad year.¹⁵¹ The export of Catalan and Valencian textiles (at least since 1338) and the redistribution of French cloth through Valencia and Aragon were very prominent activities. This exchange was favourable to the Catalans and Valencians because they offered goods with more added value. The protectionist measure decreed by the Castilian King Henry III in 1406 banning the import of cloth from the Crown of Aragon, probably to encourage its manufacture in Castile, did not have major repercussions because of the death of the monarch.¹⁵²

Starting in the late 13th century, the maritime routes were used for trade with Atlantic Andalusia, mainly with Seville. The Catalans had commercial franchises, a neighbourhood, an exchange and a consulate in the city since 1282 and 1284. The *lleuda* tax trial of Tortosa indicates journeys to Seville in 1267 and 1272. The Mallorcans also flocked there, taking saffron, pepper and a variety of goods. Some of them took advantage of their base in Seville to travel to the Atlantic coast of Morocco, and there was no dearth of incidents. The presence of Catalans in Andalusia was affected by the wars between the Crown of Aragon and Castile, which often meant a loss in their privileged situation. Valencian merchants also traded with Seville and Cádiz, as proven by the freight contracts found, although they do not indicate a large volume of commercial flows in the first third of the 14th century.¹⁵³

The presence of Catalan and Mallorcan merchants in Seville is well-documented until 1348.¹⁵⁴ In the mid-14th century, the port of Cádiz began to attract more interest among the Catalans and Valencians than the port of Seville, and by the end of the 15th century it had totally replaced it, along with the ports of Sanlúcar de Barrameda and El Puerto de Santa María. In the 14th century, Catalans, Valencians and Mallorcans transported to Andalusia saffron, rice, figs, sheaf knives, coral, spices, wine from Morvedre and Tarragona, pitch and Oriental and Muslim slaves, and they carried away oil, chickpeas, tuna and other salted fish, hides, mercury and sometimes wheat.¹⁵⁵ During the 1340s, Mallorcans often visit the Canary Islands seeking to open profitable new markets; the Catalans took an interest in the Canary Islands as well.¹⁵⁶

Catalans, Valencians and Mallorcans also travelled to Galician ports. For example, there is information about a journey to Galicia undertaken by a Valencian, Tomàs Valentí, in his galley in around 1304. Likewise, for years Galician and Portuguese carriers took vast amounts of fish to the Catalan lands until the first third of the 15th century. In February 1434 (during Lent), seven million units of salted sardines arrived in Barcelona (the amount that arrived in an entire year in Valencia in the late 15th century), along with 12,000 units of dried hake. In the first third of the 15th century, some Valencians went to Galicia to source fish themselves, and so did a merchant from Colliure in 1442, who wanted to transport sardines to Barcelona aboard a Galician ship. In Andalusia, Catalans were also able to stock up on the fish traditionally

Figure 3. Cover of the book of the consulate of the sea, a compilation of Catalan maritime trade laws.

brought by the Galician ships, and there they were also able to buy tuna, which was caught in the Andalusian tunny fishery and taken to Valencia or Barcelona both by both Castilians and by Catalans or Valencians since the last third of the 14th century.¹⁵⁷

In the late 15th century there was an extraordinary rise in commercial relations with the Atlantic ports, specifically with Andalusia, that is, with Atlantic Andalusia, since the Mediterranean was still known as the Kingdom of Granada, with Portugal and with Galicia. What is more, in the late 15th century Andalusia became the platform used by Catalan merchants in their dealings with Flanders or England and the link between the western and eastern routes; it became the merchandise redistribution hub, as we shall see.

The exports from Catalonia to Andalusia mainly included nuts, specifically hazelnuts and almonds, which perhaps were later expedited to Flanders or England. Saffron, manufactured glass items, knives, combs, coral balls and cases were also exported there. The woollen cloth manufactured in Catalonia, which were the base of Catalan trade in the central and eastern Mediterranean, appears only symbolically in these routes. Products from further afield were also sent, including cinnamon, sandalwood and some amount of a dyeing agent: verdigris. Mallorca's trade in this sector was highly limited in the second half of the 15th century; in contrast, Valencia's trade with Andalusia was quite active. It exported woollen textiles, fine Valencian ceramics, wine from Morvedre, weapons, furniture, chests and more.

Andalusia was the main supplier of hides and sumac for the leather tanning industry, one of the oldest in Catalonia. The local production from the Crown of Aragon and the leathers from North Africa, a longstanding supplier, must not have sufficed, so the Catalan artisans and merchants purchased hides in both Galicia and, to a greater extent, in Andalusia, where the amount of livestock had grown considerably because of the vast abundance of uncultivated land used for pastureland. While in 1404 Berber leathers accounted for one-third of the leather imports in Barcelona, by around 1430 that market had disappeared and been replaced by Andalusian leathers, while Mallorca continued to import Berber leathers, which accounted for almost half of the total. The Valencians got their supplies of leathers and sumac from Andalusia.

Salted fish, mainly sardines and anchovies, but also dried fish like hake, conger eel and tuna, was the other major product that the Catalans and Valencians travelled to Andalusia to source. We have already discussed this. In the late 15th century, the exploitation of African fisheries led to an extraordinary rise in the range of fish available, which the Catalans took advantage of both for the domestic supply and to redistribute around the western Mediterranean. The captains of the traditional fishing ports in the Empordà, such as Roses, Sant Feliu de Guíxols and Palamós, travelled to Andalusia or Portugal with their

barrels empty to fill them and transport their contents to the Catalan coast, where they redistributed them around Catalonia and the Balearic Islands, as well as along the coasts of Occitania and Italy, including Agde, Marseille, Genoa and Civitavecchia to supply the populous Rome, Naples and other cities.

The cargo heading from Andalusia to Catalonia and Valencia included other products, such as wheat and barley, which both Catalonia and the city of Valencia lacked, a wheat product called the sea-biscuit, animal fat, lard and sometimes also raisins, oil and wine in small amounts, although the Catalan lands were producers of both products, as well as canary-seed, senna (a medicinal plant), wool, manufactured textile products such as shirts, scarlet, slaves and more.

The products from Andalusia that the Catalans redistributed included Vizcayan iron, oak from Flanders, Irish leathers, Berber leathers (which reappeared in the market late in the century), Berber wax, glue, indigo, gold coin or in bar, which often the same Catalan companies had transported from Salé to El Puerto de Santa María.¹⁵⁸

We must still discuss sugar. The colonisation of Madeira and the Canary Islands determined the cultivation of sugar on these islands, which developed more quickly than in the region of Valencia, where this crop had also begun to be planted. Sugar was a product that had circulated from the eastern Mediterranean to the west for many years, and now the direction of the flows inverted because of the political changes in the East, which disrupted the traditional trade routes, and the new crops in the Atlantic. Some Catalans contributed to these changes, such as Pere Benavent, who in the last decade of the 15th century had a sugar plantation in Tenerife called Los Saucos, although he moved to Andalusia and his son was in municipal charge of *veinticuatro* in Jerez. Rafael Font also did business in the Canary Islands, although he lived in Cádiz, where he was a town councillor, as well as in San Cristóbal de La Laguna in Tenerife. Some Valencians also wanted to enter the sugar business in this region, and in 1503 they set up a sugar-refining company in Cádiz, El Puerto de Santa María or the Canary Islands. The Catalans traded a great deal with the Canary Islands and Madeira using their Andalusian bases. Valencia also imported sugar from the islands despite its local production.¹⁵⁹

Trade with Portugal, as a stopover point to England and Flanders or a destination in itself, should be borne in mind. The transport of fish to Catalonia by Portuguese carriers was one of the most important phenomena in their mutual commercial relationship, but we know that Catalan merchants also frequented Portugal. The accounts of the Mitjavila company indicate that they carried sugar, cloves, lavender and woollen cloth, specifically *cadins* crafted in the English style. Mallorcans took pitch there, at least in 1337; at that time there was one Mallorcan company with a commercial agent in Lisbon. Sometimes they also sent Saracen captives and swords there, but we have little information about the kind of goods

traded. Regarding the goods they took back to Mallorca, we are only aware of salted fish. In addition to Lisbon, other destinations mentioned include Silves, Setúbal and Porto. We have information on the Catalan merchants living in both Lisbon and Porto; in the late 14th century there were commercial agent from the company of Guillem and Nicolau Pujades in Lisbon, for example.¹⁶⁰ The Catalan merchants went to seek wheat in Portugal at times of shortage, such as in 1374, and on other occasions Barcelonans or Valencians had to carry wheat there. Generally speaking, the Catalans, Mallorcans and Valencians were interested in Portuguese fish and leathers, although the Valencians seemed to also purchase cheese and slaves there. Both Catalonia and Valencia sent cloth and wine from Morvedre (modern Sagunt) to Portugal, while the Mallorcans continued to send pitch and salt. In the 15th century, mercantile relations with Portugal rose significantly; the Catalans went there to seek fish and the Valencians took rice, saffron, spices, almonds, jams, sugar, paste, cloth and ceramics there.¹⁶¹

Commerce with England. The Mallorcans began to penetrate the English market at the end of the 13th century. The first Mallorcan documented in London in 1281, Guillem Bona, skippered Genovese ships, and other Mallorcans and Catalans followed him. The clashes between the French and English in the late 13th century made the journey to England and Flanders too risky, but the end of this war in 1303 enabled commerce to resume. Edward I granted the “*Carta mercatoria*”, which provided merchants with security, and by 1304 some Mallorcans had already resumed trade with England, although they were attacked and preyed upon by armoured English ships that were still plying the immediate maritime zone. There is also word of the presence of Catalans in Southampton in 1311, carrying almonds, leathers, iron and mercury.

To further encourage trade, Edward II granted franchises to foreign merchants, including Catalans, in 1312, and in 1326 there was a new charter of safe passage in favour of the foreign merchants precisely at the time of the conflict between England and France, while in 1328 there was a confirmation of the “*Carta mercatoria*” by Edward III in favour of merchants from Aragon, Catalonia and Mallorca: it includes the tax rate that they had to pay to export wool and leathers and to import the products that they carried, including scarlet-dyed cloth, silk, wax and more. These liberties were confirmed by Edward III in 1332, 1337 and 1338. Genoa’s alliance with France in 1338 separated it from England, which opened the door for merchants from Catalonia, Valencia and Mallorca, despite the incidents that occurred from time to time.¹⁶²

Trade with England has not been extensively studied, but we do know that starting in 1436, the year when a regular route of merchant galleys with Flanders began, there was a surge in commercial relations with England, since this route included stops in Southampton and London. English wool began to be imported in 1439, which previously had only been purchased to resell in Flanders in or-

der to manufacture quality cloth in Barcelona, an initiative promoted by the city government with the goal of replacing the Flemish imports that the “*Havents a cor*” constitution of the Catalan Courts had prohibited in 1425. Immediately after the Catalan Civil War from 1462 to 1472, Catalan merchants did not seem to frequent England; in contrast, they did towards the end of the 15th century, especially the Viastrosa company, which also sent some ships to Ireland. Regarding Valencia, some journeys to England as well as other operations are documented in the late 15th century, which seem to have been carried out by foreigners.¹⁶³

Commerce with Flanders. During the 13th century, this trade had developed via land routes, especially along the Rhone River. The earliest information on the presence of Catalans in Flanders dates from 1267, and they attended the fairs in Lille and Bruges since at least 1299, the latter being the city where commerce in the Germanic area converged with commerce in the Latinate area. One of the first merchants we can find there is Jaume Vilaseca, who lived in Dordrecht, Holland, between 1299 and 1303 and who also had interests in London.¹⁶⁴ At that time, the war between England and Flanders and afterwards the war between France and England hindered maritime contact, which did not become visible until the early 14th century.

The exchanges between Flanders and Mallorca have been extensively studied: in 1320, the king of Mallorca, Sanç I, sent a royal galley to Flanders to trade, and the following year he organised a convoy of Mallorcan galleys for this journey, similar to the annual fleets sent by the Venetians. There were frequent attacks on Catalan ships by English pirates, such as one in 1325, which tells us about the trade with Flanders of both Catalans and Valencians.¹⁶⁵ The attacks by Genovese pirates on Catalan and Mallorcan ships during the war that the Crown of Catalonia and Aragon and Mallorca waged against Genoa from 1331 to 1336 are also a source of information because they tended to attack them at the coasts off the Kingdom of Granada.¹⁶⁶ There is evidence that some Valencian merchants sent cargo to Flanders in 1332 and 1336, although we do not know what means of transport they used. After the onset of the Hundred Years’ War between the English and the French in 1337, Catalan and Mallorcan merchants were the victims of incidents near both Flanders and Castile, since the latter was an ally of France. Flanders recognised King Edward III of England as its king, who provided *laissez passer* to the Catalans and Mallorcans in his new domain.¹⁶⁷

The Catalans present in Bruges set up a mercantile group in 1330 with two consuls and a council made up of all the Catalan merchants living in the city. This group was also a religious confraternity; they drew up bylaws, which were copied into a book, where they also recorded the rules and privileges granted to the Catalan merchants in Flanders.¹⁶⁸ At this time, both the Civader-Sitges company, set up in 1329 and headquartered in Barcelona, Va-

lencia, Mallorca and Flanders, and the Mitjavila company, which operated out of Barcelona, Mallorca and Valencia, were doing business in Flanders. They sent spices, cotton, alum and cheese. The trading from Flanders to Barcelona often took place via land routes. The Catalan merchants received safe-conduct from the Count of Flanders in 1352, and again from the Duke of Burgundy, Lord of Flanders, in 1389, who also granted privileges to the subjects of the king of Aragon, with particular mention of the merchants from Barcelona who transported wine and wool there. Prior to this date, between 1378 and 1379, the Catalan nation must have been powerful enough among the other nations present in Bruges, since it was assigned one-eighth of the debenture that the city asked of foreign merchants. The Catalans living in Bruges in the early years of the 15th century included Miquel de Manresa, Miquel Bruguerola and Pere Satria.¹⁶⁹

In the last third of the 14th century, the Barcelonans and Mallorcans once again suffered from captures by the English corsairs when going to or coming from Flanders as part of the conflict between France and English. They also experienced shipwrecks, with the confiscation of the goods salvaged, and embargoes because of war needs during the conflict between Castile and Portugal, incidents that provide a great deal of information on traffic with Flanders. Even though this information is fragmentary and discontinuous, by counting the incidents along with the trouble-free journeys we can establish that between 1373 and 1388, albeit with information for only five of those years, there were at least eleven journeys to Flanders, nine of which were in Catalan or Mallorcan ships and two in Basque ships.¹⁷⁰

The insecurity of the route to Flanders because of the attacks by English corsairs led the merchants and ship owners from Barcelona and Mallorca to ask John I, in the Courts of Montsó in 1389, to grant the delivery of four armoured galleys, two for Barcelona and two for Mallorca, with privileges from the royal armada in order to guarantee the security of the transport of goods. To ensure that these ships travelled fully loaded, it was prohibited to load any other ship, either local or foreign, three months before the galleys departed from Barcelona or Mallorca and one and a half months before they departed from the port of Sluis, although these bans must have lost force as soon as the galleys were fully loaded. Thus, it was not a protectionist measure, as Del Treppo claims, but a temporary monopolistic measure to avoid the failure of the initiative, since the freight must have been more expensive, just as galley transport was, because of the larger staff required. Of the two galleys assigned to Barcelona, we are only certain that the large one captained by Guillem Pujada travelled to Flanders that year. Journeys of the merchant galley to Flanders are documented in 1390 and 1394, as is one from Mallorca in 1395, but many other journeys by Basque ships transporting Catalan and Valencian goods are documented as well, and Galician and Italian ships were also used on the return journey. In

1397, there were plans to send two galleys laden with spices to Flanders, but we do not know whether they were ultimately dispatched. This would be the last scheduled journey of the merchant galleys for many years. It was a costly undertaking, as mentioned above, and it had competition from the Venetian fleet (*muda*), which regularly stopped in Mallorca, as well as the offer of more convenient passage from the Castilian merchant fleet and the Catalan fleet itself. Only at times of great insecurity was the use of galleys justified. In the period from 1389 to 1399, at least four large Catalan and Mallorcan galleys travelled to Flanders, in addition to eleven vessels and one boat, and eleven more Castilian and two Italian vessels, much more than the average of one ship per year cited by Del Treppo. Ships from Catalonia, Valencia and Mallorca still predominated, although the recourse to foreign merchant marines was still quite prominent, particularly ships from Castile, and Venetian galleys were often used to transport goods from Flanders.¹⁷¹

Merchants from Valencia were present in Flanders in 1334 and took advantage of the system of journeys to this destination that stopped in Mallorca, Barcelona and Valencia, plus they also sent a few ships there directly in 1394. Between June 1395 and March 1398, of the 213 ships that arrived in and departed from the port of Valencia, eight percent were heading to Bruges, a similar percentage to those heading to Genoa.¹⁷²

From the first few years of the 15th century, we have mostly unpublished information on five journeys to or from Flanders between 1401 and 1406, all of it related to incidents.¹⁷³ We should compare the departures of ships from different ports because they often stopped in Mallorca, Barcelona and Valencia. The route to Flanders was one of the most unitary of all the trade in the Catalonia-Valencia-Balearic Islands area as proven by the number of documents already mentioned and especially the rules from the consulate of Catalans in Flanders, which were written towards the end of the 14th century. The consulate regulated its members' right to transport and offered favourable treatment for Catalan ships. Whoever wanted to depart with a laden ship also had to return with a laden ship; the freight had to be made public; and reports had to be filed on the promised goods and the stops until Mallorca, which was considered the end of the line. During the ten days after the freight was published, there was time to make declarations of the goods to be loaded. The Catalan merchants had preference over the merchants from other nations, and no Catalan could load goods onto a foreign ship if there was a Catalan one ready to be loaded, unless the foreign ship was heading directly for Mallorca while the Catalan ship was not. The ship that left Bruges went to Mallorca, where it unloaded part of its goods, and then to Valencia, where it had 15 days to unload and then had to head to Barcelona. Delays in reaching Barcelona were sometimes mentioned owing to the transfer of the freight to one of the many ships that ensured Mallorca's contact with Barcelona.

Figure 4. *La Coca de Mataró*. A 15th century Catalan votive offering which depicts a “coca” (a kind of boat from the time), currently held in the Prins Hendrik Maritime Museum of Rotterdam.

Mallorca and Valencia were the most important platforms on the route to Flanders, the former because it was the repository of African products and the latter because it was the capital of a country with extraordinarily rich agricultural products that were very appealing in Flanders, such as raisins, figs, dates and rice. However, the documentation shows that Barcelona was not left out of the system, because even if the ships did not stop there, the goods were transferred from a coastal boat that was part of a very dense network to a vessel heading northward. What is more, all the Catalan companies had commercial agent in Valencia and Mallorca, where they loaded not only goods that might reach Barcelona but also local goods. The foreign boats that travelled to Flanders, especially those from Genoa and Venice, stopped in Mallorca and Valencia, and often some of the southern ports in Valencia, but they did not tend to stop in Barcelona, although the boats from Florence did. Mallorca was not always the terminus of the line to Flanders, and sometimes it was replaced by Barcelona. The foreign marines were often used on this route, while the Catalan merchant fleet concentrated on other routes, especially in the 15th century.¹⁷⁴

During the 15th century, the ports visited in Flanders expanded to include Middleburg and Antwerp, and mercantile relations experienced a steep rise in some periods: the Barcelonans largely dominated trade with Flanders and England, and from 1428 to 1429 a full 87% of the insured loads on this route belonged to Catalans. In contrast with this predominance in commerce, the involve-

ment of the local merchant fleet in this sector dropped considerably, while, in contrast, the use of the merchant fleets from different Italian cities to transport goods rose considerably, which has always surprised historians.¹⁷⁵ However, it should come as no surprise because the Genoese also often utilised the Castilian fleet for its journeys to Flanders, at least during the 15th century.¹⁷⁶

In the period from 1416 to 1440, 44 journeys to Flanders are recorded for the ten years for which we have information. However, if we compare them with journeys to the Levant, it does not even total half the volume of the latter. The Italian enterprises of Alphonse the Magnanimous shifted Catalan ships away from the Flanders routes, and security problems at sea most likely counselled a new attempt to set up a regular route of merchant galleys to Flanders and the Levant, which was supposed to link these two important commercial poles. This route was agreed to in 1433 and began to operate in 1436, run by the Generalitat de Catalunya following the Venetian model until 1444. During those years, eight round trips were taken, while there were three galley journeys to Flanders in 1436, four in 1438 and two in 1439.

In 1440, the Catalans were subjected to a retaliation *o marca* in Flanders for a piracy affair in the Mediterranean, which meant a levy on the commercial movements from Catalonia or heading there. This seriously thwarted Catalan trade until the tax was abolished in 1450. This must have been the reason why there was a certain contraction in trade between 1441 and 1453, with only 16 journeys to Flanders. Precisely in 1451, King Alphonse the Magnanimous organised a journey to Occident with two of his galleases; just like the lines of galleys that had been attempted earlier, the monarch imposed a monopoly on these galleases a few months prior to and after their departure in order to ensure that the ships travelled fully loaded. The king had no intention of favouring his subjects; rather his aim was to earn money on the freight and with the cargo of Sicilian sugar which he owned for tax or patrimonial reasons and which the galleases transported. The money earned thus had to fund the purchases planned in Flanders, including sumptuous fabrics, quilts, *draps d'Arras* and other luxury goods for his court. It was not the first time he engaged in trade; he had done so on other occasions with the wheat yielded from his inherited lands, selling it to Barbaria, Venice or the Levant as a means of earning income.

The period from 1454 to 1463 witnessed a revival, but not at the same high levels as in 1428 to 1440. Del Treppo counts around 30 journeys to Flanders, including Mallorca. The crisis triggered by the Catalan Civil War was felt more deeply in Flanders than in other areas. From 1465 to 1485, through insurance documents we only have information on a single journey to Flanders, the one in which Florentine galleys were used to transport Catalan goods. According to Del Treppo, this commercial route must have been interrupted and only moderately resumed in around 1490, which is when we have informa-

tion from insurance documents that have been conserved. This rally may have been hindered by the revolt in Bruges against Duke Maximilian of Austria. In 1484, the Duke encouraged foreign merchants to leave the rebel city and move to Antwerp; this was partially successful for a time, until he required it in 1488 and the merchants were unable to return to Bruges until after peace was achieved in 1493. The Catalan merchants then earned major privileges in Bruges, even though they ended up abandoning the city in 1527 to move to Antwerp, which was a better port.

Between 1485 and 1500, Del Treppo only found five journeys in seven years.¹⁷⁷ This must not have included the journeys to Flanders and England promoted by Catalans from Andalusia and usually insured in Barcelona, which totalled at least ten journeys in nine years, four which reached Andalusia from Flanders with goods owned by Catalans. We have already noted that in the late 15th century Cádiz, Sanlúcar and El Puerto de Santa María served as the base of Catalan trade with England and Ireland and Flanders. Mediterranean products were loaded there, including dried fruit, almonds and hazelnuts, raisins, figs and oil from Mallorca, which they traded to later re-export and added Andalusian products to the Catalan ones and often products from the Maghreb as well, in addition to Oriental goods which the Catalan companies sometimes sent there directly from the eastern Mediterranean. On the return journeys from the north, in the Andalusian ports the goods from the ports of Flanders or England were transferred to the ships that usually plied the Mediterranean routes and did not venture into the Atlantic beyond Andalusia or Portugal, not because they could not but because in this way the freights must have been more economical.¹⁷⁸

Regarding Valencia, between 1433 and 1451 there were 67 insurance contracts on this route, a number which may or may not be identical to the number of journeys and which gives us an approximate average of three journeys per year. In the late 15th century, this traffic had curtailed significantly, with few journeys which only represented a tiny percentage of the port's total number, and with decentralised departures from Xàbia, Dénia and other sites, as well as some departures by the Catalans from El Puerto de Santa María, Madeira, Lisbon, Bordeaux and even Quios. The ships used were primarily Italian or Basque, and Valencian merchants did not participate heavily: it was more the business of the Italians or Flemish living in Valencia, with the exception of the trading of the Muslim converts, who engaged in 32 freight contracts with this destination between 1476 and 1501. José Hinojosa has emphasised the impetus that the heavy demand for dried fruit in Flanders had on speculative agriculture oriented at export and what that meant for the development of towns like Dénia and Alicante, where the Genoese, Florentine or Venetian ships heading to Flanders, as well as the Catalan ships, stopped. In contrast, the Mallorcans had a very minor presence in this field after 1439.¹⁷⁹

The products sent to Flanders included spices imported from the Orient, which were resold at a profit, and saffron, which was the only Catalan agricultural product targeted for export, although we could also add pine nuts and hazelnuts, both of them Catalan specialities, and almonds, which could come from either Catalonia or Valencia. According to the Datini company, almonds could earn a 50% profit in Bruges. The most prized Valencian products included rice, raisins and dried figs, dates, cumin and anise seed, wine and oil, which came from both Catalonia and Valencia or Mallorca, but especially from the latter two, and sugar, which could come from the Orient, Sicily, Valencia or Madeira. Dyeing products included scarlet and safflower, and manufactured goods included weapons, soap, fine Valencian ceramics and Catalan glass items. The Mallorcans also sent calfskin from the Maghreb and gold ingots. Local products were added at the Andalusian ports, including wine, capers, olives, lemons, bull horns, tuna and wax.

From Flanders, Catalans mainly imported the famous fabrics woven in the region, which were used for luxury garments. The import of fabrics from Flanders and Brabant was the main business of the large Catalan companies like Llobera-Junyent, Alba, Manresa, Font and Aguilar. For this reason, there was heavy resistance to the implementation of the "Havents a cor" constitution (parliamentary law) in 1425, which banned these imports since they were considered a significant money drain. This provision apparently triggered a depression in the fabric industry in Courtrai since so much cloth had previously been exported by the Catalans. The ban seems to have been relaxed in 1433, when a regular line of galleys connecting Alexandria and Flanders was suggested, because the imports that might arrive in each galley were valued at 100,000 pounds, 50,000 of which must have been the price of the fine fabrics, while the remaining 50,000 corresponded to sundry other fabrics, along with copper, tin, madder, pins, barrels with croswn threads and oak wood. Historians believe that the balance of trade with Flanders showed deficits for the Catalans, since the imports exceeded the value of the exports.¹⁸⁰

We have tracked the construction of Catalonia's commercial network from its origins in the time of the Counts in the 12th century to the late 15th century, as well as the efforts of the merchants who managed to enter markets both near and far, facing the dangers entailed in the journeys back then. We have stressed the fact that Catalonia had no important raw materials, but its merchants gradually figured out how to source agricultural or manufactured products that might be successful in different markets, and their demand stimulated production. They were also skilled at redistributing goods. The territorial expansion with the conquests of Mallorca and Valencia strengthened the Catalan commercial network once these regions were repopulated. Mallorca joined it first in the mid-13th century, and then Valencia with some degree of regularity in the 14th century. The formation of a mer-

chant fleet ran parallel to this expansion in trade, although in the 15th century the merchants often had to transport their goods on other fleets. The long-distance fleet with considerable tonnage at a reasonably quick speed was complemented by a host of smaller boats and shallops, which comprised a dense network of coastal vessels aimed at ensuring the transport and redistribution of goods among all three territories within the Catalan area. As a whole, it was an important fleet; this is how Federigo Melis described it through the opinions of contemporary Italian merchants.¹⁸¹ We have tracked the expansion of Catalan trade from the 13th century until the mid-15th century, when the Catalan commercial network was one of the three or four most important in the Mediterranean despite the crises prompted by the wars, especially the war of 1462 to 1472, from which Catalonia had recovered by the last decade of that century. Finally, we have tracked the evolution in the different commercial areas by analysing the presence of Catalan, Mallorcan and Valencian merchants in each area, and the differing prominence of each group in these areas, as well as their complementarity, by combing through the literature specialising in each aspect. This is a synthesis that has never before been undertaken and one which I hope is useful.

NOTES AND REFERENCES

- [1] Manuel RIU. "El redreç del comerç català a l'alta edat mitjana". In: *El comerç en el marc econòmic de Catalunya*. La Magrana and Institut Municipal d'Història, Barcelona 1983, pp. 25-53.
- [2] Stephen BENSCH. *Barcelona i els seus dirigents: 1096-1291*. Seminari d'Història de Barcelona and Proa, Barcelona 2000, especially pp. 200-210 and 253-277.
- [3] José Ramon MAGDALENA NOM DE DÉU (Catalan version, introduction and notes). *Libro de viajes de Benjamín de Tudela*. Riopiedras, Barcelona 1982, pp. 120 and 121.
- [4] Antoni de CAPMANY DE MONTPALAU. *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, reissue annotated and revised by E. Giralt i Raventós and Carme Batlle i Gallart. Cambra de Comerç i Navegació de Barcelona, Barcelona 1961-1963, vol. II, doc. 5., pp. 12-13.
- [5] Antoni RIERA MELIS. *La Corona de Aragón y el reino de Mallorca en el primer cuarto del siglo XIV. Las repercusiones arancelarias de la autonomía balear (298-1311)*. CSIC. Instituto de Etnología, Geografía e Historia, Madrid-Barcelona 1986, pp. 49-52.
- [6] Information on the slave trade in: *De l'esclavitud a la llibertat. Esclaus i lliberts al Mediterrani medieval*. International colloquium (Barcelona 1999). Edited by Maria Teresa Ferrer i Mallol and Josefina Mutgé i Vives. CSIC. Institució Milà i Fontanals, Barcelona 2000.
- [7] Arcadi GARCIA I SANZ. *El comercio de la piel en Vich a mediados del siglo XIII*. Colomer Munmany SA, Vic 1967.
- [8] Maria Teresa FERRER I MALLOL. "Emprius i béns comunals a l'edat mitjana". In: *Béns comunals als Països Catalans i a l'Europa contemporània. Sistemes agraris, organització social i poder local als Països Catalans*. Primeres Jornades (Alguaire, 30 March-1 April 1995). Edited by Joan J. Busqueta and Enric Vicedo. Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida 1996, pp. 33-65, specifically pp. 46-47. <<http://hdl.handle.net/10261/25208>>. On the manufacture of pitch: Manuel RIU. "Transhumància de la vall de Lord a les comarques centrals de Catalunya". In: *I^a Assemblea Intercomarcal del Penedès y Conca d'Òdena*, Martorell 1950, pp. 150-160, specifically p. 160; Jaume OLIVER. "El delme de la pega de la Seu d'Urgell a Andorra en els inicis del domini feudal del pastoralisme pirinenc". In: *Annals de l'Institut d'Estudis Andorrans. Centre de Barcelona*, 1996, pp. 157-168; Albert FÀBREGA. "La pega vegetal. Producció i pluriactivitat pagesa". *Estudis d'Història Agrària*, no. 19 (2006) (*Pluriactivitat en el camp català*), pp. 69-104.
- [9] Francesc RAFAT I SELGA. *Masos, safrà, occitans i pesta negra. Estudis d'història de la Catalunya central*. Centre d'Estudis del Bages, Manresa 1993; Francesc RAFAT I SELGA. "Manresa en l'exportació de safrà durant el segle XIV". *Miscel·lània d'Estudis Bagençs*, no. 9 (1994) (*La crisi de l'edat mitjana a la Catalunya Central*), pp. 7-25; Pere VERDÉS I PIJUAN. "Una espècie autòctona: el comerç del safrà a Catalunya durant el segle XV". *Anuario de Estudios Medievales*, no. 31/2 (2001), pp. 757-785.
- [10] Maria Teresa FERRER I MALLOL. "Fígues, panses, fruita seca i torrons". In: *La Mediterrània, àrea de convergència de sistemes alimentaris (segles V-XVIII)*. XIV Jornades d'Estudis Històrics Locals (Palma de Mallorca, 1995). Government of the Balearic Islands. Regional Ministry of Education, Culture and Sports, Palma de Mallorca 1996, pp. 191-208. <<http://hdl.handle.net/10261/24282>>; Maria Teresa FERRER I MALLOL. "Fruita seca i fruita assecada, una especialitat de l'àrea econòmica catalana-valenciana-balear". *Anuario de Estudios Medievales*, no. 31/2 (2001), pp. 883-943. <<http://hdl.handle.net/10261/23451>>.
- [11] Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Les aljames sarraïnes de la governació d'Oriola en el segle XIV*. CSIC. Institució Milà i Fontanals, Barcelona 1988, pp. 84, 102-103, 105 and 107 (for safflower); p. 114-118 (for saltwort and scarlet). Cf. also for saltwort and scarlet: Maria Teresa FERRER I MALLOL. "Emprius i béns comunals...", pp. 59-61 and 64.
- [12] Jacqueline GUIRAL HADZIOSSIF. "Le sucre à Valence au XVe et XVIe siècle". In: *Manger et boire au Moyen Âge*. Actes du Colloque de Nice, 1982. Nice 1984, pp. 119-129; Jacqueline GUIRAL HADZIOSSIF. "La diffusion et la production de la canne à sucre. XIIIe-XVIe siècles". *Anuario de Estudios Medievales*, no. 24 (1994), pp. 225-245; David IGUAL LUIS. "Sucre i comerç internacional al voltant del 1500". In: *Sucre i Borja. La canyamel dels ducs. Del trapig a la taula*. Casa de Cultura, Gandia 2000, pp. 89-107; Damien COULON. "El comercio catalán del azúcar en el siglo XIV". *Anuario de Estudios Medievales*, no. 31 (2001), pp. 727-756.

- [13] Federigo MELIS. "La llana de l'Espanya mediterrània i de la Berberia occidental en els segles XIV-XV". In: *València, un mercat medieval*. Edited by Antoni Furió. Diputació Provincial de València, València 1985, pp. 61-80; Coral CUADRADA. "El paper de la llana menorquina segons la documentació datiniana: mecanismes i estratègies comercials". *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, no. 11 (1997-1998) (*Homenatge al doctor Riu*, vol. 1), pp. 391-407.
- [14] Jean Claude HOCQUET. "Ibiza, carrefour du commerce maritime et témoin d'une conjoncture méditerranéenne (1250-1650 env.)". In: *Studi in memoria di Federigo Melis*. Vol. I. Naples 1978, pp. 493-526, specifically p. 500 (Spanish translation: Jean Claude HOCQUET. *Comercio marítimo en el Mediterráneo medieval y moderno*. Grupo investigación, Toponimia, Historia y Arqueología del reino de Granada, Granada 2002); Jacqueline GUIRAL HADZIOSSIF. "Le sel d'Ibiza et de La Mata à la fin du Moyen Âge". In: *Le sel et son histoire. Actes du Colloque de l'Association Interuniversitaire de l'Est*. Nancy 1981, pp. 93-106; Jaume SASTRE MOLL. "La exportación de sal y de pez de Ibiza 1327-1343". In: *Estudios de historia económica*, 1986, pp. 49-71; José HINOJOSA MONTALVO. "Comercio y sal en el Cap de Cerver (Orihuela) en la Baja Edad Media". In: *Investigaciones Geográficas*, Alicante 1995, pp. 191-201.
- [15] Miguel GUAL CAMARENA. "Para un mapa de la industria textil hispana en la Edad Media". *Anuario de Estudios Medievales*, no. 4 (1967), pp. 109-168; Manuel RIU RIU. "Aportación a la organización gremial de la industria textil catalana en el siglo XIV". In: *VII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Vol. II. Barcelona 1962, pp. 547-559; Antoni RIERA MELIS. "Els orígens de la manufactura tèxtil medieval a la Corona catalanoaragonesa (c. 1150-1298)". In: *La Mediterrània de la Corona d'Aragó, segles XIII-XV. VII Centenari de la sentència arbitral de Torrellas, 1304-2004*. XVIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (València, 9-14 September 2004). Vol. I. Universitat de València, València 2005, pp. 821-901; Claude CARRÈRE. *Barcelona 1380-1462. Un centre econòmic en època de crisi*. Vol. I. Curial, Barcelona 1978, pp. 401-408 and 439-442. (translated from: Claude CARRÈRE. *Barcelone, centre économique à l'époque des difficultés*. 2 vol. Mouton, Paris-The Hague, pp. 401-408 and 439-442).
- [16] Guy ROMESTAN. "Els mercaders llenguadocians en el regne de València durant la primera meitat del segle XIV". In: *València, un mercat medieval*. Edited by Antoni Furió. Diputació Provincial de València, València, 1985, pp. 175-263 (translated from: Guy ROMESTAN. "À propos du commerce des draps dans la Péninsule Ibérique au Moyen Âge: Les marchands languedociens dans le royaume de Valence pendant la première moitié du XIVe siècle". *Bulletin Philologique et Historique. Comité des Travaux Historiques et Scientifiques (Actes 94e Congrès National des Sociétés Savantes)*, 1972, pp. 115-192); Guy ROMESTAN. "Les relations commerciales entre Montpellier et Valence dans la première moitié du XIVe siècle". In: *VIII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Volume II, vol. III, València 1973, pp. 243-253; Paulino IRADIEL. "En el Mediterráneo occidental peninsular: dominantes y periferias dominadas en la Baja Edad Media". *Áreas. Revista de Ciencias Sociales* (Murcia), 1986, pp. 64-77, especially pp. 66-67; Antoni RIERA MELIS, "Els orígens de la manufactura tèxtil..."; Margalida BERNAT I ROCA. *Els "III Mestres de la Llana": paraires, teixidors de llana i tintorers a ciutat de Mallorca (s. XIV-XVII)*. Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca 1995; José BORDES GARCIA. *Desarrollo industrial textil y artesanado en Valencia de la conquista a la crisis (1238-1350)*. Comité Económico y Social de la Comunidad Valenciana, València 2005; Germán NAVARRO. *El despegue de la industria sedera en la Valencia del siglo XV*. Generalitat Valenciana, València 1992.
- [17] Anthony PINTO. "Les sources notariales, miroir des cycles d'exportation du pastel languedocien en Roussillon et dans le nord-est de la Catalogne (s. XIVe-premier quart du s. XVe)". *Annales du Midi*, no. 236 (2001), pp. 423-455; Christian GUILLERÉ. "Le registre particulier d'un marchand de Montepulciano installé à Castelló d'Empúries, Taddeo Brunacini (1336-1340)". *Annales du Midi*, no. 236 (2001), pp. 509-549, specifically p. 513.
- [18] Dolors PIFARRÉ TORRES. *El comerç internacional de Barcelona i el mar del Nord (Bruges) al final del segle XIV*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2002, pp. 152-155 and 210-212. On madder, alum and other products mentioned, cf. Miguel GUAL CAMARENA. *Vocabulario del comercio medieval. Colección de aranceles aduaneros de la Corona de Aragón (siglos XIII y XIV)*. Diputació Provincial de Tarragona, Tarragona 1968; Miguel GUAL CAMARENA. *El primer manual hispánico de mercadería (siglo XIV)*. CSIC. Instituto de Geografía, Etnología e Historia, Barcelona 1981.
- [19] Josep Maria MADURELL I MARIMON. *El paper a les terres catalanes. Contribució a la seva història*. Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona 1972; Juan Vicente GARCÍA MARSILLA. "El papel y la seda. Auge y caída de dos industrias mudéjares en la Xàtiva medieval". In: *VII Simposio Internacional de Mudéjarismo. Teruel, 19-21 de septiembre de 1996*. *Actas*. Centro de Estudios Mudéjares. Instituto de Estudios Turolenses, Teruel, 1999, pp. 77-82.
- [20] Marçal OLIVAR. *La ceràmica trescentista a Aragó, Catalunya i València*. Alpha, Barcelona 1952, and several studies published in his *Obra dispersa*. Biblioteca de Catalunya, Barcelona 1991; Maria BARCELÓ CRESPI and Guillem ROSSELLÓ BORDOY. *Terrissa, Dades documentals per a l'estudi de la ceràmica mallorquina del segle XV*. Palma de Mallorca 1996; *Transferències i comerç de ceràmica a l'Europa mediterrània (s. XIV-XVII)*. XV Jornades d'Estudis Històrics Locals. Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca 1997; Pedro LÓPEZ ELUM. *Los orígenes de la cerámica de Manises y de Paterna (1285-1335)*. València 1984; Antonio TORREMOCHA SIL-

- va. "La cerámica mudéjar valenciana hallada en Algeciras, San Fernando y Ceuta como testimonio de intercambios comerciales entre la Corona de Aragón y la región del Estrecho en la segunda mitad del siglo XIV". In: *Relaciones entre el Mediterráneo cristiano y el Norte de África en época medieval y moderna*. Edited by Carmen Trillo San José. Universidad de Granada, Granada 2004, pp. 287-360.
- [21] Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, vol. I, pp. 431-439.
- [22] Regarding esparto and the manufacture of rope in the southern regions of Valencia, Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Les aljames sarraïnes...*, pp. 110-112; Germán NAVARRO ESPINACH. "Los huertos de sogueros de Valencia y Castellón: Una larga tradición artesanal nacida en la Edad Media". *Estudis Castellonencs*, no. 8 (1998-1999), pp. 303-345.
- [23] Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, vol I, pp. 408-411; Joaquin APARICI MARTÍ. "La manufactura del jabón en el Castelló medieval". *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, no. LXXXI (2005), pp. 423-435; Josefina MUTGÉ I VIVES. *L'aljama sarraïna de Lleida a l'edat mitjana. Aproximació a la seva història*. CSIC. Institució Milà i Fontanals, Barcelona 1992, pp. 53-56.
- [24] M. Carmen RIU DE MARTÍN. "La manufactura del vidrio y sus artífices en la Barcelona bajomedieval". *Anuario de Estudios Medievales*, no. 38/2 (2008), pp. 585-609; Sílvia CAÑELLAS I MARTÍNEZ and M. Carme DOMÍNGUEZ RODÉS. "Els forns de vidre a Barcelona i la seva rogalia (segles XV-XVI)". *Anuario de Estudios Medievales*, no. 38/2 (2008), pp. 611-637; Margalida BERNAT I ROCA and Jaume SERRA I BARCELÓ. "El forn de vidre del carrer de Can Burgos. Nòtules per a l'estudi del vidre medieval i post-medieval a Mallorca". *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, no. 48 (1992), pp. 91-113.
- [25] Claude CARRÈRE. *Barcelona*, vol. I, pp. 422-423.
- [26] Claude CARRÈRE. *Barcelona*, vol. I, pp. 423-431; Lluïsa VILASECA BORRÀS. "El gremi de blanquers i assaonadors de Reus". V Certamen. Centre de Lectura, Reus 1952, pp. 607-761; Imma OLLICH I CASTANYER and Maria OCAÑA I SUBIRANA. "El treball artesanal i el comerç de la pell a l'edat mitjana. Una arqueta baixmedieval conservada al Museu de l'Art de la pell de Vic". *Ausa*, no. XVIII/142 (1999), pp. 297-303; Joaquín APARICI MARTÍ. "La manufactura medieval dels cuiros. Les ordenacions tècniques de Sogorb". *Estudis Castellonencs*, no. 8 (1998-1999), pp. 429-443; Anna Maria CORREDOR I PLAJA. "Roldors i adoberies a Pals". *Estudis del Baix Empordà*, no. 22 (2003), pp. 141-156.
- [27] For the early period, cf. Stephen BENSCH. *Barcelona i els seus dirigents...* For the late 14th and 15th centuries: Claude CARRÈRE. *Barcelona...*; Mario DEL TREPPO. *Els mercaders catalans i l'expansió de la Corona catalano-aragonesa al segle XV*. Vicens Vives, Barcelona 1976 (translated from: Mario DEL TREPPO. *I mercanti catalani e l'espansione della Corona d'Aragona nel secolo XV*. L'Arte Tipografica, Naples 1972). Antoni RIERA MELIS, Gaspar FELIU i Monfort. "Activitats econòmiques" in Jaume SOBREQUÉS i CALLICÓ, (dir.), *Historia de Barcelona*, 3. *La ciutat consolidada (segles XIV i XV)*, Ajuntament de Barcelona. Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1992, pp. 137-272.
- [28] Jacqueline GUIRAL HADZIIOSSIF. *Valencia, puerto mediterráneo en el siglo XV (1410-1525)*. Institució Alfons el Magnànim, Valencia 1989.
- [29] The first quarter of the 14th century was studied by Antoni RIERA MELIS. *La Corona de Aragón y el reino de Mallorca...* A longer period, yet one that is more unevenly studied, in David ABULAFIA. *Un emporio mediterráneo. El reino catalán de Mallorca*. Omega, Barcelona 1996 (translated from: David ABULAFIA. *A Mediterranean Emporium: The Catalan Kingdom of Majorca*. Cambridge University Press, Cambridge-New York 1994).
- [30] Antoni RIERA MELIS. "Perpiñán, 1025-1285. Crecimiento económico, diversificación social y expansión urbana". In: *En las costas del Mediterráneo occidental. Las ciudades de la Península ibérica y del reino de Mallorca y el comercio mediterráneo en la Edad Media*. Edited by David Abulafia and Blanca Garí. Omega, Barcelona 1996, pp. 1-61.
- [31] Maria Teresa FERRER I MALLOL. "Navegació, ports i comerç a la Mediterrània de la baixa edat mitjana". In: *Actas V Jornadas internacionales de Arqueología subacuática. Comercio, redistribución y fondeaderos. La navegación a vela en el Mediterráneo* (Gandia, 8-10 November 2006). Edited by José Pérez Ballester and Guillermo Pascual. Universitat de València, Valencia 2008, pp. 113-166, which lists the local bibliography. <<http://hdl.handle.net/10261/23419>>.
- [32] Enric GUINOT RODRÍGUEZ. "La Corona d'Aragó a la Mediterrània: crisi política i expansió marítima (1270-1305)". In: Ernest BELENGUER (dir.). *Història de la Corona d'Aragó*. Vol. I. Edicions 62, Barcelona 2007, pp. 125-167, specifically pp. 164-165. On the beginnings of the organisation of trade in Valencia, cf.: Juan Leonardo SOLER MILLA. "Jaime I y el Mediterráneo: La expansión mercantil de la Corona de Aragón". *VII Seminario Internacional de Historia Medieval Jaime I (1208-2008)*, at press; David IGUAL LUIS. "L'economia comercial i marítima de València durant el regnat de Jaume I". In: *Vuitè centenari del naixement de Jaume I*, at press.
- [33] Supporters of the first thesis: Agustín RUBIO VELA. "Ideologia burgesa i progrés material a la València del trescents". *L'Espill*, no. 9 (1981), pp. 11-38; Agustín RUBIO VELA. "Don Juan Manuel, Valencia y el comercio con Castilla en la primera mitad del siglo XIV". *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, no. LXIII (1987), pp. 391-415; Agustín RUBIO VELA. "El segle XIV". In: Ernest BELENGUER (cur.). *Història del País Valencià*. Vol. II. Edicions 62, Barcelona 1989, pp. 181-185; Antoni FURIÓ. *Història del País Valencià*. Tres i Quatre, Valencia 2001, pp. 87-102. Supporters of the second thesis: Paulino IRADIEL. "En el Mediterráneo occidental...", pp. 65-77; Paulino IRADIEL. "El segle XV. L'evolució econòmica". In: Ernest BELENGUER (cur.). *Història del País Valencià*. Vol. II. Edicions 62, Barcelona 1989, pp. 267-291; Paulino IRADIEL. "Valencia y la expansión

- mediterrànea de la Corona de Arag3n". In: *La Corona d'Arag3. El regne de Val3ncia en l'expansi3 mediterrània (1238-1492)*. Corts Valencianes, Valencia 1991, pp. 81-88, and in: *En las costas del Mediterràneo occidental...*, pp. 155-169, specifically pp. 160-162; Paulino IRADIEL. "El comercio en el Mediterràneo catalano-aragon3s: espacios y redes". In: *Comercio y hombres de negocios en Castilla y Europa en tiempos de Isabel la Cat3lica*. Edited by H. Casado Alonso and A. Garc3a Baquero. Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, Madrid 2007, pp. 123-150; Enrique CRUSELLES G3MEZ. *Los mercaderes de Valencia en la Edad Media (1380-1450)*. Milenio, Lleida 2001, pp. 26-30.
- [34] Juan Leonardo SOLER MILLA. *M3todos comerciales y rutas mercantiles mar3timas en Valencia durante la primera mitad del siglo XIV*. Bachelor's thesis submitted at the Universitat d'Alacant, Department of Mediaeval and Modern History, 2004, which I was able to read thanks to the author's kindness.
- [35] A summary of the different opinions on the crisis in the Late Middle Ages can be found in: Damien COULON. *Barcelone et le grand commerce d'Orient au Moyen 3ge: Un si3cle de relations avec l'3gypte et la Syrie-Palestine*. Casa de Velázquez and Institut Europeu de la Mediterrània, Madrid-Barcelona 2004, pp. 5-6 and 607-612.
- [36] Jaume SOBREQU3S CALLIC3. "La Peste Negra en la Pen3nsula Ib3rica". *Anuario de Estudios Medievales*, no. 7 (1970-1971), pp. 67-102; Paul H. FREEDMAN. *Els or3gens de la servitud pagesa a la Catalunya medieval*. Eumo, Vic 1993, pp. 177-201 (translated from: Paul H. FREEDMAN. *The Origins of Peasant Servitude in Medieval Catalonia*. Cambridge University Press, Cambridge-New York 1991).
- [37] Maria Teresa FERRER I MALLOL. "Jurisdicci3 i control de la navegaci3 a la ribera i mar de Barcelona". *Anales de la Universidad de Alicante. II. Historia Medieval*, no. 12 (1999), pp. 113-133. <<http://hdl.handle.net/10261/21705>>.
- [38] Ramon GUBERN. "La crisis financiera de 1381 en la Corona de Arag3n". In: *Congresso Internazionale di Scienze Storiche. Riassunti delle Comunicazioni*. Florence 1955, pp. 236-238; Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. "Le attivit3 e le operazioni della banca trecentesca di Pere Descaus e Andreu d'Olivella". *Medioevo. Saggi e Rassegne*, no. 15 (1991), pp. 109-182; Gaspar FELIU MONTFORT. "El maestro racional de la Corona de Arag3n y la revisi3n de cuentas de la taula de canvi de Pere Des Caus y Andreu d'Olivella". In: *IX Congreso de la Asociaci3n Espa3ola de Contabilidad y Administraci3n de Empresas*. Vol. I. Salamanca 1997, pp. 936-954; Gaspar FELIU MONTFORT. "La disputa por los libros contables en la quiebra de la Taula de Canvi de Pere des Caus y Andreu d'Olivella (1381)". *Revista Espa3ola de Financiaci3n y Contabilidad*, no. XXIII/120 (2004), pp. 95-124.
- [39] Manuel S3NCHEZ MART3NEZ. "Deuda p3blica, monarqu3a y ciudades en los pa3ses de la Corona de Arag3n (siglos XIV y XV)". In: *Pagar al rey en la Corona de Arag3n durante el s. XIV*. CSIC. Instituci3n Mil3 y Fontanals, Barcelona 2003, pp. 523-561, especially pp. 537-552.
- [40] Maria Teresa FERRER I MALLOL. "Mercaders, mariners i corsaris". In: *L'3poca de Colom. Catalunya a la segona meitat del segle XV*. Nadala de la Fundaci3 Jaume I. Barcelona 1991, pp. 50-61. <<http://hdl.handle.net/10261/25949>>. Also: Maria Teresa FERRER I MALLOL. "El comerç catal3 a Andalusia al final del segle XV". *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, no. 18 (1997), pp. 301-334, specifically pp. 302 and 319-320. <<http://hdl.handle.net/10261/24284>>.
- [41] Manuel J. PEL3EZ. *Catalunya despr3s de la guerra civil del segle XV. Institucions, formes de govern i relacions socials i econ3miques (1472-1479)*. Curial, Barcelona 1981, pp. 126-140. Manuel J. PEL3EZ. "Notas sobre las relaciones econ3micas entre Catalu3a e Italia desde 1472 a 1516". In: *Oriente e Occidente tra Medioevo ed Et3 Moderna. Studi in onore di Geo Pistarino*. Edited by Laura Balletto. Glauco Brigati, Genoa 1997, pp. 977-978; M. DEL TREPPO. *I mercanti catalani...*, p. 586; Maria Teresa FERRER I MALLOL. "Mercaders..."; Maria Teresa FERRER I MALLOL. "Navegaci3..."; Jaume VICENS VIVES. "Evoluci3n de la econom3 catalana durante la primera mitad del siglo XV". In: *IV Congr3s d'Hist3ria de la Corona d'Arag3*. Palma de Mallorca 1955, p. 5; Maria Teresa FERRER I MALLOL. "El comerç catal3 a Andalusia...".
- [42] Manuel RIU. "Barcelona dins el marc urb3 de Catalunya i la Mediterrània". In: *Hist3ria de Barcelona*. Edited by J. Sobrequ3s. Vol. II. Barcelona Town Hall and Enciclop3dia Catalana, Barcelona 1992, pp. 333-366, specifically p. 358; Arcadi GARCIA I SANZ and Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Assegurances i canvis mar3tims medievals a Barcelona*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1983, doc. 4.
- [43] Maria Teresa FERRER I MALLOL. "Les relacions del comtat de Barcelona i de la Corona catalanoaragonesa amb els estats italians en els segles XI-XII". In: *Tractats i negociacions diplom3tiques de Catalunya i de la Corona catalanoaragonesa a l'edat mitjana*. Edited by Maria Teresa Ferrer i Mallol and Manuel Riu i Riu. Vol. I-1. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2009, doc. 43, pp. 299-300.
- [44] Josep Maria MADURELL I MARIMON and Arcadi GARCIA I SANZ. *Comandas comerciales barcelonesas de la Baja Edad Media*. Colegio Notarial de Barcelona and CSIC. Department of Mediaeval Studies, Barcelona 1973, doc. 39, pp. 181-182.
- [45] Antoni RIERA MELIS. "Els or3gens de la manufactura t3xtil...", p. 870.
- [46] Maria Teresa FERRER I MALLOL. "Nous documents sobre els catalans a les fires de la Xampanya". In: *X Congr3s de Historia de la Corona de Arag3n. Jaime I de Arag3n y su 3poca* (Zaragoza, 1976). *Comunicaciones*, 3-5. Instituci3n Fernando el Cat3lico, Zaragoza 1982, pp. 151-159. <<http://hdl.handle.net/10261/24281>>; Arcadi GARCIA I SANZ. *El comercio de la piel en Vich...*, pp. 29-31 and doc. 1, pp. 41-42.
- [47] Juan Leonardo SOLER MILLA. *M3todos comerciales...* The process will be analysed in an article by Jos3 Vicente Cabezuelo which shall be published shortly, according to

- Juan Leonardo SOLER MILLA. "Jaime I y el Mediterráneo...".
- [48] Guy ROMESTAN. "Els mercaders llenguadocians...", pp. 175-263; Guy ROMESTAN. "Les relations commerciales...", pp. 243-253; Juan Leonardo SOLER MILLA. *Métodos comerciales...*, tables.
- [49] Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, vol. I, pp. 38-43; Guy ROMESTAN. "Draperie roussillonnaise et draperie languedocienne dans la première moitié du XIVe siècle". In: *Fédération Historique du Languedoc méditerranéen et du Roussillon. XLIIe congrès* (Perpignan 1969). Faculté des Lettres et Sciences Humaines, Montpellier 1970, pp. 31-59; Joan REGLÀ. "El comercio entre Francia y la Corona de Aragón en los siglos XIII y XIV y sus relaciones con el desenvolvimiento de la industria textil catalane". In: *Primer Congreso Internacional de Pireneistas*. Instituto de Estudios Pirenaicos. CSIC, Zaragoza 1950, excerpted from p. 23.
- [50] From Mallorca three voyages are documented between 1448 and 1480: Onofre VAQUER. "Comerç i capital mercantil a Mallorca (1448-1480)". In: *La Mediterrània. Antropologia i història*. VII Jornades d'Estudis Històrics Locals (1988). Edited by Isabel Moll Blanes. Government of the Balearic Islands. Regional Ministry of Culture, Education and Sports, Palma de Mallorca 1990, pp. 161-172, specifically p. 162.
- [51] Maria Teresa FERRER I MALLOL. "Les relacions del comtat de Barcelona...", pp. 172-176 and doc. 43; C. IMPERIALE DI SANT'ANGELO. *Codice diplomatico della Repubblica di Genova*. Rome 1936-1942, vol. I, doc. 56; *I Libri Iurium della Repubblica di Genova*, vol. I/2. Edited by Dino Puncuh and Antonella Rovere. Ufficio Centrale per i Beni Archivistici, Rome 1996, doc. 3.
- [52] Michel BALARD. "Remarques sur les esclaves à Gênes dans la seconde moitié du XIIIe siècle". *Melanges d'Archéologie et d'Histoire*, no. 80 (1968), pp. 627-680. There are also several references, albeit with chronological errors, in Charles VERLINDEN. *L'esclavage dans l'Europe médiévale*. Vol. II. *Italie. Colonies italiennes du Levant, Levant Latin, Empire Byzantin*. Ghent 1977, pp. 449-456. Cf. Also Maria Teresa FERRER I MALLOL. "El comerç amb els estats italians en temps de Jaume I". In: *VIII Centenari del naixement de Jaume I*, vol. II, at press.
- [53] ACA (= Arxiu de la Corona d'Aragó), C, reg. 40, f. 55r (1277, December, 30). Maria Teresa FERRER I MALLOL. "Catalans i genovesos durant el segle XIII. El declivi d'una amistat". *Anuario de Estudios Medievales*, no. 26/2 (1996), pp. 783-823, specifically p. 792. <<http://hdl.handle.net/10261/24695>>.
- [54] Maria Teresa FERRER I MALLOL. "El comerç amb els estats italians..."; Maria Teresa FERRER I MALLOL. "Els italians a terres catalanes (segles XII-XV)". *Anuario de Estudios Medievales*, no. 10 (1980), pp. 393-466, specifically p. 398. <<http://hdl.handle.net/10261/24688>>; Ferran SOLDEVILA. "Alguns aspectes de la política econòmica de Pere el Gran". *VI Congreso de Historia de la Corona de Aragón* (1957). Madrid 1959, pp. 192-193. Jean-Pierre CUVILLIER. "Barcelone, Gênes et le commerce de blé de Sicile vers le milieu du XIIIe siècle". In: *Atti del I Congresso Storico Liguria-Catalogna* (1969), Bordighera 1974, p. 162; Carlos LALIENA CORBERA. "Licencias para la exportación de cereal de Aragón y Cataluña a mediados del siglo XIII". *Aragón en la Edad Media*, no. XX (2008), pp. 224-456, specifically p. 449. Cf. also Georges JEHEL. "La place de Majorque dans la stratégie politique et économique de Gênes aux XIIe et XIIIe siècles". In: *Congreso de Historia de la Corona de Aragón* (XIII). *Comunicaciones*, I (1989), pp. 104-105; David IGUAL LUIS and Germán NAVARRO. "Relazioni economiche tra Valenza e l'Italia nel Basso Medioevo". *Medioevo, Saggi e Rassegne*, no. 20 (1995), pp. 61-97, specifically p. 67; Carles RABASSA I VAQUER. "Funcions econòmiques del port de Peníscola durant la baixa edat mitjana". In: *La Mediterrània de la Corona d'Aragó. Segles XIII-XVI. VII Centenari de la Sentència arbitral de Torrelles 1304-2004*. XVI-II Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (Valencia, 2004). *Actes*, II. Edited by Rafael Narbona Vizcaino. Universitat de València and Fundació Jaume II el Just, Valencia 2005, pp. 1269-1290.
- [55] Renée DOEHAERD. "Les galères génoises dans la Manche et la Mer du Nord à la fin du XIIIe et au début du XIVe siècle". *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome*, 1938, pp. 5-76; Roberto SABATINO LÓPEZ. "Majorcans and Genoese on the North Sea Route in the Thirteenth Century". *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, no. XXIX (1951), pp. 1163-1179; Charles Emmanuel DUFOURCQ. *Aspects internationaux de Majorque durant les derniers siècles du Moyen Âge*. Universitat de Barcelona, Palma de Mallorca 1974, pp. 9-10.
- [56] For the time being, only two freight loads from Valencia headed to Genoa are documented, at least in the first quarter of the 14th century: Juan Leonardo SOLER MILLA. *Métodos comerciales...*, tables; Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca y el mundo atlántico (1230-1349)*. UNED and Netbiblio, La Coruña 2008, p. 177.
- [57] Rosa CALLURA CECCHETTI, Giovanna LUSCHI and Stella Maris ZUNINO. *Genova e Spagna nel XIV secolo. Il "Dric-tus Catalanorum" (1386, 1392-93)*. Università di Genova and Istituto di Paleografia e Storia Medievale, Bozzi-Genoa 1970.
- [58] Maria Teresa FERRER I MALLOL. "Els italians...", pp. 446-447; Maria Teresa FERRER I MALLOL. "I mercanti italiani in terre catalane nei secoli XII-XIV". *Archivio Storico del Sannio*, no. III (1998), pp. 41-101, specifically pp. 67-68 and 94-95. <<http://hdl.handle.net/10261/23322>>; David IGUAL LUIS. *Valencia e Italia en el siglo XV. Rutas, mercados y hombres de negocios en el espacio económico del Mediterráneo Occidental*. Bancaixa and Fundació Caixa Castelló, Castelló de la Plana 1998.
- [59] Coral CUADRADA. *La Mediterrània, cruïlla de mercaders (segles XIII-XV)*. Rafael Dalmau, Barcelona 2001, pp. 154-159; Antoni M. ARAGÓ. "Fletes de géneros prohibidos desde el puerto de Barcelona a la Liguria (1358-1409)".

- In: *Atti del I° Congresso Storico Liguria-Catalogna* (1969). Istituto Internazionale di Studi Liguri, Bordighera 1974, p. 211.
- [60] Stella Maris ZUNINO and Noemi DASSORI. *Genova e Spagna nel XIV secolo. Il "Drictus Catalanorum" (1421, 1453, 1454)*. Università di Genova. Istituto di Paleografia e Storia Medievale, Bozzi-Genoa 1970.
- [61] Manuel J. PELÁEZ. *Catalunya després de la guerra civil...*, pp. 162-165; Onofre VAQUER. "Comerç i capital mercantil...", p. 162; M. DEL TREPPO. "Tra Genova e Catalogna. Considerazioni e documenti a chiusura del Congresso". In: *Atti del I Congresso Storico Liguria-Catalogna*. Bordighera 1974, pp. 630-631 and 636-639; Antonella GRATTI. "Barcellona nell'evoluzione dei rapporti economici tra Genova e la Corona d'Aragona (1493-1519)". In: *El món urbà a la Corona d'Aragó del 1137 als decrets de Nova Planta*. XVII Congrès d'Història de la Corona d'Aragó. Edited by S. Claramunt. Vol. I. Universitat de Barcelona, Barcelona 2003, pp. 371-382.
- [62] Maria Teresa FERRER I MALLOL. "El comerç amb els estats italians...". On the negotiation of the treaty: Ferran SOLDEVILA. "Una ambaixada pisana a Pere el Gran (1277)". In: *Studi Storici in onore di Francesco Loddo Canepa*. Vol. II. Sansoni, Florence 1959, pp. 329-338; Vicente SALAVERT Y ROCA. *Cerdeña y la expansión mediterránea de la Corona de Aragón, 1297-1314*. Vol. II. CSIC, Madrid 1956, doc. 4. Cf. also: Maria Teresa FERRER I MALLOL, "Panorama general de les relacions internacionals de Jaume I. Les relacions amb Itàlia", in *Jaume I. Commemoració del VIII Centenari del naixement de Jaume I*. Ed. A cura de M.T. Ferrer i Mallol, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2011, I, pp. 387-425. On the consulate: Regina SÁINZ DE LA MAZA. "Il consolato dei Catalani a Pisa durante il regno di Giacomo II d'Aragona. Notizie e documenti". *Medioevo. Saggi e Rassegne*, no. 20 (1996), pp. 195-221.
- [63] Rosa CALLURA CECHETTI, Giovanna LUSCHI and Stella Maris ZUNINO. *Genova e Spagna...*; Tito ANTONI, *I "Partitari" maiorchini del Lou dels Pisans relativi al commercio dei Pisani nelle Baleari (1304-1322 e 1353-1355)*. Pisa 1977.
- [64] Coral CUADRADA. *La Mediterrània...*, pp. 154-159; Manuel J. PELÁEZ. *Catalunya després de la guerra civil...*, p. 160.
- [65] Maria Teresa FERRER I MALLOL. "Els italians...", pp. 394-428.
- [66] Patrizia MAINONI. "Compagnie iberiche a Milano nel secondo Quattrocento". *Anuario de Estudios Medievales*, no. 24 (1994), pp. 419-428.
- [67] Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, vol. II, pp. 82-92; Nenad FEJIC. "Les catalans à Dubrovnik et dans le Bassin Adriatique à la fin du Moyen Âge". *Anuario de Estudios Medievales*, no. 24 (1994), pp. 429-452. On the mercantile affairs of Alphonse the Magnanimous in Venice: Maria Teresa FERRER I MALLOL. "Fou Lluís Sescases l'autor de *Curial e Güelfa*? El Nord d'Àfrica en la narrativa del segle XV" in *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, coor. Ricard Bellveser, Institució Alfons el Magnànim, València, 2011, I, pp. 59-142, concretament pp. 116-117 <<http://handle.net/10261/44263>>
- [68] Josep Maria MADURELL I MARIMON and Arcadi GARCIA I SANZ. *Comandas...*, pp. 34-35, 37, 193, 195 and 197-198, and doc. 2, 10, 12, 23, 37, 52, 55 and 58; Charles VERLINDEN. "L'esclavage en Sicile au Bas Moyen Âge". *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome*, no. XXXV (1963), pp. 16-17; Carme BATLLE I GALLART. "Les relacions entre Barcelona i Sicília a la segona meitat del segle XIII". In: *XI Congresso di Storia della Corona d'Aragona* (Palermo-Trapani-Erice 25-30 April 1982). Volume II. *La società mediterranea all'epoca del Vespro. Comunicazioni*. Accademia di Scienze, Lettere e Arti, Palermo 1983, pp. 147-185; Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. "Los Lull: una familia de la burguesía barcelonesa del siglo XIII". In: *XI Congresso di Storia della Corona d'Aragona*, pp. 371-406, specifically doc. 5-10, pp. 391-396; Arcadi GARCIA I SANZ and Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Assegurances...*, doc. 10; Maria Teresa FERRER I MALLOL. "El comerç amb els estats italians..."; Rinieri ZENO. *Documenti per la storia del diritto marittimo nei secoli XIII e XIV*. Turin 1936, doc. 6, 8, 10, 12, 15, 16, 20-22, 25-27, 30, 33-41, 44-45, 49-52, 54, 57, 59-62, 64-65, 69-70, 72-76, 78, 82-83, 85-86, 88-92, 96, 100 and 109.
- [69] Josep Maria MADURELL I MARIMON and Arcadi GARCIA I SANZ. *Comandas...*, doc. 120 and 162; Henri BRESCH. *Un monde méditerranéen. Économie et société en Sicile 1300-1450*. École Française de Rome, Rome 1986, pp. 103-133, 476-477, 510, 518, 523-527, 538-539, 545, 549-551, 564 and 566; Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, vol. I, pp. 119 and 122; Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca...*, p. 231; Juan Leonardo SOLER MILLA. *Métodos comerciales...*, tables; Henri BRESCH. "La città portuale e il porto senza città nella Sicilia dei secoli XIV e XV". In: *Città portuali del Mediterraneo: Storia e Archeologia*. Actes del Congrès internacional (Genoa, 1985). Genoa 1989, pp. 287-294; M. PELÁEZ. "Notas sobre las relaciones económicas...", pp. 995-997.
- [70] Josep Maria MADURELL I MARIMON and Arcadi GARCIA I SANZ. *Comandas...*, doc. 58; Maria Teresa FERRER I MALLOL. "Catalans i genovesos...", pp. 783-823, specifically p. 789; Maria Teresa FERRER I MALLOL. "El comerç amb els estats italians...".
- [71] Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, vol. I, pp. 93-94 and 96; John DAY. "L'economia de la Sardenya catalane". In: *Els catalans a Sardenya / I catalani in Sardegna*. Edited by J. Carbonell and F. Manconi. Generalitat de Catalunya / Consiglio Regionale di Sardegna i Enciclopèdia Catalana-A. Pizzi, Barcelona-Cinisello Balsamo, Milan 1984, pp. 15-24, specifically p. 19; Josep Maria MADURELL I MARIMON and Arcadi GARCIA I SANZ. *Comandas...*, doc. 82, 86 and 100; Marco TANGHERONI. *La città dell'argento. Iglesias dalle origini alla fine del Medioevo*. Liguori, Naples 1981; Marco TANGHERONI. *Aspetti del commercio dei cereali nei paesi della Corona d'Aragona*. Vol. I. *La Sardegna*. Cagliari 1981; Marco TANGHERONI

- NI. "L'economia e la società della Sardegna (XI-XIII secolo)". In: *Storia dei sardi e della Sardegna*. Vol. 2. *Il Medioevo*. Jaca Book, Milan 1987, pp. 157-191; Laura GALOPPINI. "Le commerce des pâtes alimentaires dans les *aduanas sardas*". *Médiévales*, no. 36 (1999), pp. 111-127. On coral: Damien COULON. "Un élément clef de la puissance commerciale catalane: le trafic du corail avec l'Égypte et la Syrie". *Al-Masaq. Studia Arabo-Islamica Mediterranea*, no. 9 (1996-1997), pp. 99-149; Francesco MANCONI. "La pesca e il commercio del corallo nei paesi della Corona d'Aragona al tempo di Alfonso il Magnanimo". In: *XVI Congresso di Storia della Corona d'Aragona* (Naples, 1997). Vol. II. Papparo, Naples 2000, pp. 1133-1145; Roser SALICRÚ I LLUCH. "Una lluita per un mercat: catalans, algueresos i genovesos i el corall de Sardenya a la primeria del segle XVI". In: *La Corona catalano-aragonesa i el seu entorn mediterrani*. Edited by Maria Teresa Ferrer i Mallol, Josefina Mutgé and Manuel Sánchez. CSIC. Institució Milà i Fontanals, Barcelona 2005, pp. 309-362; Corrado ZEDDA. "Il commercio del corallo e i contratti di ingaggio dei corallieri ad Alghero nel XV secolo". *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos*, no. XIX (2001), pp. 85-101; Corrado ZEDDA. *Cagliari. Un porto commerciale nel Mediterraneo del Quattrocento*. Rome-Naples 2001; Corrado ZEDDA. "La Sardegna nel '400: un crocevia sulla rotta del Levante". In: *XVIII Congrès d'Història de la Corona d'Aragó*. Vol. II. Valencia 2005, pp. 1351-1368; Corrado ZEDDA. "Sardegna e spazi economici nel Medioevo: una rilettura problematica". In: *La Corona de Aragón en el centro de su historia 1208-1458. Aspectos económicos y sociales*. Edited by A. Sesma. Government of Aragón. Department of Culture and Sports, Zaragoza 2009, pp. 191-232.
- [72] Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, vol. I, pp. 99-108; Josep Maria MADURELL I MARIMON. "Contabilidad de una compañía mercantil trescentista barcelonesa (1334-1342)". *Anuario de Historia del Derecho Español*, no. XXXV (1965), pp. 421-525, and XXXVI (1966), pp. 457-546, specifically p. 472; Arcadi GARCIA I SANZ and Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Assegurances...*, doc. 37 and 72; Mario DEL TREPPO. *I mercanti catalani...*, pp. 183 and 202-210; José HINOJOSA MONTALVO. "Las relaciones comerciales entre Valencia e Italia durante la época de Alfonso el Magnánimo ("Coses vedades")". *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, no. X (1975), pp. 439-510; Onofre VAQUER. "Comerç i capital mercantil...", p. 162; Onofre VAQUER. "Comerç entre Mallorca i Nàpols després de la conquesta de 1443". In: *XVI Congresso Internazionale di Storia della Corona d'Aragona. La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso il Magnanimo. Celebrazioni Alfonsine*. Papparo, Naples 2000, pp. 1201-1219; Manuel J. PELÁEZ. *Catalunya després de la guerra civil...*, pp. 165-169; Manuel J. PELÁEZ. "Notas sobre las relaciones económicas...", pp. 985 and 988-989.
- [73] Maria Teresa FERRER I MALLOL. "Els redemptors de captius: mostolafs, eixees o alfaquacs (segles XII-XI-II)". *Medievalia*, no. 9 (1990) (*Estudios dedicados al profesor Frederic Udina i Martorell*, vol. III), pp. 85-106. <<http://hdl.handle.net/10261/23319>>.
- [74] Arcadi GARCIA I SANZ. "Contractes comercials vigatans de principis del segle XIII". *Ausa*, no. IV (1961-1963), pp. 321-329; Carme BATLLE I GALLART. "Las relaciones comerciales de Barcelona con la España musulmana a fines del siglo XII e inicio del XIII". *Anales de la Universidad de Alicante*, no. 6 (1987), pp. 107-133, doc. 6; Arcadi GARCIA I SANZ and Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Assegurances...*, doc. 2. On the *lleudes* taxes: Jaume SOBREQÜES I CALLICÓ and Sebastià RIERA I VIADER. "La lleuda de Barcelona del segle XII". In: *Miscel·lània R. Aramon i Serra*. Vol. IV. Curial, Barcelona 1984, pp. 329-346, specifically pp. 334-335; Antoni de CAPMANY DE MONTPALAU. *Memorias...*, vol. II, doc. VIII; Miguel GUAL CAMARENA. *Vocabulario...*, doc. II, pp. 65-69; Carme BATLLE, Joan J. BUSQUETA and Coral CUADRADA. "Notes sobre l'eix comercial Barcelona-Mallorca-Barbaria". In: *XIII Congrès d'Història de la Corona d'Aragó. Comunicacions, I. El regne privatiu de Mallorca i la Mediterrània*. Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca 1989, pp. 33-47, especially the table on pp. 44-46.
- [75] Pau CATEURA BENNÀSSER. "Mundos mediterráneos: El reino de Mallorca y el sultanato mameluco (siglos XIII-XV)". *Espacio, Tiempo y Forma, Series III, Historia medieval*, no. 13 (2000), pp. 85-101, specifically pp. 92-93; M. Carme COLL FONT. "Aproximació a l'economia i la societat mallorquines de 1240 a través del Llibre manual de Pere Romeu, notari públic de Mallorca". In: *XXVI Jornades d'Estudis Històrics Locals. El Regne de Mallorca: cruïlla de gentes i de cultures (segles XIII-XV)*. Edited by Maria Barceló. Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca 2008, pp. 213-227, specifically pp. 223-224; Antoni RIERA MELIS. "La 'Llicència per a barques' de 1284, una font important per a l'estudi del comerç exterior mallorquí del darrer quart del segle XIII". *Fontes Rerum Balearium*, no. III (1979-1980), pp. 121-140.
- [76] José Vicente Cabezero plans to publish a study on this process. The commentary comes from the studies by Juan Leonardo SOLER MILLA, "Jaime I y el Mediterráneo..." and *Métodos comerciales...*, p. 131.
- [77] María Dolores LÓPEZ PÉREZ. *La Corona de Aragón y el Magreb en el siglo XIV (1331-1410)*. CSIC. Institució Milà i Fontanals, Barcelona 1995, pp. 169-267 and 460-476; María Dolores LÓPEZ PÉREZ. "Las asociaciones de fletadores mallorquines bajomedievales, ¿un intento de monopolización del comercio magrebí?". *Anuario de Estudios Medievales*, no. 24 (1994), pp. 89-104; María Dolores LÓPEZ PÉREZ. "Mallorca y el Magreb en la Baja Edad Media". In: *Relaciones entre el Mediterráneo cristiano y el norte de África en época medieval y moderna*. Edited by C. Trillo San José. Universidad de Granada, Granada 2004, pp. 87-225; María Dolores LÓPEZ PÉREZ. "Mallorca, centro económico mediterráneo: los intercambios comerciales con el área magrebí (siglos XIII-XV)". In: *XXVI Jornades d'Estudis Històrics Locals. El regne de*

- Mallorca..., pp. 89-100, specifically pp. 95-97; Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca...*, pp. 166-172, 180-181, 230 and 239.
- [78] Charles-Emmanuel DUFOURCQ. *L'Espagne catalane et le Magrib aux XIIIe et XIVe siècles. De la bataille de Las Navas de Tolosa (1212) à l'avènement du sultan mérinide Abou-l-Hasan (1331)*. Presses universitaires de France, Paris 1966, pp. 45, 102-104, 108-117, 128-129, 142-153, 278-279, 321-324, 475-513 and 521-524; María Dolores LÓPEZ PÉREZ. *La Corona de Aragón y el Magreb...*, pp. 523-572; María Dolores LÓPEZ PÉREZ. "La circulación de cereales en el Mediterráneo occidental bajomedieval: la producción magrebi". In: *La Mediterrània, àrea de convergència de sistemes alimentaris (segles V-XVIII)*. XIV Jornades d'Estudis Històrics Locals. Institut d'Estudis Balearics, Palma de Mallorca 1995, pp. 169-180; Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca...*, pp. 71, 180, 183 and 227-228; Maria Teresa FERRER I MALLOL. "La redempció de captius a la Corona catalano-aragonesa (segle XIV)". *Anuario de Estudios Medievales*, no. 15 (1985), pp. 237-297. <<http://hdl.handle.net/10261/24689>>.
- [79] María Dolores LÓPEZ PÉREZ. *La Corona de Aragón y el Magreb...*, p. 205; Miguel GUAL CAMARENA. *El primer manual hispánico de mercadería*, pp. 101-106, 120 and 161-165.
- [80] Jacqueline GUIRAL. "Les relacions comercials del regne de València amb Berberia al segle XV". In: *València, un mercat medieval*. Edited by Antoni Furió. Diputació Provincial de Valencia, Valencia 1985, pp. 277-313, specifically pp. 281-282, 288, 299-305 and 307-310; David IGUAL LUIS. "Navegación y comercio entre Valencia y el norte de África durante el siglo XV". In: *Relaciones entre el Mediterráneo cristiano...* pp. 227-286.
- [81] Onofre VAQUER. "Comerç i capital mercantil...", pp. 161-162 and 167.
- [82] Roser SALICRÚ I LLUCH. "Mudéjares y cristianos en el comercio con Berberia: quejas sobre favoritismo fiscal y acusaciones de colaboracionismo mudéjar, una reacción cristiana a la defensiva". In: *De mudéjares a moriscos: una conversión forzada. VIII Simposio Internacional de Mudejarismo. (Teruel, 15-17 September 1999)*. Volume I. Instituto de Estudios Turolenses. Teruel 2002, pp. 283-301, specifically pp. 291-297.
- [83] María Dolores LÓPEZ PÉREZ. *La Corona de Aragón y el Magreb...*, pp. 327-346; José HINOJOSA MONTALVO. "Las actividades mercantiles de los judíos saguntinos. De Valencia a Granada y Berberia". *Arse. Boletín Anual del Centro Arqueológico Saguntino*, no. 35 (2001), pp. 101-132.
- [84] Christophe PICARD. *L'ocean atlantique musulman. De la conquête arabe à l'époque almohade. Navigation et mise en valeur des côtes d'al-Andalus et du Maghreb occidental (Portugal-Espagne-Maroc)*. PUF, Paris 1997, p. 165; Carme BATLLE, Joan J. BUSQUETA and Coral CUADRADA. "Notes sobre l'eix comercial...", table on pp. 44-46.
- [85] Carme BATLLE, Joan J. BUSQUETA and Coral CUADRADA. "Notes sobre l'eix comercial..."; Carme BATLLE I GALLART. "Las relaciones comerciales..."; Arcadi GARCIA I SANZ. "Contractes comercials vigatans...", doc. 8; Arcadi GARCIA I SANZ. *El comercio de la piel en Vich...*, doc. 4, p. 44; Josep Maria MADURELL I MARIMON and Arcadi GARCIA I SANZ. *Comandas...*, doc. 49.
- [86] Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca y el mundo atlántico...*, pp. 27-29, 39 and 160-163; Álvaro SANTAMARÍA ARÁNDEZ. *Ejecutoria del reino de Mallorca*. Palma de Mallorca Town Hall, Palma de Mallorca 1990, pp. 207, 217, 593-598, 600, 602-603, 609-610, 617-620, 628, 632 and 639-640. Cf. also the record book of notary Pere Romeu cited above.
- [87] Charles-Emmanuel DUFOURCQ. *L'Espagne catalane...*, pp. 464, 465, 543 and 544 and table on pp. 596-597. Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca y el mundo atlántico...*, pp. 62, 87, 165, 168, 170, 176 and 186, documents journeys by Mallorcans to the Atlantic coast of Morocco ("the beach region"): 21 between 1301 and 1315, 19 between 1316 and 1320, 10 between 1326 and 1330, and 99 between 1343 and 1349, but we use an example the figures from J. Sastre, which include both the Mediterranean and Atlantic regions: Jaime SASTRE MOLL. "Las relaciones del Reino de Mallorca con los sultanatos del Norte de África y Sur peninsular". In: *XXVI Jornades d'Estudis Històrics Locals. El Regne de Mallorca...* pp. 135-158, specifically p. 146. María Dolores LÓPEZ PÉREZ. *La Corona de Aragón y el Magreb...*, pp. 231-234, 182 and 195-200.
- [88] Josep Maria MADURELL I MARIMON and Arcadi GARCIA I SANZ. *Comandas...*, doc. 18, 24, 25, 28, 31, 32, 33, 35, 36, 40 and 42; Arcadi GARCIA I SANZ and Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Assegurances i canvis...*, doc. 23; Carme BATLLE I GALLART and Elisa VARELA RODRÍGUEZ. "Las relaciones comerciales de Barcelona con el Norte de África (siglo XIII)". *Anales de la Universidad de Alicante*, no. 7 (1988-1989), pp. 23-52, specifically pp. 25-27; Carme BATLLE, Joan J. BUSQUETA and Coral CUADRADA. "Notes sobre l'eix comercial...", especially p. 40 and pp. 44-46; M. Carme COLL FONT. "Aproximació a l'economia...".
- [89] Juan Leonardo SOLER MILLA. "Relaciones comerciales entre Valencia y el Norte de África en la primera mitad del siglo XIV". In: *Miscelánea Medieval Murciana*, no. XXVII-XXVIII (2003-2004), pp. 125-157, specifically p. 131.
- [90] Charles-Emmanuel DUFOURCQ. *L'Espagne catalane...*, tables on pp. 598-604; Juan Leonardo SOLER MILLA. *Métodos comerciales...*, tables.
- [91] María Dolores LÓPEZ PÉREZ. *La Corona de Aragón y el Magreb...*, pp. 212-223 and 231-234.
- [92] Daniel DURAN I DUELT. "A propòsit d'una expedició comercial de Mallorca a Honein el 1339. El *Qüern de carregar en Malorque per lo viatge de Hone de la nau d'en Arnau Spaher e d'en Romeu d'Olzineles*". *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, no. 65 (2009), pp. 31-56.
- [93] María Dolores LÓPEZ PÉREZ. *La Corona de Aragón y el Magreb...*, pp. 178-204, especially pp. 182 and 195-200.

- [94] Arcadi GARCIA I SANZ. *El comercio de la piel en Vich...*, pp. 36-37 and doc. 44-46; Josep Maria MADURELL I MARIMON and Arcadi GARCIA I SANZ. *Comandas...*, doc. 3, 4, 6, 26, 29, 34 and 38; Arcadi GARCIA I SANZ and Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Assegurances i canvis...*, doc. 5, 6 and 7; Carme BATLLE, Joan J. BUSQUETA and Coral CUADRADA. "Notes sobre l'eix comercial..."; André E. SAYOUS. *Els mètodes comercials a la Catalunya medieval*, Barcelona 1975, doc. 15; C. BATLLE I GALLART. "La presència de mercaders catalans al nord d'Àfrica durant el segle XIII". In: *Homenatge a la memòria del Prof. Dr. Emilio Sáez. Aplec d'estudis dels seus deixebles i col·laboradors*. CSIC. Departament d'Estudis Medievals and Universitat de Barcelona, Barcelona 1989, pp. 99-109; Carme BATLLE I GALLART. "Uns mercaders de Barcelona al nord d'Àfrica a mitjan segle XIII". *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, no. 10 (1989), pp. 145-157, specifically pp. 152-155; Carme BATLLE I GALLART and Coral CUADRADA. "Berenguer de Bonastre, un negociante barcelonés en el norte de África (segunda mitad del siglo XIII)". In: *Sardegna, Mediterraneo e Atlantico tra Medioevo ed Età Moderna, Studi Storici in memoria di Alberto Boscolo*. Vol. II. *Il Mediterraneo*. Edited by Luisa D'Arienzo. Deputazione di Storia Patria per la Sardegna i Bulzoni, Rome 1993, pp. 129-150; Josep LLADONOSA. *Arnau de Solsona, un mercader lleidatà a Tunís (1218-1297)*. Rafael Dalmau, Barcelona 1967; Georges JEHEL. "Catalans et majorquins à Tunis en 1289". *Quadrans d'Història Econòmica de Catalunya*, no. xx (1979), pp. 125-130.
- [95] ACA (= Arxiu de la Corona d'aragó), C, reg. 49, f. 56r (1281, March, 30. Tarragona). The letter was addressed to Cervià Riera, a guard of the ports and marines. Robert I. BURNS. *Diplomatarium of the Crusader Kingdom of Valencia the Registered Charters of its Conqueror Jaume I, 1257-1276*. Vol. 4. *Documents 1000-1500. Unifying Crusader Valencia, the Central Years of Jaume the Conqueror (1270-1273)*. Princeton University Press, Princeton-Oxford 2007, doc. 1051 (1270, August, 23).
- [96] Charles-Emmanuel DUFOURCQ. *L'Espagne catalane*, tables on pp. 598-604; Juan Leonardo SOLER MILLA. *Métodos comerciales...*, table 3 of *comanda* contracts and freight tables; María Dolores LÓPEZ PÉREZ. *La Corona de Aragón y el Magreb...*, pp. 212-223 and 231-234.
- [97] Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, p. 117.
- [98] María Dolores LÓPEZ PÉREZ. *La Corona de Aragón y el Magreb...*, pp. 173-178. The "Libre de conexenses de spícies e de drogues e de avissaments de pessos, canes e mesures de diverses terres" was published by Miguel Miguel GUAL CAMARENA. *El primer manual hispánico...*; it examines Tunís on pp. 171-202; Henri BRESQ. *Un monde méditerranéen...*, pp. 335-336.
- [99] María Dolores LÓPEZ PÉREZ. *La Corona de Aragón y el Magreb...*, pp. 178-204, especially pp. 182 and 195-200.
- [100] Manuel J. PELÁEZ. *Catalunya després de la guerra civil...*, pp. 150 and 170; Miguel GIL GUASCH. "Fernando el Católico y los consulados catalanes en África". In: *Fernando el Católico. Pensamiento político, política interna-cional y religiosa*. V Congreso de Historia de la Corona de Aragón. Institución Fernando el Católico, Zaragoza 1956, pp. 103-122.
- [101] Arcadi GARCIA I SANZ. "Contractes comercials vigatans...", doc. 4, pp. 326 and doc. 9, p. 328.
- [102] ACA (= Arxiu de la Corona d'aragó), C, reg. 49, f. 91v (1281, [May, 27]). Maria Teresa FERRER I MALLOL. *La frontera amb l'Islam en el segle XIV. Cristians i sarraïns al País Valencià*. CSIC. Institució Milà i Fonatanals. Barcelona 1988, pp. 73-77.
- [103] Àngels MASIÀ I DE ROS. *Jaume II: Aragó, Granada i Marroc. Aportació documental a l'estudi de les relacions de la Corona d'Aragó amb Granada i Marroc en el regnat de Jaume II*. CSIC, Barcelona 1989, pp. 344 and 356-357.
- [104] Carme Maria MARUGAN VALLVÉ. "Un acto de piratería en el puerto de Málaga (1331)". In: *IV Coloquio de Historia Medieval Andaluza. Relaciones exteriores del reino de Granada* (Almería, 1985). Instituto de Estudios Almerienses and Diputación Provincial de Almería, Almería 1988, pp. 297-305; Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. "En torno a la piratería nazarí entre 1330 y 1337". In: *Andalucía entre Oriente y Occidente (1226-1492). Actas del V Coloquio Internacional de Historia Medieval de Andalucía*. Córdoba 1988, pp. 431-461; Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. "Mallorquines y genoveses en Almería durante el primer tercio del siglo XIV: el proceso contra Jaume Manfré (1334)". *Miscel·lània de Textos Medievals*, no. 4 (1988), pp. 104-162; Roser SALICRÚ. "Mallorquines a Granada, granadins a Mallorca. Granada i Mallorca en les rutes mediterrànies i atlàntiques de la baixa edat mitjana". In: *XXVI Jornades d'Estudis Històrics Locals. El Regne de Mallorca...*, pp. 115-134; Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca...*, pp. 177-178.
- [105] Manuel BECERRA. "La Corona de Aragón y Granada a mediados del siglo XIV: el comercio". In: *Història urbana del Pla de Barcelona*. Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona (December 1985). Barcelona Town Hall. Institut Municipal d'Història, Barcelona 1989, p. 298; María Dolores LÓPEZ PÉREZ. *La Corona de Aragón y el Magreb...*, pp. 190-191.
- [106] María Dolores LÓPEZ PÉREZ. *La Corona de Aragón y el Magreb...*, pp. 218-219 and 232-267; Roser SALICRÚ. "Mallorquines a Granada...", pp. 120-123; Onofre VAQUER. "Comerç i capital mercantil...", p. 162.
- [107] María Dolores LÓPEZ PÉREZ. *La Corona de Aragón y el Magreb...*, pp. 182 and 195-200; José HINOJOSA MONTALVO. "Las relaciones entre los reinos de Valencia y Granada durante la primera mitad del siglo XV". In: *Estudios de Historia de Valencia*. Universitat de València, Valencia 1978, pp. 91-160, especially p. 113; José HINOJOSA MONTALVO. "Las relaciones entre Valencia y Granada durante el siglo XV: balance de una investigación". In: *Estudios sobre Málaga y el Reino de Granada en el V Centenario de la Conquista*. Diputación Provincial de Málaga, Málaga 1987, pp. 83-111; José HINOJOSA MONTALVO. "El reino de Valencia, frontera marítima entre Aragón y Granada". In: *La frontera oriental nazarí como sujeto*

- histórico (siglos XIII-XVI)*. *Actas del Congreso*. Instituto de Estudios Almerienses, Almería 1997, pp. 409-433; Manuel BECERRA. “La Corona de Aragón y Granada...”, pp. 293-301.
- [108] Manuel RUZAFÁ GARCÍA. “Las relaciones económicas entre los mudéjares valencianos y el reino de Granada en el siglo XV”. In: *IV Coloquio de Historia Medieval Andaluza: Relaciones exteriores del Reino de Granada*. Instituto de Estudios Almerienses, Almería 1988, pp. 343-381; Manuel RUZAFÁ GARCÍA. “La frontera de Valencia con Granada: la ruta terrestre (1380-1440)”. In: *Andalucía entre Oriente y Occidente (1236-1492)*. *V Coloquio Internacional de historia medieval de Andalucía*. Córdoba 1988, pp. 659-672; Manuel RUZAFÁ GARCÍA. “Els orígens d’una família de mercaders mudèjars en el segle XV: Çaata Ripoll (1381-1422)”. *Afers*, no. 7 (1988-1989), pp. 169-188; Manuel RUZAFÁ GARCÍA. “Alí Xupio, señor de la morería de Valencia”. In: *L’univers dels prohoms*. Edited by R. Narbona et al. Tres i Quatre, Valencia 1995, pp. 137-167; Manuel RUZAFÁ GARCÍA. “Élites valencianas y minorías sociales: la élite mudéjar y sus actividades (1370-1500)”. *Revista de Historia Medieval*, no. 11 (2000), pp. 163-187; Manuel RUZAFÁ GARCÍA. “La familia Xupió en la morería de Valencia (1362-1463)”. In: *Biografías mudéjares o la experiencia de ser minoría: biografías islámicas en la España cristiana*. Edited by Ana Echevarría Arsuaga. CSIC, Madrid 2008, pp. 232-290.
- [109] Blanca GARÍ i Roser SALICRÚ. “Las ciudades del triángulo: Granada, Málaga, Almería”. In: *En las costas del Mediterráneo occidental...*, pp. 171-211; Roser SALICRÚ i LLUCH. “La presència comercial catalano-aragonesa al sultanat de Granada durant el regnat d’Alfons el Magnànim”. In: *XVI Congresso di Storia della Corona d’Aragona* (Naples, 1997). Vol. II. Papparo, Naples 2000, pp. 1173-1200 (translated into English: Roser SALICRÚ i LLUCH. “The Catalano-Aragonese Commercial Presence in the Sultanate of Granada during the Reign of Alfonso the Magnanimous”. *Journal of Medieval History*, no. 27 (2001), pp. 289-312); Roser SALICRÚ i LLUCH. “Entre Cristiandad e Islam en el Mediterráneo ibérico”. In: *Itinerarios Medievales e identidad hispánica*. XXVII Semana de Estudios Medievales (Estella, July 2000). Government of Navarra, Pamplona 2001, pp. 83-112; Roser SALICRÚ i LLUCH. “Manifestacions i evolució de la rivalitat entre Gènova i la Corona d’Aragó a la Granada del segle XV, un reflex de les transformacions de la penetració mercantil”. *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, no. 23/24 (2002-2003) (*Homenatge al Prof. J. Ramón Juliá Viñamata*), pp. 575-596.
- [110] José HINOJOSA MONTALVO. “Las relaciones entre los reinos de Valencia y Granada...”, pp. 121-122.
- [111] Damien COULON. “El desarrollo del comercio catalán en el Mediterráneo oriental durante el reinado de Jaime I”. In: *Vuitè Centenari del naixement de Jaume I*, vol. II, at press.
- [112] Antoni RIERA MELIS. “‘Per trobar aromatitzants, per reunir condiments, s’explora el món sencer’. Les espècies orientals a Catalunya al segle XII”. In: *Els catalans a la Mediterrània oriental a l’edat mitjana*. Jornades Científiques de l’Institut d’Estudis Catalans. Edited by Maria Teresa Ferrer i Mallol. Institut d’Estudis Catalans, Barcelona 2003, pp. 359-387.
- [113] Document published by Louis MÉRY and F. GUINDON. *Histoire analytique et chronologique des actes et des délibérations du corps et du conseil de la municipalité de Marseille*. Marseille 1846, pp. 190-192; Lluís NICOLAU D’OLWER. *L’expansió de Catalunya en la Mediterrània oriental*. Aymà, Barcelona 1974 (3rd ed.), p. 21; David JACOBY. “Conrad, Marquis of Montferrat, and the Kingdom of Jerusalem (1187-1192)”. In: *Atti del Congresso Internazionale “Dai feudi monferrini e dal Piemonte ai nuovi mondi oltre gli Oceani”* (Alexandria, 1990). Edited by Laura Balletto. Alexandria 1993, pp. 187-238, reissued in David JACOBY, *Trade, Commodities and Shipping in the Medieval Mediterranean*. Variorum, Aldershot 1997, pp. 191 and 211-212; Damien COULON. “Los consulados catalanes en Siria (1187-1400)”. In: *XVIII Congrès Internacional d’Història de la Corona d’Aragó. La Mediterrània de la Corona d’Aragó*. Edited by R. Narbona. Vol. I. Universitat de València and Fundació Jaume II el Just, Valencia 2005, pp. 179-188.
- [114] Damien COULON. “El desarrollo del comercio catalán...”; Arcadi GARCIA I SANZ and Josep Maria MADURELL I MARIMON. *Societats mercantils medievals a Barcelona*. Fundació Noguera, Barcelona 1986, doc. 3, pp. 10-11; Lluís NICOLAU D’OLWER. *L’expansió de Catalunya...*, p. 22.
- [115] Antoni de CAPMANY DE MONTPALAU. *Memorias...*, vol. II, doc. XXI; Miguel GUAL CAMARENA. *Vocabulario del comercio...*, doc. I.
- [116] Antoni de CAPMANY DE MONTPALAU. *Memorias...*, vol. II, doc. 5, pp. 12-13.
- [117] Rafel GINEBRA I MOLINS. *El manual primer de l’Arxiu de la Cúria Fumada de Vic (1230-1233)*. Fundació Noguera, Barcelona 1998, doc. 526, p. 246; Arcadi GARCIA I SANZ. “Els Espanyol, una família burgesa vigatana del segle XIII”. *Ausa*, no. LXIV and LXV (1968-1970), pp. 165-185, specifically pp. 172-173 and 181-182; Arcadi GARCIA I SANZ and Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Assegurances i canvis...*, doc. 10-11, pp. 313-316; Josep Maria MADURELL I MARIMON and Arcadi GARCIA I SANZ. *Comandas...*, doc. 5 and 19. Antoni de CAPMANY DE MONTPALAU. *Memorias...*, vol. II, doc. 67-68.
- [118] Álvaro SANTAMARÍA ARÁNDEZ. “El reino de Mallorca en las rutas mediterráneas en el siglo XIII”. In: *Baleares, Antología de temas*. Palma de Mallorca 1975, p. 29; Pau CAUTEURA BENNÄSSER. “Mundos mediterráneos...”, p. 94; Maria Teresa FERRER I MALLOL. “Els mallorquins a la Mediterrània oriental a l’edat mitjana”. In: *XXVI Jornades d’Estudis Històrics Locals: El regne de Mallorca...*, p. 44. <<http://hdl.handle.net/10261/24286>>.
- [119] Lluís NICOLAU D’OLWER. *L’expansió de Catalunya...*, p. 22; Maria Teresa FERRER I MALLOL. “Una família de navegants: els Marquet”. In: *El “Llibre del Consell” de la ciutat de Barcelona, segle XIV: les eleccions municipals*.

- Edited by Carme Batlle i Gallart, Maria Teresa Ferrer i Mallo, Maria Cinta Mañé i Mas, Josefina Mutgé i Vives, Sebastià Riera i Viader and Manuel Rovira i Solà. CSIC. Institució Milà i Fontanals, Barcelona 2007, pp. 135-267. <<http://hdl.handle.net/10261/25701>>.
- [120] Laura BALLETO. *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Laiazzo da Federico di Piazzalunga (1274) e Pietro di Bargone (1277, 1279)*. Università di Genova, Genoa 1989, doc. 35 and 41, pp. 47 and 57.
- [121] Ernest MARCOS HIERRO. *La Croada catalana: l'exèrcit de Jaume I a Terra Santa*. L'Esfera dels Llibres, Barcelona 2006, pp. 210-213. The captains that carried the crusaders were Raedor, Berenguer Cuc, Vilar, Guillem Bos, de Barcelona, Costa, Pere Ris, Pascual de Montbrú, Pintor, Mollet and Bertran Saporta, while the ships that carried him were owned by Bernat Cantull, Castellví, Bosch, Cayol, Calafat, Blancars, Bernat Maiol, Ermengol, Bonaire and one from Amalfi.
- [122] José Ramón MAGDALENA NOM DE DÉU. *Libro de viajes...*, pp. 120 and 121.
- [123] Pau CATEURA BENNÀSSER. "Mundos mediterráneos...", p. 94; Maria Teresa FERRER I MALLOL. "Els mallorquins a la Mediterrània oriental...", p. 44; Faustino D. GAZULLA. *Jaime I y los estados musulmanes*. Speeches delivered at the Real Academia de Buenas Letras de Barcelona. Barcelona 1919, p. 70, n. 148; Damien COULON. "La Corona de Aragón y los mercados lejanos mediterráneos (siglos XII-XV)". In: *La Corona de Aragón en el centro de su historia 1208-1458. Aspectos económicos y sociales*. Edited by Ángel Sesma Muñoz. Government of Aragón. Department of Education, Culture and Sports, Zaragoza 2009, p. 286; Eduard GONZÁLEZ HURTEBISE. "Recull de documents inédits del rey en Jaume I". In: *Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*. Vol. II. Barcelona 1913, doc. 67 and 74.
- [124] Antoni de CAPMANY DE MONTPALAU. *Memorias...*, vol. II, doc. 26; Damien COULON, "El desarrollo del comercio catalán...". ACA (= Arxiu de la Corona d'aragó), C, reg. 19, f. 162v (1374, August, 19). Cited in Andrés GIMÉNEZ SOLER. "El comercio en tierra de infieles durante la Edad Media". *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, no. v (1909-1910), p. 194.
- [125] Antoni de CAPMANY DE MONTPALAU. *Memorias...*, vol. II, doc. 30; Josep Maria MADURELL I MARIMON and Arcadi GARCIA I SANZ. *Comandas...*, doc. 41.
- [126] Antoni de CAPMANY DE MONTPALAU. *Memorias...*, vol. II, doc. 53; Ludwig KLÜPFEL. *Die äussere Politik Alfonsos III von Aragonien*. Berlin-Leipzig 1911-1912, pp. 114-115; Arcadi GARCIA I SANZ and Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Assegurances i canvis...*, doc. 17, 18 and 20-22; Damien COULON. *Barcelone et le grand commerce d'Orient...*, pp. 87-97; Damien COULON. "La Corona de Aragón y los mercados lejanos...", pp. 290-291.
- [127] Àngels MASIÀ DE ROS. *La Corona de Aragón y los estados del Norte de África*. Instituto de Estudios Mediterráneos, Barcelona 1951, pp. 135-142; Josep TRENCHS ÒDENA. "De Alexandrinis (El comercio prohibido con los musulmanes y el papado de Aviñón durante la primera mitad del siglo XIV)". *Anuario de Estudios Medievales*, no. 10 (1980), pp. 237-320; Catherine OTTEN-FROUX. "Chypre, un des centres du commerce catalan en Orient". In: *Els catalans a la Mediterrània Oriental...*, pp. 129-153, specifically p. 137; Maria Teresa FERRER I MALLOL. "Els mallorquins a la Mediterrània oriental...", pp. 44-46; Damien COULON. "La Corona de Aragón y los mercados...", pp. 291-292.
- [128] Catherine OTTEN-FROUX. "Chypre...", pp. 137-138; Maria Teresa FERRER I MALLOL. "Incidència del cors en les relacions amb l'Orient (segles XIII-XV)". In: *Els catalans a la Mediterrània oriental...* pp. 259-307, specifically p. 264. <<http://hdl.handle.net/10261/24060>>.
- [129] Damien COULON. *Barcelone et le grand commerce d'Orient...*, pp. 27-28, 89, 98, 102-106, 120, 122, 170-171, 301, 337 and 359-383.
- [130] Federigo MELIS. "Nota sul movimento del porto di Beirut secondo la documentazione fiorentina intorno al 1400". In: Federigo MELIS. *I trasporti e le comunicazioni nel Medioevo*. Edited by Luciana Frangioni. Le Monnier, Florence 1984, pp. 77-79 (published previously in French in Michel MOLLAT (ed.), *Sociétés et compagnies de commerce en Orient et dans l'Océan Indien*. Actes du VIIIe Colloque international d'histoire maritime (Beirut, 1966). SEVPEN, Paris 1970, pp. 371-374); Damien COULON. "La Corona de Aragón y los mercados lejanos...", p. 298; Mario DEL TREPPO. *I mercanti catalani...*, pp. 608-615, 622-623, 628-631 and 634-635.
- [131] Elihayu ASHTOR. "Catalan cloth in the late medieval Mediterranean markets". *Journal of European Economic History*, no. 17 (1988); Damien COULON. *Barcelone et le grand commerce d'Orient...*; Damien COULON. "Quelques observations sur le négoce de Barcelone avec l'Égypte et la Syrie a partir du commerce d'un article secondaire: le miel (1330-1430 environ)". *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, no. XVII (1999), pp. 25-36; Damien COULON. "Comerç i navegació occidentals cap al Llevant mediterrani (segles XIII-XV)". In: *Mediterraneanum. L'esplendor de la Mediterrània medieval*, s. XIII-XV. Institut Europeu de la Mediterrània and Lunewerg editores, Barcelona 2004, p. 488. Cf. also Claude CARRÈRE. "Barcelone et le commerce de l'Orient à la fin du Moyen Âge". In: Michel MOLLAT (ed.), *Sociétés et compagnies de commerce...*, pp. 365-368.
- [132] Pau CATEURA BENNÀSSER. "Mundos mediterráneos...", pp. 85-101; Maria Teresa FERRER I MALLOL. "Els mallorquins a la Mediterrània oriental..."; Maria Teresa FERRER I MALLOL. "Les dissensions pel govern de Mallorca (1401-1404). Una intervenció pacificadora de Barcelona". *Randa*, no. 65 (2010) (*Miscel·lània Gabriel Llompard*, vol. 5), pp. 73-94, specifically pp. 86-89. <<http://hdl.handle.net/10261/33392>>.
- [133] Juan Leonardo SOLER MILLA. *Métodos comerciales...*, tables; Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, vol. I, p. 308; Maria Teresa FERRER I MALLOL. "Incidència del cors...", p. 278; Paulino IRADIEL. "En el Mediterráneo occidental...", p. 68. There is mention of the return of this galley in: Da-

- mien COULON. "La Corona de Aragón y los mercados lejanos...", p. 300. For information on Valencia's traffic with the Levant: Àngela ORLANDIS. *Mercaders i diners: la correspondència datiniana entre València i Mallorca (1395-1398)*. Universitat de València, Valencia 2008, pp. 185, 197-198, 200-201 and 205-206.
- [134] Enrique CRUSELLES GÓMEZ. *Los mercaderes de Valencia...*, p. 25.
- [135] Maria Teresa FERRER I MALLOL. "Una flotta catalana contro i corsari nel Levante (1406-1409)". In: *Oriente e Occidente tra Medioevo ed Età Moderna...*, pp. 325-355. <<http://hdl.handle.net/10261/23536>>; Maria Teresa FERRER I MALLOL. "Transportistas y corsarios vascos en el Mediterráneo medieval. Las aventuras orientales de Pedro de Larraondo (1406-1409)". *Itsas Memoria. Revista de Estudios Marítimos del País Vasco* (Untzi Museoa-Museo de San Sebastián), no. 2 (1998), pp. 509-524. <<http://hdl.handle.net/10261/21696>>; Also: Maria Teresa FERRER I MALLOL. "Pedro de Larraondo, un corsario vizcaíno en el Mediterráneo oriental (1405-1411)". In: *Corsarios castellanos y vascos en el Mediterráneo medieval*. CSIC. Institución Milá y Fontanals, Barcelona 2000, pp. 243-331; Maria Teresa FERRER I MALLOL, "Incidència del cors...", pp. 294-300. Cf. also: Laura BALLETO. "Chio dei Genovesi tra rivolta maonese, corsari catalani ed attachi veneziani". *Anuario de Estudios Medievales*, no. 24 (1994), pp. 481-486.
- [136] Pierre-Herman DOPP. "Les relations egypto-catalanes et les corsaires au commencement du quinzième siècle". Excerpted from *Bulletin of the Faculty of Arts Fouad I University*, no. XI (1949); Damien COULON. *Barcelone et le grand commerce d'Orient...*, pp. 54-62; Damien COULON. "Un tournant dans les relations catalano-aragonaises avec la Méditerranée orientale: la nouvelle politique d'Alphonse le Magnanime (1416-1442 environ)". In: *La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso il Magnanimo. Atti del XVI Congresso Corona d'Aragona* (Naples, 1997). Vol. II. Paparo, Naples 2000, pp. 1055-1079.
- [137] Damien COULON. *Barcelone et le grand commerce d'Orient...*, pp. 9 and 54-59; Damien COULON. "Un tournant dans les relations catalano-aragonaises...", pp. 1058-1059 and 1061-1063; Damien COULON. "La Corona de Aragón y los mercados lejanos...", p. 304.
- [138] Damien COULON. *Barcelone et le grand commerce d'Orient...*, pp. 9 and 54-59; Damien COULON. "Un tournant dans les relations catalano-aragonaises...", pp. 1058-1059 and 1061-1064, which warns about the unreliability of the information provided by the *dret de Drassanes* (Arsenal tax), which contains repetitions and was used by both Claude Carrère and Del Treppo: the frequency of journeys was unlikely as high as it appears in the lists of these two authors; Damien COULON. "La Corona de Aragón y los mercados lejanos...", pp. 304-305; Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, pp. 349-358; Mario DEL TREPPO. *I mercanti catalani...*, pp. 612-633. In the eastern Mediterranean, Alphonse the Magnanimous seized a small island near Rhodes, Castellroig (Kastellórizo), from which he waged campaigns of corsairs. Daniel DURAN I DUELT, *Kastellóri-*
- zo, una isla griega bajo dominio de Alfonso el Magnánimo (1450-1458)*. Colección documental. CSIC. Institución Milá y Fontanals, Barcelona 2003.
- [139] Manuel J. PELÁEZ. *Catalunya després de la guerra civil...*, p. 171; Mario DEL TREPPO. *I mercanti catalani...*, pp. 636-637; Damien COULON. "La Corona de Aragón y los mercados lejanos...", p. 306.
- [140] Onofre VAQUER. "Comerç i capital mercantil...", pp. 162 and 167; Damien COULON. "La Corona de Aragón y los mercados lejanos...", p. 305.
- [141] Josep Maria MADURELL I MARIMON and Arcadi GARCIA I SANZ. *Comandas...*, doc. 11, 16, 44-45, 47-48, 51 and 69; Maria Teresa FERRER I MALLOL. "Sobre els orígens del Consolat de Mar de Barcelona el 1279 i sobre els còsols d'ultramar a bord de vaixells. Un exemple de 1281". *Anuario de Estudios Medievales*, no. 23 (1993), pp. 141-150. <<http://hdl.handle.net/10261/24691>>; this appointment had already been mentioned in Arcadi GARCIA I SANZ and Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Assegurances i canvis marítims...*, vol. II, p. 322, note. Cf. also on the same appointment: Stephen BENSCH. "Early Catalan Contacts with Byzantium". In: *Iberia and the Mediterranean World of the Middle Ages. Studies in Honour of R. I. Burns*, S. J. Edited by Paul E. Chevedden, Donald J. Kagay and Paul G. Padilla. Vol. I. Brill, Leiden-New York-Cologne 1995-1996, pp. 56-158. Bensch erroneously interprets it as a permanent consul.
- [142] Daniel DURAN I DUELT. "Evidències documentals de la participació ceriverina en el comerç amb Romania a les darreries del segle XIII". *Miscel·lània Cerverina*, no. 15 (2002), pp. 31-38; Michel BALARD. *Gènes et l'Outre-mer*. Vol. I. *Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto 1289-1290*. Mouton, Paris 1973, doc. 333; Daniel DURAN I DUELT, "Els catalans i els mallorquins a la mar Negra i a Tartària". In: *Els catalans a la Mediterrània oriental...* Edited by Maria Teresa Ferrer i Mallol. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2003, pp. 191-220, specifically p. 193. Another Catalan also appears in Caffa the same year as a witness.
- [143] Cf. the emperor's concession in Antoni de CAPMANY DE MONTPALAU. *Memorias...*, vol. II, doc. 45, p. 69; Daniel DURAN I DUELT. "Els mallorquins a la Romania (segles XIII-XVI)". In: *XXVI Jornades d'Estudis Històrics Locals. El Regne de Mallorca...*, pp. 241-255, specifically p. 243.
- [144] Antoni RUBIÓ I LLUCH. *Diplomatari de l'Orient Català (1301-1409)*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1947. Reissue supervised by Maria Teresa Ferrer i Mallol. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2001, doc. 115; Ernest MARCOS. "Els catalans i l'imperi bizantí". In: *Els catalans a la Mediterrània oriental...*, pp. 17-78, specifically p. 61; Daniel DURAN I DUELT. *Manual del viatge fet per Berenguer Benet a Romania, 1341-1342. Estudi i edició*. CSIC. Institució Milà i Fontanals, Barcelona 2002.
- [145] Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, vol. II, pp. 348-349; Mario DEL TREPPO. *I mercanti catalani...*, pp. 608-613; Daniel DURAN I DUELT. "Tension et équilibre dans les petites communautés d'occidentaux à Constantinople: L'exemple

- des Catalans au xve siècle”. In: *Migrations et diaspores méditerranéennes (x^e-xve siècles)*. Actes du Colloque de Conques (October 1999), Publications de la Sorbonne, Paris 2002, pp. 97-103; Daniel DURAN I DUELT. “Els catalans i els mallorquins...”; Daniel DURAN I DUELT. “El comercio entre España y Bizancio en los siglos XIII al XV”. In: *Bizancio y la Península Ibérica. De la antigüedad tardía a la Edad Moderna*. Edited by Inmaculada Pérez Martín and Pedro Bádenas de la Peña. CSIC, Madrid 2004, pp. 323-347.
- [146] Daniel DURAN I DUELT. “Els mallorquins a la Romania...”, pp. 241, 243-245 and 249; Manuel J. PELÁEZ. *Catalunya després de la guerra civil...*, p. 162; Maria Teresa FERRER I MALLOL. “El comerç català a Andalusia...”, pp. 302 and 319-320. Cf. insurance for Constantinople dating from 1496 in AHPB (Arxiu Històric de Protocols de Barcelona), Pere Triter, Llibre 6 d’assegurances, f. 90r and f. 127v-128r.
- [147] Catherine OTTEN-FROUX. “Chypre...”, pp. 131-135; Josep Maria MADURELL I MARIMON and Arcadi GARCIA I SANZ. *Comandas...*, doc. 99; Arcadi GARCIA I SANZ and Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Assegurances...*, doc. 52; Josep Maria MADURELL I MARIMON. “Contabilidad de una compañía mercantil trescentista...”; Josep PLANA I BORRÀS. “The accounts of Joan Benet’s trading venture from Barcelona to Famagusta: 1343”. *Epeteris* (Nicosia), no. XIX (1992), pp. 105-168; Víctor HURTADO. *Llibre de deutes, trameses i rebudes de Jaume de Mitjavila i companyia (1345-1378)*. CSIC. Institució Milà i Fontanals, Barcelona 2005. Cf. also Damien COULON. “La Corona de Aragón y los mercados...”, p. 293; Anthony LUTTRELL. “Notes on Cyprus and Aragon: 1306-1386”. *Epeteris tou Kentrou Epistemonikon Ereunon (EKEE)* (Nicosia), no. 18 (1991), pp. 129-136; Laura BALLETO. “Presenze catalane nell’isola di Cipro al tempo di Giacomo d’Aragona”. *Medioevo. Saggi e Rassegne* (Càller), no. 20 (1995), pp. 39-59.
- [148] Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, vol. II, pp. 124-133; Anthony LUTTRELL. “Aragoneses y catalanes en Rodas: 1350-1430”. In: *VII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Vol. II. Barcelona 1962, pp. 383-390; Chryssa MALTEZOU. “Attività catalana in Creta veneziana (XIV sec.)”. In: *Els catalans a la Mediterrània oriental...*, pp. 113-127; Michel BALARD. “Les Catalans dans l’Outre-Mer génois aux XIIIe-XIVe siècles”. In: *Els catalans a la Mediterrània oriental...*, pp. 103-111; Laura BALLETO. “Fra Genovesi e Catalani nel Vicino Oriente nel secolo XV”. In: *Els catalans a la Mediterrània oriental...*, pp. 167-190; Maria Teresa FERRER I MALLOL. “Incidència del cors a les relacions amb Orient”. In: *Els catalans a la Mediterrània oriental...*, pp. 259-307; Mario DEL TREPPO. *I mercanti catalani...*, pp. 618-637; Damien COULON. “La Corona de Aragón y los mercados lejanos...”, pp. 302-305; Onofre VAQUER. “Comerç i capital mercantil a Mallorca...”, pp. 162 and 167; Manuel J. PELÁEZ. *Catalunya després de la guerra civil...*, pp. 161, 171.
- [149] Josep Maria MADURELL I MARIMON and Arcadi GARCIA I SANZ. *Comandas...*, doc. 11, 16, 44-45, 47-48, 51 and 69; Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, p. 124; Daniel DURAN I DUELT. *Manual del viatge...*; Daniel DURAN I DUELT. “Els catalans i els mallorquins...”; Daniel DURAN I DUELT. “Els mallorquins a la Romania...”, pp. 245-248.
- [150] Álvaro SANTAMARÍA. “La reconquista de las vías marítimas”. In: *La Península Ibérica y el Mediterráneo Centro-Occidental (siglos XII-XV)*. Actas del I Congreso Internacional de Historia Mediterránea. (1973). *Anuario de Estudios Medievales*, no. 10 (1980), pp. 41-139, specifically pp. 63-76; Marco TANGHERONI. *Commercio e navigazione nel Medioevo*. Laterza, Rome-Bari 1996, pp. 397 and 405.
- [151] Claude CARRÈRE. “La draperie en Catalogne et en Aragon au xve siècle”. In: *Produzione, commercio e consumo dei panni di lana nei secoli XII-XVIII*. Florence 1976, pp. 475-509; Ramon FERRER NAVARRO. *La exportación valenciana en el siglo XIV*. Zaragoza 1977; Maria Teresa FERRER I MALLOL. “La ruptura comercial amb Castella i les seves repercussions a València (1403-1409)”. In: *I Congreso de Historia del País Valenciano* (Valencia, 1971). Vol. II. Valencia 1981, pp. 671-682. <<http://hdl.handle.net/10261/24618>>; José Ángel SESMA MUÑOZ. *Transformación social y revolución comercial en Aragón durante la Baja Edad Media*. Fundación Juan March, Madrid 1982; José Ángel SESMA MUÑOZ. “Del Cantábrico al Mediterráneo: la vía fluvial del Ebro”. In: *XXVII Semana de Estudios Medievales* (Estella, 2000). *Itinerarios medievales e identidad hispánica*. Pamplona 2000, pp. 189-220; María del Carmen GARCÍA HERRERO. “La aduana de Calatayud en el comercio entre Castilla y Aragón a mediados del siglo XV”. *En la España medieval*, no. IV (1984), pp. 363-390; Máximo DIAGO HERNANDO. “El comercio de tejidos a través de la frontera terrestre entre las coronas de Castilla y Aragón en el siglo XIV”. *Studia Historica. Historia Medieval*, no. 15 (1997), pp. 171-207; Máximo DIAGO HERNANDO. “Relaciones comerciales entre los reinos de Aragón y Navarra durante el siglo XIV”. *Príncipe de Viana*, no. XIX-215 (1998), pp. 651-687; Máximo DIAGO HERNANDO. “Desarrollo de las ciudades aragonesas fronterizas con Castilla como centros mercantiles durante el siglo XIV: Tarazona, Calatayud y Daroca”. *Revista de Historia Jerónimo Zurita*, no. 74 (1999), pp. 211-246; Máximo DIAGO HERNANDO. “La quema. Trayectoria histórica de un impuesto sobre los flujos comerciales entre las Coronas de Castilla y Aragón (siglos XIV y XV)”. *Anuario de Estudios Medievales*, no. 30/1 (2000), pp. 91-156; Máximo DIAGO HERNANDO. “Introducción al estudio del comercio entre las coronas de Aragón y Castilla durante el siglo XIV: las mercancías objeto de intercambio”. *En la España Medieval*, no. 24 (2001), pp. 47-101.
- [152] Máximo DIAGO HERNANDO. “El comercio de tejidos...”, pp. 191-194 and 206-207; Miguel GUAL CAMARENA. “Para un mapa de la industria textil...”, p. 141; Máximo DIAGO HERNANDO. “Introducción al estudio del comercio...”, pp. 52-53.
- [153] Antoni de CAPMANY I DE MONTPALAU. *Memorias...*, vol. II, doc. 31 and 34-37, pp. 46-48 and 52-56; Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca y el mundo atlántico...*, pp. 56, 62, 163-164, 201-202 and 204; Josefina MUTGÉ I VIVES. “Projecció de Barcelona en l’àmbit peninsular:

- notícies sobre el consolat de catalans a Sevilla, 1282-1327". In: *El municipi de Barcelona i els combats pel govern de la ciutat*. Edited by Joan Roca i Albert. Institut Municipal d'Història i Edicions Proa, Barcelona 1997, pp. 29-38; Juan Leonardo SOLER MILLA. *Métodos comerciales...*, tables.
- [154] Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca y el mundo atlántico...*, pp. 63, 209, 217-220, 232 and 248. Cf. also Antonio COLLANTES DE TERÁN SÁNCHEZ. *Sevilla en la Baja Edad Media: la ciudad y sus hombres*. Seville 1977; Manuel GONZÁLEZ JIMÉNEZ and Juan Manuel BELLO LEÓN. "El puerto de Sevilla en la Baja Edad Media (siglos XIII-XV)". In: *En las costas del Mediterráneo occidental...*, pp. 221-236; Enrique OTTE. *Sevilla y sus mercaderes a fines de la Edad Media*. Seville 1996.
- [155] Máximo DIAGO HERNANDO. "Relaciones comerciales de la Corona de Aragón con la Andalucía atlántica durante el siglo XIV y primera mitad del XV". *Historia. Instituciones. Documentos*, no. 27 (2000), pp. 19-54; Juan Manuel BELLO LEÓN. "El reino de Sevilla en el comercio exterior castellano (siglos XIV-XV)". In: *Castilla y Europa. Comercio y mercaderes en los siglos XIV, XV y XVI*. Edited by Hilario Casado Alonso. Diputación Provincial de Burgos, Burgos 1995, p. 78; Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca y el mundo atlántico...*, pp. 232, 235, 247 and 249-250; Maria Teresa FERRER I MALLOL. "El comerç català a Andalusia..."; José HINOJOSA MONTALVO. "Las relaciones comerciales entre Valencia y Andalucía durante el siglo XV". In: *II Coloquio Internacional de Historia Medieval de Andalucía*. Seville 1982, pp. 249-267; José HINOJOSA MONTALVO. "Alicante: polo de crecimiento en el tránsito de los siglos XV al XVI". In: *1490: en el umbral de la Modernidad*. Consell Valencià de Cultura, Valencia 1994, pp. 71-108; José HINOJOSA MONTALVO. "La bahía gaditana y Valencia. Áreas de convergencia mercantil a fines de la Edad Media". In: *La Península Ibérica entre el Mediterráneo y el Atlántico. Siglos XIII-XV* (Cádiz, 2003). Diputación de Cádiz. Servicio de Publicaciones y Sociedad Española de Estudios Medievales, Cádiz-Seville 2006, pp. 774-789; Enrique OTTE. "Sevilla y Valencia a fines de la Edad Media". In: *Lluís de Santàngel i el seu temps*. València 1992, pp. 283-298.
- [156] Marina MITJÀ. "Abandó de les Illes Canàries per Joan I d'Aragó". *Anuario de Estudios Atlánticos*, no. 8 (1962), pp. 325-353; Francisco SEVILLANO COLOM. "Los viajes medievales desde Mallorca a Canarias". *Anuario de Estudios Atlánticos*, no. 18 (1972), pp. 27-56, where one can find the previous bibliography; Gabriel LLOMPART MORAGUES. "Notas sueltas sobre viajes y viajeros mallorquines a Canarias (siglo XIV)". *Anuario de Estudios Medievales*, no. 30 (1984), pp. 383-391.
- [157] Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca y el mundo atlántico...*, pp. 205 and 242; Elisa FERREIRA PRIEGUE. *Galicia en el comercio marítimo medieval*. Fundación Pedro Barrié de la Maza and Universidad de Santiago de Compostela, La Coruña 1980; Roser SALICRÚ I LLUCH. *El tràfic de mercaderies a Barcelona segons els comptes de la lleuda de Mediona (febrer de 1434)*. CSIC. Institució Milà i Fontanals, Barcelona 1995, pp. 29-100, especially pp. 46-70; Roser SALICRÚ I LLUCH. "En torno al comercio de pescado atlántico ibérico en el mediterráneo catalanoaragonés del siglo XV". In: *La pesca en la Edad Media*. Santiago de Compostela 2009, pp. 167-180, especially pp. 167-172; Roser SALICRÚ I LLUCH. *Documents per a la història de Granada del regnat d'Alfons el Magnànim (1416-1458)*. CSIC. Institució Milà i Fontanals, Barcelona 1999, doc. 334, pp. 402-403; Máximo DIAGO HERNANDO. "Relaciones comerciales de la Corona de Aragón...", pp. 44 and 51.
- [158] Maria Teresa FERRER I MALLOL. "El comerç català a Andalusia..."; Onofre VAQUER. "Comerç i capital mercantil a Mallorca...", p. 162; José HINOJOSA MONTALVO. "De Valencia a Portugal y Flandes. Relaciones durante la Baja Edad Media". *Anales de la Universidad de Alicante*, no. 1 (1982), pp. 149-168; José HINOJOSA MONTALVO. "Las rutas del Atlántico y del Mar del Norte". In: *La Corona de Aragón en el centro de su historia, 1208-1458. Aspectos económicos y sociales*. Edited by Ángel Sesma Muñoz. Government of Aragón. Department of Education, Culture and Sports, Zaragoza 2009, pp. 319-320; David IGUAL LUIS. "El tráfico de pescado en la España meridional y su proyección hacia Italia durante el siglo XV". In: *La pesca nel Lazio. Storia, economia problemi regionali a confronto*. Naples 2007, pp. 277-310; Roser SALICRÚ I LLUCH. "Los cueros bovinos en el Mediterráneo del siglo XV. Retroceso del mercado magrebí y auge de los mercados ibéricos". In: *Mil años de trabajo del cuero. Actas del II Simposium de Historia de las Técnicas* (1999). Edited by Ricardo Córdoba de la Llave. Córdoba 2003.
- [159] Josep Maria MADURELL I MARIMON. "Los seguros marítimos y el comercio con las islas de la Madera y Canarias (1495-1506). Documentos para su historia". *Anuario de Estudios Atlánticos*, no. 5 (1959), pp. 485-567; Josep Maria MADURELL I MARIMON. "El antiguo comercio con las islas Canarias y las Indias de Nueva España o del mar Océano (1498-1638). Más documentos para su historia". *Anuario de Estudios Atlánticos*, no. 7 (1961), pp. 71-130; Maria Teresa FERRER I MALLOL. "El comerç català a Andalusia..."; Eduardo AZNAR VALLEJO. "Las relaciones comerciales entre Andalucía y Canarias a finales del siglo XV y comienzos del XVI". In: *Actas del II Coloquio de Historia medieval andaluza. Comercio y Hacienda*. Seville 1982, p. 274; Eduardo AZNAR VALLEJO. "Cádiz y su región en la expansión atlántica". *Estudios de Historia y Arqueología Medieval*, no. x (1994), p. 23; Maria Teresa FERRER I MALLOL. "El comerç català a Andalusia...", pp. 323 and 325-326; David IGUAL LLUÍS. "Sucre i comerç internacional al voltant del 1500". In: *Sucre i Borja. La canyamel dels Ducs*. Gandia 2009, p. 89.
- [160] Víctor HURTADO. *Llibre de deutes, trameses...*, f. 13r, 26v i 102v; Francisco SEVILLANO COLOM. "De Venecia a Flandes (vía Mallorca y Portugal, siglo XIV)". *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, no. XXXIII (1968), pp. 29-30 of the offprint; Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca y el mundo atlántico...*, pp.

- 111, 235, 244 and 250-253; Maria Teresa FERRER I MALLOL. "Rodrigo Díez, caballero y corsario. Capturas en los mares portugueses (1395-1396)". In: *Os reinos ibéricos na Idade Media. Livro de Homenagem ao Professor Doutor Humberto Carlos Baquero Moreno*. Edited by Luis Addão da Fonseca, Luís Carlos Amaral and Maria Fernanda Ferreira Santos. Porto 2003, pp. 1141-1146. <<http://hdl.handle.net/10261/26555>>; Maria Teresa FERRER I MALLOL. "Incidentes piráticos entre Catalanes y Portugueses a fines del siglo XIV y comienzos del XV". In: *Estudos em Homenagem ao Professor Doutor José Marques*. Faculdade de Letras da Universidade do Porto, Lisbon 2006, pp. 109-123. <<http://hdl.handle.net/10261/23801>>.
- [161] Claude CARRÈRE. *Barcelona...* vol. I, pp. 283-284, 334-337 and 388, and vol. II, pp. 35-36; Jacqueline GUIRAL-HADZIOSSIF. *Valencia, puerto mediterráneo...*, pp. 412 and 535; Maria José LAGOS TRINDADE. "Marchands étrangers de la Méditerranée au Portugal pendant le Moyen Âge". *Anuario de Estudios Medievales*, no. 10 (1980), pp. 346-348; Maria Teresa FERRER I MALLOL. "Productes del comerç catalano-portuguès, segons una reclamació per pirateria (1408)". *Miscel·lània de Textos Medievals*, no. 6 (1992), pp. 137-163, specifically pp. 141-143. <<http://hdl.handle.net/10261/23533>>; Coral CUADRADA and María Dolores LÓPEZ. "Comercio atlántico y operadores económicos castellanos en el Mediterráneo: Mallorca en la Baja Edad Media". In: *Castilla y Europa. Comercio y mercaderes en los siglos XIV, XV y XVI*. Edited by Hilario Casado Alonso. Diputación Provincial de Burgos, Burgos 1995, pp. 115-149, specifically p. 131; José HINOJOSA MONTALVO. "Las rutas del Atlántico...", pp. 322-327.
- [162] David ABULAFIA. "Les relacions comercials i polítiques entre el regne de Mallorca [i Anglaterra, segons fonts documentals angleses]". In: *XIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó. El regne privatiu de Mallorca i la Mediterrània* (Mallorca, 1987). Vol. III. Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca 1990, pp. 69-79; Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca y el mundo atlántico...*, pp. 41, 49, 55-56, 65, 66, 73, 202, 205, 207, 220, 222, 228, 234, 235, 236-237 and 244-246.
- [163] Mario DEL TREPPO. *I mercanti catalani...*, p. 118; José HINOJOSA MONTALVO. "Las rutas del Atlántico...", p. 242; Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, pp. 58 and 60; Manuel J. PELÁEZ. *Catalunya després de la guerra civil...*, p. 147; Maria Teresa FERRER I MALLOL. "El comerç català a Andalusia...", pp. 318-321; José HINOJOSA MONTALVO. "Intercambios y relaciones entre Valencia y las ciudades marítimas del norte europeo". In: *Poder y sociedad en la Baja Edad Media hispánica. Estudios en homenaje al profesor Luis Vicente Díaz Martín*. Edited by Carlos Reglero de la Fuente. Universidad de Valladolid, Valladolid 2002, pp. 993-1005, specifically p. 997.
- [164] Federigo MELIS. *Documenti per la storia economica dei secoli XIII-XVI*. Istituto Internazionale di Storia Economica F. Datini. L. S. Olschki, Florence 1972, p. 16; Antoni de CAPMANY DE MONTPALAU. *Memorias...*, vol. II, p. 108; Mario DEL TREPPO. *I mercanti catalani...*, p. 113; Dolors PIFARRÉ TORRES. *El comerç internacional...* pp. 17-19.
- [165] Antoni de CAPMANY DE MONTPALAU. *Memorias...*, vol. II, pp. 173-174; Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, vol. II, p. 50; Dolors PIFARRÉ TORRES. *El comerç internacional...*, p. 20; Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca y el mundo atlántico...*, pp. 211, 213-215, 220-221 and 225-226.
- [166] Joan VICH SALOM and Joan MUNTANER BUJOSA. *Documenta regni Maioricarum. Colección de documentos inéditos para la historia del antiguo reino de Mallorca (1229 a 1349)*. Palma de Mallorca 1945, doc. 144; Cristóbal TORRES DELGADO. "El Mediterráneo nazarí. Diplomacia y piratería. Siglos XIII-XIV". *Anuario de Estudios Medievales*, no. 10 (1980) (*Actas del I Congreso Internacional de Historia Mediterránea*, Palma de Mallorca, 1979), pp. 227-235, table II; Carme Maria MARUGAN VALLVÉ. "Un acto de piratería...", pp. 297-305; Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. "En torno a la piratería nazarí...", pp. 434, 436-437, 439 and 443-445 and doc. 3-5 and 13; María Dolores LÓPEZ PÉREZ. *La Corona de Aragón y el Magreb...*, pp. 663-665 and 667-669.
- [167] Juan Leonardo SOLER MILLA. *Métodos comerciales...*, table of *comanda* contracts; Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca y el mundo atlántico...*, pp. 237-239 and 243.
- [168] *El Libro del consolat dels mercaders cathalans en Bruges (1330-1537)* was published by Antonio PAZ Y MELIÁ. *Series de los más importantes documentos del Archivo y Biblioteca del Excmo. Sr. Duque e Medinaceli*. Second series. Madrid 1922; Dolors PIFARRÉ TORRES. *El comerç internacional...*, pp. 21 and 29-30; Pablo DESPORTES BIELSA. "El consulado catalán de Brujas (1330-1488)". *Aragón en la Edad Media*, no. XIV-XV (1999) (*Homenaje a la Profesora Carmen Orcástegui Gros*), pp. 341-355; André VANDERWALLE. "Brujas, centro del comercio internacional y sede de la nación Aragón-Cataluña en la Baja Edad Media". In: *A la búsqueda del Toisón de Oro. La Europa de los príncipes. La Europa de las ciudades*. Edited by Eduard Mira and An Delves. Exhibition. L'Almodí, Museu de la Ciutat. Generalitat Valenciana and Fundació Jaume II el Just, Valencia 2007, pp. 291-301; Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca y el mundo atlántico...*, p. 226.
- [169] Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, p. 50, note 50; Josep Maria MADURELL I MARIMON. "Contabilidad de una compañía mercantil trescentista...", pp. 508-525; Víctor HURTADO. *Llibre de deutes...*, f. 27r; Víctor HURTADO. *Els Mitjavana. Una família de mercaders a la Barcelona del segle XIV*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2007, pp. 167-170. Dolors PIFARRÉ TORRES. *El comerç internacional...*, pp. 22-26.
- [170] Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, p. 50, n. 49; Dolors PIFARRÉ TORRES. *El comerç internacional...*, pp. 23-24; Antoni de CAPMANY DE MONTPALAU. *Memorias...*, vol. II, doc. 216, pp. 323-324; Maria Teresa FERRER I MALLOL. "Los vascos en el Mediterráneo medieval. Los primeros tiempos". *Itsas Memoria. Revista de Estudios Marítimos del País Vasco*, no. 4 (2003), p. 119. <<http://hdl.handle>

- net/10261/21653>; Maria Teresa FERRER I MALLOL. "Corso y piratería entre Mediterráneo y Atlántico en la Baja Edad Media". In: *La Península Ibérica entre el Mediterráneo y el Atlántico...*, pp. 255-322, specifically pp. 290-291. <http://hdl.handle.net/10261/23799>; Arcadi GARCIA I SANZ and Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Assegurances...*, vol. II, doc. 73-75.
- [171] Antoni de CAPMANY DE MONTPALAU. *Memorias...*, vol. II, doc 236; Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, vol. I, pp. 283, 305, 307 and 314-315 and vol. II, pp. 50-54, 60-61 and n. 99; Mario DEL TREPPO. *I mercanti catalani...*, pp. 92-94; Dolores PIFARRÉ TORRES. *El comerç internacional...*, pp. 24-26, 28, 33-34, 38-39, 48, 87, 90, 92, 94, 96-99 and 184; Arcadi GARCIA I SANZ and Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Assegurances...*, doc. 88, pp. 417-419 and doc. 109, pp. 449-450; Maria Teresa FERRER I MALLOL. "Transportistas y corsarios vascos...", pp. 511 and 513-514; Maria Teresa FERRER I MALLOL. "Los vascos en el Mediterráneo medieval...", pp. 120-121; Elisa FERREIRA PRIEGUE. *Galicia en el comercio...*, p. 491; Coral CUADRADA and María Dolores LÓPEZ. "Comercio atlántico...", pp. 115-154, note 84; Giampiero NIGRO. *Mercanti in Maiorca. Il Carteggio datiniano dall'isola (1387-1396)*. Vol. II**. *Documenti*. Le Monnier, Florence 2003, doc. 261, pp. 621-627.
- [172] José HINOJOSA MONTALVO. "Intercambios y relaciones...", p. 998; Giampiero NIGRO. *Mercanti in Maiorca...*, doc. 3, pp. 13-15.
- [173] ACA (= Arxiu de la Corona d'aragó), C, reg. 2287, f. 32v-33r (1401, May, 2. Barcelona), reg. 2174, f. 181r-182v (1403, May, 15. Montcada), reg. 2176, f. 67r (1404, March, 3. València), f. 67v and 143v and reg. 2179, f.143v (1405, February, 15. Barcelona). Cited in Maria Teresa FERRER I MALLOL. "Els corsaris castellans i la campanya de Pero Niño al Mediterrani. Documents sobre *El Victorial*". *Anuario de Estudios Medievales*, no. 5 (1968), pp. 265-313, specifically p. 280, reissued in Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Corsarios castellanos y vascos en el Mediterráneo medieval*. Barcelona, CSIC. Institució Milà i Fontanals, Barcelona 2000, p. 29. Cf. also Maria Teresa FERRER I MALLOL. "Transportistas y corsarios vascos...", p. 513. ACA (= Arxiu de la Corona d'aragó), C, reg. 2181, f. 140r-v (1406, June, 2. Valencia); Mario DEL TREPPO. *I mercanti catalani...*, p. 96.
- [174] Dolores PIFARRÉ TORRES. *El comerç internacional...*, pp. 29-33.
- [175] Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, pp. 54-56; Mario DEL TREPPO. *I mercanti catalani...*, p. 94.
- [176] Maria Teresa FERRER I MALLOL. "Los vascos en el Mediterráneo medieval...", pp. 118-119.
- [177] Mario DEL TREPPO. *I mercanti catalani...*, pp. 95-99, 119-132; Antoni de CAPMANY DE MONTPALAU. *Memorias...*, vol. II, pp. 946 and following; Constantin MARINESCO. "Les affaires commerciales en Flandre d'Alphonse V d'Aragon, roi de Naples (1416-1458)". *Revue Historique*, no. CCXXI (1959), pp. 33-48; André VANDEWALLE. "Brujas, centro del comercio internacional y sede de la nación Aragón-Cataluña en la Baja Edad Media". In: *A la búsqueda del Toisón de Oro...*, pp. 291-301, specifically pp. 299-300.
- [178] Maria Teresa FERRER I MALLOL. "El comerç català a Andalusia...", pp. 314, 315, 317, 302-303 and 316-326.
- [179] José HINOJOSA MONTALVO. "Las rutas del Atlántico...", pp. 333 and 338; José HINOJOSA MONTALVO. "De Valencia a Portugal y Flandes...", pp. 149-168; José HINOJOSA MONTALVO. "Alicante: polo de crecimiento...", pp. 71-108; José HINOJOSA MONTALVO. "Apertura y comprensión del Mediterráneo meridional peninsular al espacio europeo". *Anuario de Estudios Medievales*, no. 24 (1994), pp. 105-130; José HINOJOSA MONTALVO. "Valencia, centro mercantil mediterráneo. Siglos XIII al XV". In: *Fiere e mercati nella integrazione delle economie europee. Sec. XII-XVIII. XXXII Settimana di Studi, Istituto Internazionale di Storia economica F. Datini, Prato* (Prato, May 2000). Le Monnier, Florence 2001, pp. 597-607; José HINOJOSA MONTALVO. "Intercambios y relaciones...", pp. 998-1003; José HINOJOSA MONTALVO. "Los intercambios mercantiles entre Valencia y Brujas". In: *A la búsqueda del Toisón de Oro...*, pp. 303-313; José HINOJOSA MONTALVO. *De Valencia a Flandes. La nave Della fruta*. Generalitat Valenciana and Fundació Jaume II el Just, Valencia 2007.
- [180] Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, vol. II, pp. 56-57 and 59-61; Mario DEL TREPPO. *I mercanti catalani...*, pp. 120 and 128; Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca y el mundo atlántico...*, pp. 232, 234; Jaume COLL CONESA. "El comercio de la cerámica valenciana en Flandes y el Atlántico norte". In: *A la búsqueda del Toisón de Oro...* pp. 315-325.
- [181] Federigo MELIS. "L'area catalano-aragonesa nel sistema economico del Mediterraneo occidentale". In: *La Corona d'Aragona e il Mediterraneo: aspetti e problemi comuni di Alfonso il Magnanimo a Ferdinando il Cattolico (1416-1516)*. IX Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Naples, 1973). Società Napoletana di Storia Patria, Naples 1978, pp. 191-209, especially pp. 201-204.

BIOGRAPHICAL NOTE

Maria Teresa Ferrer has been research professor at the Institució Milà i Fontanals of Barcelona (CSIC) and director of the magazine "Anuario de Estudios Medievales" until 2010. She is a member emeritus of the Institut d'Estudis Catalans. She has studied the 14th century Catalan-Aragon Crown: trade, privateering and piracy, but also international political relations. Now she is director of a project to the IEC for the publication and study of the international treaties of Catalonia and after of Crown of Aragon. She has also handled the defense organization and the Valencian frontier with Islam and the Islamic minority of the Crown of Aragon. She also studied some institutions, like the medieval *Generalitat* (executive commission elected by the *Corts*).

The diverse growth of 18th-century Catalonia: Proto-industrialisation?

Llorenç Ferrer*
Universitat de Barcelona

Received 18 June 2011 · Accepted 20 July 2011

ABSTRACT

The concept of proto-industrialisation was useful for examining economic activities in many areas prior to the onset of industrialisation. In Catalonia, it was used to spotlight the wool industry and other activities and to separate it from what was believed to be a more modern economic activity, the manufacture of calico. The economic activities found all over a country are the ones that indicate its ability to make the most of the opportunities that were emerging and show that industrialisation based on the cotton industry – as well as on other outputs – was nothing more than the seizing of an opportunity by a land that was poised to do so. The article reflects on the roots of this ability.

KEYWORDS: proto-industrialisation, calico, crafts, artisans, guilds

For many years, studies on industrialisation and modernisation moved in an extraordinarily simplistic and ahistorical realm: since Marxism, history was written, and feudalism was succeeded by capitalism and later socialism, following inexorable, clearly determined laws. Studying a society was tantamount to simply knowing at what stage it was in order to guess what its next stage would be. Rostow's work appeared as an alternative to this discourse which defined the stages that a society went through in order to reach modernisation: societies were "traditional" until the take-off came that gradually ushered them into modernity.¹ The true historiographic interest revolved around how the take-off appeared; before it, there had only been a uniform, backwards world, and there was little interest in studying it.

As research made inroads, the time came when this approach could no longer be sustained. The indicators of growth in Great Britain, studies on changes in agriculture and research into activities prior to industrialisation² all pointed to the fact that before the take-off there had been quite a bit of life, that we could not merely focus on economic growth and that industrialisation could only be explained based on what had come before it. The analyses gradually became more historical and less theoretical, and it is within this context that the concept of proto-industrialisation appeared.*

PROTO-INDUSTRIALISATION AND THE REHABILITATION OF "TRADITIONAL SOCIETY"

The Industrial Revolution cannot be grasped without considering the changes in "traditional societies". Specific studies were unyielding and showed the economic life in the 18th century, before the onset of industrialisation, as much richer and more nuanced than what general theory assumed. That was no discovery: earlier, Marx had stressed manufacturing as a point of departure for the division of labour which would give rise to the capitalist factory. Dobb³ had described the ways in which rural industry was organised which could become the engine of economic change, and there are many studies that observed and described the importance of rural industry.⁴

It was in 1972 when Mendels⁵ suggested using the concept of proto-industrialisation for the first time to describe the period of preparation for the Industrial Revolution and to revive the debate on the role of rural industry. This industry, viewed as domestic non-agricultural production, had always existed, and working at home was also frequent and was known as the domestic system. The concept of proto-industrialisation did not refer to these industries but to the phenomenon that had four essential characteristics and was the *sine qua non* condition for the leap to industrialisation to take place:

- a) It entailed the appearance and expansion of a kind of industry in which the end output was meant to be exported to a market located outside the region.
- b) It entailed the farmers' participation in the production for additional income, taking advantage of the seasonal nature of agricultural production. The domestic

* **Contact address:** Llorenç Ferrer i Alòs. Department of Contemporary History, Faculties of Geography and History. Universitat de Barcelona. Montalegre, 6. 08001 Barcelona. Tel. +34 934 037 817. E-mail: llferrer@ub.edu. Personal website: <<http://sites.google.com/site/llferreralos/>>

networks tended to be coordinated from the city, where the finishing phases were completed.

c) A proto-industrial region had to contain a group of well-off farmers who produced agricultural surpluses that could be commercialised, along with another group of farmers with insufficient land who needed additional resources. The proto-industrial activities took place in areas that were poor in agriculture.

d) Proto-industrialisation was a regional phenomenon and should be studied at this level. By region we mean an articulated country/city system, an area of good croplands and an area of poor-quality croplands. In this sense, the term 'region' has no political meaning.

This definition of proto-industry resulted in the formulation of six hypotheses to explain the changes that led to the Industrial Revolution:

1. Proto-industrialisation broke with the late marriage system which until then had adjusted the natural population growth to the supply of rural farms and subsistence levels. With higher incomes, young people could get married earlier, which had repercussions on the fertility rates. The issue of the family in the transition process has been extensively re-examined in light of this consideration.⁶

2. The expansion of cottage industry brought about problems of gathering and quality control, which exerted pressure towards the centralisation of part of the workforce in mechanised workshops.

3. The capital necessary to transform the local networks into workshops and to purchase machinery had been accumulated thanks to the profits that proto-industrial activity had provided to merchants and landowners.

4. The proto-industrial networks had provided those who controlled them with business experience and knowledge of techniques.

5. This made it possible for a specialised workforce to emerge.

6. Proto-industrialisation developed a capitalistic agricultural sector in the region and prepared this sector for the effort needed at the time of urbanisation, producing agricultural products at reasonable prices which were supposed to sustain the growth.⁷

The new concept became a model, and based on those early studies the research only multiplied in the 1980s.⁸ Historians set out to study the early phase of industrialisation, seeking to discover whether or not the proto-industrial model that Mendels had described had indeed materialised. The results provided a great deal of information on the period, yet also widespread disappointment, since each study was an exception to the model or to some of its assumptions.

Houston and Snell made a scathing critique⁹ when they analysed the exceptions to each general claim proposition by proposition. While the theory stated that proto-industrialisation took place in areas poor in agriculture with an inherited tradition of egalitarianism, Houston and Snell's study provided examples that were contrary to this idea; while it claimed that proto-industrialisation had effects on

population growth and boosted the population density, they demonstrated that there were proto-industrial zones where late marriage remained common; while low salaries drove individuals to marry and have children in order to have more bodies working, they demonstrated how the opposite effect occurred in England; while it was believed that the rise in the number of illegitimate children was due to the increase in women's independence because they had access to a salary outside the family, Houston and Snell demonstrate how this illegitimacy rate rose in both proto-industrial and rural areas; while the seasonality of baptisms tended to drop, they demonstrated how the phenomenon was widespread, and not solely due to proto-industrialisation; while the sexual division of labour rose through the influx of women into the labour market, they demonstrated that women worked in many different trades. There were so many exceptions that they stripped the proto-industrialisation proposition of all value.

The criticisms could be categorised into the three major groups: a) there were so many exceptions to the general model that they invalidated the model itself; b) proto-industrialisation did not lead to industrialisation, since there were regions that took this qualitative step forward while others that later became de-industrialised; therefore, it was not an explanatory scheme for this phenomenon; and c) there were other ways of organising industrial production.¹⁰

Houston and Snell¹¹ drew the following conclusion in their critical study: "Many of the points provided on the agricultural origins of industry are not new. They have served as a stimulus for research, but they far from theoretically explain the transition from the agrarian to the industrial world. For this reason, the theory of proto-industrialisation should be abandoned and replaced by a less schematic and limited theory and an approach that focuses more on *the diversity of the social and economic development of Europe in the shift towards industrialisation*" [italics added]. The concept failed when there were attempts to turn it into a universal explanatory model of industrialisation as a first, necessary phase. The error was simple: all models are defined by a handful of variables that are combined to yield the desired results, while the historical reality of an area and a society is influenced by infinite variables whose priority varies for local reasons and, when they are combined, no result is expected. In each place, the change took place differently, if indeed there was change.

THE CONCEPT OF PROTO-INDUSTRIALISATION IN CATALAN HISTORIOGRAPHY

In Spain, the concept of proto-industrialisation was introduced by Aracil and Garcia Bonafé,¹² but Torras was the one who used it as a model to explain the distribution of the wool industry in Catalonia based on the logic of poor agricultural zones where the wool industry was lo-

cated and specialised agricultural zones where it did not develop.¹³ This concept was later used by a pair of researchers working in the woollen cloth zone of Sabadell¹⁴ and in Olesa and Esparreguera, in an attempt to confirm the validity of the general theory.¹⁵ There are hardly any subsequent studies that use this terminology.¹⁶

The scant importance of the concept in practice does not correspond with the change in perspective prompted by studies of the 18th century, as the rural industries (rural in a broad sense, not in Barcelona) and everything derived from their development began to arouse interest. That was when an inland Catalonia that was highly economically active was discovered, along with the fact that the mechanisms of accumulation and growth that emerged from local initiatives were in no way inferior to the calico factories of Barcelona.

THE KEY TO ECONOMIC DEVELOPMENT: CALICO

The development of the calico factories in the 18th century in Barcelona became the indicator of Catalonia's eco-

nomie modernisation, its pathway to industrialisation. It was not difficult to view them as the stepping stone prior to the textile factories that emerged in the 19th century. The genealogy of Catalan industrialisation was thus established¹⁷ in that Catalonia was early to industrialise. Yet where was Rostow's purported take-off? In reality, linking the two things led to a gradualist vision of industrialisation which did not reflect what was happening at that time.

For this reason, calico was reinterpreted. The theoretical analysis was facile: to become industrialised, a market was needed, and the Spanish market was poor and meagre, incapable of generating any demand, so the production of calico was explained by the outlet to colonial trade. The calico was sold abroad; if the colonial market failed – as it did in the early 19th century – the industry would disappear.¹⁸ According to this thesis, calico would have contributed little to the process of modernisation. This interpretation was reinforced with studies that indicated that in many factories the real specialisation was printing linen cloth manufactured abroad, not manufacturing cotton.¹⁹ Therefore, calico was not related to 19th century

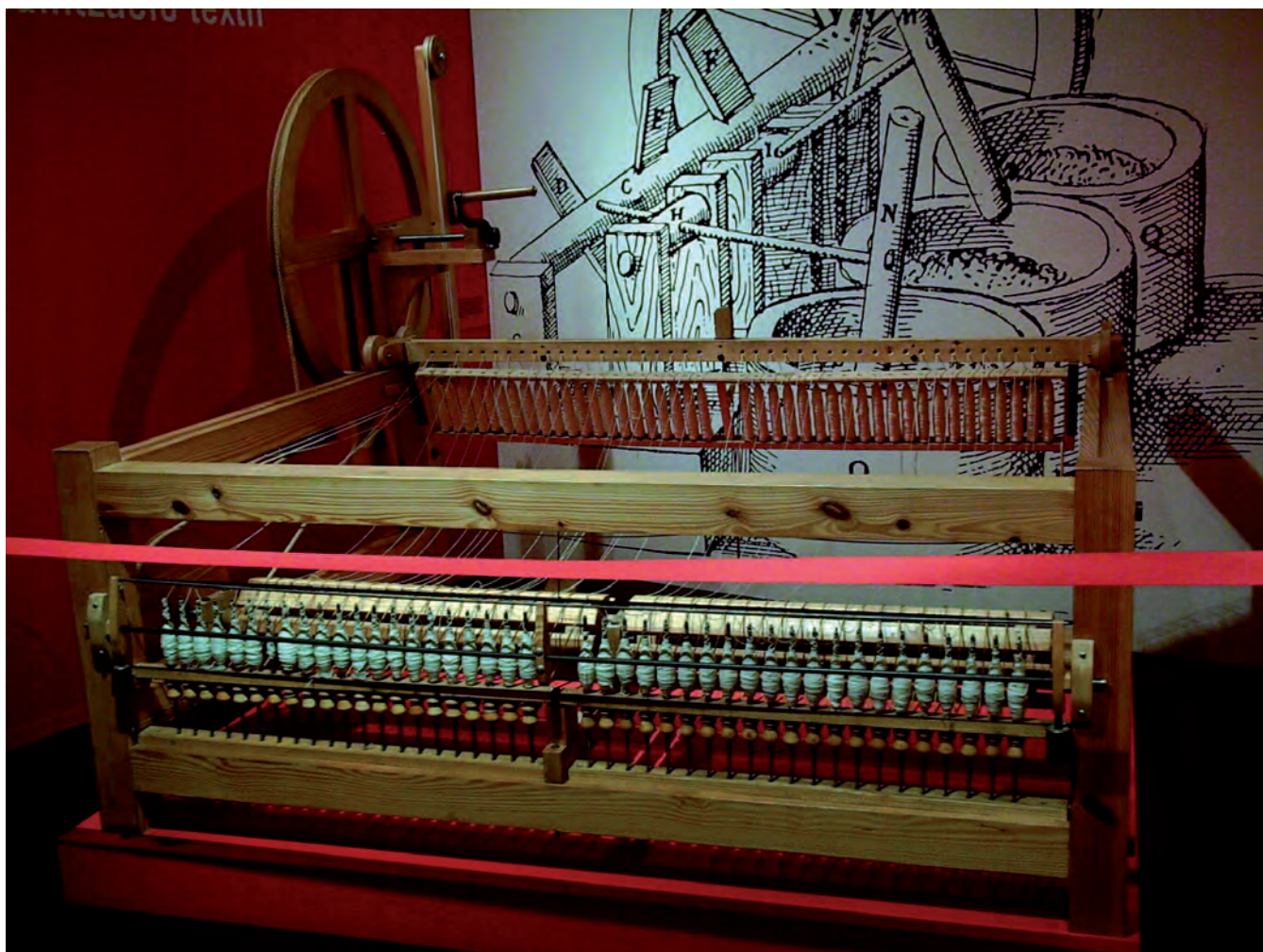

Figure 1. The Berguedana, cotton-spinning machine invented by the woodworker Ramon Farguell in 1790. The name of the machine comes from the county in which the town of Berga is located. With its 130 teeth, it held advantages over the 40 found on Hargreaves' Spinning Jenny. Museu de la Ciència i de la Tècnica de Catalunya, Terrassa.

industrialisation. The take-off came in around 1840 with the introduction of steam machinery in Barcelona, as was fitting.

In fact, in this study we are not interested in industrialisation. The calico factories should not distract us from other economic phenomena, yet nonetheless they introduced productive and organisational changes in the economic activity of 18th century Catalonia, such as: a) the calico activity had nothing to do with the guilds' ways of organising production; they were true factories that concentrated the processes of weaving and printing using complex machinery; b) they were developed through the association of partners in companies that shared capital, a common, widespread practice in many other activities; c) the activity took place primarily in Barcelona despite a handful of somewhat unsuccessful experiments elsewhere; and d) they introduced and standardised a new fibre, cotton, and their development was the driving force behind the spinning of this fibre, which ended up spreading around many areas in inland Catalonia.

Despite the doubt cast on whether they caused industrialisation or not, it is clear that the phenomenon of the calico factories generated another cliché in historiography: economic modernisation came from these factories, and more importantly, the new "modernity" arose in Barcelona and spread from there around a backwards inland Catalonia. It took some time to unravel these clichés and show quite a different picture.²⁰

In fact, Delgado²¹ debunked colonial trade by showing that both the calico manufacturers and the manufacturers involved in other industrial activities had existed in the inland market for many years. However, he stated something even more important:

"It would be incorrect to extend the example of Catalonia's cotton fabrics to the rest of the industrial output there. Naval construction; canvas painting; the paper, hosiery, hat, silk and tannery industries; the manufacture of lace and knit fabrics; metal; and agro-industry generated a significant added value thanks to their exports to the American market [...]. Even though these industrial sectors lacked the capacity to transform and pull the others along with them [...], they did favour the development of dense, diversified industry that was capable of bringing revenues from transformation, work and business initiative to the new opportunities that arose in the following century and was prepared to withstand the impact of economic slumps."

With this analysis, he discredited the idea that the calico factories were linked to colonial trade and contributed another important factor: the Catalan economy in the 18th century included not solely calico but also much more varied and diversified goods all over the region.

NO TO SIMPLIFICATION: PRODUCING MANY THINGS. SPECIALISATIONS AND AGRICULTURE AND LIVESTOCK ACTIVITIES

We historians have often painted a picture of farms oriented at self-subsistence. If different crops were cultivated, it was to have a diversity of products, and so there was no trade. Today this thesis is difficult to uphold: the countryside was the producer not only of food but also of many of the raw materials needed to be transformed by the network of artisans who produced a vast array of goods and services (wood, wicker, reeds, clay, lime, gypsum, charcoal, etc.). The farmers produced for the market by force, either on their own farms if they had them or as day labourers if they had little land.

Likewise, we have often painted a picture of agriculture based on the cultivation of just wheat, grapes and olive trees, as if there were no other crops, some of them clearly grown for the market. It is true that we know neither the volume nor the proportion consumed locally, but all indications seem to point to a much more lively market than what we used to think.

Regarding the main crops, in the late 18th century – and this is a process whose chronology we do not know – wheat was grown everywhere, but particularly on the plain of Lleida, Urgell, Osona and the Girona counties; rye predominated in the Pyrenees counties (Vall d'Aran, Pallars, Alt Urgell and Cerdanya); vineyards predominated along the coast from the Empordà to southern Tarragona and extended inland into El Penedès, El Vallès and El Bages and some counties in Lleida; oil was a major product in the Empordà counties as well as in El Segrià, Les Garrigues and the Tarragona counties; corn was plentiful in Osona, La Garrotxa and the Girona counties; potatoes were a common crop in Vall d'Aran, El Ripollès, El Berguedà and Alt Urgell; hemp was produced prolifically in El Vallès, El Segrià, El Tarragonès and its surrounding counties and El Montsià; silkworms were raised in the Baix Penedès and the western regions (Garrigues, Noguera and Segrià); hazelnuts were grown in Alt Camp and Baix Camp, La Conca de Barberà, El Priorat and La Ribera; almonds were a common crop in El Priorat, El Segrià and Urgell; carob was cultivated in the counties of El Garraf, Alt Penedès, Alt Camp and El Montsià; garlic was raised in Alt and Baix Penedès; and lemons and oranges predominated in El Maresme.²² However, in addition to these classic crops that may be found anywhere, there were other areas where natural resources were exploited: cork in La Selva and part of the Empordà; rice in the Empordà; coral and anchovies along the entire northern coast of Catalonia; salt flats in Cardona, Gerri de la Sal and the Ebro River delta; orange trees in Alella; strawberries in Vilassar de Dalt; peas throughout the entire Maresme, but especially in Teià; pine nuts in El Vallès, Santa Coloma de Farners and Sant Feliu de Codines; lumber in the entire Pyrenees region, where the timber raft transportation business was developed; apples, pears and other

fruit in La Cerdanya, Ponts, Sanaüja and Torà; weld in Palamós; chestnuts and wood for wine casks in the towns near Montseny; wild mushrooms in El Solsonès; cherries in Caldes de Montbui; chickpeas in Llançà; charcoal in Montseny and all the forests of Catalonia; iron in the Pyrenees; glue in the pine forests; lime and gypsum ovens wherever there was calcareous rock; tile and brick ovens wherever clay could be found; ice wells in Montseny, El Moianès and other places; and barilla for making soap in the Ebro River delta.²³

Livestock was important because the animals supplied energy as draft animals, were a source of food (meat, eggs) and produced raw materials like wool. The fattening and breeding of livestock extended beyond farms and was also part of the market for goods and services. Sometimes livestock has been regarded as contradictory with crop farming, but 18th century society resolved this contradiction in a different way with the aim of optimising the productive resources.

First of all, some animals were cared for within the family milieu, such as poultry and swine, which were fattened on human leftovers. Swine were fundamental to the rural diet. They were fattened, slaughtered, preserved and salted, and pork was a year-round foodstuff. Some zones specialised in raising suckling pigs, which were then sold to the small farms to be fattened. Zamora mentions La Vall d'en Bas and the environs of Barcelona: "We find large contingents of swine that come from the fairs to the Barcelona market whose trade is quite lucrative".²⁴ Secondly, there was a very clear delineation between grassland for grazing and croplands. The grasslands could be grazed when there were no crops planted. Communal and privately-owned grasslands could be sold or rented to the highest bidder to graze the livestock meant for local butchers or the herds on the country estates (*masies*) – a country estate or *mas* was a traditional farm in one part of Catalonia measuring between 80 and 100 hectares. On the *mas* was a *masia*, the farmer's residence. They had to graze when it would not harm the crops, and thus the number of livestock head was limited in the farming zones. Thirdly, raising draft animals became a true specialisation, especially in the mountain villages. Zamora's *Viajes* contains numerous references to towns that specialised in raising the animals from birth or fattening them, including L'Esquirol, Rialp, Sort, Esterrri d'Àneu, Tredòs, Viella and Arbúcies and the mountain villages of El Pallars, Vall d'Aran, La Ribagorça and L'Urgell. From there they supplied the needs of all of Catalonia through fairs. The business was as dynamic as any other proto-industrial activity.

The fourth solution to the contradiction between crops and livestock was seasonal movements. The problem was that in certain geographic or climatic conditions, the grass needed to feed the livestock grew in different places. In order to use them, the only solution was to move the livestock from one place to another: this is called transhumance, and it required organisation, a

subject which we shall not examine in detail.²⁵ Nonetheless, we should note that there were two kinds of transhumance: complete and partial. Complete transhumance meant that the herds were in constant motion. There were four primary winter grazing areas: Alt Empordà; La Selva, El Vallès Occidental and El Penedès; Les Garrigues and El Segrià; and Baix Ebre and El Montsià. The livestock grazed in these areas from November to April, when they began their march to the high mountains, where they would graze from late June until late September. The livestock in each of these areas were moved to the closest mountains (Ripollès, Cerdanya, Andorra, Pallars Sobirà and Vall d'Aran or Els Ports de Beseit).

The other kind of seasonal movement is partial, and it was practised with the livestock herds in El Ripollès, El Berguedà and El Lluçanès. In this case, the estates' herds grazed on their own grasslands during the winter and fertilised the fields through the use of cotes or corrals. When the summer came, they embarked upon the journey to the mountains in late June and stayed in the Pyrenees or pre-Pyrenees until late September, when they returned home. Hundreds of people, including livestock owners, shepherds, herders, grassland renters and butchers, along with all the leather and hide industries, participated in this business.

CRAFTS AND PROTO-INDUSTRIAL ACTIVITIES

Society was demanding other non-agricultural goods and services which had to be produced somewhere. The raw materials came from natural resources, but later certain trades that were organised into guilds or other less structured forms turned them into goods and services. There were people in every village working in non-agricultural production, but the crucial point is the time when these productions stopped being for local supply only and became targeted at a market. In the 18th century, production for the market was quite widespread, but it surely must have been in the previous centuries as well.

It is by tracking these dynamics of local production that the idea that modernisation took place in Barcelona with calico manufacturing loses all validity. The whole of Catalonia was full of specialised productions, many of them little known, which complemented each other and multiplied. The list below is not exhaustive, among other reasons because we only have bare indications of many of them. What brooks no doubt is the fact that they all provided additional income to many farming and non-farming families, which in turn raised the demand for goods and services.

The production of woollen textiles

The most widespread thesis is that there was a crisis in the wool industry in the large cities like Barcelona, Girona and Perpignan in the 16th century, as the guilds con-

strained the activity, and from there this crisis spread inland towards the villages where the wool workers were also organising themselves into guilds. We are unable to reconstruct the map of wool-working activity in Catalonia prior to the 18th century, although it had two characteristics: first, it was an activity centred mainly Old Catalonia (Vallès, Anoia, Bages, Berguedà, Osona, Ripollès) and the villages that began to grow in the 16th century, and secondly each village tended to specialise in a certain kind of cloth (if one made *draps vintisisens* they did not make another quality, and if they made serge they did not make coarse ribbed woollen cloth) (*Draps* refers to woollen cloths and *vintisisens* to the density of the weave). This specialisation in a given product would come to be a characteristic of pre-industrial production.²⁶

For the weavers to be able to weave, first the wool had to be spun, a manual activity that tended to be performed by the women. It is very difficult to ascertain how many women spun wool in Catalonia, but we do have some descriptions which point to the fact that in order for the weavers in a given town to operate, almost all the women in the surrounding villages and parishes had to spin the wool.²⁷

Leather production

The production of leather and everything this entailed in terms of the purchase of hides from the local butchers and others further afield was concentrated in Vic and Igualada, as the main production centres, and to a lesser extent in Vilafranca, Manresa (especially in the 17th century), Reus, Lleida and Olot.²⁸ In Manresa, this activity led to major accumulations of wealth.

The silk industry

Silk primarily developed in the 18th century, especially in Reus, Manresa and Mataró. It was also the reason behind the most important amassment of wealth in these cities. This activity went hand-in-hand with other minor silk items such as cord, trim and ribbon. Manresa specialised in silk.²⁹

Even though most silk came from Valencia, its production stimulated the cultivation of silkworms and plantations of mulberry trees in the regions of El Segrià (fifteen towns in 1824) and La Noguera (nine towns). This means that there were farmers who earned additional income from this product.

The iron industry

Seams of iron were located in the Pyrenees which led to a specialisation in iron production, with ironworks and a specific production technique.³⁰ Even though little is known about it, the iron industry was an economic activity that created specialised craftsmen and merchants who were able to amass wealth through trade. Iron also paved the way for the development of other trades, such as nail-smiths in Ripoll and Manresa and weapons manufacturers in Ripoll, which became an important way for some people working in this field to accumulate wealth.

Figure 2. Trademark from the factory owned by Ignasi Pons i Perra's company in the 18th century. Every year, dozens of thousands of silk handkerchiefs were manufactured in Manresa and then exported to America and the entire Iberian Peninsula. This was the most prominent and dynamic activity in the city during this century. Source: SOCIAS, I., *Les marques de fàbrica de Manresa. Xilografies dels segles XVIII i XIX*, Centre d'Estudis del Bages, Manresa, 1991.

The lace industry

We are not sure when this specialisation came about, but the women in all the villages in the Maresme devoted themselves to this activity, whose output was later exported all over Spain and to the Americas. The figures provided by Francisco de Zamora when he travelled through the Maresme region are astronomical: from Palafolls to Caldetes, he mentioned that 5,350 women worked in lace making, and this was an approximate calculation that did not encompass all the villages.³¹ This activity also extended as far as the Baix Llobregat and became a true specialisation that mainly employed women.

The hosiery and hat industry

Another of the industrial activities that involved certain cities' specialisation was the production of hats (specifically *barretines*, traditional Catalan caps) and hosiery, which were mainly concentrated in Olot (502 weavers), some villages near La Garrotxa (Tortellà, Besalú, Sant Esteve d'en Bas), a modest village in La Seu d'Urgell and Puigcerdà and another highly active village in the Maresme.³²

The paper industry

Paper manufacturing was another important pre-industrial activity that occurred in mills located on relatively minor rivers. The most important region was clustered around the Anoia River, followed by the mills on the Francolí-Brugent, Fluvià-Terri and Bitlles Rivers, which

Figure 3. Lookout point where the paper is spread just as it was in the 18th century and where untrimmed paper is still manufactured. Paper Museum of Capellades.

were distantly followed by the mills on the Cardener, Ter, Ripoll, Tordera, Foix and Gaià Rivers. Much of the paper produced was exported to the American market.³³

The liquor industry

One of the most lucrative businesses in 18th century Catalonia was the conversion of wine into liquor. The counties around Tarragona specialised in cultivating grapes to produce wine, which was distilled and turned into liquor to be exported to the Americas or northern Europe. Valls, Alcover, La Selva del Camp, Vilallonga, Reus, Riudoms, Cambrils and Constantí were just some of the towns to have industrial distilleries devoted to this activity.³⁴ In other counties like El Bages, the wine that was distilled was the surplus, poor-quality or rancid wine, while the remainder was commercialised as such.³⁵

The anchovy industry

Some villages in the Empordà and La Selva, including Cadaqués, L'Escala, Sant Feliu de Guíxols and Blanes,

worked in anchovy fishing, and the women cleaned and salted the fish prior to commercialisation.³⁶

The coral industry

Fishing for coral was also the speciality of some villages in the Empordà like Begur, Cadaqués and L'Escala, where they both fished for coral and prepared it for commercialisation.³⁷

The naval industry

Many of the larger coastal towns manufactured boats of varying sizes for local fishing, as well as ships for coastal transport and for journeys to the Americas.³⁸

The ice industry

The demand for ice either for medicinal uses or as a cooling agent began to spread in the second half of the 17th century. This demand for ice meant that a real ice industry developed in places near the large cities where the weather was cooler. In Montseny and the entire region of El Moianès, ice wells were built where blocks of ice were

Figure 4. A copper still used to make spirits. The manufacture and export of spirits was one of the activities performed in the 18th century, a part-time activity that complemented other outputs. This combination of enterprises was a common way of doing business.

stored in the winter to be later transported to Barcelona when the summer came. This business was extremely lucrative and served as the source of wealth for many families from Castellterçol.³⁹

The calico industry

Calico factories first appeared in Barcelona in the first third of the 18th century. They wove and then printed cotton following the new fashion for colours which imitated Indian fabrics. What was different about these factories was that the production did not take place in artisan workshops but in venues where a number of looms and printing facilities were concentrated. Even though a few calico factories were built in other cities, in reality calico manufacturing was mainly centred in Barcelona.⁴⁰ This activity based on the transformation of cotton proved crucial to the introduction of what would become a cutting-edge sector in the process of industrialisation and economic modernisation, drawing from all the traditions we are describing.

The cork industry

The cork industry developed in the 18th century in the region of La Selva and the Empordà, where cork oak trees grow. Cork harvesting was organised by the rural landowners, who then sold it to manufacturers who in turn shaped the corks into bottle stoppers.⁴¹

Other apparently local industries

In fact, there were many other local specialisations that should be considered along the same lines as the activities we have already mentioned: in Solsona the speciality was knife production; in Gironella, buttons; in Torelló, horn combs; in Tremp, Sort and Ponts, espadrilles; and in Breda and La Bisbal d'Empordà, ceramics.

It may be a stretch to use Joan Amades' *Costumari català* as a source to cite some of the villages' specialities since we know nothing about the timelines, but we shall use it because we are confident that there were vast numbers of activities that complemented the farmers'

yields in modern Catalonia. The following is a list which should be taken with a great deal of caution: Espolla specialised in the production of birdlime; Alentorn, near Artesa de Segre, specialised in forks; Tortellà specialised in spoons; many villages in Montseny manufactured spokes and fellies for wheels; villages in the Baix Llobregat, Baix Penedès, El Garraf, El Camp de Tarragona, La Ribera d'Ebre and La Terra d'Alta crafted with broom palm; Linyola manufactured powdered lime to scatter on grapevines before harvesting; and Miravet specialised in baked clay products.⁴²

Transport-related activities

While there were villages and towns that specialised in a wide array of agricultural or industrial products, others specialised in transport. Trade was in the hands of cart drivers in the 17th and 18th centuries, but when long-distance trade came into play the inhabitants of certain villages became the true experts.

We are aware of several examples of this. One of them is in Copons, in the region of L'Anoia, where the inhabitants worked in the commercialisation of diverse products for Spain as a whole.⁴³ Jaume Torras very skilfully explained the uncertainty of trade which made networks of neighbours particularly useful and, in order to work properly, they used a different idiom in order to create a trusted web in which merchandise, money and information could flow.⁴⁴ This explains why the residents of a given village, regardless of whether or not they were kin, were able to build a powerful commercial network.

Another similar case is the village of Tortellà. Zamora wrote: "There is a great deal of trade in this town by companies which always have 100 men away. Their business is in Seville, Cádiz, Murcia, Granada, Málaga and other cities in Spain outside of Castilla la Vieja."⁴⁵ Just as in the town of Copons, much of the population was away weaving the web needed for the commercial activity to flow smoothly.

One similar specialisation occurred on the coast, but instead of casting the net towards inland Spain they did so towards the Americas. This web involved men, nephews and relatives who went to America, some of whom returned while others remained. We cannot describe it as emigration; rather the natural business setting stretched as far as America and had its own tempo. People did business in America, but the point of reference remained the village they had left behind where their families still lived. Palamós, Sant Feliu de Guíxols, Lloret, Blanes and to a lesser extent the Maresme and even Vilanova and Sitges worked in this activity.⁴⁶

OTHER OPPORTUNITIES: THE LEASE OF FEUDAL REVENUES, MUNICIPAL RIGHTS, PART OF THE HARVEST OF COUNTRY ESTATES...

In the midst of this productive dynamic, there was yet another opportunity. The complex seigneurial regime

(jurisdictional realms, allodial realms, eminent or direct lords, etc.) generated incomes whose recipients leased them to the highest bidder because they were collected with minimum efficiency. Almost all the town hall revenues came from the management of certain monopolies (bread ovens, butchers, ice wells, oil measurements, wine measurements, etc.) as well as taxes on the movement of goods (four *sous* per grape harvest load, six *diners* per pound, tolls, etc.). The towns preferred to lease the management of the monopolies and tax collection to the highest bidder. Likewise, the management and yields of some of the country estates that had come to be owned by Church institutions or the bourgeoisie or petty nobility living in the city were also leased to the highest bidders.

This system of seigneurial, municipal or estate leases and the amounts charged were yet another available opportunity that many landowners, tradesmen, merchants and farmers seized upon to bolster their incomes.⁴⁷

What was the articulation of this entire outpouring of goods and services which were purchased and sold in Catalonia and exported to the inland market and to the Americas and which showed spectacular dynamism in the 18th century? What can explain its emergence? What was its timeline?

EXPLANATIONS OF THE GROWTH IN THE 18TH CENTURY

In his *Catalunya dins l'Espanya moderna*, Pierre Vilar was the scholar to offer the classic explanation, namely that demographics became the engine of growth, when he noted that the population of Catalonia had doubled between 1718 and 1787.⁴⁸ Furthermore, the rise in the number of men was the engine stimulating new ground being broken, the multiplication of crops and the advent of new demands for non-agricultural products which helped to spur diverse proto-industrial activities. The imbalances between the growth in the population and in resources were resolved through economic crises or through a boost in productivity and efficiency, as happened in the late 18th century.⁴⁹ The question worth asking is why this dynamism did not occur in other places where the population rose significantly as well. Other variables most have also played a role.

Jaume Torras has offered the most interesting synthesis of what happened in the 18th century. First of all, one factor that played a crucial role is the structure of the beneficial land ownerships consolidated after the Arbitral Sentence of Guadalupe and preserved over time through a hereditary system which kept the lands in the hands of the heir and provided resources so the later-born children could explore other pathways. Likewise, through sub-establishments (fallow lands, *rabasses* [stump lands], etc.), access to land was provided to small farmers at a very reasonable price as the population rose. The population

growth could thus be absorbed in this way, although it was not the only way.

In around 1630, foreign trade underwent a change, shifting from the Mediterranean Sea to the Atlantic side of Europe. This began with the arrival of wheat via Dutch ships from the Baltic states to supply the Mediterranean cities. After that came the sale of salted fish and traditional goods from the Orient like sugar, coffee and textiles. These merchants took away high-quality wines, dried fruit (raisins and figs) and Italian silk. At this time, liquor began to be consumed; at first it was supplied by the French, but they were later shut out of the trade after the trade wars. The Mediterranean, especially Catalonia, rose to prominence. Liquor paid for the imports, especially salted fish.

Starting in 1690, less liquor began to be distilled in Catalonia. The possibility of land sub-establishments, the fact that there was no problem with distilling the wine since there was no appellation to protect, and a clearer tax framework in Catalonia led to an expansion in grape cultivation. Thus began a process of specialisation in vineyards in certain zones, which in turn stimulated the demand for other goods and services.

The vineyards expelled manufacturing, claims Jaume Torras, while other zones specialised in wheat production (lands in Lleida and Aragón) and yet others in textile manufacturing. The economic growth was a result of a regional transformation that affected the entire land, in which Barcelona played the role of the capital where the most modern sector had developed, namely cotton manufacturing. In Torras' estimation, the crux had been the changes in the division of labour on a continental scale and "the configuration of a system of property rights over the land and its output which favourably conditioned the response to these opportunities" (pp. 34-35).

In fact, we should be asking the following question: why did this development take place in Catalonia and not in other parts of the Spanish monarchy? Torras explains it via the different property rights which made the expansion of grape cultivation easier through *rabasses mortes* (stump lands),⁵⁰ via the dearth of appellations that made it difficult to distill wine, or via the fact that official liquor quotas in Castile hindered expansion. However what Jaume Torras does not accept is Capmany's explanation: "Catalans are industrious through the spirit of imitation, gathered in the village, in the national community" (p. 38). He puts it clearly: "We should not confer explanatory validity on the innovation of a nebulous collective spirit nor on the automatic cultural sedimentation of an old industrial tradition that could have become extinct, as it did elsewhere. This culture of work and business was the outcome of clearly material causes" (p. 38). So how can we explain the fact that many of these economic practices could be found far before the 17th century?

GARCIA ESPUCHE'S CONTRIBUTION: WHEN DID THIS DYNAMISM START?

Previous analyses were displaced by the book by Albert Garcia Espuche entitled *Un siglo decisivo. Barcelona y Cataluña 1550-1640*,⁵¹ a study that set out to survey the 16th and 17th centuries, which were regarded as obscure centuries of decline. The author reaches the following conclusion: "What used to be considered waning centuries [are now viewed as] a period in which things were not so bad and [we have] come to more radically assert that this stage was truly decisive in the history of Catalonia" (p. 17). The extensive research in this book was based on analyses of thousands of notary texts which revealed that Catalonia was surprisingly active everywhere, or at least in the places where the protocols had been examined. It was bustling in the sense that an economic dynamism could be detected similar to the Lilliputian activities that Vilar noted in the 18th century. The intermediate cities were the stars of this vitality at the expense of Barcelona, which was losing ground.

The thesis was clear: everything that was vigour, diversity and territorial vitality (ultimately widely accepted) in the 18th century had distant roots in period spanning 1550 and 1640, which was the time of Catalonia's economic restructuring. It was a key period:

"The word 'decisive' in the title [of my book] also harbours a great deal of conviction. This period in the history of Catalonia witnessed a series of changes, mainly qualitative ones, which were to have enormous repercussions on the future: a drop in industrial activity in Barcelona and a growth in the nearby cities; greater profit from the inland market and a shift in the direction of trade towards the Atlantic and the inland reaches of the peninsula, with activity that did not wane but instead rallied starting in 1550 through solid colonies of Catalans set up in Medina del Campo, Madrid, Seville and Cádiz and thanks to the spurring of diverse industrial productions; the reorganisation of sea transport and a notable rise in land transport; the creation of an effective system of cities centred around Barcelona in which the capital became the centre of finishing, the retail centre and especially the core that steered the entire territory [...]. Because, in fact, this decisive period ushered in economic and territorial modernity in Catalonia" (p. 23).

The Catalan commercial diaspora that Torras described for the 18th century was already underway in the 16th century; nor was the system of companies described by Pierre Vilar new.⁵² Garcia Espuche documents this dynamic economic activity in the Barcelona region and beyond with thousands of examples.

So why 1550? The arguments proffered to defend his thesis are waterproof, but why did he choose this date chosen to signal the rupture? He writes:

"Starting in 1550, give or take a few years, notable changes took place and some processes already underway sped up considerably: the transformations in the demographic hierarchy of Catalan towns, virtually nonexistent until the mid-1500s, became extremely pronounced starting mid-century; the French influx rose until reaching its peak in the late 16th and early 17th century; the change in the direction of sea journeys and in the sailors' participation on the coast near Barcelona became clear in the 1550s; the industrial growth of the towns near Barcelona took off in the second half of the 16th century" (p. 22).

Yet I do not think that these are the explanatory reasons behind the change and rupture. What would happen if we had asked the same question for the 14th century using the same methodology? We would have found an urban network and productive structures that were equally dynamic and decentralised. All we need to do is make a map of the Gothic churches built in the 14th century to realise this. Were they the forerunners of the 18th century?

This is not a criticism of Garcia Espuche; quite the contrary. His demonstration of the country's vitality is irrefutable; what is not so clear is his choice of the point of departure. It might have been any other. At some point – and here is the doubt whether it was in the 16th century or earlier – cultural attitudes and mindsets appeared in Catalonia that predisposed it to take advantage of economic opportunities, either in the country or city, in trade or in manufacturing or the crafts. From there, the economic, political, social and demographic situations, the technical innovations, the changes in supply and demand, the hereditary system, the mechanisms of social differentiation and everything else that could help to define a specific society did the rest. And there seems to be no doubt that these opportunities were seized all over Catalonia.

MAKING THE "ASSETS GROW": FROM ARTISANS TO RENTIERS AND BACK AGAIN. PROLETARIANISATION? OF WHOM?

Albert Garcia Espuche's book questions whether economic opportunities are seized when they appear or whether a mental attitude is needed to interpret these opportunities. Let it stand clear that no mental attitude is a given; they all originate in experience accumulated either individually or collectively. However, it is difficult to interpret the economic evolution of Catalonia solely based on the convergence of material variables without assuming that there were individuals capable of interpreting them as opportunities and transforming them into activity and economic growth. We are not thinking of Capmany or Vicens Vives; there is obviously no innate Catalan soul. However, historical experience had led an attitude to take shape that explains many of the phenomena in modern Catalonia.

Certainly the expression the best defines it is “making the assets grow” and that every now and then it can be found in the documentation itself. And this affects not just large capitalists or merchants but also simple, humble folk who did things individually or collectively. Pierre Vilar realised this when he spoke about “Lilliputian” businesses, that is, businesses with modest capital that invested in anything that they thought might have opportunities or that they discovered did have opportunities. The productive diversity of the 18th century which we have described above would fit within this model, and Garcia Espuche found exactly the same thing in the 16th century in the thousands and thousands of examples that he cites. At some point, the country’s general culture had assimilated as a philosophy that “making the assets grow” was a vital objective, and this had repercussions on the overall growth of the society. Within this context, the production of liquor or wool textiles or paper or anything else found that that pathway to development was already paved. From then on, the material variables would lead this progress to move in one direction or another.

Who took advantage of these opportunities? Sometimes the emphasis has been placed on the heir system developed in Catalonia in the Middle Ages. The male primogenitor kept the family assets with the obligation to care for his parents and place his siblings as optimally as possible. The later-born sons received what they were legally due and left the house to live in the city. They were the ones who were poised to seize on the new opportunities. In fact, the word for later-born son in Catalan, *caballer*, has to do with the word *cabals* (assets) and with *acabalar* (to accumulate), that is, to perform productive activities before leaving home with the goal of increasing the family wealth (caring for a herd, cultivating a piece of land, ploughing, etc.). Today we know that while some later-born sons did leave home, they were the sons of the least wealthy farmers since the wealthier ones served the Church or remained single at home, meaning that they contributed little to the productive system.⁵³

The sons of poor families were the ones who left home and had to earn a living in the trades or activities that were performed in the city. It is true that there were later-born sons who amassed considerable wealth, but did they do so because they were later born or simply because they entered into the logic of the businesses in the city? Likewise, others who were not later-born sons of country families in the strict sense also amassed wealth.

Today we are a little more knowledgeable about the social structures of many Catalan cities. There is increasing proof that the petty nobility and wealthy classes in the 18th century originated in the artisan trades in the 16th and 17th centuries. We entitled one study in which we tried to describe the processes of social mobility in Catalan society “D’artesans a rendistes i tornar a començar” (From Craftsmen to Rentiers and Back Again).⁵⁴ In effect, the most common pathway was from families who

specialised in a trade; for their sons, the opportunity lay in commercialising what was produced, first one’s own goods, and then those manufactured by other people. The artisan merchant starts the process of growth and accumulation of wealth. As his income rises, he invests part of it into real estate, which becomes a kind of insurance for the activity itself. The next step is for the heir to become an apothecary or lawyer, that is, to join the category of professionals.⁵⁵ He thus abandons commerce and gradually begins to live on the income from the lands, taxes and income from his profession. One aspires to have the title of honourable citizen, that is, to become a member of the petty nobility. This pathway was followed by wool-workers, cart drivers, tanners, knife makers, nailsmiths and others.

Once they reached this point, the problems for this new social group began. Their income was squandered and was not sufficient to maintain the social level of these rentier groups. Then they developed strategies to try to stave off crisis such as placing their second children in the Church or convent and seeking marital unions to improve their income levels. Indebtedness led some families to ruin, and they ended up disappearing while their assets returned to the market. However, the most interesting point was that other craftsmen began the process once again, following the same cycle: manufacturing in a workshop, commercialising alone or forming a kind of company while still manufacturing, raising the proportion of trade and speculative activities, investing in land and the process of ennoblement, then decline and beginning once again. We can detect at least four cycles similar to this since the 16th century.

This process leads us to another question. If the artisans worked for themselves but also had other artisans work for them in order to engage in commerce, did this mean that a process of proletarianisation was underway in which some people’s growth led to others’ ruin? It has often been surmised that the proletariat would stem from this process, but the research into these trade workshops has demonstrated that people could work for someone else yet remain independent. This statement is quite important: the growth of some did not ruin others; rather it even consolidated or reaffirmed their independence, and, indeed, some of them would be the ones who would later rise to prominence.

We have pinpointed and detected these mechanisms since the 16th century. They were the individuals whom Garcia Espuche found in most of the cities in Catalonia.

What opportunities were they seizing? Usually, one’s name was followed by the trade in which they worked: silk weaver, nailsmith, wool worker.⁵⁶ This was their main activity, but they may have also owned lands which yielded products for their subsistence or for commercialisation (such as wine). They may have also owned a still for distilling some months of the year, they could sell wine wholesale; they might have participated in a municipal or seigniorial lease; and they were able to commercialise all

kinds of products when they went to the fairs to sell. A person may have belonged to a guild and had a trade, but any opportunity could be seized to invest money in the most diverse spheres. This leads us to the concept of pluriactivity, which is valid for not only the rural world but also the urban world.⁵⁷ Doing a bit of everything so that the risk was diversified: one activity may not be faring well, but there was always another one. With this dynamic, any new opportunity could be explored without excess risk and added to the catalogue of economic activities performed.

Any area of Catalonia could serve as an example, but I shall refer to the experience in the city of Manresa. In the 16th and 17th centuries, the leading specialisation in the city was the leather industry, but there was also significant activity related to the nail industry (nailsmiths), the commercialisation of draft animals and specialised cart drivers. The people in these guilds also commercialised wool, which came from the wool-making networks in the region. The city's honorary citizens came from the ranks of the leather tanners. When the 18th century arrived, the leather industry was replaced with the production of silk scarves, and silk-weaving became the predominant trade. The tanners easily became silk weavers, and many silk weavers started the process described above. Another activity was the production of ribbons; trim and passementerie makers were also highly active in this period and accumulated major assets. Then, in the early 19th century, a new opportunity related to cotton appeared. It was not exactly the same, since it needed more fixed assets and a new technology that transformed the organisation of labour. Silk scarves started to decline after the crisis in the American market, but this did not mean that blended fabrics and trim did not remain the foundation of new ribbon makers who took over from the great silk weavers of the 18th century and became cotton industrialists. The new spinning machines (either the spinning jenny or the continuous spinning machine) spread like wildfire around Catalonia simply because it had a productive system open to innovations that improved the profit from opportunities.⁵⁸

THE FINANCING OF THE PRODUCTIVE ACTIVITY

How could a modest silk weaver enter these production and commercialisation networks? Post-mortem analyses of the inventories of some of these artisans show us how these networks operated. The silk weaver – or an artisan of any other trade – had very little cash at home; in fact, the inventories only include the list of money pending payment and receipt. Back then it was understood that the entire production chain financed the process: the silk weaver owed money to the person who had sold him the silk, but he was owed money from the buyers of the silk scarves. These buyers, in turn, owed the silk weaver for

Figure 5. Trademark of “El Pino” paper manufactured in Capel·lades and sold on the island of Cuba. Paper manufacturing was another dynamic activity in the 18th century which was primarily located along the basins of the Anoia, Riudebitlles, Francolí and Brugent Rivers. Source: Miquel Gutiérrez Poch, *Full a full. La indústria paperera de l’Anoia (1700-1998): continuïtat i modernitat*. Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, 1999.

the scarves they had bought, but were awaiting payment from the suppliers further afield to whom they had sold the silk scarves. Once the product reached the end of the path, the money began its journey back: the broker, the merchant, the silk weaver and the silk supplier all got paid. Added value, which was actually the profit, was generated along this entire pathway. In times of expansion, the circulating capital rotated more quickly, while in times of crisis the process was much slower, and perhaps the capital was never earned back. Sometimes the entire added value was lost, yet other times payment was simply delayed.

How could the artisan family withstand this? The artisan family most likely had a vegetable garden or vineyards which served as the basis of their subsistence or even provided additional income. If business was going badly, they temporarily stopped making silk scarves, awaiting better times. The productive system could contract, ap-

parently disappear and emerge once again as if nothing had happened. The productive units were aware of these fluctuations and thus removed the added value from circulation from time to time and invested in lands, which became their insurance for when things were going badly. Capital could also be invested in other opportunities in order to diversify the risk.

In this environment, it is difficult to speak about proletarianisation. Even the silk weaver or artisan who worked wholly for others had his own workshop, his own vegetable patch and his own vineyard, and at any time he could try to commercialise part of their yields on his own. The economic dynamism of the 18th century has a great deal to do with these mechanisms.

INDUSTRIALISATION: THE COROLLARY OF ECONOMIC DYNAMISM

The dynamics we have described above lead us to detect a vast number of small enclaves in Catalonia specialised in a specific kind of product. These labour-intensive outputs benefitted from a local network that provided productive advantages by lowering the costs and thus making them more competitive. An analysis of the geography of wool textile production shows a clear specialisation by bishopric and certainly by town. Wool textiles were produced in 105 towns in 1760 and employed 2,100 weavers. Most were narrow woven fabrics and cleaning rags (two-thirds of the weavers); they used worsted wool and they were concentrated in central Catalonia (Osona, Bages, Berguedà, Ripollès) and a small part of El Vallès. Benaud reports on the clear specialisation of these towns, as 26 villages from this region produced 100% of the pieces of a given kind of fabric.⁵⁹ The remaining weavers used combed wool, which was used to produce fine cleaning cloths and rags, and there was also a regional specialisation in L'Anoia (Igualada), near Montserrat (Monistrol de Montserrat, Olesa, Esparreguera), in the Vallès Occidental (Terrassa and Sabadell) and from the valley of Camprodon to Maçanet.

There is also a map of silk production around Barcelona, Manresa, Tortosa and Reus. The paper industry was concentrated in the counties of L'Anoia, Alt and Alt Camp, with three main districts (Capellades, Sant Pere de Riudebitlles and La Riba) which were the homes to the majority of the paper mills. The residents of Copons, Tortellà, Calaf and Santpedor specialised in transport. And we could continue thus with the production hosiery and knit fabrics also in the Maresme, hats in La Garrotxa, leather in Igualada, iron in the ironworks in the Pyrenees, liquor, the naval industry and so on. They were all organised around nuclei where natural resources, access to raw materials or connections with the market justified their location, yet their dynamism was due to the human capital, the productive history of the zone and the drop in costs that came from sharing technology

and knowledge. The sum of these enclaves or industrial districts, which were often connected with active foreign trade and articulated regionally, was a living, dynamic body that took advantage of the opportunities, was able to bounce back in after slumps, could adopt technological improvements with extreme ease and could change products if necessary.⁶⁰

In order to grasp the evolution towards industrialisation in the 19th century, it is extremely important to analyse how these 18th century enclaves or districts evolved and how they responded to the changes that kept coming. The wool or silk textile districts found themselves pressured by the expansion of a new fibre, cotton, and at the same time by the incorporation of new technologies that needed more fixed capital and new sources of energy. This process of transformation would continue, which kept the dynamism of each district constantly on edge in the 19th century.

Cotton was a new opportunity. While in the 18th century it was merely the characteristic fibre of the industrial district in the city of Barcelona, where the majority of calico factories were located, other enclaves gradually added it and turned it into their main product, very swiftly appropriating the new technologies such as the spinning jenny, continuous spinning machines and the mule jenny.⁶¹ In fact, all they did was what they had always done: if cotton was an opportunity, the human network we have described throughout this article was ready to seize on it, just as much of Catalonia did.⁶²

Textile factories are the most emblematic feature of economic change, but not the only one. This web of artisans, medium-sized farmers from villages and country estates who seized upon all kinds of productive opportunities in the 18th century went on to enter the 19th century as part of a "middle" class that sent their children to study the new liberal professions, placed them in factories as foremen, stewards or managers, and instigated the transformation of many other economic opportunities. They form a little-known social group, yet the configuration of modern Catalonia has a great deal to do with their social and political initiatives, and they were clearly a continuation of the productive experiences from the 18th century.

NOTES AND REFERENCES

- [1] W. W. Rostow. *Las etapas del crecimiento económico*. Fondo de Cultura Económica, Mexico 1973.
- [2] In this vein, important works include P. HUDSON. *The Industrial Revolution*. London 1992; P. E. HUDSON. *Regions and Industries: A Perspective on the Industrial Revolution in Britain*. Cambridge, 1990; J. HOPBIT. "Counting the industrial revolution". *Economic History Review*, no. 43 (1990), pp. 173-193; R. V. JACKSON. "Government expenditure and British economic growth in the eighteenth century: Some problems of measurement". *Economic History Review*, no. 43 (1990), pp. 217-235; M.

Figure 6. Spinning Jenny-style loom. Museu de la Ciència i de la Tècnica de Catalunya, Terrassa.

BERG and P. HUDSON. "Rehabilitating the industrial revolution". *Economic History Review*, no. 45 (1992), pp. 24-50; M. BERG. "What difference did women's work make to the Industrial Revolution?". *History Workshop Journal*, no. 35 (1993), pp. 22-44; R. V. JACKSON. "Rates of industrial growth during the industrial revolution". *Economic History Review*, no. 45 (1992), pp. 1-23; M. BERG and P. HUDSON. "Growth and Change: a comment on the Crafts-Harley view of the industrial revolution". *Economic History Review*, no. 47 (1994), pp. 147-149.

- [3] M. DOBB. *Estudios sobre el desarrollo del capitalismo*. Siglo XXI, Madrid 1976.
- [4] See H. SEE. "Remarques sur le caractère de l'industrie rurale en France et les causes de son extension au XVIII siècle". *Revue Historique*, no. CXLII (1923), pp. 47-53; Z. W. SNELLER. "La naissance de l'industrie rurale dans le Pays Bas aux XVIII et XVIII siècles". *Annales*, no. I (1929), pp. 193-202; S. WILFRED. "Industry and the countryside". *Town Planning Review*, no. XXV (1954-1955), pp. 207-215; H. KELLENBENZ. "Industries rurales en Occident. De la fin du Moyen Âge au XVIII siècle". *Annales*, no. XVIII (1963), pp. 833-882; M. KULCZYKOWKI. "En Po-

logne au XVIII siècle. Industrie paysanne et formation du marché national". *Annales*, no. 1 (1969), pp. 61-69; R. BRAUN. "El impacto del trabajo a domicilio en una población campesina". In: *Estudios sobre el nacimiento y desarrollo del capitalismo*. Ayuso, Madrid 1971, pp. 73-86; E. L. JONES. "Los orígenes agrícolas de la industria". In: *Agricultura y desarrollo del capitalismo*. Comunicación, Madrid 1974, pp. 303-341.

- [5] F. MENDELS. "Protoindustrialization: The first phase of the industrialization process". *The Journal of Economy*, no. XXXII (1972), pp. 241-261.
- [6] H. MEDICK. "The proto-industrial family economy: The structural function of household and family during the transition from peasant society to industrial capitalism". *Social History*, no. 1 (1976), pp. 291-315.
- [7] F. MENDELS. "Des industries rurales à la protoindustrialisation: histoire d'un change de perspective". *Annales*, no. 5 (1984), pp. 977-1008.
- [8] M. BERG et al. *Manufacture in Town and Country before the Factory*. Cambridge 1983; S. CIRIACOMO. "Protoindustria, lavoro a domicilio e sviluppo economico nelle campagne venete in Europa Moderna". *Quaderni Storici*,

- no. 52 (1983), pp. 57-80; L. A. CLARKSON. *Proto-industrialization: The First Phase of Industrialisation?* Macmillan, London 1985; D. C. COLEMAN. "Proto-industrialization: a concept too many". *The Economic History Review*, no. XXXVI (1983), pp. 435-448; A. DEWERPE. *L'industrie aux champs. Essai sur la proto-industrialisation en Italie du nord (1800-1880)*. Paris, 1985; P. DEYON. "Fecondité et limites du modèle protoindustriel: premier bilan". *Annales*, no. 39 (1984), pp. 868-881; G. L. GULLICKSON. "Proto-industrialization, demographic behaviour and the sexual division of labor in Auffray, France 1750-1850". *Peasant Studies*, no. 9 (1982), pp. 105-118; G. L. GULLICKSON. *Spinners and Weavers of Auffray. Rural Industry and the Sexual Division of Labor in a French Village (1750-1850)*. Cambridge 1986; G. L. GULLICKSON. "Agriculture and cottage industry: redefining causes of protoindustrialization". *The Journal of Economic History*, no. XLIII (1983), pp. 831-850; M. P. GUTMANN. "Protoindustrialization and marriage ages in eastern Belgium". *Annales de Demographie Historique* (1987); M. P. GUTMANN and R. LEBOUTTE. "Rethinking proto-industrialization and the family". *Journal of Interdisciplinary History*, no. XIV (1984), pp. 587-607; S. P. S. HO. "Protoindustrialisation, profabriques et desindustrialisation: une analyse économique". *Annales*, no. 5 (1984), pp. 882-895; R. HOUSTON and K. SNELL. "Proto-industrialization? Cottage industry, social change and industrial revolution". *The Historical Journal*, no. 27 (1984), pp. 473-492; R. A. HOUSTON. "Marriage formation and domestic industry: Occupational endogamy in Kilmarnock, Ayrshire 1697-1764". *Journal of Family History*, no. 8 (1983), pp. 215-229; P. JEANNIN. "Il concepto de protoindustrializzazione e la sua utilizzazione per la storia dell'industria in Europa della fine del Medioevo". *Quaderni Storici*, no. 64 (1987), pp. 275-286; C. KEYDER. "Protoindustrializzazione e aree periferiche". *Quaderni Storici*, no. 52 (1983), pp. 105-118; A. KLIMA. "Domestic industry, manufactory and early industrialization in Bohemia". *The Journal of European Economic History*, no. 18 (1989), pp. 509-528; P. KRIEDTE *et al.* *Industrialización antes de la industrialización*. Crítica, Barcelona 1986; P. KRIEDTE. "La ciudad en el proceso de protoindustrialización europea". *Manuscrits*, no. 4/5 (1987), pp. 171-208; MENDELS. "Des industries rurales...", *op. cit.*; MENDELS. "Protoindustrialization: the first phase...", *op. cit.*; F. MENDELS. "Niveau des salaires et âge au mariage en Flandre XVII-XVIII siècles". *Annales*, no. 39 (1984), pp. 939-956; C. PONI. "Proto-industrializzazione: un commento". *Quaderni Storici*, no. XVII (1982), pp. 1103-1111; C. TILLY. "Flows of capital and forms of industry in Europe (1500-1950)". *Theory and Society*, no. 12 (1983), pp. 123-142.
- [9] HOUSTON and SNELL. "Proto-industrialization? Cottage industry...", *op. cit.*
- [10] This phenomenon was found in the urban world. See the example of silk manufacturing in Bologna in C. PONI. "Misura contra misura: come il filo di seta divenne sottile e rotondo". *Quaderni Storici*, no. 47 (1981), pp. 385-422, or the manufacture of small metal objects in Birmingham in M. BERG. *La era de las manufacturas 1700-1820. Una nueva historia de la revolución industrial británica*. Crítica, Barcelona 1987, or the shift from the *Kaufsystem* (independent rural producers) to industrialisation without going through the *Verlag system* or proto-industrialisation, as happened with the wool industry in West Riding; P. HUDSON. *The Genesis of Industrial Capital: A Study of the West Riding Wool Textile Industry, 1750-1850*. Cambridge 1986.
- [11] HOUSTON and SNELL. "Proto-industrialization? Cottage industry...", *op. cit.*
- [12] R. ARACIL and M. GARCIA BONAFÉ. "La protoindustrialització: un nou concepte en la història econòmica". *L'Avenç*, no. 32 (November 1980), pp. 64-69. In the study published in 1983, R. ARACIL. "Indústria rural i protoindústria. Aspectes generals i bibliografia". *Estudis d'Història del País Valencià*, no. 4 (1983), pp. 258-279, there is a bibliography of the earliest studies on the subject.
- [13] Actually, the RHE article was the outcome of a paper delivered at a congress on economic history held in 1981. See J. TORRAS ELIAS. "Especialización agrícola e industria rural en Cataluña en el siglo XVIII". *Revista de Historia Económica*, no. II (1984), pp. 113-128.
- [14] J. M. MUÑOZ LLORET. "La contribució de la indústria rural a la industrialització moderna i les discussions a l'entorn de la proto-industrialització: el cas de Sabadell i Terrassa al segle XVIII". In: *I Congrés d'Història Moderna de Catalunya*. Department of Modern History at the University of Barcelona, Barcelona 1984, pp. 399-409.
- [15] A. MUSET PONS. "Protoindustria e industria dispersa en la Cataluña del siglo XVIII. La pañería de Esparraguera y Olesa de Montserrat". *Revista de Historia Económica*, no. VII (1989), pp. 45-68.
- [16] It has recently been used by Julie Marfany to study the case of Igualada: J. MARFANY. "Is it still helpful to talk about protoindustrialization? Some suggestions from a Catalan case study". *The Economic History Review*, no. 63 (2010), pp. 942-973. The author defends the use of this concept for explaining the process of industrialisation in Catalonia.
- [17] R. GRAU and M. LÓPEZ. "Empresari i capitalista a la manufactura catalana del segle XVIII. Introducció a l'estudi de les fàbriques d'indianes". *Recerques*, no. 4 (1974), pp. 19-57.
- [18] This thesis is defended in the studies from the 1970s, albeit with nuances: J. FONTANA. *Cambio económico y actitudes políticas en la España del siglo XIX*. Ariel, Barcelona 1973; J. FONTANA. "Comercio colonial e industrialización: una reflexión sobre los orígenes de la industria moderna en Cataluña". In: J. NADAL and G. TORTELLA (ed.). *Agricultura, comercio colonial y crecimiento económico en la España contemporánea*. Ariel, Barcelona 1974, pp. 358-365; A. GARCÍA BAQUERO. "La industria algodonera catalana y el libre comercio. Otra reconsideración". *Manuscrits*, no. 9 (1991), pp. 13-40; M. IZARD. *Industrialización y obrerismo: las Tres Clases de Vapor*.

- Ariel, Barcelona 1973; C. MARTÍNEZ SHAW. *Cataluña en la carrera de Indias*. Crítica, Barcelona 1981; C. MARTÍNEZ SHAW. "La Catalunya del siglo XVIII bajo el signo de la expansion". In: R. E. FERNÁNDEZ. *España en el siglo XVII-II*. Crítica, Barcelona 1985, pp. 55-131.
- [19] J. NADAL. "Sobre l'entitat de la indianeria barcelonina del set-cents". *Recerques*, no. 24 (1991), pp. 181-188; A. SÁNCHEZ SUÁREZ. "La indianería catalana: ¿mito o realidad?" *Revista de Historia Industrial*, no. 1 (1992), pp. 213-232.
- [20] The studies by J. K. Thomson have reconsidered the relationships between calico factories and the subsequent expansion of cotton. See J. K. J. THOMSON. "Explaining the 'take off' of the Catalan cotton industry". *Economic History Review*, no. LVIII (2005), pp. 701-735.
- [21] J. M. DELGADO RIBAS. "Mercado interno versus mercado colonial en la primera industrialización española". *Revista de Historia Económica*, no. XIII (1995), pp. 11-34.
- [22] L. FERRER ALÒS and A. SEGURA MAS. "Organització agrària a la Catalunya del set-cents". *Pedralbes*, no. 8 (1988), pp. 511-534.
- [23] JUNTA DE COMERÇ DE BARCELONA. *Discurso sobre la agricultura, comercio e industria del Principado de Cataluña (1780)*. Altafulla and Diputació de Barcelona, Barcelona 1997; F. DE ZAMORA. *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. Curial, Barcelona 1973.
- [24] ZAMORA. *Diario de los viajes...*
- [25] P. MESTRE BOIX. *La fira ramadera de l'Hostal del Vilar. Sant Agustí de Lluçanès*. Cossetània, Sant Agustí de Lluçanès, 1999.
- [26] X. TORRES, "Manufactura urbana i indústria rural", in various authors, *Crisi institucional i canvi social. Segles XVI-XVII. Història. Política, societat i cultura dels Països Catalans*, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1997, pp. 106-124; Josep M. BENAUL. "Davallada i transformació de les indústries tradicionals". In: *Història. Política, societat i cultura dels Països Catalans*. Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1997, pp. 142-159; J. TORRAS ELIAS. "Especialización agrícola...", *op. cit.*, pp. 113-128; J. TORRAS ELIAS. "Gremis i indústria rural a la Catalunya moderna". In: *Doctor Jordi Nadal. La industrialització i el desenvolupament econòmic d'Espanya*. University of Barcelona, Barcelona 1999, pp. 925-936.
- [27] This is the description of the situation of Centelles: "The manufacturers in this village have weavers from San Feliu de Codinas work for them; for their efforts every year one thousand pounds enter San Feliu from this village. They also have all the women in Seva, Tona, Aygyafreda, Auló, Monistrol de Calders, Estany and Figueró and almost all the houses of neighbouring farmers within a one and a half hour radius spin for them"; ZAMORA. *Diario de los viajes...*
- [28] Josep M. TORRAS RIBÉ. *Curtidores y tenerías en Cataluña: organización de un oficio preindustrial, siglos XIV-XIX*. Colomer Munmany, Vic 1991.
- [29] *El món de la seda i Catalunya*. Textile Museum of Terrassa and Provincial Council of Barcelona, Barcelona 1991; L. FERRER ALÒS. "La indústria de la seda a Manresa". In: *El món de la seda...*, pp. 199-211.
- [30] E. GRAELLS. *La indústria dels claus a Ripoll. Contribució a l'estudi de la farga catalana*. Salvador Vives Casajuana Foundation, Barcelona 1971; J. MALUQUER DE MOTES. "La producción de hierro en la farga catalane". *Revista de Historia Económica*, no. 3 (1984), pp. 83-96; P. MOLERA SOLÀ. *La farga*. Dopesa, Barcelona 1980; J. SIMON. *La farga catalana*. Societat Catalana de Tecnologia, Barcelona 1992.
- [31] ZAMORA. *Diario de los viajes...*
- [32] M. PUIG REIXACH. *Les primeres companyies per a la fabricació de gènere de punt a Olot (1774-1780)*. Papers of the Arxiu Casula, Olot 1988; E. LLUCH. "La revolució industrial a la Garrotxa (1777-1822)". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, no. 25 (1981), pp. 193-230.
- [33] M. GUTIÉRREZ. "Trabajo y materias primas en una manufactura preindustrial: el papel". *Revista de Historia Industrial*, no. 4 (1993), pp. 147-158; M. GUTIÉRREZ POCH. *Full a full. La indústria paperera de l'Anoia (1700-1998): continuïtat i modernitat*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1999.
- [34] A. SEGARRA BLASCO. *Aiguardent i mercat a la Catalunya del segle XVIII*. Eumo, Vic 1994; J. TORRAS ELIAS. "Aguardiente y crisis rural. Sobre la coyuntura vitícola (1793-1832)". *Investigaciones Económicas*, no. 1 (1976), pp. 45-67.
- [35] L. FERRER ALÒS. "La fabricació d'aiguardent a Manresa a la primera meitat del segle XVIII". *Miscel·lània d'Estudis Bagencs*, no. 1 (1981), pp. 107-128.
- [36] ZAMORA. *Diario de los viajes...*; JUNTA DE COMERÇ DE BARCELONA. *Discurso sobre la agricultura...*
- [37] ZAMORA. *Diario de los viajes...*
- [38] J. M. DELGADO RIBAS. "La construcció i la indústria navals a Catalunya (1750-1820)". *Recerques*, no. 13 (1983), pp. 45-64.
- [39] L. SOLÉ PERICH. "Producció de gel a les economies pageses. El pou de glaç de Vilanna". *Estudis d'Història Agrària*, no. 19 (2006), pp. 49-68; A. PLADEVALL. *Castellterçol, història de la vila i el seu terme*. Castellterçol Town Hall, Castellterçol 1991.
- [40] J. M. DELGADO. "'El algodón engaña'. Algunas reflexiones en torno al papel de la demanda americana en el desarrollo de la indianería catalana". *Manuscrits*, no. 11 (1993), pp. 61-84; SÁNCHEZ SUÁREZ. "La indianería catalana...", *op. cit.*, pp. 213-232; J. THOMSON. *La indústria d'indianes a la Barcelona del segle XVIII*. L'Avenç and Societat Catalana d'Estudis Històrics, Barcelona 1990; J. THOMSON. *Els orígens de la industrialització a Catalunya. El cotó a Barcelona (1728-1832)*. Edicions 62, Barcelona 1994.
- [41] R. ROS MASSANA and J. ALVARADO COSTA. "Treball i pluriactivitat al sector surer català, c. 1750-1920". *Estudis d'Història Agrària*, no. 19 (2006), pp. 105-142.
- [42] J. AMADES. *Costumari català*. Salvat i Edicions 62, Barcelona 1982.
- [43] A. MUSET PONS. *Catalunya i el mercat espanyol al segle XVIII. Els traginers i els negociants de Calafi i Copons*. Publi-

- cacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1997; L. FERRER ALÒS, A. SEGURA MAS and M. T. PÉREZ PICAZO. *Els catalans a Espanya (1760-1914)*. Afers, Barcelona 1996.
- [44] Jaume TORRAS ELIAS, "La penetració comercial catalana a l'Espanya interior en el segle XVIII. Una proposta d'explicació". In: *Els catalans a Espanya (1760-1914)*, Barcelona, University of Barcelona 1996.
- [45] ZAMORA. *Diario de los viajes...*
- [46] C. YAÑEZ. *Sortir de casa per anar a casa. Comerç, navegació i estratègies familiars en l'emigració de Sant Feliu de Guíxols a Amèrica, en el segle XIX*. Sant Feliu de Guíxols Town Hall, Sant Feliu de Guíxols 1992.
- [47] G. FELIU. "El negocio de los arrendamientos de rentas señoriales: examen de un libro de cuentas". *Revista de Historia Económica*, no. III (1985), pp. 31-54; J. SANTESMASES OLLÉ. *Els arrendaments municipals del segle XVIII a Vila-rodona. Testaments de Vila-rodona segles XVII-XIX*. Institut d'Estudis Vallencs, Valls 1995; A. SEGURA. "L'arrendament de drets senyorials, la conflictivitat social entorn de les institucions senyorials i la propietat de la terra a Catalunya". In: *Orígens del món català contemporani*. Fundació Caixa de Pensions, Barcelona 1986, pp. 13-56; A. SOLA PARERA. "L'arrendament dels drets senyorials i la formació de la burgesia catalana de mitjan segle XIX". In: *Josep Fontana. Història i projecte social. Reconeixement a una trajectòria*. Crítica, Barcelona 2004, pp. 893-906; P. VILAR. *Catalunya dins l'Espanya moderna. Recerques sobre els fonaments econòmics de les estructures nacionals*. Edicions 62, Barcelona 1964-1968.
- [48] Lately, thanks to the massive use of parish records, we have been able to gain further insight that this growth was more modest than previous thought: L. FERRER ALÒS. "Una revisió del creixement demogràfic de Catalunya en el segle XVIII a partir de sèries parroquials". *Estudis d'Història Agrària*, no. 20 (2007), op. 17-68.
- [49] P. VILAR. "La Catalunya Industrial: reflexions sobre una arrencada i un destí". *Recerques*, no. 3 (1974), pp. 7-22.
- [50] A grape planting contract that lasted the life of the plantation with the payment of levies and harvests. This was a temporary alienation.
- [51] A. GARCIA ESPUCHE. *Un siglo decisivo. Barcelona y Catalunya (1550-1640)*. Alianza, Barcelona 1998.
- [52] I. LOBATO FRANCO. "Sociedades barcelonesas de manufacturas en la segunda mitad del siglo XVII". *Revista de Historia Industrial* (1994), pp. 119-132.
- [53] L. FERRER ALÒS. *Hereus, pubilles i cabalers. El sistema d'hereu a Catalunya*. Afers, Catarroja 2007.
- [54] L. FERRER ALÒS. "Notas sobre reemplazo social en Cataluña. De artesanos a rentistas y vuelta a empezar (siglos XVII-XIX)". In: F. CHACÓN *et al.* *Familias y poderes. Actas del VII Congreso Internacional de la ADEH*. University of Granada, Granada 2006, pp. 323-346.
- [55] Stratum or wing of professionals with degrees.
- [56] A trade devoted to the art of wool, from cleaning to combing and trimming.
- [57] J. L. MAYAUD. "La pluriactivité: un impératif ou un style de vie?". In: *La pluriactivité dans les familles agricoles*. Association des Ruralistes Français, Paris 1984; F. CAZZOLA. "La pluriattività nelle campagne italiane: alcuni problemi interpretative". *Bolletino Bibliografico del Centro Studi per la Storia*, no. 38 (1987), pp. 877-913; G. GARRIER and R. E. HUBSCHER. *Entre faucilles et marteaux. Pluriactivités et stratégies paysannes*. Presses Universitaires de Lyon, Lyon 1988; L. FONTAINE. "Family cycles, peddling and society in upper Alpine valleys in the eighteenth century". In: S. E. WOOLF. *Domestic Strategies: Work and Family in France and Italy, 1600-1800*. Cambridge University Press, Cambridge 1991, pp. 43-68; J. R. MACNEILL. *The Mountains of the Mediterranean World. An Environmental History*. Cambridge University Press, Cambridge 1992.
- [58] L. FERRER ALÒS. *Sociologia de la industrialització. De la seda al cotó a la Catalunya Central (segles XVIII-XIX)*. Fundació Noguera, Barcelona 2011.
- [59] By bishopric, we know that Manresa produced almost 100% of the *vintidosenes* cleaning rags, *dotzenes* cleaning rags, *vorettes desenes*, *vuitens* coarse ribbed woollen cloth, *cordellats setens*, *vintiquatrenes* serge and *setzenes* serge (IMHB, JC no. 81, pp. 232-233). See the studies by J. M. BENAUL, "Cambio tecnológico y estructura industrial. Los inicios del sistema de fábrica en la industria pañera catalana, 1815-1835". *Revista de Historia Económica*, no. XIII (1995), pp. 199-227.
- [60] The concepts of industrial district and *milieux innovateur* are very useful for understanding the synergies generated among all the activities in a given region which help to reproduce it and make it grow. P. D'AYDALOT. *Milieux innovateurs en Europe*. GREMI, Paris 1986; D. MAILLAT and J. C. PERRIN (ed.). *Reseaux d'innovation et milieux innovateurs: un pari pour le développement régional*. Édition économique et sociale, Neuchâtel 1992; J. MALUQUER DE MOTES. "El desenvolupament regional i la teoria dels *milieux innovateurs*: innovació tecnològica i espionatge industrial a Catalunya". In: *Doctor Jordi Nadal. La industrialització i el desenvolupament econòmic d'Espanya*. University of Barcelona, Barcelona 1999, pp. 1080-1100; J. TRULLÉN. "Caracterización de los distritos industriales". *Economía Industrial*, no. 273 (1990), pp. 151-163. Somehow, small specialised enclaves appeared in the 18th century, which remained operating and reproduced thanks to the synergies generated in the entire productive system. We have used these concepts in this sense.
- [61] L. FERRER ALÒS. "Bergadanas, continuas y mules. Tres geografías de la hilatura del algodón en Catalunya (1790-1830)". *Revista de Historia Económica*, no. XXII (2004), pp. 337-386.
- [62] How cotton shifted from the calico factories of Barcelona to the rest of the country is explained in THOMSON. *Explaining...*

BIOGRAPHICAL NOTE

Llorenç Ferrer was born in Navarcles (Bages) in 1957. He earned his PhD in Contemporary History from the University of Barcelona and is currently a Full Professor at this university. His fields of research and study have revolved around agrarian history, family systems and industrialisation. His numerous articles and studies published include *Pagesos, rabassaires i industrials a la Catalunya Central (segles XVIII i XIX)* (1987), *Família i canvi social a la Catalunya Contemporània* (1994), *Masies i cases senyorials al Bages* (1996), *La vinya al Bages. Mil anys d'elaboració de vi* (1998), *Genealogia, família i patrimoni: els Heras d'Adri* (2001), *Masies de Catalunya* (2003), *Hereus, pubilles i cabalers. El sistema d'hereu a Catalunya* (2007), *La Catalunya rural, abans i ara* (2009) and *Sociologia de la industrialització. De la seda al cotó a la Catalunya Central* (2011). He has contributed to the journals *Recerques*, *Estudis d'Història Agrària*, *L'Avenç*, *Revista de Demografia Històrica*, *Quaderni Storici*, *Journal of Family History* and *The History of the Family*, among others, and has participated in many national and international conferences.

Guimerà in Europe and America

Enric Gallén*

Universitat Pompeu Fabra

Received 20 June 2011 · Accepted 20 July 2011

ABSTRACT

The Spanish translations of some of Guimerà's works and their determined dissemination by María Guerrero's company in Spain and South America served as the point of departure for translations and performances in other languages and for the opera and film adaptations made in Europe and America over the course of the past century. In the first decade of the 21st century, *Terra baixa* (Lowlands) still remains the top referent in the dissemination and the international presence of Àngel Guimerà's theatre.

KEYWORDS: Àngel Guimerà, Catalan literature, Catalan theatre, translation, *Terra baixa*

INTRODUCTION

Àngel Guimerà¹ started his career as a writer within the romantic tradition who cultivated both narrative poems with a civil and political bent and the exaltation of a distant past with patriotic leanings as the more lyrical and evocative facet of his oeuvre, focusing on childhood, youthful sentiments and the mother's death.² The expressively artistic and dramatic nature of his lyric production was one of the reasons for his immediate and almost exclusive relationship with the theatre until the end of his life. Within the context of the gradual development of certain pioneering propositions in contemporary theatre, Guimerà dedicated his early output to romantic drama written in verse, with titles like *Gala Plàcidia* (Galla Plàcidia, 1879), *Mar i cel* (Heaven and Sea, 1885) and *Rei i monjo* (King and Priest, 1888). From the very start, with due acknowledgement of Shakespeare, Victor Hugo and particularly Schiller, this playwright was capable of offering his own unquestionably unique theatre³ based on the internal struggles of characters who obsessively and even pathologically handle the discovery of their hidden identity with denial. In other words, they face up to an intimate reality which violently and dramatically clashes with a social reality laden with tensions, which sometimes leads the main characters in his plays to a process of self-destruction.

Guimerà's literary journey throughout the 1890s was primarily characterised by the need and desire to write

drama in prose with a realistic feel, mainly based on contemporary reality and with an identifiable social background. He used this personal effort to frame and mask an entire series of reflections on the complexity of relationships, feelings and human passions which were anything but idealised. In fact, this is the most personal stage in the creation and consolidation of Guimerà's texts, those that revolve fundamentally around amorous desire and possession, such as *En Pólvora* (1893), *Maria Rosa* (1894), *Terra baixa* (Lowlands, 1896), *La festa del blat* (The Wheat Festival, 1896) and *La filla del mar* (The Daughter of the Sea, 1900).

Working in the midst of Modernism, its development also dovetailed with the gradual dissemination of Guimerà's plays outside of Catalonia, beginning with Madrid, Buenos Aires and other cities in South America thanks to their propagation by the theatre company of María Guerrero and Fernando Díaz de Mendoza⁴ and continuing with the European reception of the corresponding theatre and opera versions of *Terra baixa*.

In the early years of the new century, driven by the desire not to fossilise in the literary sense and pressured by María Guerrero, who was encouraging him to expand his horizons, the playwright temporarily chose a realistic, bourgeois and cosmopolitan model of theatre whose referents might have been the oeuvre of Giuseppe Giacosa and Marco Praga, with titles like *Arran de terra* (At Ground Level, 1902), *La pecadora* (The Sinner, 1902) and *La Miralta* (1905). However, the experience did not work out entirely well, and Guimerà returned to his pathway from the 1890s with texts like *Sol, solet...* (Sun, Little Sun, 1905) and *L'aranya* (The Spider, 1906), which constitute the most personal strain of his theatre, "among peasant folk" as María Guerrero noted.⁵ It is a model of action

* **Contact address:** Enric Gallén. Department of Translation and Language Studies. Universitat Pompeu Fabra. Roc Boronat, 138. Barcelona. Tel. +34 935 422 160. E-mail: enric.gallen@upf.edu

Figure 1. Monument to Àngel Guimerà, a plaster sculpture from 1909 by Josep Cardona i Furró (1878-1923) which was replicated in bronze by Josep M. Codina in 1983. The figure of Guimerà is closely associated with the neighbourhood where he lived the last years of his life.

theatre that takes place in humble, often rural, settings. There, Guimerà felt free and succeeded in expanding his more genuine concerns when defending divorce and free love in *L'Eloi* (Eloi, 1906) or the responsible fatherhood embodied by the main character in *Sol, solet...* Without a solution for carrying on, Guimerà did not give up a romantic conception of the world experienced with tension and drama by exceptional characters that are devastated by passion and experience the characteristics of brutal love. These characters, who have emerged from an upheaval-ridden social reality, virtually never manage to channel an authentically radical attitude of rebellion and agitation as do other characters in European naturalistic theatre as portrayed by Hauptmann, Ibsen and Strindberg, just to name a few.

From 1907, when he was proposed as a Nobel Prize candidate for the first time by Barcelona's Reial Acadèmia de Bones Lletres, until shortly before his death in 1923,⁶ Guimerà had trouble reorienting and designing a new and unique voice of his own as a playwright. Among other initiatives, he contributed to Espectacles Audicions Graner with a piece, *La Santa Espina* (The Holy Thorn, 1907), which was set to music by Enric Morera.⁷ In this context, a group of writers from previous generations undertook a concerted defence of his personality and poetic theatre, not to mention the national tribute to him held on the 23rd of May 1909.⁸

In his final stages, Guimerà tried to provide samples of his creative versatility, which was closely tied to his desire

to be present on the Catalan scene. He aired his *Indíbil i Mandoni* (Indibil and Mandoni, 1917), the tragedy of the origins of a fossilised hair; *Joan Dalla* (1921), a historical play with political intentions; and a couple of contemporary plays, *Jesús que torna* (Jesus Returns, 1917) and *Alta banca* (High Bank, 1921). His *Per dret diví* (By Divine Right, 1926), which his friend the writer Lluís Via readied, premiered posthumously. His death prompted a vast, heartfelt homage from all sectors of Catalan society, precisely when some of his plays – unquestionably *Terra baixa* – had already spread beyond the borders of our culture and enjoyed an international presence.

GUIMERÀ AND THE SPANISH THEATRE

In the web of relations between Guimerà and the Spanish theatre, there are four early factors that help us to grasp the reasons and consequences of their later development. The first is the role of interlocutor that Josep Yxart took on as a critic, connoisseur and friend of a number of highly representative Spanish writers with whom Guimerà also established contact.⁹ The second is the positive and fruitful repercussions of Guimerà's first premiere in Madrid, of *Mar y cielo* (20-11-1891), put on by Ricardo Calvo and the company of the Teatro Español.¹⁰ The third is the attitude taken by María Guerrero, an ambitious young actress determined to revamp the Spanish theatre scene with the support of authors who were heavily influenced by the spirit of the revolution of September 1868. And the fourth is the inestimable role of José Echegaray as a mediator and Spanish translator of some of Guimerà's most important plays.¹¹

Indeed, the staging of *Mar y cielo* drew the attention not only of critics and audiences in Madrid but also of some Spanish writers, most notably the vociferous and unconditional support of Josep Yxart via the *La Vanguardia* newspaper. This Tarragona-born critic's assessments came at a very delicate time in the development of Spanish and Catalan theatre, one year before Emilio Mario's company premiered the theatre adaptation of Galdós' *Realidad* (Reality, 1892):

“Apparently, the success of Guimerà's tragedy *Mar y cel* in Madrid has not been solely a theatre event, albeit an extraordinary one without greater meaning than all ovations for inspired playwrights. No, it has been something more than that. As can be inferred from the fervent praise in the Madrid press, Guimerà's play surprised everyone as the unexpectedly vivid and complete revelation of a kind of drama that can in no way be called new, but whose memory had been lost perhaps since Tamayo retired from the theatre. Such vivid characters, so muscular and strong, such human passions and such a high poetic mettle at the same time, the fire of that inspiration intensely and invisibly burning the soul of the characters, the simplicity of the ac-

tion, the sober, concise, manly dialogue have reminded Madrid audiences that tragedy is still possible, that the theatre of *recherché* effects is possible, and that the highest and most moving poetry, without glittering lyricism, is still possible. This is what ensured the success of the Catalan tragedy (read between the lines) after the fluctuations and exhaustion produced by the false grandiosity of some and the anaemic vulgarity of others.¹²

It should also be noted that the translation of *Mar i cel* was by Enrique Gaspar,¹³ the author of *Las personas decentes* (Decent People, 1890), the play which heralded the introduction of bourgeois drama in prose into Spanish theatre in a context that was no longer the same as that of the literary generation of “Dumas or Sardou, nor even the next generation of Zola, Becque and the fixer Busnach, but a more advanced cohort whose gods were Ibsen, Björnson and Strindberg and who applaud Maeterlinck’s endeavours.”¹⁴

The fact that Gaspar was the crucial name in the updating of Spanish theatre in the early 1890s, among other factors, supports the expectation that was aroused when Mario’s company,¹⁵ with María Guerrero as the leading actress, premiered *Huelga de hijos* (The Rebellion of the Young, 28-7-1893) at Barcelona’s Teatre Novetats two weeks after the premier of Galdós’ *La loca de la casa* (The Madwoman of the House, 6-7-1893).¹⁶

The crux of the matter is that between 1890 and 1893, there began to be an irreversible revamping of Spanish theatre which more tentatively corresponded to the revamping of Catalan theatre in an atmosphere in which Guimerà encountered difficulties putting on his productions. Hence the personal acquaintance between Àngel Guimerà and María Guerrero in July of 1892,¹⁷ when they had both shown signs of modernising their respective fields – the former by performing texts written by “revamped” Echegaray, Galdós¹⁸ and Feliu i Codina, and the other by writing the first costumbrist pieces in prose: *La Baldirona* (1890) and *La sala d’espera* (The Waiting Room, 1892) — was providential for both, at least until the first decade of the new century. During this extensive period of time, Guimerà premiered a total of 21 texts. Seven of the nine plays performed by María Guerrero in Spanish premiered before the originals in Catalan *Terra baixa* / *Tierra baja*; *Mossèn Janot* / *El Padre Juanico* (Father Juanico); *La filla del mar* / *La hija del mar* (in Buenos Aires); *Andrònica*; *La Miralta*; *L’aranya* / *La araña*; *L’ànima morta* / *El alma muerta* (The Dead Soul, in Montevideo). Much to María Guerrero’s dismay, *Maria Rosa* premiered on the same day (24-11-1894) in Barcelona and Madrid, and *La pecadora* premiered on the 11th of March 1902 in Barcelona and on the 3rd of February 1903 in Mexico. There may be at least one explanation for fact that the seven plays premiered in their Spanish version before their Catalan: Guimerà wrote them expressly for a pair of actors who

spent a great deal of time offering him all sorts of recommendations and instructions.

What happened to the other Guimerà texts from those years which were not put on by Fernando Díaz de Mendoza and María Guerrero? What were the reasons or circumstances why *La festa del blat* was not staged in Madrid, for example? Apparently Guimerà liked *La festa del blat*¹⁹ better than *Terra baixa*. Both were written virtually in parallel, but he was concerned that the plot twists of the former would not be accepted by Madrid’s audiences. Even though Echegaray, the play’s translator,²⁰ had liked it, the fact is that Mendoza-Guerrero felt more trapped by the conflict in *Terra baixa*²¹ than by the problem of the anarchist in *La festa del blat*. However, Guimerà’s fears were stronger²² and he decided to premiere *La festa del blat* (24-4-1896) only in Barcelona (two months before the attack on the Corpus Christi procession on Canvis Nous Street on the 7th of June). He did it after deeming that “*Tierra baja* does not run as much danger and is more likely to be accepted in Madrid” and that “*it would be a pity* (both you and I say this) if I *condemned myself to oblivion* in Madrid and Barcelona for one year with two plays on the playlist.”²³

A year after the *La festa del blat* affair, Guimerà once again showed signs of his insecurity and concern about displeasing or looking bad in front of his Madrid friends. The dissemination of *Missatge a S. M. Jordi I, rei dels hel·lens* (Message to His Majesty King George I, King of the Hellenes, 7-3-1897)²⁴ led to the closure of Catalanist publications and centres, which in turn led to street demonstrations in which the participants wore the *barretina*, the traditional Catalan cap. One sector in Madrid’s press reported on the issue of “regionalism” and directly attacked Guimerà, who was labelled a “neo-Greek” and accused of heading both *Missatge* and the *barretina* demonstration.²⁵ Most likely consternated by the journalistic and societal repercussions, Guimerà wrote a letter to Echegaray (which I have been unable to locate); in his response, the Spanish playwright tried to calm Guimerà and advised him to issue a public rectification, if he deemed that wise, on a series of specific points:

“1 That you have not owned the newspaper *La Renaixensa* for some time.

2 That you are not the editor-in-chief of this newspaper.

3 That you have not written anything for it in so many years but occasional article on theatres.

4 That when the newspaper was suspended you were not at its helm nor do you even know who is.

5 That you did not sign the message to the King of Greece.

6 That for a long time you have not signed any document referring to the issue of political regionalism.

7 That your daughters did not sport the *barretina* on the Rambla, among other reasons because you have no

daughters (I am not too sure about this; you should know).

8 That nor did you attend the demonstration wearing either a *barretina* or sashes or emblems.

9 That you honourably profess this or that idea, which are not those of Pi i Margall, and that professing them in no way harms your scientific or literary works.

I have made this list with no other purpose than to organise what you tell me in your letter and to add the part about how your daughters [Aldavert sisters] wore the *barretina*, because this is the latest telegram.”²⁶

Echegaray’s letter is nothing but a faithful example of a historical context characterised by the gradual dilution of the Modernist intellectual movement among the participants in Catalanist politics which affected the overall functioning of Catalan literature and greatly touched intellectuals and writers with a recognised public career, including Guimerà. On another order of affairs, the realistic, socially-conscious orientation of theatre which had characterised part of the programming of María Guerrero’s company until then began to be revised to open it up to other needs and artistic objectives within a framework in which, parallel to the incorporation of the theatre of ideas and symbolist theatre, manifestations were appearing which, like Edmond Rostand’s *Cyrano de Bergerac*, earned a response from a broader audience than the aforementioned models. Sensitive to the reorientation and diversity of theatre propositions in *fin de siècle* Europe, Guerrero premiered Rostand’s play in 1899. Guimerà, who had already finished *La filla del mar* and *Mossèn Janot* and continued to have difficulties putting on plays at the Teatre Romea, which was directed by Ramon Franqueza after the death of Frederic Soler (1895), was trying other dramatic registers that must not have interested Guerrero and her husband, such as *La farsa* (The Farce, 1899), a piece about police corruption in caciquism which may not have fit with their ideological interests, and *Aigua que corre* (Water that Runs, 1902), which was

Figure 2. The actor Enric Borràs playing Manelic.

not performed in Spanish,²⁷ in which Guimerà explicitly portrayed an instance of adultery with all its cruelty and drama.

It became clear that there were texts by the Catalan playwright whose subject matter or boldness might not work with a Spanish audience:

“It does not surprise me, and actually I celebrate the success of *Agua que corre*. I already told you that I found the play very lovely, but I was afraid of the effect it might have on our audiences both in Madrid and in the provinces and the Americas. The daringness, the boldness that is tolerated in other theatres, in other companies, is not permitted here. That was my fear, even though I understood and felt all the beauty of the play, especially the entire third act. I therefore triumphantly celebrate it and congratulate you for it.”²⁸

The crux of the matter is that in the early years of the new century while Guimerà personally felt so disheartened and pessimistic about the pathway adopted by Catalanism²⁹ that he decided to withdraw from political life, as a playwright he also realised the need to expand his dramatic horizons in accordance with the artistic and economic interests of the theatre companies and businesses with which he interacted. This took place precisely when he began to earn fame internationally thanks to *Terra baixa* and several translations and performances of other texts into French and Italian, such as the world premiere of *Scivolando sulla terra*, a translation of *Arran de terra*, which the Italian company Vitaliani put on at the Teatre Novetats in 1901.³⁰

Another extremely important landmark was the presentation of the Catalan theatre season by Enric Borràs’ company in Madrid (26-5/14-6-2004).³¹ Among the twenty plays that Borràs’ company put on in Madrid, four titles were by Guimerà: *Terra baixa* (which had four showings), *Mar i cel*, *Maria Rosa* and *La festa del blat*, which was run again that same season at the Teatro Romea, much to Madrid audiences’ displeasure. The experience was a critical success as well as an overall hit with audiences, and it had noticeable repercussions on several Spanish writers as well as on Guimerà himself. Borràs was so well-liked in Madrid that this became the immediate origin of two unique initiatives which involved Emilia Pardo Bazán, Eugenio Sellés and Àngel Guimerà.

Indeed, right in the midst of the Catalan theatre season at Teatro de la Princesa, the writer Pardo Bazán sent Guimerà a copy of *La suerte* (Luck), a dramatic dialogue, with the following motive:

“When reading in the Madrid newspapers these days so much praise for the actor Borràs, whom I was unable to see since I had to go to the countryside with my family – and the countryside is delightful – it dawned on me that it would be very pleasant for Borràs to put on *La suerte* in Catalan. Could you tell him this and en-

courage him to stage, in such a colourful and fresh language as Catalan, a dialogue that is not written in Galician simply because it was not possible for the audience to accept it thus, but which, as you shall see, is devised, and felt, regionally? Please tell me whether this is a feasible idea or not, and in the meantime please believe that I remain your faithful friend, Emilia Pardo Bazán.”³²

I do not know whether Guimerà answered her; in any event, Borràs never did perform Bazán’s dialogue. In the case of Eugenio Sellés, Guimerà got much more heavily involved: he translated two texts which were never staged or published in Catalan, but which remain among his papers in the Library of Catalonia collection with a letter from Sellés which paradoxically bears the same date – 5th of June 1904 – as the one sent by Emilia Pardo Bazán. The goal is quite similar, although the tone is different:

“Mr Ángel Guimerà

Dearest friend and colleague,

I wanted to express my wholehearted appreciation for your translations of *Las Serpientes* (The Snakes) and *Los Domadores* (The Tamers).

It is as admirable an endeavour as [illegible], and furthermore because the nature of those plays and their style correspond well to the vigorous temperament of your literature.

I would also like to express my gratitude for your praise of them in your affectionate letter.

Yet without a doubt Mr Borràs does not think the same because he seems to have decided not to put them on. He says that there is no time to rehearse them. He has had the translations for many days, the translation of *Los domadores* since he began to act here, and he has not shown the slightest interest in them, nor has he even shared them. There was more than enough time in so many days to study even one of them if he really wanted to, since after all it is a short, simple act with action and characters.

I am disappointed with this result mainly because you worked so painstakingly in the effort to translate them in so few days. A useless effort and wasted endeavour. I am very sorry to have been the cause of it, and I am also sorry for myself, since I consider Borràs a peerless actor today [illegible] and we would have both reaped success: he and I.

The Madrid season was brilliant. Major triumphs and applause, and crowds at the theatres, especially for your plays. *Tierra baja* was the biggest hit in terms of both the play and the playwright. I wholeheartedly congratulate you for that.

It came out a beauty.

A warm embrace from your good friend and colleague who holds you in great esteem,

Eugenio Sellés³³

Indeed, the Guimerà Collection conserves the bundles from *Las serps*, “Scenes in one act and original prose by Eugeni Sellés translated into Catalan by Ángel Guimerà. One act”, and *Los domadors*, “Scenes in one act and prose, original by Eugeni Sellés translated into Catalan by Ángel Guimerà”. If I am not mistaken, after Enrique Gaspar and before Galdós, Sellés was the Spanish playwright who contributed the most to incorporating prose and the contemporary reality into the Spanish stage in the late 19th century from a naturalistic perspective.³⁴

What personal interest might Guimerà have had in translating the two plays by Sellés given that he translated no other plays into Catalan? Both short pieces were part of a trilogy – *Los domadores* (1896), *Los caballos* (The Horses, 1899) and *Las serpientes* (1903)³⁵ – whose common denominator was their treatment of anarchism from a perspective reminiscent of the one expressed by Guimerà specifically in *En Pólvora* (1893) and *La festa del blat* (1896). In this vein, the prologue that Sellés published in the edition of *Las serpientes* (1903) is quite enlightening:

“*Las serpientes* is the first part of a trilogy that continues with *Los domadores* and closes with *Los caballos*. They must be put on in this order in the theatre whenever all three plays are staged together. [...] They are independent and dissimilar in their plots, action and characters, yet they are connected by an ‘inner nerve’ of ideas and underlying purposes.”

It explicitly declares that the total work “runs counter to active anarchisms. And note clearly that ‘anarchisms’ is plural in order to include all anarchy, regardless of where it is from, rising up from the streets or trickling down from the powers-that-be, dressed in either a tunic or in a uniform.” (Sellés, 1903, “Prologue”, p. 5).

Seeking a subtitle that would encompass the main idea of each play, he noted: “*Las serpientes* could be given the subtitle ‘How an anarchist is made’. *Los domadores* could be subtitled ‘How an anarchist is unmade’.” [...] The author does not give *Los caballos* a subtitle; rather he explains that the two anarchies appear in it in place and operating: the “bottom-up one, which is the excess of individual freedom, and the top-down one, which is the excess of social authority, despotism denying the rule of law” (Sellés, 1903, “Prologue”, p. 9). We could, then, subtitle it “two anarchisms, face to face”.³⁶

If we focus on the plots of both plays, we can better grasp the decision to translate them, most likely based on the ideological affinity between both writers in terms of how the subject of anarchism is dealt with.³⁷ Sellés’ literary approach to this social issue was as close to Guimerà’s as it was to Ignasi Iglésias’ or Joaquín Dicenta’s, all four of whom were far from the claims of most radical strains of late 19th century anarchist culture. Neither Sellés nor Guimerà attempted to condemn social inequalities or the living conditions of the working classes in order to com-

bat them; rather their aim was precisely to expose them with the goal of *understanding them* from a moralising perspective which included the redemptive value of love and good feelings.

In those early years of the new century, Guimerà kept his sights set on María Guerrero's company as well as on Enric Borràs well once he resumed his career as a performer almost exclusively in Spanish. After putting on *El camí del sol* (The Sun's Path, 1904), in Barcelona Guimerà consecutively premiered *Sol, solet...* (17-4-1905, Teatre Romea)³⁸ with Pere Codina and Maria Morera, and two other plays put on by María Guerrero's company: *La Miralta* (23-7-1905, Teatre Novetats) and *Andrònica* (18-12-1905, Teatro Español de Madrid).³⁹

Guimerà was keenly aware of the delicate juncture that the Catalan stage was experiencing, which affected him personally. All we have to do is glance at the letters he sent to Díaz de Mendoza and Guerrero (2-3-1905) and to Enric Borràs (20-6-1905), respectively, prior to the Barcelona premier of *La Miralta*:

"The new play, the play which I promised you to premier this summer in Barcelona, is already underway. It will be called *La Miralta*; it is a play of passions. It is strong and tragic and written in prose.

The main characters are wealthy people. It takes place today. *La Miralta* is an agricultural estate in the Catalan mountains which becomes a factory and falls into ruin. Carlos (Fernando) is an engineer and Débora (María) (I don't know if it's written with *b* or *v*), his wife, murders a rival in the last scene. How does she kill her? In a new way for María.

Not with poison, a rope, a knife, a working implement, a blow, gas, tickling, a fish hook, a bomb, a car, a club... Ruminant (what a word!) on it. Let's see who can guess! She kills her in the simplest of ways.

But I am not only writing this play; rather I also find myself required to premiere another at the Romea, because when I got here I became convinced that it would be ill-advised to premiere two plays in a row in Spanish, as the audience here would assume that I was forever giving up on the Catalan theatre.

These days I have been racking my brain and silent, all this time under the fear of being unable to make both plays. What a calamity! But the fear has dissipated and now I am fully *uncalamitised*. Both plays will be ready in due time. The one for the Romea, which will be about country folk, will be called *Sol, solet...* There is a popular Catalan exclamation which goes "¡Sol solet, vine'm a veure que tinc fred!" (Sun, little sun, come see me; I'm cold!). The main character has not a soul in this world and is seeking the warmth of family. At the end of this play he also commits murder, of course. But here the murder takes place with a farm tool."⁴⁰

Guimerà also sent a letter somehow offering his services to Enric Borràs, who had made *Mar i cel* and *Terra*

baixa part of his repertory throughout Spain. He reminded Borràs that he had sent:

"those three tragedies and the two new plays which we could say might have crossed paths in our correspondence, which has gone uninterrupted for any reason for so long; because just as I have never doubted your esteem for me for a single moment, I am confident that you have also never doubted that I have always had and continue to have equal esteem for you mixed with admiration that grows stronger every day for all the battles you have won."⁴¹

He was happy that Borràs wanted to put on the plays from his early years as a playwright, but he was afraid of failures because "many years have passed since I wrote them, and just as then I would never have doubted their success in Madrid, now it might be a very good thing that they have aged because the fashions now run in an entirely different direction." And he added:

"Speaking of the other one, you see how it is going at the Romea. I don't know how they'll deal with it. First your loss, and you are forever irreplaceable, and now the loss of Morera and Codina, who were very useful. I assure you that the runs next season will be very doleful."

He then sent his regards to Díaz de Mendoza and Guerrero, who "feel so badly that they cannot work together next season" and dreamt about a partnership that never materialised:

"Can you imagine the plays that could be made with you and Fernando and María? Imagine what a *Jesus of Nazareth* would come of it! Isn't it true? The things we would do! I still haven't given up hope that one day we will do what is worthy of a great company. Imagine *Padre Juanico* with you, who were so inimitable in it (and I don't have to say this; it's already common knowledge) and Fernando and Toni, who was also great in it. I know that for now this is all a dream, but some dreams do come true.

And now, before closing, my dear friend, I would like to thank you profusely for touring my plays *Terra baixa* and *Mar i cel* through Spain, so ennobled by you. Sometimes newspapers reach me which speak enthusiastically about your performance of these plays, and then I feel so sorrowful at not having you before me to give you a hearty embrace, like the one I am sending you now, your eternal friend, and more than anything the foremost of your enthusiastic admirers."⁴²

Between 1905, the premier of *El alma es mía* (The Soul is Mine, 1919) and the withdrawal of the Madrid-based couple Díaz de Mendoza and Guerrero from this play in Seville one year later based on the patriotic discourse in the Jocs Florals of Barcelona, which was presided over by Josep Joffre,⁴³ the relationship between the two sides lost

the fluidity and complicity of the early years. This distancing might have begun when the acting duo left the Teatro Español (1908) and moved to the Teatro de la Comedia, which had different artistic objectives and a repertory focusing on the poetic theatre of Marquina, Villalpesa and Fernández Ardavín, along with certain plays by Benavente, Linares Rivas and the Álvarez Quintero and Muñoz Seca brothers, among others.

Guimerà was unquestionably experiencing a time full of professional transformations which were affecting him personally. As noted above, he was suffering from the crisis in the survival of the Catalan stage, first noted and shaped in the early years of the new century.⁴⁴ Because of this crisis, like other Catalan playwrights he found himself forced to diversify his output to the utmost and pull out all the stops. He revived his old project, *Per dret diví*, for which he readied a first act in verse,⁴⁵ and he pondered *Al món blau* (In the Blue World), a project ultimately never completed.⁴⁶ He worked at the Espectacles Audicions Graner (1907) with the success of *La Santa Espina*⁴⁷ and with the Sindicat d'Autors Dramàtics Catalans (Union of Dramatic Catalan Authors),⁴⁸ among other groups. Of everything he wrote, three quite divergent texts – *L'aranya*, *La reina vella* (The Old Queen) and *L'ànima és meva* – were performed by María Guerrero, but the Madrid actress rejected others like *L'Eloi*, a piece in a similar vein to *L'aranya* which premiered at the Teatre Romea (27-3-1906); *Sainet trist* (Sad Farce) which premiered at the Teatre Romea (14-4-1910) and was translated into Spanish by Gregorio Martínez Sierra; and *La reina jove*, which Margarida Xirgu premiered at the Teatre Principal (15-4-1911) in Catalan. Another play, *Jesús que torna*, was performed by Enric Borràs in Catalan (1-3-1917) and in Spanish (8-5-1917).⁴⁹

GUIMERÀ IN THE REST OF EUROPE AND THE AMERICAS

Setting aside now the essential projection of Guimerà's oeuvre on the Spanish stage until his death (18-7-1924), I shall attempt to trace what he achieved in the rest of Europe and the Americas while alive. The fact that María Guerrero and Fernando Díaz de Mendoza's company had included some of his texts into their repertory was decisive in the dissemination of his plays on both Spanish-language stages and in the theatre and film community of North America.

Terra baixa as a paradigm

Everything began with *Terra baixa*, the Guimerà play most often translated into other languages,⁵⁰ which was the inspiration for two operas, the German *Tiefland* (1903) with a libretto by Rudolph Lothar⁵¹ and music by Eugen d'Albert, and the French *La Catalane* (1907), set to music by Fernand Le Borne with a libretto by Paul Ferrier and Louis Tiercelin. Both operas were adapted to the

characteristics of the dominant musical codes of their respective cultures: Verism in Germany and "lyric drama" in France. The German version fared better – even today it is found in the repertoires of some German-language opera theatres – than the French, perhaps because the realistic facet of Guimerà's text fit Verism better than the lyric canon.⁵²

The German opera version was based on an Italian version by Giuseppe Soldatini which was apparently never published. The story is nonetheless curious: a Hungarian countess saw a performance of it in Italy, wanted to put it on herself and commissioned theatre agent Wilhelm Minkus to translate it into German based on the Italian version. At Minkus' request, Rudolph Lothar undertook the translation, and when it was ready it turned out that the countess had gotten married and was no longer interested in it. Despite this, Minkus sent it to different German theatres, one of whose directors, Ernst von Schuch, the head of the Royal Opera of Dresden, became enthused with the prospect and got in touch with Lothar and the composer Eugen d'Albert. Finally, the opera premiered at the Neues Deutsches Theater of Prague (15-11-1903) where it was warmly welcomed by critics and audiences, in contrast to its failure one year later when it was performed in Leipzig (17-2-1904). Upon this poor reception, the publisher of the score, Hugo Bock, asked Lothar and Albert to keep the prologue to the opera, which was based on a retrospective narration by Manelic, but to reduce two of the three acts in the first version. The new, defini-

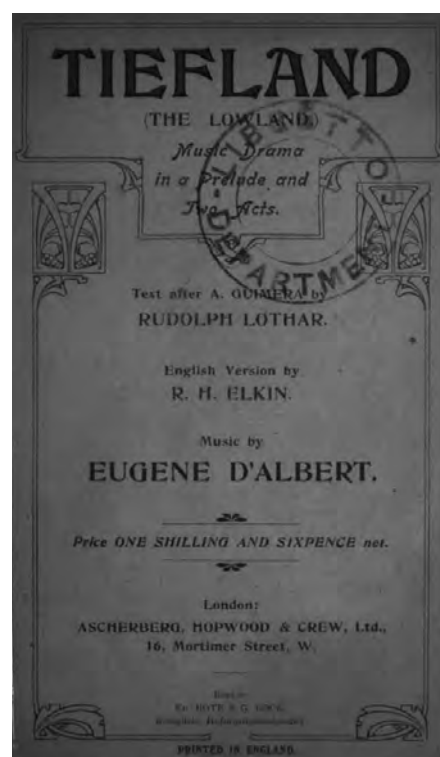

Figure 3. Libretto of the opera version of *Terra Baixa*, published in English in 1908 based on the German version.

tive opera, which was premiered once again, this time to success, in Magdeburg (16-1-1905), earned even more recognition when it was performed at the Komische Oper of Berlin, where it premiered on 9-10-1907. In Catalonia, the Italian version premiered at the Gran Teatre del Liceu on the 18th of January 1910; six performances were held under the direction of Franz Beitler. Joaquim Pena wrote the Catalan libretto which premiered at the Teatre Novetats on 23-12-1924.

Doctor Benet Roura Barrios⁵³ wrote a prologue to the German translation dated the 7th of February 1907,⁵⁴ which reveals details about the quick spread of *Terra baixa* around the world until then:

“The most popular play by Master Guimerà is *Terra baixa*, and it is put on in theatres abroad in Spanish, Italian, French, Portuguese, Sicilian, English in the United States and the Hebrew dialect of North America, Yiddish (Kalich Theater of New York), Serbian, German and soon it will be performed in Czech. However, in the German language it is not a lyric drama but a musical drama set to music by the famous Viennese piano virtuoso Eugen d’Albert. [...]”

Some of the foreign versions have kept the Catalan title in translation, while others have been christened with the name of the main characters, such as *Manelich* in the Portuguese version, *Martha of the Lowlands* in English, and the Sicilian attempt *Feudalismo* to signal that the wolf who kills Manelic, Sebastià, is the feudal lord representing this class. The German version is also titled *Terra baixa* or *Tiefeland*, following German syn-

Figure 4. Àngel Guimerà next to the sculpture of Manelic on Montjuïc. Work by Josep Montserrat (1909).

tax. However, the Viennese librettist has changed some of the names of the characters, and that is understandable since *Xeixa*, for example, is too Catalan to be translated. However, what is difficult to understand is that Manelic has been renamed Pedro, an essentially Spanish name that is always difficult for foreigners to pronounce. Might this be because they did not directly translate from the original and perhaps they used the Spanish version, a language in which *Pedros* are quite common?⁵⁵

Apart from these opera versions, *Terra baixa* was also translated into French by Albert Gelée Beral (1897),⁵⁶ into Czech by Antonin Pikhart (1907),⁵⁷ into Russian by Isaac Pawlosvsky and A. E. Nikiforakih (1910),⁵⁸ into Swedish by Edvard Lidfoss and Karl A. Hagberg (1917)⁵⁹ and into Portuguese by João Soler (1939).

In turn, with the title of *Feudalismo*, Augusto Campagna made a Sicilian version which Giovanni Grasso premiered in Barcelona in 1907.⁶⁰ The Italian actor included it in his repertory and performed it all over the world: in Madrid, Lisbon, Buenos Aires, Paris, London, Berlin, Hungary and Russia, among other cities and countries.⁶¹

The dissemination of *Terra baixa* in other languages and cultures took place via José Echegaray’s translation as opposed to the original text, to such an extent that Echegaray’s version became the common, obligatory reference for its reception in both Europe and America and the point of departure of the different film adaptations that were made on both continents in the first half of last century.

The first translation into English was undertaken by Guido Magburg and William Gillpatrick in 1902⁶² based on Echegaray’s translation. On the 13th of October 1903 it premiered at New York’s Manhattan Theater:

“Once *Terra baixa* had been translated into Spanish, the play reached not only Madrid but also Latin America. After Guerrero toured the play in Latin America, actress Virginia Fabregas performed the play in Mexico in 1900. In the audience for that performance were Broadway actor Guido Marburg and journalist Wallace Gillpatrick, who went on to translate the play for the American stage. Marburg applied for the translation and production rights. By 1902 a copy of their translation of Echegaray’s translation *Tierra baja* was deposited at the Library of Congress for copyright protection under the title *The Wolf*. On March 17, 1903 the *New York Times* reported that Harrison Grey Fiske had obtained the rights to a Spanish play [...] which in its English form has not been named, [but] will most likely be called *Martha of the Lowlands* (“News of Plays and Players”).

Martha of the Lowlands premiered in Troy, New York on October 1 of 1903, then opening in New York on October 12 (“*Martha of the Lowlands* in Troy”). The play was also presented in Washington, Pitts-

Figure 5. Scene from the play *Mar i Cel* in the musical version from 2008 by the troupe Dagoll Dagom. The tragedy revolves around the impossible love between a Muslim pirate and a captive Christian woman.

burgh, and Chicago, and then reports suggest that the show went on to tour other cities (“Mme. Kalich Going on Tour”).⁶³

José Echegaray’s version of *Terra baixa* was also used in the adaptation by Camilo Vidal (1909) to the social and cultural milieu of Argentina’s Chaco province.⁶⁴ Pablo Podestá premiered the “adaptation” and “reworking” of Vidal’s *Tierra Baja* at the Teatro Odeón in Buenos Aires⁶⁵ (4-3-1909), when not only this but also other Guimerà plays were already known by the audiences in that city.⁶⁶ Another Argentine writer, José León Pagano, contributed to disseminating the intellectual and literary figure of Guimerà in his book *Atraveso la Spagna letteraria* (1902).⁶⁷ Finally, Argentina was also where playwright José Marañón made a parody of *Terra baixa* called *Tierra baja... da*, which was published in 1918.⁶⁸

The film versions

The film industry also took an interest in *Terra baixa*. One film version of it, called *Martha of the Lowlands* (1914), was made in the United States featuring Hobart Bosworth as Manelic and Bertha Kalich as Martha. One

year later, Cecil B. DeMille directed the film adaptation of *Maria Rosa* starring Geraldine Farrar, a famous opera singer. The most prominent and controversial film version of which we are aware⁶⁹ is the one that Leni Riefensthal⁷⁰ filmed, envisioning the character of Manelic as a kind of Parsifal living in Goya’s Spain. This was a project by the German director in which she herself starred with Bernard Minetti in the role of Sebastià. *Tiefeland* took almost 20 years to materialise; it finally premiered in Stuttgart in February 1954 and was submitted to the Cannes Film Festival competition that same year to rousing success thanks to the intercession of Jean Cocteau, who was the President of the Jury.⁷¹

ON GUIMERÀ’S RELEVANCE

Since 1939, if we exclude Leni Riefensthal’s film version, the most significant changes in the domestic and international dissemination of Guimerà’s plays have taken place in the past 35 years.⁷² Let us begin with the productions of *Terra baixa* according to dramaturgy by Guillem-Jordi Graells (1975) at the Teatre de l’Escorpí; the ones by

Figure 6. Manelic. Monument from 1909 to the character in *Terra Baixa*. The shepherd, representing the purity of the solitude of the mountains, is married to Marta, his lord Sebastià's lover, who hopes to marry her off as a way to overcome his indebtedness, yet without giving up his domineering relations with Marta. Manelic rebels, kills Sebastià and runs far away with Marta.

Ricard Salvat (1976) and Josep Montanyès (1981); and the staging of *Maria Rosa* (1983) directed by John Strasberg, the last three cases according to the corresponding versions made by Josep M. Benet i Jornet.

The *Terra baixa* (1990) directed by Fabià Puigserver, director of the Teatre Lliure, featuring Lluís Homar and Emma Vilarasau as the main characters, complemented with a performance of *La filla del mar* directed by Sergi Belbel as part of the Catalan Classical Theatre Series organised by the Centre Dramàtic of the Generalitat in 1992, became the instigation of the renewal and regularisation of productions of Guimerà's plays. Since then, other productions of his plays have been put on: one version of *Terra baixa* directed by Ferran Madico at the Teatre Nacional (2001), and a couple of versions of *Maria Rosa*, one directed by Rosa Novell (1997) and the other by Àngel Alonso (2004), as well as a new version of *La filla del mar* (2002) by Josep M. Mestres, and *En Pólvora* (2006), directed by Sergi Belbel.

Another major milestone with *Mar i cel* took place when the troupe Dagoll-Dagom created a successful mu-

sical based on Guimerà's play. Xavier Bru de Sala wrote the libretto,⁷³ which was set to music by Albert Guinovart and premiered to rousing success in 1988. In 2004, it was re-released to outstanding acclaim in Catalonia and toured around Spain in its Spanish-language version. In 2007, it premiered in German in the Opernhaus in Halle, leaving the original title and adding the subtitle *Der Himmel und das Meer*.⁷⁴

Guimerà is still a universal cultural referent; indeed, we should spotlight two updated productions of *Terra baixa* in both theatre and opera. First, in the 2008-2009 season,⁷⁵ the Opernhaus of Zurich's staging of *Tiefland* was put on at the Gran Teatre del Liceu following the production by Matthias Hartmann, which was totally up-to-date:

“Naturally, Matthias Hartmann, recently appointed director of the Burgtheater, wanted to flee from the concept of (blood and land) [...]. To begin with, Hartmann and the stage designer Volker Hintermeier relativised the vestiges and distanced themselves from the past antithesis between alpine purity and industrial deprivation. There is also an act of purification. The sadomasochistic drama around ingenuous wild nature, the diabolical, male chauvinist dictator and the beauty who yearns for pure love who is at his mercy has been staged realistically. Hartmann yields a solid, lifelike thriller full of sensationalism in the feelings inspired, which is counterbalanced symbolically by a rainfall of rose petals during the forced wedding. The opera is quite heavy in words, and a handful of exaltations inadvertently sound comical; however, the libretto is better than they say, at least in its representation of the erotics of violence. Ultimately, it is a theatre of vibrant emotions, not necessarily as trivial in the contrasts as has been assumed” (Gerhard K. KOCH: “El Parsifal de la pastura alpine”. *Frankfurter Allgemeine*, 4-9-2006).⁷⁶

However, the most theatrically revolutionary staging that has ever been made of *Terra baixa* was the one by the director of the Staatstheater of Stuttgart, Hasko Weber, with an original script by Kekke Schmidt. It premiered at the Teatre Romea on the 23rd of April 2009 in a process of revamping three aspects that essentially affect the space, the profile of the main character and the condensation and concentration of the play around the triangle made up of Manelic, Marta and Sebastià. In Weber's production, the action shifts from the flour mill to a bar in Catalonia today, where a unique Manelic appears in the guise of a Black African, an illegal immigrant. Manelic's unusual illegal situation is harnessed by Sebastià, who offers him a marriage of convenience with Marta, his abused lover, as a way for Manelic to gain legal status. Finally, this version includes a major change in the denouement of the play:

Yet Manelic and Marta's final flight in Guimerà's *Terra baixa* in order to be able to live in lofty, Arcadi-

an purity opens up several questions that disturb the viewer: What price have they paid by fleeing from other people to a happiness that they have not yet attained? Can we speak about freedom without the presence of others? Can they truly be free in their solitude, even though they are with each other? As the prisoners of this solitude, won't they end up turning the supposed purity that surrounds them into a morally infected place? In Kekke Schmidt's version, the viewer has no time to ask these questions because the playwright believes that the power, and even the death of the one who embodies it with total forcefulness, has effective resources for perpetuating itself since now it is a temporary yet implacable substitute because it must vindicate itself. Schmidt does not leave a crack for hope or even doubt. And after this denouement, we perfectly grasp Marta's tears that open the play: rebellion implies radical solitude or death, nothing more."⁷⁷

One hundred years after the international dissemination of Guimerà's *Terra baixa*, we can claim that its relevance is manifested today in the necessary regularity of its presence on Catalan stages, both public and private, and in *Tiefland*'s continued existence in the repertory of some German-language opera theatres.⁷⁸ The most substantial change is that today Catalan-language theatre does not rely exclusively on Spanish translations to be translated into other languages and known universally. While Guimerà had the support of María Guerrero and Fernando Díaz de Mendoza and José Echegaray to gain fame in the world, today the propagation of the works of his direct heirs – from Josep M. Benet i Jornet to Lluïsa Cunillé, not to mention Jordi Galceran and especially Sergi Belbel – draws from other conduits, both official and institutional ones and others generated by the direct relationship between the authors or their literary agents and companies, groups and troupes around the world. And herein lies one of Guimerà's main merits: having ushered in the international dissemination of Catalonia's dramatic literature through *Terra baixa*.

NOTES AND REFERENCES

- [1] For an overview of the literature on Guimerà, see Xavier VALL. "Àngel Guimerà". In: Enric CASSANY (dir.). *Panorama crític de la literatura catalana*. Vol. IV. *Segle XIX*. Vicens Vives, Barcelona 2009, pp. 337-358.
- [2] Regarding Guimerà's poetry, see especially: Pere GIMFERRER. "La poesia d'Àngel Guimerà". In: Àngel GUIMERÀ. *Antologia poètica*. Selecta, Barcelona 1974, pp. 5-28; Xavier VALL. "La poesia històrica d'Àngel Guimerà". In: Josep M. DOMINGO and Miquel M. GIBERT (ed.). *Actes del col·loqui sobre Àngel Guimerà i el Teatre Català al segle XIX*. Tarragona Provincial Council, Tarragona 2000, pp. 307-332.
- [3] Regarding Guimerà's theatre, see especially the monographs by Xavier FÀBREGAS. *Àngel Guimerà: les dimensions d'un mite*. Edicions 62, Barcelona 1971, "Llibres a l'abast" Collection, no. 91; Ramon BACARDIT. *Tragèdia i drama en l'obra d'Àngel Guimerà*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2009, "Textos i Estudis de Cultura Catalana" Collection, no. 144.
- [4] See Joan MARTORI. *La projecció d'Àngel Guimerà a Madrid (1891-1924)*. Curial and Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1995; María Florencia HEREDIA. "María Guerrero, embajadora cultural de España en Argentina". In: Osvaldo PELLETTIERI (dir.). *Intercambio teatral entre España y la Argentina*. Galerna, Buenos Aires 2006, pp. 59-74.
- [5] Letter dated the 2nd of March 1905. In: Àngel GUIMERÀ. *Obres Completes*. Vol. 2. Selecta, Barcelona 1978, "Biblioteca Perenne" Collection, no. 6 bis, p. 1505.
- [6] See Enric GALLÉN. "Guimerà i el premi Nobel. Crònica provisional d'una candidatura". In: *Professor Joaquim Molas: Memòria, escriptura, història*. Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona 2003, pp. 487-508; Dan NOSELL. "L'acollida de la literatura catalana a Suècia al tombant dels segles XIX i XX i la candidatura de Guimerà al premi Nobel". In: *Actes del Catorzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Vol. I. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2009, pp. 357-372.
- [7] Regarding the experiment of the Espectacles Audicions Graner, see Xosè AVIÑOÀ. *La música i el Modernisme*. Curial, Barcelona 1985, "Biblioteca de Cultura Catalana" Collection, no. 58, pp. 311-328.
- [8] The Guimerà of the historical tragedies and nationalistic myths of the 1880s was publicly praised by writers and political forces linked to Catalanism. See Enric GALLÉN. "Enquesta sobre'l teatre en vers", a *Teatralia* (1908-1909): estudi i edició". *Estudis Romànics*, no. 31 (2009), pp. 183-218; Assumpta CAMPS. "Teatre poètic, teatre nacional". In: *La recepció de Gabriele D'Annunzio a Catalunya*. Curial and Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1996, "Textos i Estudis de Cultura Catalana" Collection, no. 50, pp. 185-236.
- [9] Rosa CABRÉ. "Yxart i els llibres. Una aposta intel·lectual". In: *Estudis sobre el positivisme a Catalunya*. Coordinated by Rosa Cabré and Josep M. Domingo. Eumo and Universitat de Barcelona, Vic and Barcelona 2007, pp. 9-97.
- [10] Joan MARTORI. *La projecció d'Àngel Guimerà...*, pp. 13-36.
- [11] José Echegaray translated and published *Maria Rosa* (1894), *Terra baixa* (1896) and *La filla del mar* (1899). He also translated *La festa del blat*, although his translation was never published.
- [12] "La literatura catalana en Madrid". *La Vanguardia*, 27-11-1891. In: Rosa CABRÉ (ed.). *José Yxart. Crítica dispersa (1883-1893)*. Lumen, Barcelona 1996, p. 319. See also the article, "María Guerrero. *Entre lobos anda el juego. El vergonzoso en palacio. Lo positive*". *La Vanguardia*, 7-7-1891. In: Rosa CABRÉ (ed.). *José Yxart...*, p. 307.
- [13] Regarding the relationship between Guimerà and Gaspar, the Guimerà Collection (Library of Catalonia)

contains three unpublished letters in Spanish from Gaspar to Guimerà written between 1888 and 1891 which respond to the three letters Guimerà wrote to Gaspar in Catalan in 1888 which are published in Daniel POYÁN DÍAZ. *Enrique Gaspar. Medio siglo de teatro español*. Vol. II. Gredos, Madrid, "Biblioteca Románica Hispánica" Collection, 1957, pp. 136-139. They all revolve around the translations of *Mar i cel*, *El fill del rei* and *Judit de Welp*; the latter premiered in Madrid (23-4-1892) to utter failure, as analysed by Laureano BONET: "*Judit de Welp*", síntoma del enfrentamiento entre Madrid y Barcelona". In: *Literatura, regionalismo y lucha de clases (Galdós, Narcís Oller y Ramón D. Perés)*. Universidad de Barcelona, Barcelona 1983, pp. 135-141. Regarding the relations between Gaspar and the Catalan cultural milieu, see Josep M. DOMINGO: "Pin i Soler, de la novel·la al teatre", and Rosa CABRÉ: "D'afinitats electives: vint-i-una cartes entre Enrique Gaspar i Josep Yxart". In: Josep M. DOMINGO and Rosa CABRÉ (ed.). "*C'est ça le théâtre!*". *Josep Yxart i el teatre del seu temps*, Punctum. Grup d'Estudis de la Literatura del Vuit-cents, Lleida, 2009, "El Vuit-cents" Collection, no. 3, pp. 137-172 and 295-368, respectively.

- [14] Josep YXART. *El arte escénico en España*. Vol. I. Imprenta La Vanguardia, Barcelona 1895, pp. 146-147.
- [15] See Roberto G. SÁNCHEZ. "Emilio Mario, Galdós y la reforma escénica del XIX". *Hispanic Review*, no. 52 (1984), pp. 263-279. To Mario, it was a "thesis" play, the kind that "always comes with a disadvantage: they frighten the audience and they refrain from applauding and they don't tend to yield money if they are salvaged and applauded, and since you have the reputation as a very well-established playwright it pains me that you work so hard and do not earn the money you should earn"; Daniel POYÁN. *Enrique Gaspar...*, pp. 143-144.
- [16] Letter from Emilio Mario to Benito Pérez Galdós (27-6-1893). In: Soledad ORTEGA. *Cartas a Galdós*. Revista de Occidente, Madrid 1964, p. 369.
- [17] Carmen MENÉNDEZ ONRUBIA. *El dramaturgo y los actores. Epistolario de Benito Pérez Galdós, María Guerrero y Fernando Díaz de Mendoza*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Annexes to the journal *Segismundo*, no. 10, Madrid 1984, especially pp. 40-43 and 226-227. See also by the same author: *El neoromanticismo español y su época. Epistolario de José Echegaray a María Guerrero*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Annexes to the journal *Segismundo*, no. 12, Madrid 1987.
- [18] See Gonzalo SOBEJANO. "Echegaray, Galdós y el melodrama". *Anales Galdosianos. Annexe*, 1976, pp. 91-117; Librada HERNÁNDEZ. "Clarín, Galdós y Pardo Bazán frente al teatro de José Echegaray". *Anales de la Literatura Española*, no. 8 (1992), pp. 95-108.
- [19] "I believe, with all due respect to Doña María, that *La fiesta del trigo* is more likely to be successful than the other: and now that they are both finished it can be seen more clearly in this than in an explanation of the plot.

This play which will go first has more intention, more common sense and I think that it has overcome a difficulty that had made me quite wary: making the anarchist likeable, and he is: let us now see what you and our Don José [Echegaray] think. The characters are also better sketched than in *Tierra*" (letter dated 5-1-1896). In: Guillermo GUASTAVINO: "Doce cartas de Guimerà". *Revista de Literatura*, no. 71-72 (July-September 1969), p. 68.

- [20] "We do not know any more about the play than what Don José [Echegaray] has told us according to what he has read, and he says he likes it a lot, so everything you have pondered is futile and there is no problem whatsoever. [...] I don't know on what this fear revealed in your letter is based because Don José says that the play is very lovely and the atmosphere should not inspire fear in you simply because the play we are doing now which is so successful is from the same genre. Forget about abandoning *La tierra baja* or not trusting *La fiesta del trigo*, which we are going to read this very night, and then we will write our impressions, even though they cannot carry more weight than the opinion of Don José", letter from Fernando Díaz de Mendoza to Àngel Guimerà, undated and with the letterhead of the Teatro Español. Guimerà Collection (Library of Catalonia). "It should be dated between the 23rd of February 1896 and the 2nd of March 1896", says Joan MARTORI. *La projecció d'Àngel Guimerà...*, p. 82.
- [21] "I told her [María Guerrero] what you told me and I think I have already written you: when I told her the play's plot she was thrilled, she liked it a lot and thinks it's better than *La fiesta del trigo*. I think that the thinking behind the play reveals beautiful virginity; it is like nothing else nor does it have the least bit of vulgarity and it has the hallmark: grandiosity", letter from Fernando Díaz de Mendoza to Àngel Guimerà, "Viernes 16-95". Guimerà Collection (Library of Catalonia). "We can date it from the month of August", says Joan MARTORI. *La projecció d'Àngel Guimerà...*, p. 78.
- [22] "But you don't take into account that the worst for me is not hearing even a single word! I appreciate when my good friends speak to me frankly, because if the play is destined to fail (and you have a better sense of this than I do), it's better to toss it in the fire than to put it on at the Teatro Romea of Barcelona in Catalan to see if the working classes like it, even though I have tried my best not to write a lulling play of distasteful passions. I ask and beg, then, most earnestly for just a little line from Mariña and another from Fernando to bring me out of my doubt and confusion, and in which I can see that they have not utterly forgotten one who, with or without drama, embraces them and loves them and will always care deeply for them", letter from Àngel Guimerà to María Guerrero (23-2-1896). In: Guillermo GUASTAVINO. "Doce cartas...", *op. cit.*, pp. 70-71.
- [23] Letter from Àngel Guimerà to María Guerrero and Fernando Díaz de Mendoza. *IDEM*, pp. 71-72. The play did

not premiere in Madrid, and in Catalan, on the occasion of the Catalan theatre company of Enric Borràs. See Joan MARTORI. *La projecció d'Àngel Guimerà...*, pp. 157-158, especially; David GEORGE. "Borràs's season". In: *Theatre in Madrid and Barcelona 1892-1936*. University of Wales, Cardiff 2002, pp. 117-134.

- [24] On the 10th of March 1897 the message, written by the Lliga de Catalunya (League of Catalonia) and the Centre Escolar Catalanista (Catalanist School Centre) was delivered to the Consul of Greece in Barcelona by representatives of 46 presidents and directors of Catalanist corporations and newspapers; the document expressed solidarity with Greece in its struggles against Turkey for the conquest of Crete. The pro-monarchy press labelled the message anti-patriotic and subversive because it aimed to compare the Greeks' struggle for their independence with the Catalans' struggle against centralism. The repression fell upon the publications *La Renaixensa* and *Lo Catalanista*, which were suspended, while Pere Aldavert and Enric Prat were brought to trial, and Catalanist songs like "Els Segadors" were banned. The response of the Catalanists and much of the press in Barcelona, even the *Diario de Barcelona*, empowered the Centre Escolar to launch a protest campaign against the repression dubbed the battle of the *barretina*. From the 15th to 22nd of March, thousands of Barcelona residents took to the streets wearing the traditional Catalan *barretina*. Right in the midst of the campaign, the Unió Catalanista published a manifesto: "Al poble català" (To the Catalan People), with a print run of 100,000 copies. At that time, Guimerà presided over the Ateneu Barcelonès (Athenaeum of Barcelona) and signed the message, condemned the torture of the prisoners in the famous Montjuïc trials and eliminated the campaign to aid soldiers called "El aguinaldo para el soldado" (The Bonus for the Soldier) with a subscription of aid for soldiers who came back from the colonial war disabled. See Jordi LLORENS I VILA. "El missatge a 'Jordi I, rei dels hel·lens' i a Finlàndia". In: *Catalanisme i moviments nacionalistes contemporanis (1885-1901)*. *Missatges a Irlanda, Creta i Finlàndia*. Rafael Dalmau, Barcelona 1988, "Episodis de la Història" Collection, no. 271, pp. 56-62.
- [25] Joan MARTORI. *La projecció d'Àngel Guimerà...*, p. 93-105.
- [26] Letter from José Echegaray to Àngel Guimerà (22-3-1897). Guimerà Collection (Library of Catalonia). *IBID*, pp. 104-105.
- [27] It was published, but in the "La Novela Teatral" Collection (Madrid: Oficinas y Talleres de Prensa Popular), no. 196, 12-9-1920.
- [28] Letter from Fernando Díaz de Mendoza to Àngel Guimerà (21-1-1903). Guimerà Collection (Library of Catalonia).
- [29] "I see that you have been hearing about the failures of Catalanism. I became convinced that we would never do anything, that Catalonia *shone* brilliantly with its commercial spirit, that it sacrificed everything to the... drunkenness of making money... This runs in the blood in this country, and every day we see manifestations that this is why we are in Catalonia. For this reason, they have always dominated it and I am afraid that this will remain so until the consummation of the centuries. Every day I distance myself more and more from the merchants of politics. By characters, I prefer to work on my plays, which I can make disappear with one pen stroke if it suits me", letter from Guimerà to Artur Vinardell (2-5-1904). In: Àngel GUIMERA: *Obres Completes*. Vol. 2, p. 1503.
- [30] Lídia BONZI and Loreto BUSQUETS. *Compagnie teatralei italiane in Spagna (1885-1913)*. Bulzoni, Rome 1995, especially pp. 257-263.
- [31] Joan MARTORI. *La projecció d'Àngel Guimerà...*, pp. 149-160; David GEORGE. "Borràs' season". In: *Theatre in Madrid...*, pp. 117-134. A few months earlier at the Teatre Romea, the company had premiered *El camí del sol* (9-2-1904), a "tragedy" with a Catalanian backdrop and a love story that critics associated with *Mar i cel*. See Ramon BACARDIT. *Tragèdia i drama...*, pp. 306-328.
- [32] Letter dated 5-6-1904 in La Coruña. Guimerà Collection (Library of Catalonia).
- [33] Letter from Eugenio Sellés to Àngel Guimerà (5-6-1904). Guimerà Collection (Library of Catalonia).
- [34] "In conclusion, with prose as the vehicle of dramatic expression, it also seemed clear that it was necessary to change the proportion between dialogue and dramatic actions. Along this pathway, which would be simplified for future theatre, much is unquestionably indebted to Enrique Gaspar (but also, we believe, to Eugenio Sellés). [...] This does not mean that both Gaspar and Sellés did not receive critical pans in the 1880s because of their condemnation of the corruption of contemporary customs, since Spanish theatre was entrenched in an idealistic lineage, clinging to romanticism, which had somehow degenerated into an art of recipe and conventionalisms": Concepción FERNÁNDEZ SOTO. *Claves socioculturales y literarias en la obra de Eugenio Sellés y Àngel (1842-1926)*. *Una aproximación al teatro español de finales del siglo XIX*. Universidad de Almería, Almería 2006, pp. 656-657.
- [35] Ermete Novelli premiered *Los domadores* in Italian at the Teatro de la Comedia in Madrid (27-5-1896), Rosario Pino put on *Los caballos* (24-1-1899) at the Teatro Lara in Madrid, and Ermete Zacconi premiered *Las serpientes* (29-5-1903), also in Italian.
- [36] See note 34 above, pp. 374-375.
- [37] In the former, Sellés showcased the case of Lleó, a man who is sick of poverty who abandons his wife and daughter. He returns with another companion, Pere, with the goal of inciting revolution. However, he finds that during the time he was away his wife has begun to work in a factory in order to maintain Gabriel, their son. Pere suggests that he bomb the factory, but two things stop him: one, he is carrying the bomb in the jacket which is serving as a cushion for his injured son because he has hurt

- his head and Lleó would have to rouse him to get the bomb; and two, his wife and Pere's wife are inside the factory. As a result, the new family situation thwarts the attack and manages to vanquish the *tamers*: the anarchist is ultimately redeemed by the love of his wife and son. In *Les serps*, Llorenç, a honoured railway worker of the town, lives surrounded by "snakes": his wife, who complains about the lack of money and the submission to the man; his daughter, Valentina, who shares her mother's desire for wealth and ostentation; and Pere, the foreman and revolutionary who aims to turn them into his group. Llorenç tries to combat the ambition and materialism of the "snakes", but he ends up yielding to his daughter's desires for emancipation and lets himself be convinced by the foreman who offers him money and a blank commission if he causes the derailment of a train filled with troops who are coming to put down a workers' uprising in the city. The act finishes with the younger daughter asking her father if with this act he will improve their situation. His answer could not be more pathetic: "ask this heap of passions", referring to the "snakes".
- [38] See the letter from Guimerà to Antoni Torrella (1-5-1905). In: Àngel GUIMERÀ. *Obres Completes*. Vol. 2, pp. 1505-1506.
- [39] Pere Codina and Maria Morera premiered *La Miralta* in Catalan at the Teatre Romea (20-3-1911) and Enric Giménez's company premiered *Andrònica* with Margarida Xirgu at the Teatre Principal (22-10-1910).
- [40] Letter from Guimerà to María Guerrero and Fernando Díaz de Mendoza (2-3-1905). In: Àngel GUIMERÀ. *Obres Completes*. Vol. 2, p. 1505.
- [41] Letter from Guimerà to Enric Borràs (20-6-1905). *IBID*, p. 1506; "Of the tragedies that I am sending you, two of which are *Rei i monjo* and *L'ànima morta*": Francesc FOGUET and Isabel GRAÑA: "L'admiració del gran Guimerà". In: *El gran Borràs. Retrat d'un actor*. Museu de Badalona, Badalona 2007, "Biografies badalonines" Collection, no. 2, p. 63.
- [42] *IBID*, p. 1507.
- [43] Regarding Guimerà's political ideology, see Pere ANGUERA. "El pensament polític d'Àngel Guimerà". In: *Literatura, pàtria i societat. Els intel·lectuals i la nació*. Eumo, Vic 1999, "Referències" Collection, no. 25, pp. 129-155.
- [44] See Enric GALLÉN. "Sobre la institucionalització, la tradició dramàtica i la base social del teatre català: una perspectiva històrica". In: J. AULET, F. FOGUET and N. SANTAMARIA (ed.). *Una tradició dolenta, maleïda o ignorada*. Puntum & GELL, Lleida 2006, pp. 77-107.
- [45] Martí MARTELL. "Guimerà i *Per dret diví*", *La Veu de Catalunya*, 3-10-1926. On this topic, see Ramon BACARDIT. "L'elaboració de *Per dret diví* (1894...) i la seva significació en l'obra d'Àngel Guimerà". *Anuari Verdaguier*, no. 13 (2005), pp. 421-438.
- [46] An incomplete manuscript of the play is conserved among the papers in the Guimerà Collection (Library of Catalonia).
- [47] "Here I have found resounding success at the Teatre Principal with *Reina vella. La Santa Espina*, which, as you know, premiered last year, is put on every day; it will soon reach 200 performances", letter from Guimerà to Enric Borràs, 1-2-1908. In: Àngel GUIMERÀ. *Obres Completes*. Vol. 2, p. 1515.
- [48] See Francesc CURET. *Història del teatre català*. Aedos, Barcelona 1967.
- [49] On the performance of Guimerà's late texts in Madrid, see Joan MARTORI. *La projecció d'Àngel Guimerà...*, pp. 181-269.
- [50] As a point of reference for Guimerà's translations into other languages, see: <www.visat.cat/traduccion-literatura-catalana/esp/llibres-traduits/>.
- [51] There are reports of a translation by Eberhard Vogel which was never published. In turn, Lothar's version was translated into English (1908, version by Rosie H. Elkin), Italian (1909, version by Ferdinando Fontana) and Russian (1911). Lothar also wrote the libretto for *La filla del mar*, which premiered in Vienna in 1912 under the title of *Liebesketten*. See Maridès SOLER. "La dinàmica dramàtica de *La filla del mar*, d'Àngel Guimerà i de *Liebesketten* de Rudolph Lothar i d'Eugen d'Albert: Una comparació". *Zeitschrift für Katalanistik*, no. 18 (2005), pp. 197-214.
- [52] See Maridès SOLER. "Caciquisme i color local a *Terra baixa* d'Àngel Guimerà i a *Tiefland* de Rudolph Lothar i Eugen d'Albert". *Zeitschrift für Katalanistik*, no. 1, 1988, pp. 132-149; "Les adaptacions operístiques de *Terra baixa* d'Àngel Guimerà al francès (*La catalane*) i a l'alemany (*Tiefland*)". In: Jordi JANÉ LLIGÉ and Johannes KANATEK (ed.). *20è Col·loqui Germanocatalà*. Shaker, Aachen 2007, "Biblioteca catalànica germànica" Collection, no. 6, pp. 25-44.
- [53] On his personality, see Carola DURAN I TORT. "Un viatger empedreït: Benet Roura i Barrios, ambaixador de la literatura catalana". In: *Miscel·lània Joan Veny*. Vol. 8. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2006, pp. 31-68.
- [54] "Quatre paraules al llegidor". In: "*Tiefland*", *prólech de la traducció alemanya de "Terra baixa", òpera estrenada en el "LandesTheater" de Praga*. Impremta y enquadernacions de Marcet y Figueras, Terrassa 1907, pp. 4-9.
- [55] *IBID*, p. 6. Regarding Guimerà's reception in Germany, see Petra NEUMANN. *Untersuchungen zu Werk und Rezeption des katalanischen Dramatikers Àngel Guimerà*. Peter Lang, Frankfurt del Main 1999.
- [56] It premiered on the 28-12-1897 at Théâtre La Bodinière in Paris. Likewise, Maria Pi de Folch translated *La reina vella* and *Rei i monjo* into French during the first decade of the century, which is conserved among Guimerà's papers on deposit at the Library of Catalonia.
- [57] Pikhart's version premiered on the 16th of March 1907 at the National Theatre of Prague. He also translated *Mar i cel* (1909), which never earned the same acclaim as *Terra baixa*. See Jan SCHEJBAL. "Projecció internacional de Guimerà". In: *Àngel Guimerà en el centenari de la seva*

- mort. Fundació Carulla-Font, Barcelona 1974; pp. 122-124; Jan SCHEJBAL. "Les traduccions en txec i eslovac d'obres literàries catalanes i viceversa". *Quaderns. Revista de Traducció*, no. 11 (2004), pp. 45-57.
- [58] See Manuel LLANAS and Ramon PINYOL. "Les traduccions no castellanes de Verdaguier, Oller i Guimerà fins a 1939". In: E. TRENC and M. ROSER (ed.). *Col·loqui Europeu d'Estudis Catalans*. Vol. 1. *La recepció de la literatura catalana a Europa*. Montpellier 2004, pp. 69-94.
- [59] *Langlandet* was published in *Modärna trubadurer*. Gleerups Förlag, Lund 1917.
- [60] Three performances were put on (9th and 13th of January; 10th of March). See Lidia BONZI and Loreto BUSQUETS. *Compagnie teatrali...*, pp. 595-604. The Guimerà Collection contains a letter and two postcards from Grasso to Guimerà dated between 1906 and 1907.
- [61] See Sarah ZAPPULLA MUSCARÀ and ENZO ZAPPULLA. *Giovanni Grasso: il più grande attore tragico del mondo*. La Cantinella, Acireale 1995. When Grasso died on 14-10-1930, Josep M. de Sagarra devoted one of his articles to him, recalling his way of performing: "Giovanni Grasso has died. This saintly man summoned sweet orpheonic, Petritxolesque and Guimeranesque hours from our infantile, anarchic twentieth century! Grasso had come to Barcelona to wallow in the stage like a lion, with a seven-spring knife on his teeth and a vibrant green tear that fell from his eyes and traced his cheeks full of scars and blisters like the mountains of Montserrat. The last time I saw him at the Teatre Barcelona he was totally swollen, wore a moustache that looked like patent-leather shoes and still had the strength to recite explosive verses, to seduce a candied characteristic and to open a gallant youth from top to bottom. I have seen few men as Dionysian, as terrific and as tender as Grasso. I imagine that this thespian would have fared quite well in the days of the ancient emperors, to perform a drama at the desert of a 20-hour meal, to act as Hercules or Neptune with a shining, oscillating stage and with a belly brimming with taunts": "L'aperitiu. Grasso". *Mirador*, no. 91, 23-10-1930, p. 2.
- [62] However, in his unpublished doctoral thesis, D. J. Kaiser adds: "After gaining much attention on stage and screen, *Martha of the Lowlands* was finally released in print in 1915 as part of the Drama League Series of Plays. This edition lists only Wallace Gillpatrick as the translator and notes that 'this play is dedicated to the reading public only, and no performance of it may be given' (iv). This same introductory note, however, is preceded by a copyright notice crediting both Marburg and Gillpatrick for *The Wolf* in 1902. In a translator's preface, Gillpatrick notes that 'the soliloquies and most of the asides [were] cut' when *Marta of the Lowlands* was produced. He defends the authenticity of this 1915 version, however, stating that the proper office of a translator [is] to render a foreign work as faithfully as may be, the play is here printed in its entirety (xxiii)". In: *Àngel Guimerà's Terra baixa: Three translations*. Vol. I. Performing Arts Department, Washington University 2007, p. 82. Regarding *Terra baixa* and other translations of Guimerà's plays into English, see David GEORGE. "Les traduccions de Guimerà a l'anglès". In: Josep M. DOMINGO and Miquel M. GIBERT (ed.). *Actes del col·loqui...*, pp. 189-198.
- [63] D. J. KAISER. *Àngel Guimerà's...*, p. 81; see also Luis PEGENAUTE. "El teatro español de fin de siglo: su recepción en los EEUU hasta 1936". In: Luis PEGENAUTE (ed.). *La traducción en la Edad de Plata*. Promociones y Publicaciones Universitarias, Barcelona 2001, especially pp. 222-225 and 254.
- [64] Regarding Camilo Vidal's adaptation, see Jorge A. DUBATTI. "Problemas de teatro comparado. La adaptación argentina (1909) de *Terra baixa* de Àngel Guimerà". In: *Comparatística. Estudios de literatura y teatro*. Biblos, Buenos Aires 1992, "Colección de Literatura Comparada" Collection, no. 1, pp. 45-62.
- [65] A. AISEMBERG. "Pablo Podestá". In: Osvaldo PELLETIERI. *Historia del teatro argentino en Buenos Aires. La emancipación cultural (1884-1930)*. Galerna, Buenos Aires 2002, pp. 257-258.
- [66] J. A. DUBATTI. "El repertorio teatral español en Buenos Aires (1880-1930)". In: *Actas del III Congreso Argentino de Hispanistas*. Asociación Argentina de Hispanistas and Universidad de Buenos Aires, Buenos Aires 1992, pp. 473-483.
- [67] See Enric GALLÉN. "'Àngel Guimerà', de José León Pagano". *Anuari Verdaguier*, no. 12 (2004), pp. 207-226.
- [68] It was published in the "El Teatro Nacional" Collection, no. 26-27, 23-11-1918. According to the publication, the one-act parody "set on the national scene" premiered at the Teatro Argentino in Buenos Aires in 2-1-1911 in a production by Florencio Parravicini's company. Parravicini played the character of Melonich; the other characters were named La Martona, Sebastián, Tonina, Pepina, Nora, Tomás, Mason, Trompudo, Melena, Pepino and Nadon. The action takes place "on an estate in the inland region; inside a country kitchen. From left to right, doors that open; in the forum, middle ground a doorway through which the countryside can be glimpsed. To the right next to the doorway is a staircase leading to a door that can be opened covered with a curtain. In the foreground on the right side of the kitchen a table, chairs, field implements, a milky pudding made with mace, etc." Regarding other parodies of Guimerà, see Joan MARTORI. "Les paròdies del teatre de Guimerà". In: Josep M. DOMINGO and Miquel M. GIBERT (ed.). *Actes del col·loqui...*, pp. 241-251.
- [69] See "Filmografia de Guimerà". In: Enric GALLÉN (dir.). *Guimerà 1845-1995*. Department of Culture, Centre Dramàtic de la Generalitat, Barcelona 1995, p. 119.
- [70] See *Memorias*. Lumen, Barcelona 1991, "Palabra en el tiempo" Collection, no. 208, especially pp. 148-151, 245-257 and 343-362.
- [71] See Àngel QUINTANA. "De Àngel Guimerà a Leni Riefenstahl: el extraño caso de *Tiefland*". *Versants*, no. 42 (2002), pp. 161-181; Àngel QUINTANA and Margarida CASACUBERTA. "El nacionalismo como mito: *Tiefland*,

de Leni Riefenstahl, una interpretació de *Terra baixa* de Guimerà”. At: <http://www.cervantesvirtual.com/servlet/SirveObras/80226953108682617400080/>

- [72] See Enric GALLÉN (dir.). *Guimerà 1845-1995*, pp. 13-19.
- [73] *Mar i cel*, based on the play by Àngel Guimerà. Edicions 62, Barcelona 2005, “El Galliner” Collection, no. 172.
- [74] Regarding the divergences between the Guimerà text and Bru de Sala’s version, see Maridès SOLER. “*Dagoll Dagom* y el musical *Mar y cielo*, según Àngel Guimerà”. *Gestos*, no. 22/44, pp. 107-117; Maridès SOLER. “‘Les veles s’inflaran...’ La musicalització de *Mar i cel* d’Àngel Guimerà, per Dagoll Dagom i Xavier Bru de Sala”. *Stichomythia*, no. 7 (2008), pp. 123-135.

- [75] See the programme for *Tiefland*. Gran Teatre del Liceu 2008-2009. Fundació Gran Teatre del Liceu, Barcelona 2009.
- [76] “De L’espectacle”. *Full informatiu. Gran Teatre del Liceu*, no. 77, 2-10-2008, p. 2.
- [77] Miquel M. GIBERT. “*Terra baixa*, o el mite impossible”. In: *Dossier pedagògic* del Teatre Romea (2008-2009 season), coordinated by Enric Gallén (Pompeu Fabra University) and M. Carme Bernal (University of Vic). <www.grupfocus.cat/.../Dossier_pedagogic_AngelGuimera-Terrabaixa.pdf>. Retrieved on the 2nd of April 2011.
- [78] Jaume RADIGALES. “Guimerà a la alemana”. *La Vanguardia*, 24-9-2008, p. 24 (Suplement Cultura/s, no. 327).

BIOGRAPHICAL NOTE

Enric Gallén is a professor of Catalan Literature at Pompeu Fabra University. He specialises in the history of Catalan theatre in the 19th and 20th centuries. He has edited *Memòries teatrals* by Narcís Oller, and has studied the theatre of Josep Pin i Soler, Àngel Guimerà, Salvador Espriu, Josep M. Benet i Jornet, Sergi Belbel and Jordi Galceran. One of the current focal points of his research is the study of the reception and translation of foreign theatre in 20th century Catalan culture.

Anarchism or anarchisms? The history of a heterogeneous revolutionary deployment, 1930-1938

Susanna Tavera*
Universitat de Barcelona

Received 17 May 2011 · Accepted 20 June 2011

ABSTRACT

This research embarks upon a study of anarchism during the Second Republic and the Spanish Civil War, while it also falls within the framework of the latest and most important historiographic contributions to this subject. It examines the distinction between anarchist militancy and membership in the Single Unions of the National Confederation of Labour (CNT); the decisive and highly significant ties between the members and the local and regional spheres, especially in the Catalan-speaking countries and even Spain-wide; the role played by the press in the movement, which set great store by their ideological aversion to politics and simultaneously the meaning that the so-called libertarian “groupism” had to the FAI members, as well as to the members and anarcho-syndicalist leaders of the Single Unions. Finally, the study upholds that the anarcho-syndicalist leaders and/or anarchists belonged to “affinity groups” that were defined according to the jobs they assigned themselves, but with the assumption that they could join or belong to more than one group according to militant “friendships” and specialisations, which could be strictly union-related and could also include anarchist or open cultural “action” – the latter including theatre, newspapers and *infra-littérature*. However, it should be noted that the heterogeneity of the forms of membership did not imply the existence of numerous “anarchisms”, since unity was ensured through varied forms of solidarity and coordination, and even through the so-called “honour trials”.

KEYWORDS: anarchism, anarcho-syndicalism and libertarian movement, unions and anarchist groups, labour movement, culture, anarchist propaganda

The morphological – if not ideological – heterogeneity of individual and collective memberships in the libertarian workers’ movement opens up the necessary multiplicity of perspectives in a study like this one which aims to fall within the framework of the historiographic contributions offered in both recent and not so recent examinations. The subject has clearly become enriched almost day by day as social historiography has absorbed some aspects in the history of anarchism from a less ideological and/or political perspective or a more sociological and yet critical and innovative perspective. In the late 1990s and especially the 2000s, this attitude has shown visible shifts, and in recent studies on the prominence of violence in Spanish politics, non-militant perspectives have been included of the “revolutionary cleansing” that uncontrolled groups of anarchists and control patrols exercised especially in the Catalan rearguard during the early months of the Spanish Civil War. As a recent journalistic article said, this is a

“very sensitive aspect that had never appeared so clearly before the public eye”.¹ What is more, the subject of “anarchism and anarchists” seems to be open now to analytical examinations that deal critically with Catalan history. Although we cannot bill these contributions as totally new, they have not been prominent or very characteristic until now.²

At least we should break here and in this specific case, the option so often adopted in previous surveys of the issue to avoid the intra-history of anarchism or the weight of anarchist historiography itself in these studies. In other subjects, particularly setting aside the timeline of the Civil War, this would be impossible if the perspective were that of considering these events as if they had occurred within a bell jar and apart from political life. In any event, the reference to a bell jar is certainly not the most appropriate one. Historians who sympathise with anarchist membership or who are directly libertarian tend to include a single perspective from the outside or from politics: that of the government repression against anarchists and their organisations. In 2008, dovetailing with the publishing initiatives that accompanied the historical commemoration of the Tragic Week of 1909, José Luis Gutiérrez Mo-

* **Contact address:** Susanna Tavera. Department of Contemporary History. Faculties of Philosophy and Geography and History, University of Barcelona. Montalegre, 6. 08001 Barcelona. Tel. +34 934 037 801. E-mail: tavera@ub.edu

lina, an author known for his previous contributions to the history of anarchism in Cádiz, published *El Estado frente a la Anarquía*, a study on the persecution and famous trials brought against anarchists in different periods in contemporary Spanish history.³ This was a global episode that the author still regarded as unknown by the public at large despite the extensive literature already published on it, and therefore as a good example of the repetitive weight of these perspectives (the inclusion of the controversial and highly journalistic “Scala case” was, in fact, the most visible new feature).⁴

JUST A POLITICAL HISTORY OF THE ANARCHO-SYNDICALIST WORKER MOVEMENT?

In 1930 – perhaps in response to the abrupt end of the Primo de Rivera dictatorship and the onset of the latest crisis in the monarchy of Alphonse XIII, or dovetailing with it – the concerns of the main anarcho-syndicalist members or leaders in Catalonia’s CNT converged with those of the prominent leaders on the Catalan political left. Both were questioning the future of the Single Unions, which remained dismantled until that very summer as a result of the political and legal decision dating from the spring of 1924. Without the capacity for worker mobilisation and organisation that the CNT had achieved at the regional level after the creation of the Single Unions in 1918, the future of leftist politics and the creation of broad support among workers and farmers – depending on the case – was a looming question not only in Catalonia but also and by extension around the Catalan-speaking lands in Spain.⁵ Despite this, counter to all predictions, even those of the anarcho-syndicalist members – which were more optimistic – the CNT re-emerged like a phoenix from its own ashes after August 1930. However, it was not until at least 1919 that the Single Unions once again achieved the membership numbers among workers that the economic boom of World War I had yielded, not then nor during the months of euphoria that came in the wake of the proclamation of the Republic – the anarchists’ so-called honeymoon with the regime that brought down the monarchy. All three factors – the economic boom, the change in union organisation and the impact of union mobilisations that spread beyond the edges of the cities – yielded spectacular growth in the number of workers affiliated with the Catalan chapter of the CNT in 1918-1919, as well as the chapters in Valencia and the Balearic Islands. If we accept the information from the CNT itself as accurate, this membership surpassed the percentages of the working population in the main industrial counties of Catalonia in 1919 and even included an influx of non property farmers. In 1931, however, membership in Catalonia was clearly under the levels in 1919, and it never fully recovered from the crisis that the so-called “leaden years” and the dictatorship of Primo de Rivera unleashed successively and inexorably.⁶ On Mallorca, the Republic signalled a true moment of expansion for the CNT’s Single

Unions in both absolute and comparative terms, but always in clear competition with the socialists of the UGT, which was the largest non anarcho-syndicalist union.⁷ Likewise, the Single Unions in Valencia were also reorganised in 1930-1931, and taking advantage of the preceding union tradition, the Valencia chapter ranked just behind its Catalan and Andalusian counterparts, coming in third place in Spain.⁸

The vitality and hegemonic capacity of the Single Unions managed to capture the political attention of the Catalan political left during the years of the Republic, and since the waning years of the Franco regime it has captured the attention of historiography, and especially studies on the Catalan labour movement as the undoubtedly pioneer in Spanish social history. However, the crisis that besieged the paradigms and convictions of the history of the labour movement in the 1980s was clearly reflected in the studies on the anarcho-syndicalist labour movement, which choose to diversify perspectives that until then had mainly entailed the political history of the workers’ organisations.⁹ Those in Catalonia and in Madrid who called for a revamping did so under the confessed influence of the cutting-edge work by British Marxist revisionist Edward P. Thompson, yet also under the tentative influence of the *People’s History* being spearheaded by Raphael Samuel at the *History Workshop Journal*.¹⁰ However, here the issues yet to be examined were so numerous that there arose no manifest desire to abandon the stereotype of the political history of the workers’ movement, and what replaced the excessively militant studies of the past was a history equally committed to anti-Francoism yet more grounded in university research and especially coming from fields that were professionalised or on the road to professionalization. Until then, the political history of the Single Unions or the CNT was compiled by framing it within the history of the union headquarters and workers’ political parties, which I aim to summarise in this essay with the obstinate reference to the political history of the CNT and the UGT or PSOE and other workers’ political parties.¹¹ After that, however, attention will be shifted to the analysis of the militants and members with the clear intention of distinguishing between both historical realities. While the militants could be identified by their anarchistic ideological positions, the members were characterised by joining the CNT’s Single Unions because they thought that their presence and claims were what placed this workers’ union in the best position to defend the working-class interests and aspirations of Catalonia, Valencia and the Balearic Islands. Without delving much further, the libertarian leaders themselves were in charge of pointing out that membership in the Single Unions was not incompatible with other political positions, and that “since 1931 the workers of Catalonia could divide [and in fact did divide] their preferences between the CNT unions and the ERC of Macià and Companys or other more or less reformist and/or revolutionary political sectors”.¹²

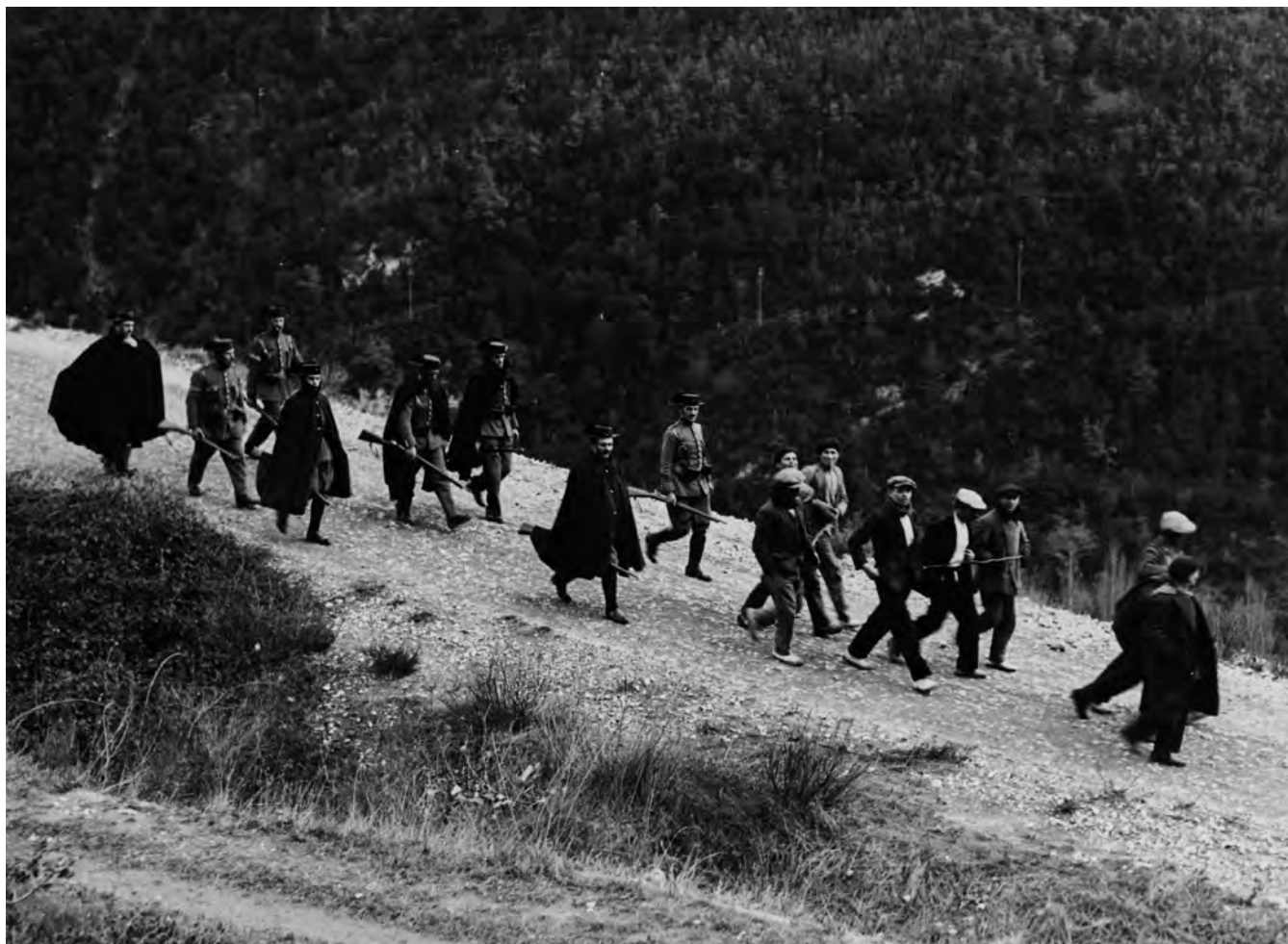

Figure 1. Miners being led under arrest after the anarchist uprising in Alt Llobregat on the 22nd of January 1932.

We have already noted that rank-and-life membership in the CNT dropped over the Republican years. For example, in 1931 the unions of the Catalan CRT only managed to get their membership up to two-thirds of what it had been in 1919, and by 1936 it had less than half the members it had in 1931.¹³ In Valencia, the reorganisation and resumption of the CNT's union activities also started in the summer of 1930 with the goal of expanding the presence of the Single Unions to the towns where they had not existed until then. In 1931, even though the reorganisation had been and would continue to be slower than in Catalonia, the CNT in Valencia had working-class membership that would rank it third in Spain behind the chapters in Catalonia and Andalusia. However, there was also a decline in Valencia that by 1932 would be equivalent to one-fourth of the worker members that the Single Unions claimed to have in June 1931, when the extraordinary CNT Congress was held in Madrid.¹⁴ In both Catalonia and Valencia, worker membership in the CNT continued to drop as a result of a complicated process which included, in diverse forms and influences, the economic crisis of the 1930s, the tactical and political divergences among the unions and, unevenly among all of them, the

complicated process of anarchist insurrectionism and government repression. The CNT Congress held in Madrid in June 1931, followed by the Congress of the Catalan Regional Confederation of Labour (CRT) in August and the Valencian equivalent in December, captured the tension among the more moderate anarcho-syndicalists, who were in favour of reinforcing the expansion of the confederal unions, and the more radical anarchists, who upheld a revolutionary insurrection which people almost immediately associated with FAI (Iberian Anarchist Federation). The tension broke out in 1932, and the CNT split off after the December 1932 uprising in Alt Llobregat. The Barcelona Mercantile Union and other similar organisations, which had been expelled in August of the same year, sided with the communists of the BOC, and the Local Federation of Sabadell spearheaded anarcho-syndicalist Opposition Unions with the support of the towns Mataró (Joan Peiró), Badalona, Igualada, Manresa and Valls. In the region of Valencia, the bulk of the opposition was in the cities of Valencia and Alcoy.¹⁵

In contrast, the anarchist militants, though not the union members, remained unharmed or even became radicalised during the same years, 1932-1933, when the anar-

chist groups at the helm of the CNT were breeding an insurrectionism parallel to the hardening of the strictly union struggles. What is more, this insurrectionism also ran parallel to the retreat of the more moderate anarcho-syndicalist options which would force the creation of a minority Libertarian Union Federation in view of the anarchist insurrectional challenge. The dissent between the two factions, the so-called “*trentistes*” (from the Group of Thirty) and the radicals identified by Catalan society as “*faistes*” (FAI members), did not change the possibilities of anarcho-syndicalist hegemony in the Catalan workers’ movement, but it did serve to reveal the importance of anarchist or anarcho-syndicalist “group” membership, one of the issues that has yet to be fully studied even today. Not too long ago, upon the centennial of the creation of the CNT, a famous Catalan newspaper noted that “the story of libertarian practice remained pending” despite the extensive literature available on the history of anarchism and anarcho-syndicalism.¹⁶

Despite the fact that the “groupism” of anarchist militants – practically virgin territory – has always been regarded as directly and exclusively related to FAI, we should recall that groups were the basic organisational unit of the heterogeneous libertarian mosaic.¹⁷ Therefore, we shall not attempt to determine whether the rising confederal anti-republicanism stemmed from the FAI leadership or from its action groups – in 1931, *Los Solidarios* had not even joined the Anarchist Federation, although Joan Peiró did belong – or whether, to the contrary, it came from a spontaneous union radicalisation common to a time of economic crisis and imperceptible improvements in workers’ conditions which the arrival of the Republic had fostered. Nor shall we attempt to sketch a

Figure 2. Joan Peiró. Leader of the syndicalist splinter group of the CNT which was against the FAI’s insurrectionalism. He rejoined the CNT in August 1936 and served as the Minister of Industry in the government of the Republic between November 1936 and May 1937.

who’s who of anti-Republican anarchist insurrectionism.¹⁸ The goal is simply to point out that the so-called anarchist “affinity groups” were the key piece in the libertarian mosaic since before the creation of FAI, and that “groupism” came transversally or vertically, depending on the case, at all levels of membership, obviously in the members of the Iberian Anarchist Federation and the Young Libertarians but also among the most veteran and famous CNT leaders and, during the Second Republic, in the insurrectional or “confederal defence” committees, one of the most noteworthy and, for obvious reasons, less public or visible new organic developments in the period. Despite the fact that the importance of the National Committee was argued because of its superiority to all the cells or committees mentioned above, its functioning was always tied to “group” hegemonies exercised in certain territorial realities, and often in Catalonia.

However, the breadth and variety of the movement membership did not prevent this reality from gaining ground on the “micro” level, often disconnected and fractioned and of course far from the uniformity that is taken for granted in the histories of anarcho-syndicalist unionism and the implicit unionist political projects never recognised as such because of the ideological weight with which – as we shall argue here – apoliticism predominated in anarchist historiography. What is more, what we shall call here the “apolitical contagion” exercised by this historiography has also had other important effects, such as ignoring the “macro” and “micro” dynamics of the anarchist militants. On a “macro” level, it has been assumed that apoliticism exclusively trusted the strength of the “primitive rebellion” which British Marxist historian Eric J. Hobsbawm studied in comparison with other social movements in the Mediterranean.¹⁹ As is obvious, one thing is that the so-called “primitive rebellion” characterises the militancy of Andalusian anarchists, and another is that there was no further overall plan than the millenarianist destruction of the state and the subsequent elimination of its repressive forces. In effect, the frenetic and obsessive pace at which CNT regional chapters were created reveals much more than the desire to take advantage of the synergies of the pre-existing non-socialist and/or Republican union cells in Catalonia or Valencia. And, in fact, the CNT regional chapters proved the existence of a territorial scheme that primarily obeyed federally-inspired objectives and were a true revolutionary political undertaking.

The re-founding of the Catalan CRT in 1918 had marked the start of an expansion of the Single Unions all over Spain. However, it also marked the onset of the construction of a territorial whole made up of regional units that were supposed to cover the entire state. The difficulties in the process meant that they only partly benefited from the economic boom of World War I, and the economic and political crises of the so-called “leaden years” would leave this unfinished. Thus, by the time of the Primo de Rivera dictatorship, only the regional chapters in

the Mediterranean arc remained – the one in Andalusia, which predated even the Catalan Regional of the CNT, the one in Spain’s eastern coast or Valencia and the Balearic Islands – along with the CNT’s Regionals in northern Spain – Galicia, Asturias, the North and Aragon.²⁰ This was a process that resulted from anarcho-syndicalist political decisions and as such was complemented after the proclamation of the Second Republic with the creation of the Central CNT Regional and its counterpart in the Canary Islands.²¹ Even though the start of the Republican period has been studied from other perspectives, it is clear that the anarcho-syndicalist leaders also felt the need to complement the CNT’s territorial presence around the country and to use this means as a specific response to the Constituent Republican Courts: faced with bourgeois democracy, the revolutionary alternative of apolitical workers. Indeed, the Regionals were considered the *andamio* or alternative framework capable of replacing the democratic state in a truly federal sense, far from its coercive power. What is more, union regionalisation was the expression of a future corporate, not democratic, society in which production and distribution would be shifted to the hands of the manual labourers, the organisational base of the CNT.

It is the weight of the “micro” reality in the libertarian movement that carves out a prominent historiographic niche in the studies by the expert in the history of social urban planning, José Luis Oyón, who has posited the existence of historically successive and therefore shifting industrial “red and black belts”. In Barcelona between the World Wars, these industrial belts were based on the active connection between the anarchist “group” and members or between these realities and those of the neighbourhoods or villages on the outskirts of the main urban nucleus.²² However, this aspect is never captured by a historiography that is fond of explaining the anarchist militant realities based on what are regarded as decisive influences from anarchist “patristics” – a discourse grounded on “traditions of thinking compiled in theoretical texts by renowned authors as ‘prophets’ of the movement” – which the anarchist militants used time and time again as a means of repositioning a revolutionary “doctrine” that might cover all the possible or even imagined situations and needs. In effect, the social historiography of anarchism has banished sociological arguments and instead brought strictly ideological and political ones to the fore. However, one thing is that worker self-teaching or anarchist historiography is grounded on “patristics”, and another is that the historiographic explanations of the confederal project must be limited to them. Indeed, historiography’s “patristic” contagion has managed to ignore the fact that the weight of activist protests in the most dilapidated working-class neighbourhoods in the urban centre and small towns near the city in the late 19th and early 20th century would become the bases of Catalan anarcho-syndicalism from the start of Internationalism and especially after the creation of the CNT in 1910.

Figure 3. Tram that was collectivised by the CNT in Barcelona’s Plaça de Catalunya.

The abusive historiographical recourse to “patristics” has preferentially chosen the contributions from the so-called anarchist “prophets” such as Bakunin, Kropotkin, Malatesta and Nettlau, just to cite a few examples, and the programmatic texts issued by the Single Unions have conferred on them a rather conjunctural testimonial role, when in fact they concealed potential meaning on the territorial definition of the union project that sought to replace the state with a kind of corporatism led by the Regional unions of the CNT. Corporativism was grounded upon the organisation of the production and distribution of goods, but also on the cultural aspects of society as a whole.

However, the fact that the most immediate local community, namely the neighbourhood or town, would be the basic scenario of anarchist militancy did not exclude the members from being divided into other territorial levels. Along with this territory, or inserted within it, there were others, such as that of the union, seen wherever the CNT offered its labour representation and protest services. The memoirs of Peirats show that the neighbourhood was the territorial base of his affinity group, even when he stopped living there and had to return there to meet with his colleagues and work on the activities underway. He therefore developed union membership spanning Tor-rassa, Sants and Hostafrancs, and, depending on the time and demands, insurrectional revolutionary activity always took place through this varied met of knowledge that could be simultaneously local and union-based (he seemed to walk most places, particularly when he went for insurrectional actions).

THE PRESS AND ANARCHIST “MUCKRAKING”: COORDINATION AND PERMANENT BILLS OF INDICTMENT

The three main scenarios of the anarcho-syndicalist and/or anarchist “group” militancy – union, cultural affinity and action, which were also directly represented in the decision-making cells or most important committees of the CNT – might be and have often, in fact, been quite far

Figure 4. Buenaventura Durruti, head of the militias.

from the members of the *Sindicatos Únicos* and from the more novice and inexperienced cells of the militancy.²³ However, this was no problem for youth accustomed to long distances: if they walked to get to work, they could also walk to attend the union assemblies held nearby. Even going to Madrid for a national congress might hold fascinating charm regardless of whether they had to represent the organisation.²⁴ Still, the difficulties in coordinating the different realms of libertarian militancy derived from the organic, non-political structures of the movement and went beyond mere physical distance. What is more, there was the traditional anarchist aversion to any kind of centralised organisation, such as the kind preached by the Stalinist and anti-Stalinist communists.

The desire to solve this problem was addressed in several ways. Individually, there was what historian Anna Monjo calls “individual pacts” and “solidarity agreements” which made up the unions’ rank and file as well as the different levels of anarcho-syndicalist militancy.²⁵ The militancy was grounded upon solidarity; “there were no solutions involving compromise, and friends could only be friends unconditionally”.²⁶ For these same reasons, solidarity meant control, and there were “honour trials” which derived from individual agreements, the “flip side of solidarity”, a reality only revealed by checking the internal CNT newsletters and several memoirs and oral testimonies of former militants.²⁷ The lack of knowledge on these trials is surprising because these mechanisms requiring compliance with union agreements or respect for individual relations of personal loyalty led to expulsion from the CNT unions in specific and exceptional cases; in other cases they generated different demands for “explicaciones” (explanations) from such prominent leaders as Durruti and Ascaso who had to clarify their behaviours regarded as not loyal enough. In fact, expulsion from the unions of the “trentistas”, the group of thirty leaders who signed the manifesto of August 1931 could and should be interpreted as a collective “honour trial”. Therefore, there

were not differentiated “anarchisms” but a move to impose a single, heterogeneous anarchism.

Even though the systems of individual control reached even such important anarchists as the aforementioned Buenaventura Durruti and Francisco Ascaso, and even Joan Garcia Oliver, the lack of a political organisation made coordination among the different cells of anarcho-syndicalist action extraordinarily difficult, a fact that was harshly criticised by communist militants who had belonged to the CNT, such as Joaquim Maurín.²⁸ Since the origins of the anarcho-syndicalist movement, and especially since the resumption of Regional of the Catalan CNT at the Sants Congress in 1918, these difficulties were the ones that conferred priority on consolidating a true network of union spokesmen and newspapers which would contrast in name, scope and territorial presence with those of the socialists and especially raised the question or even doubts as to whether the press and unions were actually interchangeable realities – “six of one, half-dozen of the other”. The truth is that of the almost 900 workers’ newspapers and magazines which Paco Madrid’s thesis cites, the majority were publications that served as the voice of the CNT Regional or Provincial and county and local union organizations. Some depended also on Nacional Industry Federations.²⁹ Even though the magazines and newspapers with anarchist leanings might be the most prestigious and well-known, the fundamental organisational importance of the libertarian press did not reside in the newspapers of the Urales-Gustavo family or even in those of FAI; instead, it resided in these other union newspapers which covered complementary and often overlapping territorial areas, but which did not have guaranteed territorial distribution as broad as that of *La Revista Blanca*. In fact, the anarcho-syndicalist workers’ newspapers constituted a paper network aimed at functioning as coordinators among distant cells and replacing the organisational functions that the party shouldered in a communist and/or Leninist scheme.³⁰

The fact that the 14th of April regime had been labelled a “republic of intellectuals” and “free-thinkers” has not managed to conceal the mobilising capacity of the press in the Republican years and how it managed to far outstrip the limitations of newspapers in the dictatorship of Primo de Rivera.³¹ This fact is confirmed by the case of the anarchist and extreme Republican sectors that shared their insurrectionist tactics against the Republican regime, especially the ones nicknamed “wild boars” (*jabalíes* in Spanish), who were famous for feeding off themselves of newspapers and magazines. One Catalan journalist specialized in international politics recently called to mind the words of Ossorio y Gallardo, the conservative politician who declared himself to be “monarchic without the King at the service of the Republic”, when he rebuked the “wild boars” by saying: “You see, books those gentlemen have not read, but newspapers they have indeed.”³² In fact, the press in the so-called mass society was not only associated with the ability to generate consensus but also with the capacity to promote political,

social or cultural movements. Thanks to this conviction, the anti-Republican insurrectionalists tried to transform their newspapers – especially *Solidaridad Obrera*, nicknamed “Soli”, and the Urales’ *El Luchador* in Barcelona or *La Tierra* by Cánovas Cervantes in Madrid – into “paper parliament seats” during the constitutional stage of the Second Republic. But when the anarchist insurrectional attacks of December 1932 and January 1933 failed, they became veritable muckrakers which, just like the American journalists nicknamed thus in the early 20th century, stirred up real political dirt. But also the one which was the usual outcome of the well-known anarchist interpretative scheme based on the correctness of one’s own actions and the repressive thrashing that transformed “politicians” into amoral figures and political swines.

The reality of American muckraking was clearly far away in both time and place (with the intention of slandering them, Roosevelt defined the muckrakers as individuals who spent all day long stirring up muck). However, muckraking had been introduced, at least in the anarchist media, by the figure of Felipe Aláiz, the director of *Solidaridad Obrera* in 1932-1933 who, based on his militant interest in the history of journalism, concentrated on the capacity demonstrated by this group of American journalists and writers to denounce the corruption of the American monopolies and help to spread the worst side of Yankee capitalism from 1903 to 1910. In 1929, Aláiz had also been the translator of *Oil* (1927), a novel by Upton Sinclair published in Spanish by the Catalan publisher Bauzá. The anarchists’ following of this American writer was reinforced around the same time with *Boston* (1928), the novel that Sinclair wrote on Sacco and Vanzetti, the two anarchists executed in Massachusetts in 1927.³³

Despite its breadth and desire for coordination, the shape of the confederal journalistic structure did not ensure anarchist militants the gift of either ubiquity or revolutionary efficacy. Nor did “groupism” ensure the success of revolutionary, anti-Republican insurrectionism. In the winter of 1932, the uprising in Alt Llobregat, which had repercussions outside Catalonia, led to the deportation of the main anarchist leaders to the African colonies. In January 1933, the insurrection covered a wide arc from Catalonia to lower Andalusia, with key insurrectionist cells in the CNT Local Federation of Madrid and the Regional of Levante (Eastern Spain), however mainly with the events in Casas Viejas in Medina Sidonia. The insurrection along the axis of the CNT Regional of Aragon, La Rioja and Navarra and other branches on the 8th of December were prime among the tragic and excessive deeds, although they failed as uprisings. To the contrary, what did achieve was virtual coincidence among the anarchist groups and the circles of friends (*penyes*), groups of shift workers (*quadrilles*) and social gatherings (*tertúlies*) – the most common adult male forms of youth sociability – was the libertarian movement’s ability to hold onto its revolutionary capacity.³⁴ The libertarians allowed their members to keep in touch with the world of major events, yet they also

Figure 5. Joan Garcia Oliver, the soul of the Central Committee of the Anti-Fascist Militias of Catalonia, in August 1936.

fostered a fairly operative and consensual presence along with individual motivations which upheld solidarity and spread the conflict dynamics outward. In strictly historiographic terms, anarchist “groupism” is the factor that answers the questions posed many years ago by Joaquín Romero Maura on the revolutionary capacity that the libertarian movement maintained intact until the uprising of the rebel soldiers in July 1936.³⁵

ANARCHISTS AT WAR: APOLITICAL “GOVERNMENTALISM” AND IN-FIGHTING

The anarchists’ militant and revolutionary capacity was unknown when they got their start in 1936. First of all, the crisis in schisms and membership that the Single Unions had been suffering from since 1932-1933 had seriously diminished them, and the question was whether they actually influenced the movement as a whole and especially whether they fostered a hypothetical redress of anarchist insurrectionism. The call for general elections and the formation of the Popular Front and the Catalan Leftist Front soon erased any doubts. Without rectifying the apoliticism that kept them far from the polls, the leaders spoke out in favour of the release of prisoners and the opening of the CNT unions, which were still closed. What is more, the dispute over the schism was resolved in May 1936 with the return of the Opposition Unions of Catalonia and of the rest of Spain to the CNT, and in particular a steady period of expansion in the Regionals mainly in the Mediterranean arc. However, it was the anarchist response to the uprising of the rebel soldiers on the 19th of July 1936 that definitely clarified the situation. The libertarian movement not only still kept intact what its most prominent members called the “confederal defence”, in this case against the fascist threat, but they soon showed their willingness to dispute all the leadership in the direction of the war with the communists and republicans.

Figure 6. Carles Fontserè. *Llibertat!* (Freedom!) poster from 1936.

On the 31st of July 1936, and later on the 6th of August, two different governments of the Catalan Generalitat were formed with only republican and communist participation. Both acted in parallel to the Committee of Antifascist Militias, and in August they mainly did this with the goal of redressing the violence of the Catalan rear-guard; since that same July and all of August, the so-called “revolutionary repression” against churches and priests, as well as against people regarded as disaffected, was exercised by uncontrolled individuals, by control patrols of anarchists and POUM (Workers’ Party of Marxist Unification) members, some of them directly dependent on the Investigation Department of the CNT-FAI itself. The reasons for this situation were personal enmities as well as old rivalries derived from longstanding social clashes. The necessary redress did not come until the 26th of September with the formation of the first government presided over by Tarradellas, which included not only councillors from the Republican parties and PSUC but also representatives of the CNT-FAI and POUM, the sectors most directly involved in the violence and therefore the ones regarded as the most able to stop it. Three councillorships went to the CNT, one to POUM, three to the ERC (Republican Left of Catalonia), one to the UDR (Union of Landholders and Other Farmers of Catalonia) and one to the ACR (Catalan Republican Action). It is also

clear that the inclusion of four anarchist ministers in Largo Caballero’s government of the Republic in November 1936 had a totally different meaning, since Largo himself was involved in the actions of the socialists and the more radical sectors of the UGT. Thus “governmentalism” was ushered in, unheard of for the anarchists who, despite their traditional “apoliticism”, were willing to accept it in order to secure their role and the revolutionary transformations underway since July 1936. In Valencia, long considered Madrid’s strategic rearguard and in this case also the triumphant city in its response to the coup by rebel soldiers, a People’s Executive Committee was created on the 22nd of July with participation by the Republicans and the CNT, as well as the UGT, under the presidency of a loyal military officer. The influence of this committee spread to the entire province, and it had aspirations of real influence over the region as a whole and a prominent role in the collectivisations.³⁶

The link between the uncontrolled individuals or groups and violence in the Catalan rear-guard is not a new issue. It harassed Companys since July 1936; Peiró issued denunciations against the “incontrolados” and demanded immediate redress.³⁷ And many years later, García Oliver denied any involvement of himself and of the *Comité de Milicies Antifeixistes* in the inauspicious doings of the CNT-FAI’s Investigation Committee. This was a committee created to keep watch over the “enemies of the revolution” which was in fact responsible for what García Oliver literally called blind “vengeance”, an opinion which other historiographic and militant testimonials have later debated.³⁸ No one today doubts the existence and actions of revolutionary cleansing groups in the summer of 1936 and even until May 1937, regardless of whether or not they were acting on behalf of the organisation. But what is new is the dimension that the issue has taken on after the recent publication of new studies on different testimonials that expanded on the “expropriating” experience of Durruti’s *Los Solidarios* when they went to the Americas in the 1920s.³⁹ The new examples imply an assignment to their expropriating experiences clear responsibility in the methods of the Catalan action groups that had served as the executors of worker “terrorism” and “revolutionary expropriation” since the “leaden years” of the Primo de Rivera dictatorship and even during the Republican years. This has shattered the myth that the main actors in anarchist terrorism were immigrants from Aragon or the east coast of Mediterranean Spain who lived on the outskirts of Barcelona in areas like Torrassa, which was disparagingly nicknamed “little Murcia”.⁴⁰

What is more, it should be established that the formation of Tarradellas’ first government in September 1936 reflected the desire to institutionalise the social transformations underway since the start of the revolution. Undertaking collectivisations based on the revolutionary convictions of the worker’s organisations meant unquestionable recognition of the instruments of workers self-management.⁴¹ However, from the perspective of the

deeds, the collectivisations did not achieve a homogeneous organisation of the productive structures, and their leaders had to deal with a system halfway between “state intervention and communitarian autarchy”, marked by spontaneity and the lack of cohesion that the individual initiatives generated everywhere, in the field and in industry, in Catalonia and in Valencia. Spontaneity and a lack of cohesion were virtually consubstantial with the entire revolutionary process, but also adverse conditions when spearheading a balanced distribution of resources mainly because this distribution had to adapt also the needs of the columns that were struggling with the productive rhythms of the war industries and the consumption of rearguard urban nuclei which first received the onslaught of refugees. Everyone – anarchists, anti-Stalinist communists from POUM and communists from PSUC (Unified Socialist Party of Catalonia) – praised the “constructive undertaking” of the revolution; however, everyone also mistrusted the other participants’ political capacity to ensure definitive victory. The Stalinist communists insisted that the lack of anarchist political control culminated in the pillaging and burning of convents or churches and properties, and that they would not help the antifascist war cause.⁴² In turn, the anarchists insisted that the communists’ political manipulation betrayed not only revolution but also the people’s revolutionary aspirations. In short, all the political sectors in the rearguard believed that they were the sole and true defenders of the revolutionary essence, and they thus aspired to lead the revolution alone or at most with the Republicans. While the anarchists and POUM members were in favour of prioritising revolution as an indispensable condition for winning the war, the communists and Republicans were more inclined to win the war first and then bring in the revolutionary transformations at the same time or afterward. This ideological clash was repeated time and again during the war (mainly during the crisis of May 1937); and after the Republican defeat in 1939 it became a debate that revealed its inexhaustible analytical sterility. The unfinished circumvolution was dealt with at times through the contributions of new archives or through the testimonials of unpublished documentary sources which have, nonetheless, never managed to transform its basic perspectives. The truth is that these quarrels have been the source of one of the most prolonged political and historiographic discussions on the history of the Spanish Civil War. Perhaps for this reason, in recent years there have been attempts to explore new perspectives and the so-called “egos history” has researched not only the weight of the interests of different collectives within all the social classes always regarded as rather homogeneous, but also the possible role of individual egoism in the aversion that some workers’ sectors showed in performing their jobs or capturing resources, an attitude that had such harmful consequences for the war economy and the climate of revolutionary ties and fervour.

According to all witnesses, revolutionary enthusiasm diminished with the arrival of the winter of 1936.⁴³ What has thus been revealed is that the revolution did not eradicate “personal” motivations from the rearguard and that, despite the constant entreaties of the most responsible leaders, this situation prevailed above and beyond more reasonable political reasoning.

The efficacy of the language of revolutionary institutionalisation remained in place with the increasing influx of new members in the Single Unions. In Catalonia, they had up to 1,200,000 members in March 1937, a ceiling that the CNT had never before reached, not even in 1919-1920, the so-called “red years” in Catalonia.⁴⁴ In Valencia, the CNT had more than 73,000 members in July 1936, approximately half of whom a few months later were farmers, following the traditional structure of Valencia’s economy.⁴⁵ And on the Balearic Islands, with Mallorca in the hands of the rebels after the Bayo Column’s failure the island became an aircraft carrier for Italy and the organisation only remained in place in Menorca.⁴⁶ This growth was used to ratify the anarchist war policy on both the front and rearguard, but without having to explain that in Catalonia this was one of the consequences of the decree on compulsory unions membership of August 1936. This measure also afforded such important advantages as the access to the popular dining halls which otherwise would be off-limits to those who did not carry a union card, an argument which seemed to justify the arguments of *egos* history.

Anarchist triumphalism was also one of the responses to the growing climate of clashes with the communists. The latter accused the anarchists of incompetence and disorganisation in the political operations of the rearguard, especially on the issue of food supplies, and the anarchists replied with the famous accusation that behind the discontentment of the working classes was the hidden hand of the Stalinist communists.⁴⁷ In fact Joan P[orqueras] Fàbregas – the CNT representative on the Economy Council of Catalonia, the Economy Councilor in September/December 1936 – insisted that the crisis that separated POUM from the Catalan government in December 1936 had been a “family feud that in no way affected them [the anarchists]”, even though “they were obligated to support their local effects”.⁴⁸

More directly derived from the war situation was the attempt to provide the unity of the libertarians by showing off the abbreviation CNT-FAI, together for the first time in the history of the movement. However, this addition was mainly a piece of revolutionary rhetoric. The war and the consequent reality of the two clashing Spains limited the scope of the CNT’s territorial base. Its National Committee had to divide its presence between Madrid and Valencia, and it later moved permanently to Barcelona when the capital of the Republic was transferred to this city. Mariano Rodríguez Vázquez, “Marianet”, rose to the National Committee of the CNT in November 1936 and endowed it with a degree of shared prominence that was

Figure 7. Barricade on the Ramblas in Barcelona in front of the Teatre Principal after the “Fets de maig” (Events of May) 1937.

totally new, according to anarchist testimonies: “the Regional Committee of the CNT, the Local and Regional Committees of the FAI, the Peninsular Committee of FAI and the Young Libertarians (JJLL) Committees all met under his presidency”.⁴⁹ The first steps in promoting the Spanish Libertarian Movement – a joint platform of the CNT, FAI and the JJLL – would not come until May 1937, after the anarchists left the Spanish Republican government presided over by the socialist Largo Caballero. However, the organisational change that is still unknown is that the war opened up a process in which FAI adapted to the reality of Catalonia with the inherent rejection of the provinces as the state structure inherited from the monarchic Spanish *Restauración*. In the plenary meeting held by FAI in Valencia in July 1937, there are reports that the Catalans had been organised into new zones that corresponded to the new regions in the Catalan territorial division, and several months later, in October of the same year, this model was adopted, at least in theory, by the *Juventudes Libertarias* of Catalonia.⁵⁰

Nonetheless, not all the anarchists’ problems came from their clashes with rival sectors in the leadership of the revolutionary process. “Governmentalism” opened up the can of worms of the orthodoxy: the solution, at least in the discourse, was the insistence on “sacrifices” – often called “historical conscience” – that the war and particularly revolution demanded to the anarchists.⁵¹ The discourse on responsibility also entailed revolutionary fervour, which remained intact at least until the arrival of the winter of 1936 and the onset of the food and domestic fuel shortages. At the same time the news that the halt of the columns in Aragon had stabilised the front was offset with the news of the bitter defence of Madrid, where Durruti’s death in November 1936 enshrined one of the mythical figures in Spanish anarchism.⁵²

However, there had been problems involving authority and internal fragmentation since much earlier – the spring/summer of 1936. The fascist uprising had enabled the anarchists to prolong the security with which in May 1936 they had codified the reconciliation of libertarian sectors which, at odds since the years of the Primo de Riv-

Figure 8. Frederica Montseny, Minister of Health, at a rally during the Civil War.

era dictatorship, had consummated the rupture of the Single Unions in 1934-1933. However, there was a manifest difficulty in imposing joint revolutionary directions to the multiplicity of revolutionary situations and hegemonomies that the war had prompted and which were translated into new parcels of individual revolutionary power and numerous local revolutionary committees which exercised power discretionally. All of this made Manuel Cruells, a fervently anti-Stalinist defender of Catalan independence and thus an unconditional supporter of the anarchists, to reflect that “there are as many CNTs and FAIs as there are committees that were established”. As we can logically assume, these circumstances generated difficult and unsustainable situations. Therefore, it is obvious that another of the benefits that the anarchists expected to get from “governmentalism” was to redress of their internal fragmentation.

Problems with supplies, the lack of unanimity regarding how to conduct the war and serious difficulties in the Catalan public order rarefied the political situation of the Catalan rearguard in 1937 and created the dynamic that led to the “Fets de Maig” (Events of May), a “minor” Catalan civil war within the larger Spanish Civil War.⁵³ The assault by forces in the public order on the *Telefónica* building controlled by the anarchists was one of the measures adopted to stop the gradual deterioration of the rearguard. The ensuing development of this armed confrontation is quite famous. Also famous is the fact that in October 1936, just a few months earlier, *Columna*

de Ferro, along with Durruti's Column – one of the most prestigious among anarchists – entered the capital of Valencia, thus proving that the most extremist anarchist sectors were willing to exercise blackmail regarding the “governmentalism” to the committees and the most prominent leaders of the CNT-FAI.⁵⁴ As is obvious, there were disputes between those who believed that “governmental” participation was a betrayal to the true meaning of the revolution – the confederal defence committees and control patrols that had survived, as well as heavily radicalised sectors of the CNT-FAI and the *Juventudes Libertarias*, along with groups or anarchist groups such as Jaume Badius's *Los Amigos de Durruti* – and those who, to the contrary, defended it based on earned responsibility: the CNT-FAI committees, *Consellers* in the Generalitat and anarchist ministers of the Republic.

The official anarchist sectors' response to the Events of May was immediate. On the very same day, their calls from the Regional Committees of the CNT and the Catalan FAI demanded that order be maintained and the clashes ended. The next day Garcia Oliver, the Spanish Minister of Justice, and “Marianet”, the Secretary of the CNT, arrived in Barcelona from Valencia, and on the 5th the Minister Frederica Montseny arrived. They all did what they could to remedy the situation. However, once the rearguard had been pacified, the new Republican government presided over by the socialist Negrín was formed without anarchist participation. The anarchists' departure from the Council of the Generalitat was not so immediate. In June 1937, in view of their constant vacillations – as they were then enmeshed in a process of internal revision – Companys decided to do away with them. In 1938, shortly before the Republican defeat, Segundo Blanco, an anarcho-syndicalist who represented the regional chapter of the National Committee in Asturias, occupied the Instruction portfolio in Negrín's Spanish government in a context that was already totally different to the one in 1936.

NOTES AND REFERENCES

- [1] Raül MAIGI. “Violència a la rereguarda”. *Avui*, 3-3-2011, p. 7.
- [2] An early examination of the heterogeneity of the anarchist members was implicit in Enric UCÉLAY-DA CAL. *La Catalunya populista. Imatge, cultura i política en l'etapa republicana (1931-1939)*. Barcelona 1982. It also appeared, albeit from a very different perspective, in the study by Albert BALCELLS. *Crisis económica y agitación social en Cataluña (1930-1936)*. Barcelona 1971.
- [3] José Luis GUTIÉRREZ MOLINA. *El Estado frente a la Anarquía. Los grandes procesos contra el anarquismo español (1883-1982)*. Madrid 2008. By this same author: *Crisis burguesa y unidad obrera: el sindicalismo en Cádiz durante la segunda República*. Madrid 1994; *Casas Viejas, del crimen a la esperanza: María Silva “Libertaria” y Miguel Pérez Córdón, dos vidas unidas por un ideal (1933-1939)*. Córdoba 2008; *La Idea revolucionaria: el anarquismo organizado en Andalucía y Cádiz durante los años treinta*, Móstoles 1993; and finally, perhaps his most successful work: *La tiza, la tinta y la palabra: José Sánchez Rosa, maestro y anarquista andaluz (1864-1936)*, Cádiz 2005.
- [4] On this last topic, see: Xavier CAÑADAS GASCÓN. *Caso Scala: terrorismo de estado y algo más*. Barcelona 2008.
- [5] Albert BALCELLS (introduction and selection). *Arraigo del anarquismo en Cataluña (Textos de 1926-1932)*. Barcelona 1973. And the Catalan version of the same book: *La polèmica de 1928: entorn de l'anarquisme a Catalunya*. Barcelona 1973.
- [6] Eulàlia VEGA and Susanna TAVERA. “L'afiliació a la CRT de Catalunya: entre l'eufòria revolucionària i l'ensulsiada confederal, 1919-1936”. In: *Col·loqui Internacional “Revolució i Socialisme”*. Bicentenari de la Revolució Francesa (1789-1989). *Primer Centenari de la Segona Internacional (1889-1989)*. Vol. II. *Comunicacions*. Barcelona 1990, pp. 343 and forward.
- [7] Pere GABRIEL. *El moviment obrer a Mallorca*. Barcelona 1973; and by the same author: “Propagandistas confederales entre el sindicato y el anarquismo. La construcción barcelonesa de la CNT en Cataluña, Aragón, País Valenciano y Baleares”. *Ayer* (Madrid), no. 45 (2002), pp. 107 and forward. An evaluation of the territorial triangle made up of the CNT regional chapters in Catalonia, Valencia and Aragon in Juan Pablo FUSI. “El movimiento obrero en España, 1876-1914”. *Revista de Occidente* (Madrid), no. 131 (1974), pp. 204-237.
- [8] See Eulàlia VEGA. *Anarquistas y sindicalistas durante la Segunda República. La CNT y los Sindicatos de Oposición en el País Valenciano*. Valencia 1987, pp. 63 and forward.
- [9] The critical approaches to the history of the workers' movement used then are implicit in Juan Pablo FUSI. “El movimiento obrero en España...”, *op. cit.*, and in the thesis published by the same author: *Política obrera en el País Vasco, 1880-1923*. Madrid 1975. Also in his article “Algunas publicaciones recientes sobre la historia del movimiento obrero”. *Revista de Occidente* (Madrid), no. 123 (1973), pp. 358-368. From an especially critical perspective on communist historiography: Miquel IZARD. “Orígenes del movimiento obrero en España”. In: *Estudios sobre Historia de España. Obra homenaje a Manuel Tuñón de Lara*. Vol. I. Madrid 1981, especially pp. 295-297. And referring to Spain as a whole: José ÁLVAREZ JUNCO and Manuel PÉREZ LEDESMA. “Por una nueva ruptura en la historia del Movimiento Obrero”. *El País*, no. 137, 6-7-1982, and by the same authors, “Historia del movimiento obrero. ¿Una segunda ruptura?”. *Revista de Occidente*, no. 12 (1982), pp. 18-41.
- [10] Among the militant studies prior to and during the 1970s: Manuel BUENACASA. *El movimiento obrero español, 1886-1926 (Historia y crítica)*. Figuras ejemplares que conocí. Paris 1966 (the first part dates from 1927 and was published in 1928 with a prologue by Max Nettlau; in 1966, Buenacasa's family and friends added a collection of biographies that Buenacasa had written but not published by

- the time he died in 1964); Josep PEIRATS. *Los anarquistas en la crisis política española*. Buenos Aires 1964; Josep PEIRATS. *La CNT en la revolución española*, 3 vol. [1951-1953]. Paris 1971; Renée LAMBERET. *Mouvements Ouvriers et Socialistes (Chronologie et Bibliographie). L'Espagne (1750-1936)*. Paris 1953; Diego ABAD DE SANTILLÁN [Sinésio Baudilio García Fernández]. *Contribución a la historia del Movimiento Obrero español. De 1905 a la proclamación de la Segunda República*. Mexico City 1962; Gastón LEVAL. *Espagne Libertaire (1936-1939). L'oeuvre constructive de la Révolution espagnole*. Paris 1971. Among the subsequent studies by university scholars as well as other professionals: Albert BALCELLS. *Crisis económica y agitación social en Cataluña (1930-1936)*. Barcelona 1971; Antonio BAR. *La CNT en los años rojos (Del sindicalismo revolucionario al anarcosindicalismo, 1910-1926)*. Madrid 1981; John S. BRADEMÁS. *Anarcosindicalismo y revolución en España (1930-1937)*. Barcelona 1974; Francesc BONAMUSA. *El Bloc Obrer i Camperol (1930-1932)*. Barcelona 1974; Manuel LLADONOSA. *El Congrés de Sants*. Barcelona 1975. Also: *Congreso de constitución de la Confederación Nacional del Trabajo*, prologue by Josep Peirats and notes by Francesc Bonamusa. Barcelona 1976; Eulàlia VEGA. *El trentisme a Catalunya. Divergències ideològiques en la CNT (1930-1933)*. Barcelona 1980. In addition to these motivations, and with a desire for broad synthesis: Gerald H. MEAKER. *The Revolutionary Left in Spain, 1914-1923*. Stanford, Ca. 1974. For the reception of the *History Workshop Journal* and Raphael Samuel's influence in Catalonia and Valencia, see: Raphael SAMUEL. "Desprofesionalizar la Història". *Debats* (Valencia), no. 10 (1964); Josep FONTANA and Enric UCCELAY-DA CAL. "Raphael Samuel: Els 'History Workshop', una historia de classe". *L'Avenç*, no. 89 (1986), pp. 57-68; Vicent SANZ ROZALÉN. "Raphael Samuel (1938-1996)". *Historia Social*, no. 27 (1997), pp. 147-149; Margaret C. JACOB and Ira KATZNELSON. "Programes per a la història radical. Debat amb P. Anderson, Ch. Hill, E. Hobsbawm i E. P. Thompson". *L'Avenç*, no. 110 (1987), pp. 52-63; Julián CASANOVA. "Polèmiques, erudició i història des de baix: el llegat d'E. P. Thompson". *L'Avenç*, no. 179 (1994), pp. 44-49.
- [11] Here we must cite two examples. The first is from the field of social history: Manuel NÚÑEZ DE ARENAS and Manuel TUÑÓN DE LARA. *Historia del movimiento obrero español*. Barcelona 1970. The second is from the field of military history: Diego ABAD DE SANTILLÁN. *Contribución a la historia del obrero español*. Puebla 1962-1971. 3 vol. These should not be included in this last section because they show clear signs of self-taught professionalisation: Josep PEIRATS. *La CNT en la Revolución española*. Toulouse 1951-1953, 3 vol., reissued in Paris in 1971; Josep PEIRATS. *Los anarquistas en la crisis política española*. Buenos Aires 1964.
- [12] Susanna TAVERA and Enric UCCELAY-DA CAL. "Conversa amb Sebastià Clara, un líder cenetista català". *L'Avenç*, no. 6 (October 1997), pp. 11-18. Also, Eulàlia VEGA. *El trentisme a Catalunya. Divergències ideològiques en la CNT (1930-1933)*. Barcelona, 1980, and Francesc BONAMUSA. *El Bloc Obrer i Camperol...*
- [13] Eulàlia VEGA and Susanna TAVERA. "L'afiliació a la CRT de Catalunya...", *op. cit.*
- [14] Eulàlia VEGA. *Anarquistas y sindicalistas...*
- [15] Eulàlia VEGA. *El trentisme a Catalunya. Divergències ideològiques en la CNT (1930-1933)*. Barcelona 1980; Eulàlia VEGA. *Anarquistas y sindicalistas...*; Eulàlia VEGA. *Entre revolució i reforma. La CNT a Catalunya*. Barcelona 2004.
- [16] Xavier MONTANYÀ was unquestionably referring to "Anarquismo ¿Relato pendiente?" (Cultura/s, *La Vanguardia*, 24-11-2010, p. 3) and to several books published upon the centennial, especially Dolors MARÍN. *Anarquistas: un siglo de movimiento libertario en España*. Barcelona 2010. The overall assessment of the book edited by Julián CASANOVA. *Tierra y Libertad: Cien años de anarquismo en España*. Barcelona 2010, has unquestionably been different.
- [17] Dolors MARÍN. *De la llibertat per conèixer al coneixement de la llibertat*. Doctoral thesis. University of Barcelona, Barcelona 1997; Dolors MARÍN. *Clandestinos. El maquis contra el franquismo, 1934-1975*. Barcelona 2002; Susanna TAVERA and Enric UCCELAY-DA CAL. "Grupos de afinidad, disciplina bélica y periodismo libertario". *Historia Contemporánea* (Bilbao), no. 9 (1993), pp. 167-190.
- [18] Susanna TAVERA. "Escola de Rebel·lia. La joventut i l'anarcosindicalisme". In: Enric UCCELAY-DA CAL. *La joventut a Catalunya al segle xx. Materials per a una Història*. Vol. II. Barcelona 1987, pp. 138-157.
- [19] In Spain, this study has tended to be colloquially criticised by historians of the workers' movement and thus there are not more written references than those found in studies by American or British scholars on the Andalusian anarchists. Their influence is clear, always from a critical perspective, in Temma KAPLAN. *Orígenes sociales del anarquismo en Andalucía, 1868-1903*. Barcelona 1977. Nevertheless, Hobsbawm's assessment is mainly present in the Catalan Marxist historiography's assessments of the anarchists' revolutionary capacity. See Eric J. HOBBSAWM, *Primitive Rebels. Studies in Archaic Forms of Social Movements in 19th and 20th Centuries*. Manchester, 1959.
- [20] The more recent studies have overcome the initiatic, almost stasiological and oft-cited perspectives of Antonio BAR. *La CNT en los años rojos...* See: Pere GABRIEL. *El moviment obrer a Mallorca (1869-1936)*. Palma 1996; Pere GABRIEL. "Propagandistas confederales entre el sindicato y el anarquismo. La construcción barcelonesa de la CNT en Cataluña, Aragón, País Valenciano y Baleares". *Ayer* (Madrid), no. 45 (2002), pp. 128-134; Enrique MONTAÑÉS. *Anarcosindicalismo y cambio político. Zaragoza, 1930-1936*. Zaragoza 1989; Laura VICENTE. *Sindicalismo y conflictividad social en Zaragoza (1916-1923)*. Zaragoza 1993; Graham KELSEY. *Anarcosindicalismo y Estado en Aragón, 1930-1938*. Zaragoza and Madrid 1994; Emilio MAJUELO. *Luchas de clases en Navarra (1931-1936)*. Pamplona 1989,

- pp. 137 and forward. In the case of Valencia, the studies by Alfons Cucó do not seem to have had continuity: Alfons Cucó. "Contribución a un estudio cuantitativo de la CNT". *Saitabi* (Valencia), no. xx (1970), pp. 181-202, and "Contribución al estudio del anarco-sindicalismo valenciano". *Saitabi* (Valencia), no. xxii (1972), pp. 69-85. Nonetheless, see: Xavier PANIAGUA and Juan Antonio PIQUERAS. *Trabajadores sin revolución, 1868-1936*. Valencia, 1986; Salvador FORNER. *Industrialización y movimiento obrero. Alicante, 1923-1936*. Valencia 1982. For Andalusia: Jacques MAURICE. *El anarquismo andaluz. Campesinos y sindicalistas, 1868-1936*. Barcelona 1990; Ángeles GONZÁLEZ FERNÁNDEZ. *Utopía y realidad. Anarquismo, anarcosindicalismo y organizaciones obreras, 1900-1923*. Seville 1996; María Dolores RAMOS. *Burgueses y proletarios y malagueños. Lucha de clases en la crisis de la Restauración*. Córdoba 1991; José Luis GUTIÉRREZ MOLINA. "Andalucía y el anarquismo (1868-1936)". *Ayer* (Madrid), no. 45 (2002), pp. 171-197. For the regional chapters in northern Spain: Ángeles BARRIO. "El anarquismo asturiano. Entre el sindicalismo y la política, 1890-1920". *Ayer* (Madrid), no. 45 (2002), pp. 147-170; Ángeles BARRIO. *Anarquismo y anarcosindicalismo en Asturias (1890-1936)*. Madrid 1988; Ángeles BARRIO. *El anarquismo en Gijón: industrialización y movimiento obrero, 1850-1910*. Gijón 1982; Dionisio PEREIRA. *A CNT na Galicia, 1922-1936*. Santiago de Compostela 1994; Susanna TAVERA and Enric UCELAY-DA CAL. "Una revolución dentro de otra: la lógica insurreccional en la política española, 1924-1934". *Ayer* (Madrid), no. 13 (1994), pp. 115-146; Susanna TAVERA and Enric UCELAY-DA CAL. "Un andamio en movimiento: organigrama y territorio en la CNT". In: José Luis OYÓN and Juan José GALLARDO (ed.). *El cinturón rojinegro. Radicalismo cenetista y obrerismo en la periferia de Barcelona, 1918-1939*. Barcelona 2004, pp. 377-430.
- [21] Teresa GONZÁLEZ PÉREZ. *Anarquismo y educación en Canarias*. Santa Cruz de Tenerife 1996; Ricardo GARCÍA LUIS and Juan Manuel TORRES VERA. *Antoñe de la CNT de Tenerife*. Tenerife 2003. Also: Ángel OLMEDO ALONSO. *El anarquismo extremeño frente al poder. Estudio de un periódico libertario: El Amigo del Pueblo, 1930-1933*. Cáceres 1997.
- [22] The most recent: José Luis OYÓN. *La quiebra de la ciudad popular: espacio urbano, inmigración y anarquismo en la Barcelona de entreguerras, 1914-1936*. Barcelona 2008. As the editor of a collective volume: José Luis OYÓN and Juan José GALLARDO (ed.). *El cinturón rojinegro...* And, on his own again, José Luis OYÓN. *Vida obrera en la Barcelona de entreguerras*. Barcelona 1998, or *Barcelona: un atlas social*. Barcelona 2001. The intellectual and analytical weight of these studies set the point of departure for Chris EALHAM. *La lucha por Barcelona. Clase, cultura y política 1898-1937*. Madrid 2005, a successful study of limited use because of the numerous errors in the author's identification of what were the neighbourhoods and municipalities involved in the Barcelona revolutionary milieu, as well as his conception of anarchist "groupism": Collblanc was never a neighbourhood in L'Hospitalet, nor did anarchist action groups as important as Los Solidarios ever act on the sidelines of anarchism's social transformation projects and the CNT's efforts to articulate a non-democratic society and a corporatism common to manual labourers. See especially Enric UCELAY-DA CAL and Susanna TAVERA, "Un andamio en movimiento...", *op. cit.*, pp. 377-430.
- [23] Josep PEIRATS. *De mi paso por la vida. Memorias*. Selection, editing and notes by Susanna Tavera and Gerard Pedret, prologue by Enric Ucelay-Da Cal. Barcelona 2009, especially chapters 2 and 4.
- [24] A very vivid narration of the "excursion" to attend the congress in June 1931 can be found in Adolfo BUESO, *Recuerdos de un cenetista*. Vol. II. *De la Segunda República al final de la Guerra Civil*. Barcelona 1978, pp. 25 and forward.
- [25] Anna MONJO. *Militants. Democràcia i participació a la CNT als anys trenta*. Barcelona 2003.
- [26] Joaquín ROMERO MAURA. "The Spanish Case". *Government and Opposition*, vol. 5, no. 4 (1970), pp. 456-479, reproduced in Joaquín ROMERO MAURA. *La Romana del diablo: ensayos sobre violencia política en España, 1900-1950*. Madrid 2000, pp. 83-103.
- [27] Interviews with Marià Casasús, a former member who had been the director of *Solidaridad Obrera* when it was underground in the Franco years, Barcelona 1979. Additionally: "Cómo fue expulsado Fornells del Sindicato de la Alimentación de Barcelona". *Boletín de la Confederación Nacional del Trabajo de España*, year I, no. 12, 13 and 14 (December 1932-January 1933), pp. 37-38; Josep PEIRATS. *De mi paso...*, mainly books II and IV. Finally, Susanna TAVERA. "La otra cara de la solidaridad: grupos específicos, insurreccionalismo y control ácrata (1930-1936)". In: Juan AVILÉS and Ángel HERRERIN (ed.). *El nacimiento del terrorismo en Occidente. Anarquismo, nihilismo y violencia revolucionaria*. Madrid 2007, pp. 219-250.
- [28] For the militant biography of Joaquim Maurín, see: Antonio MONREAL. *El pensamiento político de Joaquín Maurín*. Barcelona 1984; Luis ROURERA. *Joaquín Maurín y su tiempo: vida y obras de un luchador*. Barcelona 1992; Anabel BONSON. *Joaquín Maurín (1896-1973). El impulso moral de hacer política*. Huesca 1995; José Domingo DUEÑAS LORENTE. *Costismo y anarquismo en las letras aragonesas. El Grupo de "Talión" (Samblancat, Aláiz, Acín, Bel, Maurín)*. Huesca 2000.
- [29] Paco MADRID. *La prensa anarquista y anarcosindicalista en España desde la I Internacional hasta el final de la Guerra Civil*. Doctoral thesis. University of Barcelona, Barcelona 1988. 3 vol.
- [30] See Paco MADRID, *La prensa anarquista...* A tentative examination of this subject: Susanna TAVERA and Enric UCELAY-DA CAL. "Amigos anarquistas, amigos periodistas. La prensa libertaria como sucedáneo de partido". History Congress "El anarquismo en España", 75th anniversary of the founding of FAI, Fundación Anselmo

- Lorenzo. Guadalajara, 29/30 November and 1 December 2002. Unpublished.
- [31] Jordi CASASSAS and Susanna TAVERA. "Mancances de la premsa en el procés de modernització de l'espai català (primer terç del segle XX)". III Jornades d'Història de la Premsa: "Censura i limitacions del periodisme". Barcelona, 22 and 23 October 2009.
- [32] Lluís FOIX. "Historia de un éxito". *La Vanguardia*, 18-1-2011, p. 19.
- [33] Upton SINCLAIR. *Petróleo...!* Translation by Felipe Aláiz. Barcelona 1929. By the same author: *Boston: A Novel*. Murrieta, Cal., 1928. 2 vol. Also the abbreviated version of the two works cited above: *August 22nd*. New York 1965 (with an introduction by Michael A. Musmanno, Justice on the Supreme Court of Pennsylvania. Also by SINCLAIR: *The Brass Check. A Study of American Journalism* [1928]. Chicago 2003 (with an introduction by Robert W. McChesney and Ben Scott). Finally, by Felipe ALÁIZ: *Cómo se hace un diario*. Barcelona [1933]; *Para que la propaganda sea eficaz*. Barcelona [1937].
- [34] Enric UCELAY-DA CAL. "Formas grupales masculinas en la sociedad catalana: una hipótesis de trabajo sobre los mecanismos fundamentales del asociacionismo catalán". *Boletín de la Sociedad Española de Psicoterapia y Técnicas de Grupo*, epoch IV, no. 10 (1996), pp. 11-44; Mancur OLSEN. *The Logic of Collective Action. Public Goods and the Theory of Groups* [1965]. Cambridge, Ma., 1995; Herbert J. GANS. *The Urban Villagers. Group and Class in the Life of Italian-Americans* [1962]. New York 1982.
- [35] See *supra*, note 26.
- [36] Aurora BOSCH. *Ugetistas y libertarios. Guerra Civil y Revolución en el País Valenciano, 1936-1939*. Valencia 1983, pp. 16 and forward. Also: Albert GIRONA. *Guerra i Revolució al País Valencià (1936-1939)*. Valencia, 1986; Albert GIRONA et al. *València, capital de la república*. Valencia 1986; Albert GIRONA and Xavier NAVARRO. *Fa setanta anys: La Guerra Civil al País Valencià (1936-1939)*. Valencia 2009.
- [37] The journalistic articles published by Joan PEIRÓ in the summer of 1936 in *Perill a la reraguarda*. Mataró 1936.
- [38] Joan GARCIA OLIVER. *El eco de los pasos*. Barcelona and Paris 1978, pp. 230, 382 and 464. Dovetailing with Garcia Oliver, the study by anarchist militant César M. LORENZO. *Les anarchistes espagnols et le pouvoir, 1868-1969*. Paris 1969, pp. 115 and forward. The non-anarchist discussion in: Josep Maria SOLÉ I SABATÉ and Joan VILLARROYA. *La repressió a la reraguarda de Catalunya: 1936-1939*. Vol. I. Barcelona 1989-1990, pp. 95-103; Julián CASANOVA. "La cara oculta del anarquismo", study published in *Violencia política en la España del siglo XX*, edited by Santos JULIÁ in 2000 and re-edited by Julián CASANOVA in *Anarquismo y violencia política en la España del siglo XX*. Zaragoza 2007. Also: *Ordre Públic i violència a Catalunya (1936-1937): Comitè Central de Milícies Antifeixistes, Junta de Seguretat Interior*. Introduction by Josep Lluís Martín Ramos. Barcelona 2011; Hilari RAGUER. *La pólvora y el incienso. La iglesia y la Guerra Civil española*. Barcelona 2001; Jordi ALBERTÍ. *El silenci de les campanes. La persecució religiosa durant la Guerra Civil*. Barcelona 2007; Paul PRESTON. *El Holocausto español. Odio y exterminio en la Guerra Civil y después*. Barcelona 2011, pp. 319, 333 and forward and 537. On the "asymmetric" condition of this violence, Javier RODRIGO. *Hasta la raíz. Violencia durante la Guerra Civil y la Dictadura franquista*. Madrid 2008.
- [39] Abel PAZ. *Durruti: le peuple en armes*. Bordeaux 1972; Abel PAZ. *Durruti*. Barcelona, 1978. By the same author, his subsequent *Durruti en la revolución española* [1986]. Barcelona 1996, and a new edition in Madrid 1998. There is a translation into Italian: *Durruti e la rivoluzione spagnola*. Pisa 2010. Also: Hans Magnus ENZENSBERGER. *El corto verano de la anarquía* [1972]. Mexico City 1975; Osvaldo BAYER. *Severino di Giovanni, el idealista de la violencia*. Buenos Aires 1998; Osvaldo BAYER. *Los anarquistas expropiadores* [1972]. Barcelona 2003; César VIDAL. *Durruti. La furia libertaria*. Madrid 1996; Paco Ignacio TAIBO. *Arcángeles. Doce historias de revolucionarios herejes del siglo XX*. Barcelona 1998, pp. 169 and forward.
- [40] See the publication in more than one publishing format — story or even novel — always by archivist Miquel Mir, of the notebooks written by Josep Serra, an anarchist who was a member of the earliest action groups and during the Spanish Civil War the controversial anarchist control patrols: Miquel MIR. *Entre el roig i el negre*. Barcelona 2005, and *Diario de un pistolero anarquista*. Barcelona 2007 and 2009). The book by journalist Toni ORENSANZ on the revolutionary war violence in a town in El Priorat was published between these two books: *L'òmnibus de la mort: parada Falset*. Barcelona 2008. But the publication with the most repercussions is the book by Miquel MIR and Mariano SANTAMARÍA. *El preu de la traïció. La FAI, Tarradellas i l'assassinat de 172 maristes*. Barcelona 2010, a text of dubious historiographic value and clear political intentionality regarding events whose authorship Garcia Oliver questioned in his memoirs (*El eco de los pasos...* p. 467). All of this has received a calculated historiographic and anarchist response in Xavier Díez. *Venjança de classe: causes profundes de la violència revolucionària a Catalunya el 1936*. Barcelona 2010. Regarding the formation of these peripheral zones, in addition to the above-cited books by José Luis Oyón, see Xavier TAFUNELL. "La construcció: una gran indústria i un gran negoci". In: *Història econòmica de la Catalunya contemporània*. Vol. VI. Barcelona 1989, pp. 211-241.
- [41] There are also militant visions of this topic. See, for example: Augustin SOUCHY and Paul FOLGARE [Polgare]. *Colectivizaciones. La obra constructiva de la revolución española. Ensayos, documentos, reportajes*. Barcelona 1977; Gaston LEVAL. *Espagne libertaire...*; Gaston LEVAL. *Colectividades libertarias en España*. Buenos Aires 1972-1974; Gaston LEVAL, Agustín SOUCHY and Benjamín CANO RUIZ. *La obra constructiva de la revolución española*. Mexico City 1982. Among those that are not strictly militant: Angel SMITH (ed.). *Red Barcelona: Social Pro-*

- test and Labour Mobilization in the Twentieth Century*. London 2002; Michael M. SEIDMAN. "Work and Revolution: Workers Control in Barcelona in the Spanish Civil War, 1936-1938". *Journal of Contemporary History* (London), no. 17 (1982), pp. 409-433; Walther BERNECKER. *Colectividades y revolución social: el anarquismo en la guerra civil española, 1936-1939* [1980]. Barcelona 1982. A general schematic vision in John S. BRADEMÁS. *Anarcosindicalismo y revolución en España (1930-1937)*. Barcelona 1974.
- [42] For an examination of these arguments, most of which came from earlier days and the clashes within the CNT itself, Francesc BONAMUSA. *El Bloc Obrer i Camperol...* Its historiographic importance in David MARTÍNEZ FIOLE and Susanna TAVERA. "Corporativismo y Revolución: los límites de las utopías proletarias en Cataluña (1936-1939)". *Historia Social* (Valencia), no. 32 (1998), pp. 53-71. For the development of this ideological clash, see too successive versions of Burnett BOLLOTEN: *The Grand Camouflage: The Communist Conspiracy in the Spanish Civil War*. New York 1961; *La revolución española. Sus orígenes, la izquierda y la lucha por el poder durante la guerra civil 1936-1939*. Barcelona 1980; *La Guerra Civil española. Revolución y contrarrevolución*. Madrid 1989. Likewise, the testimonies of Franz BORKENAU. *El reñidero español: la Guerra Civil vista por un testigo europeo* [1937]. Barcelona 2001, and George ORWELL. *Cataluña 1937: testimonio sobre la revolución española* [1938]. Buenos Aires 1964. Furthermore, Diego ABAD DE SANTILLÁN. *Por qué perdimos la guerra: una contribución a la historia de la tragedia española*, [1940]. Madrid 1975. Likewise, the thesis by François GODICHEAU. *Répression et ordre publique en Catalogne pendant la Guerre Civile (1936-1939)*. Doctoral thesis École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris 2001, 3 vol., and by the same author: *La Guerre d'Espagne. République et révolution en Catalogne (1936-1939)*. Paris 2004. And finally: Jean-François BERDAH. *La démocratie assassinée, 1931-1939*. Paris 2000; Helen GRAHAM. *La República española en Guerra (1936-1939)* [2002]. Barcelona 2006.
- [43] See mainly: Michael M. SEIDMAN. *Workers against Work: Labour in Paris and Barcelona during the Popular Fronts*. Berkeley, Ca, [1991]; Michael M. SEIDMAN. *Hacia una historia de la aversión de los obreros al trabajo: Barcelona durante la revolución española, 1936-1938*. Barcelona 1998; Michael M. SEIDMAN. *A ras de suelo: Historia social de la República durante la Guerra Civil* [2002]. Madrid 2003; Michael RICHARDS. "Egos and Ideals in the Spanish Civil War". *History Workshop Journal*, no. 58 (2004), pp. 340-348.
- [44] The name "red years" was coined by Antonio BAR, *La CNT en los años rojos...* Membership in the Catalan CRT in *Memoria del Congreso Extraordinario de la Confederación Regional del Trabajo de Cataluña celebrado en Barcelona los días 25 de febrero al 3 de marzo de 1937*. Barcelona 1937.
- [45] The issues by Eulàlia VEGA, *Anarquistas y sindicalistas...*, pp. 224 and forward. Also: Aurora BOSCH. *Ugetistas y libertarios...*, pp. 46 and forward.
- [46] Pere GABRIEL. *El moviment obrer a Mallorca...*, p. 269. Also: Josep MASSOT I MUNTANER. *La Guerra Civil a Mallorca*. Barcelona 1976.
- [47] See *supra*, notes 42 and 43.
- [48] Joan P. FÀBREGAS. *Vuitanta dies en el govern de la Generalitat. El que vaig fer i el que no en varen deixar fer*. Barcelona 1937; Josep M. BRICALL. *Política econòmica de la Generalitat (1936-1939)*. Barcelona 1970 and 1979, 2 vol. Also see the corresponding biography by Fàbregas in Maria Teresa MARTÍNEZ DE SAS and Pelai PAGÈS (coord.) *Diccionari biogràfic del moviment obrer als Països Catalans*. Barcelona 2000, p. 526.
- [49] Manuel MUÑOZ DÍEZ. *Marianet. Semblanza de un hombre*. Mexico City 1960. For numerous testimonies similar to this one: Joan GARCIA OLIVER. *El eco de los pasos...*; Jacinto TORYHO. *No éramos tan malos*. Madrid 1975; Jacinto TORYHO. *Del triunfo a la derrota. Las interioridades de la Guerra Civil revividas por un periodista*. Barcelona 1978.
- [50] The lack of historiographic examination requires us to cite the primary sources, most of which have not been used in this essay: FAI. *Memoria del Pleno Peninsular de Regionales de la FAI, celebrado en Valencia los días 4, 5, 6 y 7 de julio de 1937*. Valencia 1937, pp. 11-12 and 112-122; FAI. *Informe que presenta el Comité Peninsular a las Regionales y que el Comité de Relaciones de Grupos Anarquistas de Cataluña somete a la Región*. Barcelona 1937. Furthermore, the interventions of the Peninsular Committee in the first official gathering of the Spanish Libertarian Movement in: *Actas del Pleno Nacional del Movimiento Libertario celebrado en Barcelona los días 16 y sucesivos del mes de octubre de 1938* (typewritten, October 1938). AHN, Civil War Section, Salamanca, Political-Social Barcelona, folder 1429.
- [51] Anarchist examinations of the political contradictions of "governmentalism" in: César M. LORENZO. *Les anarquistes espagnols...*; Josep PEIRATS. *La CNT en la revolución...*, vol. I, pp. 197 and forward; Josep PEIRATS. *De mi paso por la vida...* The most professional one: Burnett BOLLOTEN and Georges ESSENWEIN. "Anarchists in government: A paradox of the Spanish Civil War, 1936-1939". In: Francis LANNON and Paul PRESTON (ed.). *Elites and Power in Twentieth-Century Spain: Essays in Honour of Sir Raymond Carr*. Oxford 1990, pp. 153-177. Also: Susanna TAVERA and Enric UCELAY-DA CAL. "Grupos de afinidad, disciplina bélica...", *op. cit.* The most recent militant visions are: Georges FONTENIS. *Le message révolutionnaire des "Amis de Durruti" (Espagne 1937)*. Paris 1983; Agustín GUILLAMÓN. *The Friends of Durruti Group, 1937-1939*. San Francisco 1994; Agustín GUILLAMÓN. *Barricadas en Barcelona. La CNT de la victoria de julio de 1936 a la necesaria derrota de mayo de 1937*. [s. l.] 2007; Miquel AMORÓS. *La revolución traicionada. La verdadera historia de Balius y Los Amigos de Durruti*. Barcelona 2003.

- [52] See *supra*, note 39.
- [53] Despite their adhesion to the revolutionary/counter-revolutionary vision, see: Pier Carlo MASINI and Alberto SORTI (ed.). *Scritti scelti di Camillo Berneri. Pitrogrado 1917. Barcellona 1937, in apéndice il caso Berneri*. Milan 1964; Frank MINTZ and Miquel PECIÑA. *Los Amigos de Durruti, los trotskistas y los Sucesos de Mayo*. Madrid 1978; Georges EISSENWEIN. "Barcelona, May 1937". *The Alarm* (San Francisco), no. 20 (1983); H. SCHAFRANEK and W. WÖGERBAUER. "Nous, agents provocateurs et irresponsables. Esquisse d'un Histoire des Amigos de Durruti". In: *La Guerra i la Revolució a Catalunya (Comunicacions): II Col·loqui Internacional sobre la Guerra Civil Espanyola (1936-1939)*. Barcelona 1986; *Los sucesos de mayo de 1937. Una revolución en la República*. Barcelona 1988; C. GARCÍA VELASCO, H. PIOTROWSKI and S. ROSÉS CORDOVILLA (ed.). *Barcelona, mayo 1937. Testimonis des de les barricadas*. Barcelona 2006; Ferran AISA. *Contrarevolució: els Fets de Maig de 1937*. Barcelona 2007.
- [54] The only detailed study is: Abel PAZ. *Crónica de la Columna de Ferro*. Barcelona, 1984.

BIOGRAPHICAL NOTE

Susanna Tavera holds a doctorate in contemporary history and is a Full Professor in the Department of Contemporary History at the University of Barcelona and the Director of the iiEDG (Interuniversity Institute of Women and Gender Studies), which encompasses seven public universities in Catalonia. She is also an active member of GEHCI (Study Group on the History of Culture and Intellectuals) and the Research Group on Multiculturalism and Gender. Her research has focused on the history of social movements, primarily the Catalan workers' movement, anarchism and women's movements. She has published articles in the journals *L'Avenç*, *Annals del Periodisme Català*, *Arenal*, *Historia Social*, *Treballs de Comunicació*, *Quaderni dei Circolo Storico Carlo Roselli*, *Cercles* and *Ayer*. She is the author of the following books: *Solidaridad Obrera: el fer-se i desfer-se d'un diari anarco-sindicalista, 1907-1939* (Barcelona, Diputació de Barcelona and Col·legi de Periodistes de Catalunya, 1994); *Federica Montseny. La Indomable (1905-1994)* (Madrid, Temas de Hoy, 2007); *L'Escola de la Dona: 125 anys construint un camí cap a la igualtat, 1883-2008* (Barcelona, Diputació de Barcelona, 2009). She has also edited *Federica Montseny i la dona nova* (Catarroja, Afers, 2007), and in conjunction with Gerard Pedret Otero, with a prologue by Enric Ucelay-Da Cal, *José Peirats, De mi paso por la vida. Memorias* (Barcelona, La Flor del Viento, 2009). She has also contributed to collective books, the most recent of which include: *Les identitats a la Catalunya contemporània*, coordinated by Jordi Casassas (Barcelona, Galerada, 2009); *Dona, Guerra Civil i franquisme*, coordinated by David Ginard (Palma de Mallorca, Documenta Balear, 2011); *Feminismos y antifeminismos. Culturas políticas e identidades de género en la España del siglo xx*, coordinated by Ana María Aguado and Teresa Ortega (Valencia, University of Valencia, 2011).

Joan Vernet i Ginés (1923-2011). In memoriam*

Joan Vernet i Ginés was born in Barcelona in 1923 and died there on the 23rd of July 2011. He had a PhD in Philosophy and Humanities (Madrid, 1948), was a Full Professor at the University of Barcelona since 1954 and an Emeritus Professor since his retirement in 1988. He was a full member of the Academy of Belles-Lettres of Barcelona (1959), the Académie Internationale d'Histoire des Sciences of Paris (1960), the Scientific Council of the Spanish National Research Council (1978), the Institut d'Estudis Catalans (1978), the Royal Academy of History (1981), the Royal Asiatic Society of London (1986) and the Société Asiatique of Paris (1991), and a corresponding member of the Academy of Science of Madrid (1981), the Academy of Science of Baghdad (1985), the Academy of Science of Barcelona (1986) and the Academy of Islamic Studies of Amman (1991). He was also the first to hold the chair at the Institut du Monde Arabe of Paris (1990), he opened the lecture series in the great mosque of this city (1990-1991) and he served as the president of the Fifth International Symposium of History of Arabic Science held in 1992.

He was awarded numerous prizes and distinctions, including the Plaqué of Honour from the government of Andorra (1985), the Monturiol Medal (1985), the George Sarton Medal (United States, 1991), the Menéndez

Pidal Prize (1993) and the Alexandre Koyré Medal (France, 1995), and he and all the members of the Institut Millàs Vallicrosa at the University of Barcelona were awarded the prize from the Catalan Research Foundation (1999), St. George's Cross from the Generalitat de Catalunya (2002) and the Sharjah Prize for Arab Culture (2004).

Having listed these honours and awards (which may, unfortunately, not be exhaustive), I wanted to primarily spotlight the impression of excellence which he left and to which those who knew him can attest: with his privileged intelligence and fine sense of humour, he conveyed to us his yearning for knowledge in its most varied guises. However, he was not only concerned with knowledge and drawing us into it; rather he was also constantly attuned to the problems in our personal lives. I am not sure we all would have known how to respond adequately to his generosity...

Regarding his scientific output, I should note that after he had been teaching for 25 years, a group of disciples, myself included, gifted him with a volume entitled *Estudios sobre historia de la ciencia medieval* (1979) in which we reprinted some of his articles published in different scholarly journals, and ten years later we repeated the act with a second compilation entitled *De cAbd al-Rahmân I a Isabel II*, this time to commemorate his 65th birthday. In the first volume, we organised his publications into sections on generalities, mathematics, astronomy and astrology, and sea and land transport, while in the second the subjects were Koran studies, onomastics, science, technology and medicine, and literature and history.

* Dolors Bramon i Planas, member of the History and Archaeology Section of the *Institut d'Estudis Catalans* and tenured university lecturer of Semitic Philology at the University of Barcelona. E-mail: bramon@ub.edu
Photography: Photographic Archive Collection of the *Institut d'Estudis Catalans*.

These two lists might give a glimpse – although only a fleeting one – of the vast stores of knowledge that Vernet had and how he captured them in the most diverse publications. The more than 1,000 pages contained in both of these compilations only account for a tiny fraction of his entire oeuvre: if I am not mistaken, he is the author of around 30 books and more than 300 articles.

The fact is that Vernet is internationally renowned as a historian of science and as the second link in a school started by Millàs i Vallicrosa and later continued by Juli Samsó and other professors from the University of Barcelona. In this sphere, I believe that we must mention his book *La cultura hispano-àrabe en Orient y Occident* (1978), which is a seminal work in gaining an understanding of the science of Arabism and especially its facet in Andalusia. This book has been successfully translated into French (1985), German (1984), Polish (2007) and Arabic (1997) and has gradually changed titles until its latest reissues (1999 and 2006), in which it is called *Lo que Europa debe al Islam de España*.

In his book *Astrología y astronomía en el Renacimiento. La revolución copernicana* (1974 and 2000), Vernet studied the crowning achievements of Copernicus, one of the most prominent figures in the history of humankind, and he analysed and demonstrated the ties between his heliocentric theory and the Arab-Islamic cosmological tradition, particularly as represented by the Cordobans Averroes and Azarchel. Another prominent work is his *Historia de la ciencia española* (1975), which is surprising in that he only spends 33 pages on the Middle Ages – which was his area of expertise – compared to the 200 pages he dedicates to the period between the Renaissance and the 19th century, where he revealed himself to be extraordinarily knowledgeable about the evolution of science in Spain during the reign of Isabel II.

And to conclude this point, last but not least I should mention his and Ramon Parés' supervision of the first volume of the collective work entitled *La ciència en la història dels Països Catalans. I. Dels àrabs al Renaixement* (2004), which won the Serra d'Or Critics' Prize for Research in Other Sciences the year after it was published. This volume analyses the influence of Arab scientists on the future development of science and technology. It should be clearly noted that ever since its publication, the thesis put forth by Millàs i Vallicrosa back in the 1930s stating that Catalonia was the gateway to Arab science in Europe has been proven beyond a doubt. In turn, the demythification of the influence of the so-called Toledo School of Translators has clearly led to a rising consideration of the importance of the translators along the Ebro River Valley working in the first half of the 12th century.

I would now like to mention another of the erudite Joan Vernet's important activities: his work in the field of literature. His *Literatura àrabe* (1966 and 2002) was a pioneering volume, an outstanding manual and extraordinarily useful synthesis, not only for students. It encompasses all the periods and wisely includes a study on

aljamiado output, that is, Spanish written in Arabic and/or Hebrew characters, while it also traces its influence on Spanish literature.

His devotion to *One Thousand and One Nights* is quite famous. Vernet published the first direct translation of it from Arabic to Spanish in three volumes (1964-1967) based on the Cairo edition from 1906, while he extended it in another edition published with illustrations by Olga Sacharoff and Grau-Sala (1965) made by J. A. Gutiérrez Laraya and Leonor Martínez Martín. And here I am pleased to mention Vernet's wife, also a prominent Arabist and renowned teacher by those of us fortunate enough to have taken her classes at the University of Barcelona. If I have spoken about Vernet's dedication to this volume – as celebrated in the Western world as it is derided by Arabs – it is because it was the subject of his lecture upon his instatement in the Royal Academy of Belles-Lettres and because on several occasions selections of stories from it have been published, as well as the Sinbad series (1987).

Having reached this point, I think it is wise to recall the fact that at that time we were living under a dictatorship which was engaged in censorship. The publication of his entire translation was possible thanks to the good offices of Dr Riquer and the editor Lara, who gave Vernet the galleys with the text he wanted to cut out. Later, Vernet dealt with this episode with tact and a sound dose of irony in his contribution to the tribute to his colleague Basilio Losada (2000).

In the fields of political and social history as well, Vernet followed in the footsteps laid down by his master Millàs. Along with other members of the History-Archaeology Department of this Institute, he contributed to setting the date – 1988 – of the commemoration of the millennial of Catalonia's independence. However, we should also note that the first ones to recognise Catalonia's sovereignty were the authorities in the Caliphate of Cordoba, which at the times of Count Sunyer (911-942) no longer deemed Carolingian consent necessary and instead dealt with Barcelona in its day-to-day affairs.

Even though he may not have written a specific publication on Andalusian or Islamic history, he devoted many works to studying them, and especially to shedding light, thanks to the Arab chronicles, on diverse episodes in Catalonia's past that we would not have known about were it not for his sagacity. In addition to the origin of the treasure in the monastery of Ovarra, noted by Abadal in his posthumous work and confirmed by a text by al-ʿUdrī, Vernet also discovered through a verse by the court poet of Almanso that the lord of the *taifa* of Zaragoza had been the mastermind behind the marriage between Berenguer Ramon I, 'El Corbat', the son and successor of Ramon Borrell of Barcelona, and Sança, the daughter of Sanç Garcia I of Castile; he even discovered his motives, which were to stop the expansionist threat from Navarre.

I must obviously mention yet another of Vernet's facets which also earned him international renown: his specialisation in studying Islam and the Muslims' holy book.

His 1953 translation of the Koran from Arabic to Spanish was the first of the contemporary translations. It was followed by another one eleven years later which has not only been reissued repeatedly in all kinds of formats but is still used today by many Muslims in its bilingual undated edition, which is distributed by the Maison des Sciences Religieuses of Paris.

Equally comprehensive, insightful and scholarly is the long introduction to this work – which, I should mention, Muslims do not tend to like – which sheds light on the many problems involved in interpreting a text which is regarded as sacred. Also important were his studies on the Prophet Mohamed and the birth of Islam, including his work *Mahoma (Muhammad)* (1987), which is much more than a simple biography, and *Los orígenes del islam* (1990), which has been translated and published in Brazil as well (2004).

To close, and as a sign of Vernet's well-deserved fame as an Islamic scholar, allow me to refer to the laudatory review he wrote of the Catalan translation of the Koran by

Epalza, another of his disciples. In case anyone wondered how he could have read the 1272 pages in this translation plus the five appendixes (2001) so quickly, he explained that all he had to do to assess it was see how some of the passages that he knew through experience had particularly difficult linguistic, religious or moral connotations had been resolved. He was satisfied after reading the ayah entitled "The Throne" (2:255/256), which says: "Allah! There is no God save Him! The Alive! The Eternal! He is sustenance; He sustains everything! Neither slumber nor sleep overtake Him. Unto Him belongs whatsoever is in the Heavens and whatsoever is on the Earth. Who is He that intercedes, that serves as a mediator, that has influence in His presence over what is His, if He does not first confer His leave, His permission, His help? [...] His supreme throne includes the Heavens and the Earth, and He is never weary of preserving them. He is the Sublime. He is the Tremendous."

One day he said that he wanted this to be his epitaph.
May he rest in peace.

Géza Alföldy (1935-2011). In memoriam*

Death came seeking Géza Alföldy at the height of his productivity at the foot of the Acropolis in Athens. It was a death similar to the one that came to Scipio in Africa, as Cicero recalls in *De amicitia* (3, 112): “Quam ob rem vita quidem talis fuit vel fortuna vel gloria ut nihil posset accedere, moriendi autem sensu celeritas abstulit”. With him vanishes one of the leading representatives of scientific research in the 20th and early 21st centuries in the field of the ancient Roman history, as well as one of the best, if not the best, epigraphists of our day.

Born in Budapest on the 7th of June 1935, Alföldy was educated in Hungary, where he also spent the first part of his brilliant career. But he moved to Germany, where he found the means and the peace and quiet he needed to conduct research that was peerless in its uniqueness and breadth. While the first part of his education includes worthy referents from Hungary itself, the second part came to adopt the methods, opinions and the example of the great 20th century historians of the ancient world, such as Andreas Alföldi, a Hungarian living outside his country like Géza Alföldy, and his close relationship with Hans-Georg Pflaum and Eric Birley, together with the unforgettable Sir Ronald Syme, of whom he spoke often and whose opinions and memory he always mentioned fondly.

The University of Budapest and the city's museum welcomed him and were the site of his early important studies before moving to what was then West Germany in 1965. Thus began a steady new career: he immediately earned his qualification from the University of Bonn in 1966 and once again performed his scientific research at a museum, the Rheinischen Landesmuseum in Bonn. He complemented his museum work with teaching at the University of Bonn until he was appointed ordinary professor of Ancient History at the University of Bochum, from which he would later move to the Ruprecht-Karl Universität in Heidelberg in 1975. The rest of his career until his retirement unfolded in Heidelberg, and he kept up close ties with the university even as an emeritus professor. When it befell him, he served in numerous academic posts which he performed with care and attention, even though it took away hours he could devote to study and research. As a prominent professor in Heidelberg, he obviously had to become a member of the most prestigious and active academic institution, the Heidelberger Akademie der Wissenschaften, which he did in 1978 as an ordinary member of its Philosophisch-Historische Klasse. As was inevitable, once again he was asked to serve in supervisory posts which, as always, he performed with punctuality, efficiency and discretion. At this institution, he was able to undertake major initiatives, publications and projects in conjunction with the university, such as the Epigraphische Datenbank Heidelberg, a pioneering work in its day and the continuation of his activity which still remains indisputable point of reference in his field. Also worth noting is his remarkable presence in the su-

* Marc Mayer i Olivé, member of the History and Archaeology Section of the *Institut d'Estudis Catalans* and Professor of Latin Philology at the University of Barcelona. E-mail: mayerolive@yahoo.es
Photography: Photographic Archive Collection of the *Institut d'Estudis Catalans*.

pervision of the *Corpus Inscriptionum Latinarum* for many years, a publication of the Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften. Géza Alföldy's joining the project brought it a renewed impetus despite the host of difficulties entailed in carrying on with a project of such an impressive scope and duration.

His interests were not limited to the study of certain regions within the Roman Empire; rather the contrary: on his incessant journeys he revealed himself to be an indefatigable scholar of almost all these regions, aware that only this curiosity and this experience would enable him to assess society in the Roman period from a global vantage point.

Many universities had the good fortune and honour to welcome him as a guest professor, including Princeton inside the ranks of its prestigious Institute for Advanced Studies (1972–1973), Rome, Paris, Poznan and, of course, Barcelona. Starting in 1993, he repeatedly taught at the leading Hungarian universities, where he was able to teach in his native language and was bestowed an honorary doctorate by many, specifically by the Eötvös Loránd University in Budapest, which named him *doctor et professor honoris causa* in 1992, an honour that he dearly prized since it came from the city of his birth.

What was surprising about Géza Alföldy is the fact that he was endowed with a memory and ability to relate data that were truly exceptional. As a logical result of this fact, prosopography and military history were inevitably his favourite fields, and from this perspective they led to social history, where he could apply his extensive knowledge on the Roman leading classes as well as his interest in the world of slavery. This scientific experiment, the subject of many of his countless scientific studies, was translated into a manual, *Römische Sozialgeschichte*, which was published for the first time in Wiesbaden in 1975. It was reissued four times since and translated into twenty languages. Just a few weeks before his death, he enthusiastically sent us the new German-language edition whose volume had doubled, updated primarily with his own research. Another product of this interest was one of his important monographs, *Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen. Prosopographische Untersuchungen zur senatorischen Führungsschicht* (Bonn 1977, *Antiquitas*, no. 1, 27).

In his studies, he had an approach, always based on direct sources and data, through which he extracted theoretical consequences, which contributed to updating Roman social history with new viewpoints and direct deductions from documents while abandoning entrenched theoretical models which could distort the results of his studies on the same documents, which were often new or reinterpreted thanks to his tireless research. With the same method, in 1997 he dared to grapple with contemporary Hungarian history in a book published in Heidelberg (*Ungarn 1956: Aufstand, Revolution, Freiheitskampf*), which made waves and enabled him to analyse with an objective method, as he used to say, a subject

which was quite close to his heart as he had experienced it firsthand.

The novel treatment of the inscriptions from the Augustinian period was one of his main areas of expertise and, I would venture to say, inclinations. In this field, we must mention his *Studi sull'epigrafia augustea e tiberiana di Roma* (Rome 1992), in which he compiled his famous reconstruction of the inscription on the temple of *Mars Ultor* in Rome. It is likewise impossible to fail to mention the publication of the monumental *pars octava* from the *CIL VI* corresponding to the *Inscriptiones Urbis Romae Latinae* (Berlin 2000). The *litterae aureae* and inscriptions in bronze letters, the only part of which remains are the holes or grooves where the letters were attached, was the subject of his tireless curiosity and his readings and restorations. In this field, Hispania was the site of his most important contributions, such as his interpretation of the inscription on the aqueduct of Segovia detailed in an important study entitled *Die Bauinschriften des Aquäduktes von Segovia und des Amphitheaters von Tarraco. Mit einem Anhang von Peter Witte* (Berlin, New York 1997, *Madridischer Forschungen*, no. 19). He associated the inscriptions on the aqueduct with the longest inscriptions known, those from the amphitheatre of Tarragona. The part from Segovia was translated and published once again under the title of *La inscripción del acueducto de Segovia* (Madrid 2010).

His study *Der Obelisk auf dem Petersplatz in Rom. Ein historisches Monument der Antike* (Heidelberg 1990, *Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse* 1990, no. 2) is extremely important in the urban sphere, that is, in the chapter on the Roman Empire. In it, he once again interpreted, among other strata, the inscription by Cornelius Gallus attached to the obelisk, today located in the Vatican, which was taken to Rome from Alexandria, where it had been part of a *forum Iulium* and perhaps the *gnomon* of a gigantic sundial.

Showing exceptional initiative, he founded the series "Heidelberger althistorische Beiträge und epigraphischen Studien" (HABES). *Die Krise des Römischen Reiches. Geschichte, Geschichtsschreibung und Geschichtsbetrachtung. Ausgewählte Beiträge*, Stuttgart 1989, which he dedicated to Sir Ronald Syme to commemorate his 85th birthday, was published within this series. This volume compiles much of his contributions to the History-Augusta-Colloquia which the group Bonner Kreis, still legendary today, was organising at the time and which revealed one of the most notable scientific facets of Géza Alföldy: his interest in "Augustan History". This same collection included the volume in honour of Eric Birley published in conjunction with Brian Dobson and Werner Eck. Birley was one of Alföldy's main referents; the volume was entitled *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit. Gedenkschrift für Eric Birley* (Stuttgart 2000). Later, he prepared *Inschriftliche Denkmäler als Medien der Selbstdarstellung in der römischen Welt* (Stuttgart 2001) with Silvio Panciera. The military facet of his studies were col-

lected in the compilation *Römische Heeresgeschichte: Beiträge 1962–1985* (Amsterdam 1987), the third volume in the “MAVORS, Roman Army Researches” collection. We should also mention *Die Legionslegaten der römischen Rheinarmeen* (Cologne, Graz 1963, *Epigraphische Studien*, no. 3) and *Die Hilfstruppen der römischen Germania inferior* (Düsseldorf 1968, *Epigraphische Studien*, no. 6).

The Roman province of Dalmatia was the subject of two seminal monographs: *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, with a contribution by András Mócsy (Budapest 1965), and *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia* (Heidelberg 1969). The *Noricum* was analysed in a volume of the same name (London, Boston 1974) and is still a classic on the subject. It should be noted that other regions of the Roman Empire were also the subject of substantial contributions, the fruit of Géza Alföldy’s perennially active curiosity and sagacity.

The subject of Hispania was one of his prime concerns. His contributions in this field can aptly be described as revolutionary and in some respects marked a pivotal point. Among many indispensable contributions, we should mention the *Fasti Hispanienses: senatorische Reichsbeamte und Offiziere in den spanischen Provinzen des römischen Reiches von Augustus bis Diokletian* (Wiesbaden 1969), as well as other noteworthy examples, including *Res publica Leserensis (Forcall, Castellón)* (Valencia 1977, *Servicio de Investigación Prehistórica. Trabajos varios*, no. 45) and *Los Baebii de Saguntum* (Valencia 1977, *Servicio de Investigación Prehistórica. Trabajos varios*, no. 56). And, with H. Halfmann, *El Edetano M. Cornelius Nigrinus Curiatius Maternus, general de Domitiano y rival de Trajano* (Valencia 1973, *Servicio de Investigación Prehistórica. Trabajos varios*, no. 44), *Römisches Städtewesen auf der neukastilischen Hochebene. Ein Testfall für die Romanisierung* (Heidelberg 1987, *Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse*, no. 3), and finally, *Provincia Hispania superior* (Heidelberg 2000, *Schriften der Philosophisch-historischen Klasse der Heidelberger Akademie der Wissenschaften*, no. 19, with a Spanish version published in La Coruña in 2002). Shortly after his death, in 2011, the volume *Segobriga V. Inscripciones romanas 1986–2010 (Bibliotheca Archeologica Hispana*, no. 38) was released, which had been written in conjunction with J. M. Abascal and R. Cebrián, yet further proof that his capacity for work did not diminish in the face of hardships.

His predilection for Tarragona was the subject of countless articles and books, of which we shall only spotlight a few. They range from *Flamines provinciae Hispaniae citerioris* (Madrid 1973, *Anejos de AEA*, no. 6) to the fundamental corpus of *Die römischen Inschriften von Tarraco* (Berlin 1975), which today is only surpassed by his own edition of the three fascicles on Tarraco in the second edition of the second volume of the *CIL*, which predated the fascicle covering Valencia and the *ager* of *Dertosa (CIL II² 14, Conventus Tarraconensis. Pars meridionalis*, Berlin 1995). We should also recall his article on Tarraco in Pauly-Wissowa

(*RE Suppl.* XV, 1978, col. 570–644), which was translated into Spanish with the title of *Tarraco* and published in Tarragona in 1991 (*Forum*, no. 8). The Arc de Barà, a monument of which he was particularly fond, was the subject of a major contribution: “Der römische Bogen über der Via Augusta bei Tarraco (Arc de Berà) und seine Inschrift” (*Klio*, no. 78, 1996, p. 158–170). This unwavering loyalty remained with him always; indeed, fascicle 178 of the *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* from 2011 (pp. 87–125) contained his last decisive contribution on classical culture in Catalonia: “Griechische Inschriften und griechische Kultur in Tarraco”.

We must also mention the compilation of studies entitled *Die römische Gesellschaft. Ausgewählte Beiträge* (Stuttgart 1986), which contains major contributions on Hispania, especially on Roman society in what would later come to be called the Catalan-speaking lands. Precisely this volume was the first title in the HABES series mentioned above.

Society was not stingy in recognising Géza Alföldy’s numerous personal and scientific merits. He was bestowed an honorary doctorate by nine universities. He was invited to join numerous academies, including the Royal Academy of History and the Academia Europaea. He participated in numerous scientific councils for collections, journals and foundations, including the Fondazione Niccolò Canussio de Cividale del Friuli. His numerous distinctions include the Gottfried Wilhelm Leibniz-Preis from the Deutsche Forschungsgemeinschaft in 1986, which was the definitive sign of recognition of his career as a researcher as well as a point of departure for new accomplishments. In 1992 he shared the Max Planck Prize with his friend and colleague Silvio Panciera. He was also awarded the first-class German Verdienstkreuz in 2002 and the medal from his own University of Heidelberg (2006).

Finally, if we wish to solely survey the well-deserved honours he received in Spain based on his extraordinary devotion to Roman history in what is today Catalonia, the list is quite extensive. In 1988, the *Universitat Autònoma de Barcelona* awarded him what was his first honorary doctorate in a long series; it was preceded by the silver medal from the *Universitat de Barcelona* that same year. Other feats worth mentioning from his career in Catalonia include his election as a corresponding member of the History and Archaeology Section of the *Institut d’Estudis Catalans* in 1996; the International Catalonia Prize in 1997; his presence as a visiting professor at the *Universitat de Barcelona* 1997/1998; the Cross of Saint George, the highest honour awarded in Catalonia, in 2001; the silver medal from the city of Tarragona in 2008; the honorary doctorate granted by the *Universitat Rovira i Virgili* in Tarragona in 2009; and his position as an honorary member of the *Reial Societat Arqueològica Tarraconense*. He was also a member of the scientific council of the *Institut Català d’Arqueologia* (ICAC) since its founding and worked faithfully with this institution.

All of us who were his colleagues and friends recall with admiration and no doubt a tinge of nostalgia when he delivered the inaugural speech at the XII International Congress of Greek and Latin Epigraphy on Tuesday the 3rd of September 2002 in Barcelona. It was an unforgettable lesson which further demonstrated not only his knowledge of Greek and Roman epigraphy but also his mastery of the most important modern languages, including Catalan.

This entire dense, long and important scientific *cursus*, with almost 600 publications, will ensure that his memory endures in the fields of study that he cultivated with such competence and, I would even venture to say, with abnegation. His personality and scientific generosity characterised an epoch and leave a void that will be difficult to fill in the future.

As we have already said, death found Géza Alföldy in Athens, at the foot of the Acropolis, on the 6th of November 2011. He was there to collect his tenth honorary doctorate, this one from the Ionian University. Destiny did not allow him to, and the Fates will cease to spin the thread of his earthly existence, which, however, remains and shall continue to remain in the minds of everyone who knew him and appreciated him, and even in the minds of those who were only able to read his work or will do so in the future. However, at this point Géza Alföldy is not just his oeuvre; the memory of his singular humanity will remain among us for this reason. And returning once again to Cicero's *De amicitia* (27,102), we can adopt these words for ourselves: "Nemo unquam animo aut spe maiora suscipiet qui sibi non illius memoria atque imaginem proponendam putet".

Historical publications of the Institut d'Estudis Catalans during 2011

Publicacions de temàtica històrica editades durant l'any 2011 per l'Institut d'Estudis Catalans

Published by the History and Archaeology Section and its Affiliated Societies

Publicats per la Secció Històrico-Arqueològica i les seves societats filials

Books

Llibres

Jaume I : commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I. Volum 1: *El poder reial i les institucions. La política internacional. La família reial i la política successòria. La figura de Jaume I. El món cultural i artístic* / edició a cura de Maria Teresa Ferrer i Mallol. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2011. – 938 p. : il.

I. GINER I DE SAN JULIÁN, Salvador «Prefaci»; II. FERRER I MALLOL, Maria Teresa «Jaume I: vida i gestes»; III. CLARAMUNT, Salvador «Commemoració del Congrés de Jaume I del 1908. Primer Congrés d'Història de la Corona d'Aragó»; IV. GARCIA EDO, Vicent «La monarquia de Jaume I»; V. SABATÉ, Flocel «Poder i territori durant el regnat de Jaume I. Catalunya i Aragó»; VI. CATEURA BENNÀS-SER, Pau «Jaume I i el govern de Mallorca i Eivissa (1230-1276)»; VII. CABEZUELO PLIEGO, José Vicente «El gobierno de Valencia después de la conquista, 1239-1276»; VIII. ALANYÀ I ROIG, Josep «La frontera del Principat de Catalunya amb el regne d'Aragó»; IX. VERDÉS PIJUAN, Pere ; TURULL RUBINAT, Max «Els municipis catalans a l'època de Jaume I»; X. TORRA PÉREZ, Alberto «Los registros de la cancellería de Jaime I»; XI. MONTAGUT I ESTRAGUÉS, Tomàs de «Jaume I a les *Constitutions y altres drets de Catalunya*»; XII. BISSON, Thomas N. «The Fiscal Power of James the Conqueror (ca. 1230-1276): a Provisional Study»; XIII. BAYDAL SALA, Vicent «Peites, quèsties, redempcions d'exèrcit i subsidis. La naturalesa i l'evolució dels principals tributs reials directes a la Corona d'Aragó des de Jaume I fins a Alfons el Benigne (1213-1336)»; XIV. CRUSAFONT I SABATER, Miquel «La política monetària en temps de Jaume I»; XV. CHEVEDDEN, Paul E. «King James I the Conqueror and the artillery revolution of the Middle Ages»; XVI. ESTRADA-RIUS, Albert «Jaume I el Conqueridor i la marina del seu temps: notes per a un marc d'estudi»; XVII. SARASA SÁNCHEZ, Esteban «La gestación de las Cortes de Aragón en el reinado de Jaime I (1213-1276)»;

XVIII. MUÑOZ POMER, Mª Rosa «Las instituciones parlamentarias valencianas durante el reinado de Jaime I (1238-1276)»; XIX. FERRER I MALLOL, Maria Teresa «Panorama general de les relacions internacionals de Jaume I. Les relacions amb Itàlia»; XX. AURELL, Martí «La fi de l'expansió a Occitània»; XXI. GONZÁLEZ JIMÉNEZ, Manuel «Jaime I el Conquistador y Alfonso X el Sabio: una compleja relación de encuentros y desencuentros»; XXII. CARRASCO, Juan «El reino de Navarra y la Corona de Aragón en tiempos de Jaime I el Conquistador (1208-1276): relaciones “diplomáticas”»; XXIII. VELA I AULESA, Carles «Jaume I i el Magrib, una relació més enllà del comerç»; XXIV. MARCOS HIERRO, Ernest «La croada a Terra Santa el 1269 i la política internacional de Jaume I»; XXV. SMITH, Damian J. «Jaime I y el Papado»; XXVI. PONSICH, Claire «Une petite fille de l'empereur de Constantinople, reine d'Aragon. Identité et pouvoirs de Jolánta Árpád (1215-1251)»; XXVII. VARELA-RODRÍGUEZ, M. Elisa «Les relacions amoroses d'Elo Álvarez, Aurembiaix d'Urgell, Blanca de Antillón, Teresa Gil de Vidaure, Berenguera Alfonso, Sibilla de Saga... Amistançades, concubines o amants de Jaume I?»; XXVIII. URGELL HERNÁNDEZ, Ricard «Els fills de Jaume I i la política successòria»; XXIX. FLUVIÀ, Armand de «Els 128 quarters del comte rei Jaume I el Conqueridor (1208-1276)»; XXX. VALRIU LLINÀS, Caterina «L'arrelament popular de la figura de Jaume I»; XXXI. SERRA I PUIG, Eva «La percepció de Jaume I en els segles moderns»; XXXII. ENSENYAT PUJOL, Gabriel «Jaume I entra la història i la literatura»; XXXIII. SOBREQUÉS I CALLICÓ, Jaume «El rei Jaume I i la Renaixença als Països Catalans»; XXXIV. AURELL, Jaume «La historiografia sobre Jaume I»; XXXV. SERRANO COLL, Marta «La iconografia de Jaume I durant l'edat mitjana»; XXXVI. PUJOL, Josep M. «Composició oral interactiva en el *Llibre dels feits*: el testimoni de la retòrica»; XXXVII. FELIU, Eduard «La cultura jueva en temps de Jaume I»; XXXVIII. BARRAL I ALTET, Xavier «Arquitectura i art de conquesta al Mediterrani: el contraexemple de Jaume I (1208-1276) i el si-

lenci del *Llibre dels feits*»; XXXIX. ESPAÑOL, Francesca «L'art a l'època de Jaume I. Un instrument àulic?»; XL. CIFUENTES I COMAMALA, Lluís «La cirurgia i la guerra en temps de Jaume I»; XLI. PUJADES I BATALLER, Ramon Josep «Els coneixements geogràfics i cartogràfics a la Mediterrània occidental del segle XIII: reflexions contra alguns llocs comuns historiogràfics»; XLII. BRUGUERA, Jordi «Identitat lingüística del *Llibre dels feits* de Jaume I»; XLIII. HAUF, Albert G. «Història i literatura: Jaume I i els trobadors»; XLIV. CABRÉ, Miriam «Trobadors i cultura trobadoresca durant el regnat de Jaume I»

Història de la Generalitat de Catalunya : dels orígens medievals a l'actualitat, 650 anys / Directora: Teresa Ferrer i Mallol ; coordinador: Josep M. Roig Rosich. Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica ; Generalitat de Catalunya. Departament de la Presidència. Centre d'Història Contemporània de Catalunya, Barcelona 2011. (Monografies de la Secció Històrico-Arqueològica; 13). – 446 p.: il.

I. FERRER I MALLOL, Maria Teresa «Introducció»; II. FERRER I MALLOL, Maria Teresa «El naixement de la Generalitat de Catalunya (1359-1413)»; III. RIERA I MELIS, Antoni «La Diputació del General de Catalunya, 1412-1458. Desenvolupament de les estructures i ampliació de les competències»; IV. SOBREQÜÉS I CALLICÓ, Jaume «La Diputació del General i la Guerra Civil del segle XV»; V. SÁNCHEZ MARTÍNEZ, Manuel «La consolidació de la nova fiscalitat a Catalunya (1359-1380)»; VI. SERRA I PUIG, Eva «La Generalitat. De les reformes del segle XV al creixement institucional del segle XVI»; VII. PÉREZ LATRE, Miquel «La Diputació del General i les torbacions polítiques de 1587-1593»; VIII. SIMON I TARRÉS, Antoni «La Generalitat de Pau Claris i la revolució de 1640. Sobre l'existència d'un "moment republicà"»; IX. SERRA I PUIG, Eva «La Generalitat de Catalunya entre 1652 i 1700»; X. MARTÍ FRAGA, Eduard «La Diputació del General sota Felip V i Carles III, l'arxiduc (1700-1714)»; XI. GARRIGA I RIERA, Joaquim «La Casa de la Diputació del General»; XII. BALCELLS I GONZÁLEZ, Albert «Catalunya sense Generalitat»; XIII. ROIG I ROSICH, Josep M. «La Generalitat republicana, del 14 d'abril de 1931 al 6 d'octubre de 1934»; XIV. BALCELLS I GONZÁLEZ, Albert «La revolta del 6 d'octubre de 1934, la suspensió de l'autonomia i la seva recuperació. L'aixecament del 19 de juliol de 1936»; XV. BONAMUSA, Joan «El període de més gran autonomia (juliol 1936-maig 1937)»; XVI. VILLARROYA FONT, Joan «La Generalitat del maig de 1937 al febrer de 1939»; XVII. MORALES MONTOYA, Mercè «La Generalitat de Catalunya a l'exili (1939-1975)»; XVIII. SOBREQÜÉS I CALLICÓ, Jaume «El restabliment de la Ge-

neralitat i el Govern de la Generalitat provisional (1975-1980)»; XIX. CASASSAS I YMBERT, Jordi «La Generalitat de Catalunya (1980-2004)»

Ordinarium Sacramentorum Tarraconense : 1530 / Edició facsimilar monocroma amb introducció a càrrec de Francesc Xavier Altés i Aguiló. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Litúrgics, Barcelona 2011. (Biblioteca Litúrgica Catalana; 7). – 374 p.

El Tractat dels Pirineus de 1659 / traducció de Mercè Comas ; l'edició d'aquesta obra ha estat a cura d'Antoni Simon i Tarrés. Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica, Barcelona 2011. – 72 p.

ASENSI ESTRUCH, Rosa Maria. **Inventari dels materials etruscs procedents de col·leccions dels museus catalans** / L'edició d'aquesta obra ha estat a cura de Marc Mayer i Olivé. Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica, Barcelona 2011. (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica ; 89). – 244 p. : il.

PREVOSTI, Marta ; GUITART I DURAN, Josep (dirs.). **Ager Tarraconensis. Volum 2: El poblament**. Institut d'Estudis Catalans ; Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Barcelona 2010. (Documenta ; 16). – 590 p. : il.

SANMARTÍ GREGO, JOAN. **L'Escola Catalana d'Arqueologia i l'estudi dels ibers : discurs de recepció de Joan Sanmartí Grego com a membre numerari de la Secció Històrico-Arqueològica, llegit el dia 15 de desembre de 2011**. Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica, Barcelona 2011. – 57 p.

SIMON I TARRÉS, Antoni. **Del 1640 al 1705. L'autogovern de Catalunya i la classe dirigent catalana en el joc de la política internacional europea**. Institut d'Estudis Catalans-Publicacions generals. Universitat de València, Barcelona 2011. – 364 p.

TRENCHS ÒDENA, Josep. **Documents de cancelleria i de mestre racional sobre la cultura catalana medieval** / a cura d'Ignasi J. Baiges, Daniel Duran, Maria Teresa Ferrer i Mallol, Teresa Huguet, Miquel Raufast i Esther Redondo ; coordinació de Maria Teresa Ferrer i Mallol. Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica, Barcelona 2011. (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica; 88). – 658 p.

VERNET I PONS, EULÀLIA. **Origen etimològic dels verbs làmed-he de l'hebreu masorètic : un estudi sobre la formació de les arrels verbals en semític**. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis He-

braics, Barcelona 2011. (Publicacions de la Societat Catalana d'Estudis Hebraics; 2) – 404 p.

VILLARONGA, Leandre ; BENAGES, Jaume. *Ancient coinage of the Iberian Peninsula = Les monedes de l'edat antiga a la Península Ibèrica: Greek, Punic, Iberian, Roman*. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, Barcelona 2011. – 803 p. : il.

Journals Revistes

Acta Numismàtica. Volum: 40. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, Barcelona 2010. – 291 p. : il.

I. RICHARD, Jean-Claude «Introducció: *Acta Numismàtica* 2010, 40ème numéro»; II. SANAHUJA I ANGUERA, Xavier «Memòria de les activitats de la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics durant l'any 2009»; III. VILLARONGA I GARRIGA, Leandre «Els divisors de Rhode»; IV. BENAGES I OLIVÉ, Jaume «Les monedes de Tarragona (addenda vuitena)»; V. GARCÍA GARRIDO, Manuel ; MONTAÑÉS ALTURA, Juan «Un nuevo divisor ibérico de plata con leyenda BaN»; VI. BENAGES I OLIVÉ, Jaume «As inédit de Vespasià de la seca de Tàrraco»; VII. FRANCÈS VAÑÓ, David «Un mig dirhem inédit de Sa'd al-Dawla Hassan b. Muhyid de Dènia (430-432 AH / 1038-1040 dC)»; VIII. BARBIERI, Gionata «Alcune nuove considerazioni sulle iniziali del Maestro di Zecca Gian Carlo Tramontano»; IX. NOGUERA I MARTORELL, Joan «Noves aportacions al Catàleg dels croats de Barcelona (XVII)»; X. CRUSAFONT I SABATER, Miquel «L'Orde de l'Hospital de S. Joan de Jerusalem, de Rodes o de Malta: emissions monetàries i medalles dels Grans Mestres originaris de la Corona Catalano-Aragonesa»; XI. SANAHUJA I ANGUERA, Xavier «La moneda municipal a la Seu d'Urgell, segles XV-XVII: primera aproximació»; XII. CRUSAFONT I SABATER, Miquel «El sisè d'Olot (1642), una moneda inédita»; XIII. BOADA SALOM, Jaume «Els encunyats mallorquins del *Museo de la Casa de la Moneda*»; XIV. JORBA I SERRA, Xavier «Fitxes de prostitució a la Barcelona del segle XIX»; XV. VIADER I RIERA, Jordi «Dos valors inédits i set noves variants de les monedes de les "Mines d'Aran" i un nou valor de les "Mines d'Uretz"»; XVI. CASANOVA, Rossend «Les medalles publicitàries de Gaspar Quintana i de Moratona Genís i Bureau: la comparació de dos models per a l'Exposició Universal de 1888»; XVII. CRUSAFONT I SABATER, Miquel «Documentació de medalles (V): l'obra i la figura de Francesc Cui-xart»; XVIII. CASANOVA, Rossend «Dues medalles d'Eusebi Arnau copiades a Sud-amèrica»; XIX. CRUSAFONT I SABATER, Miquel «Trobada de Se-

gòvia»; XX. CRUSAFONT I SABATER, Miquel «Trobada de Sentmenat»; XXI. CRUSAFONT I SABATER, Miquel «Trobada de l'àrea de Lleida»; XXII. CRUSAFONT I SABATER, Miquel ; SANAHUJA I ANGUERA, Xavier ; MONTAÑÉS I BONCOMPTE, J. «Revisions bibliogràfiques»; XXIII. «Índex d'Acta Numismàtica : vol. 31-40 (2001-2010)»; XXIV. «Publicacions de la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics»

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics. Volum 22. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Històrics, Barcelona 2011. – 404 p.

I. SOBREQÜÉS I CALLICÓ, Jaume «Historiografia catalana: renovació i compromís nacional»; II. FELIU I MONFORT, Gaspar «Rellegint la història dels remences de Jaume Vicens Vives»; III. SOBREQÜÉS I CALLICÓ, Jaume «Narcís Feliu de la Penya, cap a la història moderna»; IV. GRAU I FERNÁNDEZ, Ramon «Un patriota d'altres temps : Antoni de Capmany i la historiografia racionalista»; V. ALBAREDA SALVADÓ, Joaquim «Salvador Sanpere i Miquel : intel·lectual, polític i historiador»; VI. FIGUERES I ARTIGUES, Josep M. «Antoni Rovira i Virgili»; VII. FELIU I MONFORT, Gaspar «Ramon d'Abadal: la tenacitat en el treball de base»; VIII. BALCELLS I GONZÁLEZ, Albert «Manuel Reventós Bordoy: iniciador de la història dels moviments socials»; IX. CORTADELLA MORRAL, Jordi «Pere Bosch Gimpera: el més jove, vital i escandalós de la "Colla de l'Ateneu"»; X. PUJOL I CASADEMONT, Enric «Ferran Soldevila i el cànon historiogràfic català contemporani»; XI. CONGOST I COLOMER, Rosa «"Per què l'historiador és dins la història..."». Aproximació a la vida i a l'obra de Pierre Vilar»; XII. MORALES MONTOYA, Mercè «Repensant Jaume Vicens i Vives. Visions sobre un llegat»; XIII. SALRACH I MARÈS, Josep M. «Santiago Sobrequés i la història social del poder: entre el present de l'historiador i el passat medieval»; XIV. BELENGUER, Ernest «La bonhomia històrica de Joan Reglà»; XV. TORRAS I RIBÉ, Josep M. «Joan Mercader: l'ofici d'historiador»; XVI. ARANEGUI GASCÓ, Carmen «Miquel Tarradell, en el centenari de Jaume Vicens Vives: Tarradell a la Universitat de València»; XVII. PREVOSTI I MONCLÚS, Marta «Miquel Tarradell, arrelat i transgressor»; XVIII. FONTANA I LÁZARO, Josep «Paul Preston i l'holocaust espanyol»

Lambard. Estudis d'art medieval. Volum 21. Institut d'Estudis Catalans. Amics de l'Art Romànic, Barcelona 2010. – 196 p. : il.

I. «Amics de l'Art Romànic: mesa per al curs 2009-2010»; II. ADROER I TASIS, Anna Maria «Els palaus reials»; III. ESPAÑOL I BERTRAN, Francesca «La Santa Capella del rei Martí l'Humà i el seu context»; IV. YARZA LUACES, Joaquín «Los libros del Rey

Martín»; V. GRAUPERA I GRAUPERA, Joaquim «Martí l'Humà i els banys: el termalisme a Catalunya durant l'edat mitjana»; VI. HUGUET I TERMES, Teresa «Un petit univers de miralls : Barcelona, l'Hospital de la Santa Creu, i el rei Martí»; VII. FITÉ I LLEVOT, Francesc «Arnau Mir de Tost i la Fundació de la Col·legiata de Sant Pere d'Àger»; VIII. GUARDIA, Milagros «Sant Joan de Boí: les pintures retroben el seu lloc»; IX. VALERO MOLINA, Joan «Pere Torregrossa, Pere Jalopa i la Capella de Sant Sever de la Catedral de Barcelona»; X. «Memòria del curs 2008-2009»; XI. «Memòria del curs 2009-2010»

Miscel·lània litúrgica catalana. Volum 19. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Litúrgics, Barcelona 2011. – 334 p. : il.

I. «Membres de la Societat Catalana d'Estudis Litúrgics»; II. GROS I PUJOL, Miquel dels Sants «Bibliografia litúrgica i patristica de Dom Alexandre Olivar i Daydí»; III. JANERAS I VILARÓ, Sebastià «Noves publicacions sobre Egèria»; IV. SMYTH, Matthieu «Les fragments de l'antique prière eucharistique romaine disperses dans les sacramentaires hispaniques»; V. GROS I PUJOL, Miquel dels Sants «El Sacramentari de Santa Maria de Vilabertran (París, BnF, lat. 1102)»; VI. PAGÈS I PARETAS, Montserrat «La signatura i una altra inscripció inèdita al frontal romànic de Cardet»; VII. GROS I PUJOL, Miquel dels Sants ; SUREDA I JUBANY, Marc «Una llosa amb inscripció procedent de La Margineda (Andorra)»; VIII. ALTÉS I AGUILÓ, Francesc Xavier «Un antifonari de l'ofici segons el costum de la Catedral de Vic i altres identificacions de manuscrits litúrgics»; IX. RUBIO SADIA, Juan Pablo «Narbona y la romanización litúrgica de las iglesias de Aragón»; X. RIERA I SANS, Jaume «L'Officium Beate Marie entre els templers catalans»

Revista catalana de musicologia. Volum 4. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana de Musicologia, Barcelona 2011. – 195 p.

I. SEVA LLINARES, Antoni «Viva Vox: Sobre la pronunciació catalana del llatí tardà especialment en textos musicals»; II. FONT I SALVAT, Pere «Un orgue medieval esculpit en una columna del poble de Calaceit»; III. GREGORI I CIFRÉ, Josep Maria «El Llibre Vermell de Montserrat, una corona sonora de llaors marianes»; IV. SALISI I CLOS, Josep M. «El Villancico esta nit gloriosa. Aportació a la cultura popular de finals del segle XVII i inicis del XVIII»; V. CASADEMUNT I FIOL, Sergi «La Capella Reial de Carles III a Barcelona. Nova documentació sobre la música a la ciutat durant la Guerra de Successió (1705-1713)»; VI. PUJOL I COLL, Josep «Catàleg de l'obra conservada de Josep Gaz»; VII. XIMENES, Maria Teresa «Salvador Laverni (1675-1758), notí-

cia biogràfica»; VIII. DAUFÍ, Xavier «Elements teatrals a l'oratori català de la segona meitat del segle XVIII»; IX. PORTELL I RIFÀ, Núria «El Fons del compositor Joaquim Cassadó i Valls a la Biblioteca de Catalunya»; **Ressenyes** X. RIFÉ I SANTALÓ, Jordi «Bonastre, Francesc; Gregori, Josep Maria; Guinart, Andreu (col·l). *Inventaris dels fons musicals de Catalunya*. Volum 2/1 i 2/2: *Fons de l'església parroquial de Sant Pere i Sant Pau de Canet de Mar*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació, 2009. (Arxius i documents. Eines de recerca; 5/1 i 5/2).»; XI. AVIÑOÀ PÉREZ, Xosé «Almacellas i Díez, Josep Maria. *Del carrer a la sala de concerts. La Banda Municipal de Barcelona (1886-1944)*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2006. ISBN: 84-7609-920-7.»

Tamid. Volum 7. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Hebraics, Barcelona 2011. – 240 p. : il.

I. «Nova etapa de Tamid»; II. FUMANAL PAGÈS, Miquel Àngel ; COLOMER CASAMITJANA, Joel ; GUTIÉRREZ ORTIZ, Júlia ; REDONDO GARCÍA, Esther ; FLORENSA PUCHOL, Francesc «Documentant l'arqueologia: la casa de Massot Avengenà a l'alfòndec del call Major de Barcelona (carrer de Sant Honorat, núm. 3)»; III. LLOBET I PORTELLA, Josep Maria «Una sentència arbitral sobre qüestions de l'aljama dels jueus de Cervera (1446)»; IV. MOTIS DOLADER, Miguel Àngel «Política repobladora y ocupación del espacio: los judíos en Aragón en la Alta Edad Media (1100-1176)»; V. MUNTANÉ I SANTIVERI, Josep-Xavier «Notícies de jueus de l'aljama de Tarragona extretes de l'Arxiu Històric de Tarragona»; VI. VERNET I PONS, Eulàlia «El verb hebreu *hâyâ* (הָיָא) "viure": origen etimològic d'un verb doblement dèbil»; VII. OLMO LETE, Gregorio «Salomón Alco(n)stantín(i) y su comentario ספר מגלה עמוקות. Una presentació»; **Recensions** VIII. FERRER I COSTA, Joan «Aharon Appelfeld. *En Bartfuss, l'Immortal*. Traduït de l'hebreu per Eulàlia Sariola. Barcelona: Club Editor, 2010. 151 p. ; 21 cm. ISBN: 978-84-7329-147-7. (El Club dels Novel·listes; 26).»; IX. CALDERS I ARTÍS, Teresa «Maria Josep Estanyol i Fuentes. *Els jueus catalans: les seves vivències i influència en la cultura, l'economia i la política dels reialmes catalans*. Barcelona: PPU, 2009. 257 p. ; 24 cm. ISBN: 84-477-1062-9.»; X. BEJARANO, Ana María «Joan Ferrer. *El verb hebreu: conjugació i petit diccionari*. Amb la col·laboració de Lluís Clara, Josep Lluís Marcos i José Luis Zumajo. Manual elaborat a partir dels materials del Diccionari hebreu-català de Joan Ferrer, Eduard Feliu i Pere Casanellas. Girona: Universitat de Girona, Observatori de les Llengües d'Europa i de la Mediterrània, 2009. CD-ROM. ISBN: 978-84-8458-300-4. (Linguae Mundi; 4).»; XI. CASANOVAS I MIRÓ, Jordi «Danièle

Iancu-Agou (dir.). *Les Juifs méditerranéens au Moyen Âge: Culture et prosopographie. Séminaire de l'année 2005-2006*. Paris: Cerf, 2010. 248 p. ; 24 cm; ISBN: 978-2-204-09040-7. (Nouvelle Gallia Judaica; 5).»; XII. CASANOVAS I MIRÓ, Jordi «Danièle Iancu-Agou. *Provincia Judaica: Dictionnaire de géographie historique des Juifs en Provence médiévale*. Paris; Lovaina; Walpole (Mass.): Peeters, 2010. ISBN: 978-90-429-2095-8.»; XIII. VERNET I PONS, Eulàlia «Gregorio del Olmo Lete. *Origen y persistencia del judaísmo*. Estella: Verbo Divino, 2010. ISBN: 978-84-8169-407-9»;

Historical publications of the other Sections of the Institut d'Estudis Catalans

Publicacions de la resta de l'Institut de temàtica històrica

Journals

Revistes

Actes d'Història de la Ciència i de la Tècnica. Volum 3 (2) Nova època. Editor en cap: Carles Puig-Pla; editors del present volum: Pere Grapí Vilumara, Maria Rosa Massa Esteve ; Consell editorial: Jordi Ferran Boleda, Nèstor Herran Corbacho, Roser Puig Aguilar; Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Història de la Ciència i de la Tècnica, Barcelona 2010. – 152 p. : il.

I. FURINGHETTI, Fulvia ; GIACARDI, Livia «People, events, and documents of ICMI's first century»; II. FONTANON, Claudine «Stephane Drzewiecki, concepteur de sous-marins au service des marines russe et française (1877-1900)»; III. SUCARRATS I RIERA, Raimon «L'evolució a les memòries de la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona a finals del segle XIX»; IV. PELAYO, Francisco «La configuración de la paleontología humana y *The Descent of Man* de Darwin»; V. GIRÓN SIERRA, Álvaro «Del anarquismo al librepensamiento: una propuesta de aproximación al proceso de apropiación del darwinismo en la Cataluña de fines del XIX»; VI. CAMÓS I CABECERAN, Agustí «La difusió del darwinisme en les editorials de Barcelona durant el segle XIX»; VII. CASTRODEZA, Carlos «El 'Origen' del Origen del *Origin*»; VIII. DOMÍNGUEZ ROMERO, Martí «Darwin divulgador : la perfecció de l'ull com a metàfora literària»; IX. FRANCI, Raffaella «The History of algebra in Italy in the 14th and 15th centuries : some remarks on recent historiography»; X. VALLMITJANA I RICO, Santiago ; CLEMENTE DELGADO, Carme ; PÉREZ-BLANCO, Francisco «Recuperació i estudi d'una màquina d'Atwood de la Facultat de Física de la Universitat de Barcelona»; XI. GUEVARA I CASANOVA, Iolanda «Adriano Demattè. *Vedere la matematica. Noi, con la storia*. Presentazione: Fulvia Furinghetti. Trento, Editrice UNI Service. Iuglio 2010»; XII. «En la mort de José M. López Piñero»

Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació

Volum 17 (gener-juny 2011). Institut d'Estudis Catalans. Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana, Barcelona 2011. – 286 p.

I. REAL MERCADAL, Neus «Una educació pròpia: el compromís de les escriptores amb el públic femení = An education of one's own: women wirters' commitment with female public»; II. CORTADA I ANDREU, Esther «D'alumna a mestra: l'accés de les dones al magisteri oficial = From pupil to teacher: the entry of women teachers into the state school system in Catalonia»; III. MÍNGUEZ BLASCO, Raúl «L'educació de les dones entre la Il·lustració i el liberalisme: la Societat Econòmica de València (1776-1874) = Women's education between the Enlightenment and the liberalism: The Economic Society of Valencia (1776-1874)»; IV. GONZÁLEZ PÉREZ, Teresa «Las primeras alumnas en los estudios de bachillerato en Canarias = The first students in secondary schooling in Canarias»; V. BRÁS, José Gregório Viegas ; GONÇALVES, Maria Neves Leal «Os mecanismos espaciais do governo no ensino: a centralização-descentralização do ensino (Finais da Monarquia e I Republica) = The mechanisms of government in education space: the centralization-decentralization of education (End of the Monarchy and the First Republic)»; VI. ORELL I VILLALONGA, Bartomeu «L'educació pública a Llubí a principi del segle XX: Maria Capó i Joan Vidal = Public education in Llubí (Mallorca) in the early twentieth century: Maria Capó and Joan Vidal»; VII. CANALES SERRANO, Antonio Francisco «“Innecesarios a todas luces”: el desmantellament de la xarxa d'instituts en la postguerra = “Obviously unnecessary”: the dismantling of state high school net after Spanish Civil War»; VIII. GARCÍA DE FEZ, Sandra «Una escuela desconocida del exilio: la polémica en torno al Instituto Hispano Mexicano Ruiz de Alarcón = An unknown school of exile: the controversy surrounding the Instituto Hispano Mexicano Ruiz de Alarcón»; IX. SÁEZ QUETGLAS, Daniel «L'ensenyament de la llengua catalana a Mallorca a finals del franquisme: l'Obra Cultural Balear i la creació de l'Escola Municipal de Mallorquí de Manacor (1960-1980) = The teaching of the Catalan language in Majorca at the end of the Franco regime: l'Obra Cultural Balear and the creation of l'Escola Municipal de Mallorquí de Manacor (1960-1980)»; X. MOTILLA SALAS, Xavier «La conservació i l'estudi del patrimoni historicoeducatiu a Espanya en l'actualitat = The conservation and study of historical and educational heritage in Spain today»; XI. «Informació sobre els autors dels articles = Information about the authors of the articles»; XII. «Normes de presentació d'originals per a l'edició»; XIII. «Guidelines for the presentation of original documents for publication»; XIV. «Crònica de les activitats de la Societat d'Història de

l'Educació anys 2009-2010»; XV. «Avaluadors de la revista Educació i Història : anys 2008-2010, números 11-16»

Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació.

Volum 18 (juliol-desembre 2011). Institut d'Estudis Catalans. Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana, Barcelona 2011. – 236 p. : il.

I. MAYORDOMO, Alejandro «Presentació: l'educació a l'època de la transició a la democràcia»; II. COLLOM I CAÑELLAS, Antoni J. «Ideologia i educació en el procés articulador entre el franquisme i la democràcia»; III. CARIDE GÓMEZ, José Antonio «La pedagogia Social en la transició democràtica espanyola: apuntes para una historia en construcción»; IV. BELTRÁN LLAVADOR, Francisco «Didáctica y organización escolar en la transición democrática española»; V. HERNÁNDEZ DÍAZ, José María «La renovación pedagógica en España al final de la transición. El encuentro de los movimientos de renovación pedagógica y el ministro Maravall (1983)»; VI. MAYORDOMO, Alejandro «Democràcia i política educativa espanyola, 1975-1985»; VII. MARQUÈS I SUREDA, Salomó «Els mestres públics gironins i la renovació pedagògica: de la dictadura a la democràcia (1971-1994)»; VIII. OLIVER TORELLÓ, Josep L. «La consolidació de les llars funcionals a Mallorca. Les Llars del Menor»; IX. BASCUÑÁN CORTÉS, Javier «Crònica d'un temps des d'un país: Administració local i polítiques educatives en la Transició democràtica valenciana (1975-1985)»; X. DALMAU I RIBALTA, Antoni «Samuel Torner, mestre i activista llibertari (1881- ?)»; XI. «Informació sobre els autors dels articles = Information about the authors of the articles»; XII. «Normes de presentació d'originals per a l'edició»

Journal of Catalan Intellectual History = Revista d'història de la filosofia catalana.

Volum 1. Issue 1/2 (2011). Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana de Filosofia i Huygens, Barcelona 2011. – 217 p. I. «Foreword»; II. «Contents [Vol. 1, Issue 1]»; III. «From one era to another»; IV. BATLLORI I MUNNÉ, Miquel «Ignasi Casanovas and Frederic Clascar : historiography and rediscovery of the thought of the 1700s and 1800s»; V. CASASSAS I YMBERT, Jordi «The “Pre-fascism” argument: the study of authoritarianism in the 20th century (from a Catalan-Spanish viewpoint)»; VI. ROVIRÓ ALEMANY, Ignasi «Pre-university textbooks at the beginning of the 19th century: Grammar, Rhetoric and Philosophy»; VII. TORRAS I BAGES, Josep «The Writings of Josep Torras i Bages (1846-1916) on Francesc Xavier Llorens i Barba (1820-1872)»; VIII. MONSERRAT I MOLAS, Josep ; SERRA LABRADO, Xavier «Jaume Serra Hunter (1878-1943)»; Re-

views IX. ROSSELL, Pere «*Filosofia catalana medieval i moderna* (Catalan Medieval and Modern Philosophy), *Enrahonar. Quaderns de Filosofia*, no. 42, 2009, 178 p. Editors: Jaume Mensa i Valls, Mercè Rius; “Filosofia catalana del segle xx” (20th Century Catalan Philosophy), *Enrahonar. Quaderns de Filosofia*, no. 44, 2010, 140 p. Editor: Jaume Mensa i Valls»; X. GÓMEZ-SOLER, Silvia «Joan Cortada i Hortalà, *La filosofia de Josep Maria Capdevila* (The Philosophy of Josep Maria Capdevila), Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2008»; XI. PUNSODA, Anna «*Miquel Carreras i Costajussà, i la filosofia catalana d'entreguerres (1918-1939)* [Miquel Carreras i Costajussà and Catalan philosophy of the interwar period (1918-1939)]. Edited and compiled by Pompeu Casanovas, Barcelona: The Catalan Philosophical Society and the Bosch i Cardellach Foundation, 2009»; XII. «Contents [Vol. 1, Issue 2]»; XIII. SALES I CODERCH, Jordi «On the philosophers' exile and Pere Coromines' *Desterro*»; XIV. VILANOU I TORRANO, Conrad «Joan Roura-Parella and his Presence in the United States»; XV. CUSCÓ I CLARASÓ, Joan «The Soul of the Earth and the value of Art»; XVI. CASANOVAS I ROMEU, Pompeu «*Catalan legal mind and the legal Catalan mind: a brief overview of legal and political principles*»; XVII. FONT, Melcior «Joan Crexells (1896-1926): details for a biography»; XVIII. CORTADA HORTALÀ, Josep «Josep Maria Capdevila (1892-1972): a bibliographical study»; **Reviews** XIX. ALCOBERRO I PERICAY, Ramon «Rodolf Llorens i Jordana (1910-1985). *Servidumbre y grandeza de la filosofía*. Leonard Muntaner Editor, Palma, Mallorca, 2010. 188 p. ISBN: 978-84-15076-11-7»; XX. VENDRELL GRAU, Salvador «Gustau Muñoz (ed.), *Els reaccionaris valencians: La tradició amagada* (Valencian reactionaries: the hidden tradition), Catarroja, Afers, 2010»; XXI. CORTADA HORTALÀ, Josep «Xavier Serra, *Història social de la filosofia catalana. La lògica (1900-1980)*. (A social history of Catalan philosophy: Logic [1900-1980], Valencia: Afers, 2010»; XXII. SERRA LABRADO, Xavier «Joan Cuscó (Ed.), *Filosofia i consciència. Francesc Xavier Llorens i Barba* (Philosophy and Conscience: Francesc Xavier Llorens i Barba), Barcelona, Faculty of Philosophy. Universitat Ramon Llull, 2010»

Revista de dret històric català. Volum 10 (2010). Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Jurídics, Barcelona 2011. – 238 p. : il.

I. FERNÁNDEZ VILADRICH, Jesús «Les corts comtals a Catalunya al caient del mil·lenni»; II. GONZALVO I BOU, Gener «Les assemblees de Pau i Treva»; III. RUIZ-DOMÈNEC, José Enrique «Descobrint Oliba»; IV. «Conferències amb motiu del cinquantè aniversari de la compilació del Dret Civil de Catalunya»

(1960-2010)»; V. BARÓ PAZOS, Juan «Idees generals sobre el procés codificador del dret civil a Espanya»; VI. MIRAMBELL I ABANCÓ, Antoni «La Compilació del 1960: un procés prelegislatiu llarg i complex»; VII. BADOSA COLL, Ferran «De la compilació del dret civil especial de Catalunya al Codi Civil de Catalunya»; VIII. ARROYO I AMAYUELAS, Esther «Competència autonòmica, competència entre ordenaments jurídics i codificació del Dret Civil Català: un balanç»; IX. OBARRIO MORENO, Juan Alfredo «Estudi de l'opuscle inicial dels *Commentaria* de Tomàs Cerdà de Tallada al Fur de *Declarans*»; X. VÁZQUEZ OSUNA, Federico «La dificultat de la Generalitat republicana per aconseguir una administració de justícia pròpia»; XI. TRETÓN, Rodrigue «Un prototip? observacions sobre un capbreu de rendes i usos del comte d'Empúries al Castrum de la Roca d'Albera fet el 1264»; XII. MASSET, Youna «De la Croada del 1209 a la Croada dels Pastors: els jueus rossellonesos i catalans davant de la Inquisició»; **Recensions XIII.** CERRO I NARGÁNEZ, Rafael «*Capitanes y comandantes generales de provincias en la España del siglo XVIII: estudio preliminar y repertorio biográfico*, de Didier Ozanam, amb la col·laboració de René Quatrefages»; XIV. RAMÍO COSTA, Carme «*Historia del derecho. Síntesis histórica. Textos histórico-jurídicos y materiales auxiliares* d'Antonio Planas Rosselló i Rafael Ramis Barceló»; **Cròniques XV.** GIL PUJOL, Xavier «Seminari "Entre gran estrategia y acción concreta: política de la monarquía española en Cataluña, Milán y Valencia", Departament d'Història Moderna, Universitat de Barcelona, 10 de desembre de 2010»

Books

Llibres

Actes de la III Jornada sobre Història de l'Astronomia i la Meteorologia [Recurs electrònic]: Vic, 17 d'octubre de 2009. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Història de la Ciència i de la Tècnica, Barcelona 2011.

I. BERNAT I LÓPEZ, Pasqual «Presentació»; II. «III Jornada sobre Història de l'Astronomia i de la Meteorologia»; III. BATLLÓ ORTIZ, Josep «Els ciclonistes catalans»; IV. SETTLE, Thomas B. «The invention(s) of the telescope [The telescope invented in Catalonia?]: The studies of Dr. Josep Maria Simon de Guilleuma»; V. BARCA I SALOM, Francesc Xavier «Divulgació científica per a dames: l'*Astronomie des Dames* de Jérôme de Lalande»; VI. BERNAT I LÓPEZ, Pasqual; SALA I ORRI, Josep «Manuel Serinanell i Mir (1909-2000), astrònom i meteoròleg vigatà»; VII. CADEFAU SURROCA, Trinidad; CATALÀ I POCH, Maria Assumpció; DACHS CADEFAU, F. «Eclipsis»; VIII. CADEFAU SURROCA, Trinidad; CATALÀ I POCH, Maria Assumpció «Saturn»; IX.

CHIFRÉ I PETIT, Eduard Josep «El debat sobre el canvi climàtic i l'arribada de l'ésser humà a la Lluna a través del cinema»; X. FERRAN, Carme; VALLMITJANA I RICO, Santiago «Estudi de la qualitat d'imatge d'una ullera de llarga vista per anàlisi de l'ona emergent»; XI. MASNOU I PUNTÍ, Francesca «El pare Manuel Cazador»; XII. OLIVER, Josep M. «"L'observatori català" de Rafael Patxot»; XIII. PALOMARES CALDERÓN, Manuel; VIÑAS RUBIO, José Miguel «Divulgameteo: un punto de encuentro en internet sobre la historia de la meteorología»; XIV. PUIG-PLA, Carles «Astronomia i meteorologia de l'Acadèmia de Ciències de Barcelona al segle XIX»; XV. ROCA I ROSELL, Antoni «L'Observatori "Fabra" i els seus orígens»

Actes inaugurals del centenari de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans (1911-2011). Institut d'Estudis Catalans. Secció Filològica, Barcelona 2011. – 61 p. : il.

I. MARÍ I MAYANS, Isidor «Uns mots de presentació»; II. GINER I DE SAN JULIÁN, Salvador «Parlament de Salvador Giner, president de l'Institut d'Estudis Catalans»; III. MARÍ I MAYANS, Isidor «Parlament d'Isidor Marí, president de la Secció Filològica de l'IEC»; IV. PEREA I SABATER, Maria Pilar «Variació vs. unificació: *coincidentia oppositorum*»; V. MURGADES, Josep «Alcover i Fabra: les afinitats discrepants»; VI. HARLEY, John Brian «Els mapes, el saber i el poder»; VII. MIR I PARACHE, Jordi «Edició de les *Obres completes* de Pompeu Fabra»; VIII. CASAS AMETLLER, Montserrat «Parlament de Montserrat Casas, rectora de la Universitat de les Illes Balears»; IX. ANTICH I OLIVER, Francesc «Parlament de Francesc Antich»; XI. MAS GAVARRÓ, Artur «Parlament d'Artur Mas, president de la Generalitat de Catalunya»

Joan Bastardas: sessió en memòria. Sala Prat de la Riba, 17 de maig de 2010. Institut d'Estudis Catalans. Secció Filològica, Barcelona 2011. (Semblances biogràfiques; 54). – 34 p.

I. GINER I DE SAN JULIÁN, Salvador «Salutació»; II. MARTÍ I CASTELL, Joan «Parlament»; III. VILALLONGA, Mariàngela «El camí i el laberint»; IV. ARGENTER I GIRALT, Joan Albert «Record de Joan Bastardas: l'home, el mestre, la paraula»; V. VIDAL PÉREZ, Josep Lluís «Joan Bastardas en el meu record»

Josep M. de Casacuberta i Roger: sessió en memòria. Sala Pere i Joan Coromines 25 de gener de 2011. Institut d'Estudis Catalans. Secció Filològica, Barcelona 2011. (Semblances biogràfiques; 55). – 28 p.
I. «Homenatge a Josep M. de Casacuberta i Roger (1897-1985), amb motiu del vint-i-cinquè aniversari del seu traspàs»; II. MARÍ I MAYANS, Isidor «In-

roducció»; *III.* MORAN I OCERINJAUREGUI, Josep «Josep M. de Casacuberta i l'Institut d'Estudis Catalans»; *IV.* MASSOT I MUNTANER, Josep «Josep M. de Casacuberta: patriota, editor i erudit»

Josep M. Puig Salellas : en homenatge / edició coordinada per Josep Serrano Daura. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Jurídics, Barcelona 2011. (Miscel·lània; 1). – 283 p.

I. «Presentació»; *II.* FOLLIA I CAMPS, Robert «Josep M. Puig Salellas: vida i obra»; *III.* FOLLIA I CAMPS, Robert «Reconeixements, homenatges i bibliografia de Josep M. Puig Salellas»; *IV.* GINER I DE SAN JULIÁN, Salvador «Obertura de l'acte»; *V.* TORRENTS I BERTRANA, Ricard «Compromís i rigor: a Josep M. Puig Salellas en reconeixement»; *VI.* CRUANYES I TOR, Josep «En homenatge a Josep M. Puig Salellas»; *VII.* CRUANYES I TOR, Josep «En homenatge a Josep M. Puig Salellas»; *VIII.* TORRENT I CUFÍ, Francesc «A Josep Maria Puig Salellas»; *IX.* OLLÉ FAVARÓ, Joan Carles «A Josep Maria Puig Salellas»; *X.* FONT I LLOVET, Tomàs «Josep Maria Puig Salellas i la Comissió Jurídica Assessora»; *XI.* GUÀRDIA I CANELA, Josep Delfí «Josep M. Puig Salellas, acadèmic»; *XIII.* VALLS I MASEDA, Miquel «El cònsol Josep Maria Puig Salellas»; *XIV.* JOU I MIRABENT, Lluís «Puig Salellas i Raimon Noguera»; *XV.* PORTA I RIBALTA, Jordi «Nota breu i personal sobre Josep Maria Puig Salellas»; *XVI.* MILLAN I MASSANA, Antoni «Josep M. Puig Salellas, el dret i la llengua: aproximació a un jurista militant»; *XVII.* BRICALL I MASIP, Josep Maria «Josep Maria Puig Salellas, president del Consell Social de la Universitat de Barcelona»; *XVIII.* CARRILLO LÓPEZ, Marc «Josep M. Puig i l'autonomia de Catalunya»; *XIX.* POU I SERRADELL, Víctor «Josep Maria Puig Salellas en el record»; *XX.* ROCA I TRIAS, Encarna «El Tribunal de Cassació de la Generalitat republicana: la història d'una tradició prohibida»; *XXI.* GAY I MONTALVO, Eugeni «El dret fonamental a l'honor: contingut, regulació i doctrina constitucional»; *XXII.* GERGEN, Thomas «Dret comparat en matèria de parcel·les estables: Illes Balears, Alemanya i França»; *XXIII.* LAMARCA I MARQUÈS, Albert «Col·lació de donacions i successió en dret català»; *XXIV.* FIGA LÓPEZ-PALOP, Jordi «Algunes reflexions sobre l'elaboració de la Compilació»; *XXV.* SANS I TRAVÉ, Josep Maria «Els testimonis aliens a l'orde en el procés contra els templers a la península Ibèrica (1309-1310)»; *XXVI.* FARGAS PEÑARROCHA, Maria Adela «Dot i mobilitat social: ficcions de poder en la Barcelona de l'edat moderna»; *XXVII.* LÓPEZ BURNIOL, Joan Josep «La «conversió» de Miguel Hernández Pons»; *XXVIII.* SERRANO DAURA, Josep «Resenció:

Doble oficialitat i llengua pròpia: dues llengües i un territori. Textos de Josep M. Puig Salellas, edició a cura d'Ester Franquesa i Lluís Jou»

Llum entre ombres : 6 biblioteques singulars a la Catalunya contemporània : Biblioteca del centre de Lectura de Reus, Biblioteca de l'Ateneu Barcelonès, Biblioteca del Centre Excursionista de Catalunya, Biblioteca Museu Balaguer, Biblioteca Arús, Biblioteca de Catalunya : centenari Joan Oliva i Milà / Montserrat Comas Güell i Víctor Oliva Pascuet, coordinadors. Institut d'Estudis Catalans ; Organisme Autònom de Patrimoni Víctor Balaguer, Barcelona 2011. – 179 p. : il.

I. COMAS GÜELL, Montserrat «Introducció»; *II.* COMAS GÜELL, Montserrat «Joan Oliva Milà. Perfil biogràfic»; *III.* FERRÉ TRILL, Xavier «La Biblioteca del Centre de Lectura de Reus (1859-1918)»; *IV.* CASASAS I YMBERT, Jordi ; PÉREZ NESPEREIRA, Manuel «La Biblioteca de l'Ateneu Barcelonès»; *V.* OLIVÉ I GUILERA, Francesc «La Biblioteca del Centre Excursionista de Catalunya»; *VI.* COMAS GÜELL, Montserrat «La Biblioteca Museu Balaguer. *Surge et ambula*»; *VII.* DOMÈNECH, David «*Alma Libertas*. Aproximació històrica a la Biblioteca Arús a través dels seus aspectes més rellevants (1895-1992)»; *VIII.* FONTANALS I JAUMÀ, Lluís «La Biblioteca de Catalunya»; *IX.* «Bibliografia»; *X.* «Índex onomàstic»

MONÉS I PUJOL-BUSQUETS, Jordi. **La Pedagogia catalana al segle XX : els seus referents**. Institut d'Estudis Catalans ; Pagès editors, Barcelona 2011. (Guimet; 148). – 544 p.

MORENO RAMÍREZ, Pedro. **Estadística territorial de la província de Barcelona, 1858** / edició i estudi introductor a cura de José Ignacio Muro, Francesc Nadal i Luis Urteaga. Institut d'Estudis Catalans; Societat Catalana de Geografia, Barcelona 2011.– 124 p. ; il. ; CD-ROM.

PITARCH, Vicent. **Pompeu Fabra, l'autoritat admirada pel valencianisme**. Institut d'Estudis Catalans. Publicacions vinculades ; Benassal. Ajuntament ; Fundació Huguet ; Bancaixa. Fundació Caixa Castelló ; Fundació Carles Salvador, Barcelona 2011.– 149 p. : il.

TORRENTS, Ricard. **Joan Maragall, intel·lectual en «el segle dels intel·lectuals»** / Conferència pronunciada per Ricard Torrents en la sessió ordinària de la Secció el dia 13 de desembre de 2010. Institut d'Estudis Catalans. Secció de Filosofia i Ciències Socials, Barcelona 2011. – 20 p.

Erratum

VOL. IV (2011), P. 127

Figure 2

Legend should read: “Front cover of the novel *Incerta glòria* (*Uncertain Glory*). This work won the 1955 Joanot Martorell prize. It is a novel centred on the war, recounted from the standpoint of the defeated”.

Catalan **Historical** Review

Number 5 / 2012

Catalan Version

Institut
d'Estudis
Catalans · Barcelona · Catalonia

Sumari

Albert Balcells	139	Introducció
Josep Torró	143	Les regions orientals d'al-Àndalus abans de la conquesta catalanoaragonesa. Una visió general
Maria Teresa Ferrer	159	El comerç català a la baixa edat mitjana
Llorenç Ferrer	195	El creixement divers de la Catalunya del segle XVIII. Protoindustrialització?
Enric Gallén	211	Guimerà a Europa i Amèrica
Susanna Tavera	225	Anarquisme o anarquismes? La història d'un desplegament revolucionari heterogeni, 1930-1938
Dolors Bramon	239	Joan Vernet i Ginés (1923-2011). In memoriam
Marc Mayer	241	Géza Alföldy (1935-2011). In memoriam

Introducció

Es pot considerar que l'aparició d'aquest cinquè número de *Catalan Historical Review* representa la consolidació d'una revista que té ja un lustre d'existència. Durant més de sis anys, no han escatimat esforços il·lusionats a aquesta empresa els col·laboradors i el consell de redacció. En el present número s'han continuat seguint les mateixes pautes que en els números anteriors, presentant balanços actuals de grans temes de la història dels Països Catalans en tots els seus aspectes i èpoques.

Els quatre segles de dominació musulmana a la Catalunya meridional i occidental —la denominada Catalunya Nova— i els més de cinc que durà a les Illes Balears i a les terres valencianes hi han deixat la petja de la cultura d'al-Àndalus —el nom aràbic d'Hispania— a la toponímia, als sistemes de regadiu, a les restes arqueològiques i al patrimoni arquitectònic. Per això, el tema de la cultura islàmica medieval als actuals Països Catalans ocupa el primer article d'aquest número de la nostra revista. Les successives fragmentacions polítiques de l'Espanya musulmana, amb la seva plasmació a la seva perifèria mediterrània, i les reunificacions temporals d'al-Àndalus amb intervencions nord-africanes afectaren poc la xarxa dels nuclis rurals, dotats de sistemes d'aprofitament de l'aigua que en minimitzaven els riscos de mancança. Enfront de la tesi que donava prioritat al poder centralitzat en l'organització, per exemple de l'Horta de València, avui es considera que cal invertir l'ordre i que l'estabilitat i la prosperitat depenien de la gestió de les comunitats pageses amb una relació que era poc més que fiscal amb el poder regional o amb un altre de més extens a la Península.

El comerç internacional de catalans, mallorquins i valencians des del segle XIII fins al XV disposa d'una historiografia molt abundant i de qualitat que en el segon article d'aquest número ha estat sintetitzada d'una manera molt completa, un esforç que no s'havia realitzat fins ara. Se segueix l'evolució de les diverses àrees comercials, de les mercaderies, de les rutes i de la presència a cadascuna dels mercaders catalans, mallorquins i valencians. El tema és tan ample i complex que s'ha deixat per a un futur article de la nostra revista parlar del marc jurídic i les institucions creades al voltant d'aquell comerç.

Resta clara la importància que tingué el gran comerç internacional català dels darrers segles medievals i també es palesa que hi incidí poc la davallada demogràfica i financera de la segona meitat del segle XIV, de manera que el declivi d'aquest comerç no es produí fins a l'impacte de la ruïnosa Guerra Civil catalana de 1462 a 1472, conflicte que no afectà, però, ni el comerç valencià ni el mallorquí. En el tombant del segle XIV al XV, el conjunt dels súbdits de parla catalana dels reis de la Corona d'Aragó ocupaven, per

exemple, el tercer lloc a Beirut, no gaire lluny de venecians i genovesos. També eren presents a Alexandria, Xipre i Rodos. El comerç amb el nord d'Àfrica i el Pròxim Orient, en competència amb els mercaders italians, fou molt actiu malgrat les prohibicions dels papes de Roma, les guerres i el cors. A mitjan segle XIV, els mallorquins arribaven a les Canàries i els catalans a Flandes. L'augment extraordinari de les relacions comercials amb els ports atlàntics, que es registra a la fi del segle XV, contradiu la tesi de la manca d'empenya dels comerciants catalans que Jaume Vicens Vives els atribuïa en aquella època.

La industrialització del segle XIX, tot i el seu caràcter de novetat total i de ruptura amb el passat, tingué arreu uns antecedents en el segle XVIII, que en alguns casos es feren malbé i no donaren pas a la revolució industrial i en altres, com en el de Catalunya, precediren la mecanització amb la màquina de vapor i el sistema fabril. Aquesta etapa prèvia s'ha denominat protoindustrial o preindustrial i és l'objecte del tercer article que es publica en aquest número. Els salts d'aigua movien molins drapers i paperers i fargues, on es forjaven objectes metàl·lics. En el segle XVIII, la difusió i el perfeccionament d'aquestes instal·lacions van anar paral·lels a la invenció de màquines encara manuals que multiplicaren la productivitat de la manufactura tèxtil tant a Catalunya com a Anglaterra. D'aquells antics molins, en queda algun en funcionament, com el convertit en museu del paper a la població de Capellades. El paper d'alta qualitat que produïa —i continua produint— tenia consumidors d'una diversitat de mercats llunyans. La manufactura d'indianes (teixits estampats de cotó) a Barcelona amb la concentració d'operaris en tallers s'ha considerat durant molt de temps la portadora de la modernització. Però ara s'està donant tota la importància deguda al dinamisme de la xarxa de les ciutats mitjanes, lluny de la capital, amb manufactures diverses de tipus tradicional. Noves actituds culturals i mentals predisposaven a aprofitar les oportunitats econòmiques tant al camp com a la ciutat, tant al comerç com a les manufactures. L'aprofitament de noves tècniques i de nous productes per a mercats llunyans dels locals s'inicià al segle XVI i tingué un pes evident a la Catalunya central. Els inicis són, per tant, força anteriors a tot allò estudiat per al segle XVIII. No sembla que l'enriquiment dels uns arruïnés els altres. La pluriocupació i la complementarietat de les activitats agrícoles i manufactureres permetien superar conjuntures adverses.

Amb Àngel Guimerà comença el teatre català modern. Obres seves, escrites fa més d'un segle, continuen sent representades. Els seus personatges assoliren de seguida la categoria de símbols i diverses obres de Guimerà foren

molt aviat traduïdes a altres llengües, signe evident de la seva qualitat, però també de la maduresa a la qual estava arribant la literatura en llengua catalana de la Renaixença. Guimerà va ser un catalanista irreductible i radical. Això no va dificultar que mantingués relacions sovintejadades amb el món teatral madrileny, tal com es destaca en l'article que a la seva figura i obra es dedica en aquest número de la nostra revista. Guimerà no arribà a fer el pas a la política de partits i es mantingué en un terreny previ i més genèric, sense el desgast que aquesta intervenció li hauria suposat i en la qual no encaixava el seu caràcter.

A l'anarquisme a Catalunya, se li va dedicar un article en un número anterior de *Catalan Historical Review*. I ja es va advertir aleshores que la complexitat i l'abundància de la bibliografia existent ens obligaven a dividir el tema en dos articles, un de primer que s'aturava al tercer decenni del segle xx i un de segon que s'anunciava per a un altre número i que tractaria dels anys trenta del segle xx, quan la notorietat de l'anarquisme, sobretot als Països Catalans però també a la resta d'Espanya, atragué l'atenció i la curiositat de la resta del món arran del paper que els anarquistes tingueren en la revolució desencadenada amb l'esclat de la Guerra Civil de 1936 a 1939. Aquí es destaca l'heterogeneïtat morfològica —que no ideològica, però sí tàctica— d'un moviment constituït per grups d'afinitat amb dedicació no sols sindical sinó també cultural, dotats de gran autonomia però lligats per una coordinació que multiplicava la seva capacitat d'influència damunt la central sindical dominant a Catalunya i al País Valencià als anys trenta del segle XX, la CNT, la majoria dels afiliats a la qual no eren anarquistes. Aquesta autonomia local dels grups anarquistes els dotava d'una gran capacitat de resistència, però dificultava la unitat de moviments en moments crítics, sobretot per a les aventures insurreccionals que tingueren lloc entre 1932 i 1933.

Després de refer-se de la dissolució a la qual l'havia sotmès la dictadura del general Primo de Rivera, la CNT conegué uns anys accidentats, durant els quals les escissions, expulsions i abandonaments, juntament amb el mal resultat de diversos intents de revolta, feren retrocedir la seva quota d'afiliats entre la classe obrera abans del gran creixement de l'estiu revolucionari de 1936. Però, a partir d'aleshores, la CNT va haver de comptar amb la presència de la UGT, la sindical de significació socialista, que a Catalunya superava l'anèmia que venia patint de sempre, mentre que al País Valencià veia reforçada la seva influència. Després d'haver protagonitzat revoltes estèrils contra la República el 1932 i el 1933, els anarquistes prengueren les armes contra el cop militar a Barcelona i a València el juliol de 1936, formaren milícies que marxaren a Aragó i patrulles de control a la rereguarda. Quan tingué lloc la prova del 19 de juliol de 1936, els anarquistes tenien a Barcelona una organització capaç de fer front als militars aixecats contra la República a Barcelona i a València; però si les forces de l'ordre públic no haguessin estat al costat de les autoritats democràtiques, poc haurien pogut fer, tal com ho demostra el cas de Saragossa, un altre nucli llibertari que fou liquidat. El

col·lapse de l'Estat i l'atomització del poder que es produïren a continuació afavoriren l'auge dels anarquistes, però no arribaren a constituir una alternativa a les institucions republicanes i aviat acabaren integrant-s'hi. Però ni els anarquistes formaven un partit polític ni la sindical que dirigien en podia ser un equivalent.

Els anarquistes no foren els únics responsables dels excessos de la repressió incontrolada, però la seva aparent hegemonia en els primers mesos de la Guerra Civil va fer que se'ls hi associés. Els anarquistes es trobaren servint la causa republicana com a consellers de la Generalitat de Catalunya i com a ministres del Govern de la República presidit pel socialista Largo Caballero. Les seves responsabilitats a les empreses col·lectivitzades i al poder polític a tots els nivells els implicaven en el procés de reconstrucció del poder estatal, que la guerra semblava exigir. Poc contribueix a la comprensió dels fets continuar furgant en la contradicció d'aquells enemics de tota forma d'estat que es trobaven participant en el seu poder. Totes les forces patien contradiccions, encara que les dels anarquistes potser eren superiors. El fet és que una organització de masses com la CNT no podia continuar gaire temps amb un peu al govern i un altre a l'oposició, en el context d'una guerra que la República començava a perdre, i menys encara si tenien al davant uns comunistes sotmesos a les consignes estalinistes de l'època. Els anarquistes estaven condemnats a enfrontar-se a la prova de força del maig de 1937 a Barcelona —una guerra civil dins la guerra civil—, ja que pretenien conservar les parcel·les de poder que mantenien com a pròpies a les patrulles de control, als telèfons, als transports i a determinats passos fronterers. Això contradeïa la reconstrucció d'un poder polític unificat, del qual els anarcosindicalistes formaren part fins al final de la Guerra Civil, fins i tot després de deixar els governs de la República i de la Generalitat de Catalunya el 1937 després del maig i malgrat la detenció d'alguns anarquistes que s'havien oposat al procés d'integració i que eren acusats de crims durant els primers mesos de la revolució. Fins i tot després de la desfeta de 1939, els anarquistes arrossegarien el llast de la polèmica entre aquells qui volien treure les conclusions d'una col·laboració governamental que aprovaven i els qui la consideraven un error i una contradicció amb el propi ideari. Malgrat que els anarquistes estigueren molt vinculats a la col·lectivització de gran part de l'aparell productiu i de distribució, no foren els únics implicats en aquest procés de transformació. Aquest és un tema al qual volem dedicar un altre article en un número futur de la nostra revista.

L'article sobre els llibertaris que apareix en aquest número va ser redactat coincidint amb el centenari de la fundació a Barcelona de la CNT i abans de l'aparició de la síntesi de Josep Termes —*Història del moviment anarquista a Espanya (1870-1980)*— que ha resultat ser la darrera publicació d'aquest historiador que ens va deixar el setembre de 2011 i al qual dediquem un record aquí tant per una vella amistat com per la seva categoria intel·lectual, que li valgué, fa poc, el Premi d'Honor de les Lle-

tres Catalanes. El llibre esmentat és la recapitulació de tota la seva trajectòria d'historiador.

A la coberta es reproduceix el detall central del *Retaule de Sant Jordi*, obra de Pere Niçard, datada el 1468 i pertanyent al Museu Diocesà de Mallorca. Representa el port de la Ciutat de Mallorca, encara que sense pretendre reproduir la realitat del lloc. No obstant això, constitueix un testimoni de l'activitat mercantil i marinera dels països de parla catalana en el segle xv. Els bastaixos descarreguen mercaderies portades en barques a la platja, on es poden veure diversos personatges i fins i tot dos que lluiten amb espases. Aquest paisatge amb figures apareix al fons, entre Sant Jordi a cavall matant el drac i la princesa a la qual salva, que està de genolls i en actitud orant.

L'estiu de 2011, sense que tinguéssim temps de parlar-ne en el número de l'any, morí Joan Vernet, membre emi-

nent de l'Institut d'Estudis Catalans i arabista de gran prestigi, al qual dediquem aquí una necrològica. Dolors Bramon ha ocupat el seu lloc de membre de número a l'IEC i de membre del consell assessor de *Catalan Historical Review*. Amb ella es podrà comptar per a temes relacionats amb el món islàmic, un àmbit que amb raó atreu cada vegada més l'atenció dels països europeus i especialment dels del Mediterrani. En aquest mateix any, també hem de lamentar la desaparició de l'historiador Géza Alföldy, membre corresponent de la secció des de 1996 i un dels grans epigrafistes dels segles XX i XXI i un renovador de la història social de l'imperi romà. S'hi inclouen les notes necrològiques de les seves obres.

ALBERT BALCELLS
Editor

Les regions orientals d'al-Àndalus abans de la conquesta catalanoaragonesa. Una visió general

Josep Torró*
Universitat de València

Rebut 22 maig 2011 · Acceptat 20 juny 2011

RESUM

Es proposa una síntesi molt esquemàtica dels coneixements actuals sobre la història de les regions orientals d'al-Àndalus, particularment les de Tortosa, València i les illes Balears, abans de ser conquerides per la Corona d'Aragó entre els segles XII i XIII. Després de presentar els registres informatius a l'abast, es descriuen els grans trets de la construcció d'una societat i d'un ordre polític fonamentats en la immigració araboberber i la creació d'un nou ecosistema agrari. Finalment, es fan algunes observacions sobre la naturalesa del poder legal i les formes d'exercici de l'autoritat.

PARAULES CLAU: al-Àndalus, islam, edat mitjana, historiografia, conquestes

Fer de les terres conquerides a al-Àndalus per la monarquia i l'aristocràcia catalanoaragoneses entre mitjan segle XII i mitjan segle XIII un objecte retrospectiu d'estudi històric no deixa de resultar un exercici dubtós i poc recomanable. En primer lloc, des d'un punt de vista estrictament formal, podem advertir que les grans unitats politicoadministratives d'al-Àndalus no tingueren configuracions geogràfiques coincidents amb les de les entitats territorials sorgides de les conquestes. Parlar, per exemple, d'un «regne musulmà» de València com a precedent o preconfiguració del regne cristià constitueix una deformació greu de la realitat, útil —com totes les alteracions d'aquesta mena— a les elaboracions ideològiques i a l'arrelament de la confusió.¹ Naturalment, tampoc té cap sentit la referència a un «regne musulmà» de Tortosa o de Mallorca, tot i que la condició insular, en el darrer cas, ajuda a crear una falsa impressió de continuïtat. A banda d'això, l'abast territorial de les autoritats exercides pels poders eventualment establerts en aquestes ciutats era difús i enormement variable al llarg del temps, com ho fou també la pròpia conformació d'aquestes autoritats (governadors, emirs, *mulúk*, corporacions de notables). Aquí trobem un contrast molt eloqüent amb la precisió i l'estabilitat dels límits territorials definits després pels conqueridors, que al capdavant actuaven dins la lògica d'un ordre social, com ho era el feudal, profundament «espacialitzat».²

La segona raó és molt més important. Sols es pot assolir una perspectiva racional de la qüestió si es parteix del fet que els espais físics no tenen una història pròpia, independent de les poblacions que els habiten.³ I en el cas que ens ocupa, les conquestes representen, justament, no sols la imposició de l'ordre social dels vencedors, sinó també una substitució de poblacions d'impacte divers segons les zones (la permanència d'andalusins al regne valencià és molt major que a la regió tortosina, i pràcticament nul·la a les Illes), però sempre a gran escala. La implantació del cristianisme i de la llengua catalana (aragonesa o castellana en algunes comarques del nord-oest valencià) se sosté exclusivament en els seus portadors, els colons immigrants des de Catalunya, Aragó i altres regnes del nord. Per contra, la població nativa era homogèniament musulmana i arabòfona. No eren «valencians» ni eren «mallorquins». Formaven part d'un país, d'una civilització que s'havia estès per gran part de la península Ibèrica i que es reconeixia a ella mateixa amb el nom d'al-Àndalus; si d'alguna manera els hem d'anomenar, la més correcta és andalusins.

Per a referir-nos als territoris incorporats a la Corona d'Aragó a punta d'espasa entre els anys 1148 i 1258, el terme més adient, per bé que inexacte, és el de Xarq al-Àndalus. Significa «l'orient d'al-Àndalus» i designava, no sense una certa vaguetat, la regió que s'estenia des de Tortosa fins a Almeria i arribava per l'interior fins a Albarrasí i Conca. Les anomenades «illes orientals d'al-Àndalus» no hi semblen clarament incloses, i Lleida s'identificava, més aviat, amb la «marca superior» (at-Tagr al-Aqlà), de la qual també formava part Tortosa, tot i que la seva posició a l'extrem oriental de la frontera li valgué, de vegades, la

* **Adreça de contacte:** Josep Torró Facultat de Geografia i Història. Universitat de València. Av. Blasco Ibàñez, 28, 7è. 46010 València. Tel. +34 963 864 037. E-mail: josep.torro@uv.es

qualificació de «marca oriental» (aš-Šarqî) o «extrema» (al-Aqsà). La imprecisa extensió del Xarq, doncs, es trobava lluny de coincidir estretament amb els àmbits de les conquestes catalanoaragoneses. D'altra banda, el nom no es corresponia amb cap divisió administrativa concreta, ni tampoc amb cap especificitat social o poblacional explícitament formulada, però els autors àrabs la utilitzaren profusament com un dels grans referents geogràfics d'al-Àndalus. Fet i fet, del que parlem és d'al-Àndalus, d'una part de la seva geografia que participava, essencialment, de les mateixes característiques del conjunt.

Atesa l'extensió i la diversitat dels espais susceptibles de ser tinguts en compte, cal advertir que en aquest paper centrarem la nostra atenció, bàsicament, en les regions centrals del Xarq (Tortosa, València) i les illes orientals.

UNA ULLADA A LES INFORMACIONS

Si al-Àndalus no forma part de la història catalana, ni de la història de la Corona d'Aragó (com tampoc de la d'Espanya, malgrat els poc creïbles intents d'una certa historiografia dels segles XIX i XX i la incomprendible acceptació que encara manté el disbarat terminològic «Espanya musulmana»), és ben lògic que la naturalesa dels registres informatius de què disposem (textos àrabs, dades arqueològiques i numismàtiques), més enllà fins i tot de les esperables dificultats tècniques inherents al seu maneig, hagi resultat fonamentalment «estranya» al medievalisme. A diferència de les societats cristianollatines occidentals, la civilització andalusina no ens ha deixat a penes documents d'arxiu, en gran part com a conseqüència de la destrucció produïda per la conquesta, però també a causa de la pròpia naturalesa de l'Estat musulmà que, malgrat el seu caràcter fortament burocratitzat, no atorgava a la conservació indefinida de documents una importància tan gran com la que tenia, sobretot a l'hora de justificar drets i privilegis, en la societat feudal. Per cenyir-nos al cas que ens ocupa —l'orient d'al-Àndalus—, podem dir que les excepcions són raríssimes i que, tret d'un parell de casos, no es tracta de peces originals, sinó de còpies o traduccions recollides pels conqueridors cristians. Les fonts textuais, naturalment totes escrites en àrab, són de caràcter més aviat literari i no sempre es troben publicades o, menys encara, traduïdes. Tampoc són poques les obres desaparegudes. Recentment, hem pogut assistir a la localització o retrobament de textos que es tenien per perduts, com ara el *Muqtabis* II-1, recull de notícies dels anys 796-847 on es fa esment dels berbers de València i de l'atac del fill de Carlemany a Tortosa, o el *Kitâb Tâ'rih Mayûrqa*, una relació de la conquesta catalana de Mallorca redactada, poc després dels fets, per Ibn 'Amîra, i trobada fa deu anys a la biblioteca d'una *zawîya* a Tindûf.⁴

D'altra banda, els textos àrabs disponibles no tenen res d'homogeni. Un gènere familiar, comparable en certa manera a la cronística o annalística occidental, és el de les grans narracions d'història política, vinculades sovint als

principals poders dinàstics establerts a al-Àndalus (omeies, almoràvits, almohades). El problema és que se centren, sobretot, en les ciutats i regions on residien o tenien forta implantació les autoritats al voltant de les quals s'organitzava aquesta producció literària, bàsicament l'eix vertebrador Sevilla-Còrdova-Toledo-Saragossa, deixant prou de banda la part oriental del país, el Xarq al-Àndalus, sobre la qual a penes aporten informació. Així, la gran sèrie d'annals omeies compilats als diferents volums del *Muqtabis* d'Ibn Hayyân sols ofereix notícies lacòniques i escadusseres, com ara el nomenament de governadors o el pas d'alguna expedició militar. Per als segles XI-XII, l'obra d'aquestes característiques més important amb referència a la regió oriental és, sens dubte, l'anomenat *Bayân al-Mugrib* d'Ibn 'Idârî, composta al voltant de 1312 amb un ampli esmerç de materials més antics, que no ha estat objecte d'una edició general sistemàtica.⁵ Més específiques de la tradició literària arabomusulmana són les nombroses obres geogràfiques, entre les quals cal destacar les d'Ibn Hawqal (segle X), Ahmad ar-Râzî (també del segle X, però coneguda sols a través de traduccions romàniques baixmedievales), al-'Udrî (segle XI), az-Zuhri (segle XII), Yâqût (segles XII-XIII), o la més tardana d'al-Himyarî, que això no obstant fa servir molts textos perduts d'al-Bakrî (segle XI). Tanmateix la descripció més completa i precisa del Xarq al-Àndalus, amb diferència, és l'elaborada per al-Idrîsî al seu *Kitâb Rujâr* (*Llibre de Roger*), compost a mitjan segle XII per encàrrec de Roger II, rei normand de Sicília; i estem parlant sols d'unes poques pàgines.

Un conjunt de textos estretament vinculat a les pràctiques intel·lectuals de les classes educades musulmanes és el format per les antologies historioliteràries i els diccionaris biogràfics d'homes de lletres, molts dels quals juristes (*'ulamâ', fuqahâ'*), que acabarien prestant els seus serveis als poders andalusins en qualitat de secretaris o visirs. Les obres d'aquesta mena més interessants per a la regió oriental són, incomparablement, les fetes per Ibn al-Abbâr, nascut a València el 1199 i autor de la *Hullat as-Siyarâ'* i la *Takmila* (d'aquesta darrera, no n'hi ha una edició general crítica), on els personatges provinents del Xarq al-Àndalus, per una vegada, es troben clarament sobrerrepresentats.⁶ Les informacions fornides per aquests reculls resulten fonamentals per a l'elaboració dels estudis prosopogràfics i genealògics adients per a il·luminar les relacions entre el poder legal i les classes educades urbanes.⁷ Una virtualitat molt estimable, atesa la impossibilitat de fer servir els testimonis epigràfics existents per a confeccionar prosopografies d'una manera semblant a la que permeten, per exemple, les inscripcions romanes, tant per la seva escassetesa com a causa de la seva funció, essencialment funerària en el cas de les làpides.⁸

A banda de les cròniques, obres geogràfiques i diccionaris biobibliogràfics, en els darrers anys ha crescut l'interès per un altre tipus de textos, no gaire coneguts fins fa poc i que, en certa mesura, permeten compensar l'absència de documents d'arxiu. Es tracta dels textos jurídics i, en parti-

cular, dels reculls de consultacions (fàtues) adreçades a doctors de la llei, sia amb motiu de processos sia a petició de demandants o de cadis locals. A través d'aquestes consultacions i dels dictàmens que les acompanyen, s'obri la possibilitat d'accedir a aspectes importants de pràctiques socials que no es troben adequadament documentades a les fonts literàries clàssiques, com ara el funcionament de l'aparell juridicoreligiós, les normes que envolten el matrimoni i l'herència, la realització dels intercanvis i les transaccions, el maneig de la moneda, la gestió dels béns amortitzats (*habus/os*), disputes sobre irrigació i aigües, contractes agraris, lloguers de serveis, problemes de policia urbana, negociació de préstecs, etc. El recull bàsic, sens dubte, és l'elaborat al segle xv pel jurista magrebí al-Wanšarīsī, autor d'una monumental col·lecció de fàtues resoltes per muftis d'al-Àndalus i del Magrib des del segle ix. El problema, novament, és el de la migradíssima representació que hi tenen els juristes del Xarq al-Àndalus.⁹

La fretura d'informacions textuals àrabs justifica l'aprofitament sistemàtic de les dades que poden obtenir-se de la documentació llatina generada durant la conquesta i els primers temps de la colonització cristiana, tot i que sols una petita part d'aquesta massa documental pot ser objecte d'una utilització retrospectiva. En aquest camp, almenys, l'avantatge de les terres orientals d'al-Àndalus conquerides per la Corona d'Aragó és ben notable. Els ordres de magnitud de la documentació del segle XIII conservada per als regnes de València i de Mallorca, d'una banda, i la relativa a l'ocupació castellana de la vall del Guadalquivir i Múrcia, de l'altra, no admeten comparació: desenes de milers enfront de centenars. Els textos d'època cristiana, tal com ho ha mostrat Pierre Guichard, ofereixen traces molt valuoses sobre la fiscalitat i les formes d'organització comunitària existents abans de la conquesta.¹⁰ I malgrat l'amplitud de les anàlisis fetes per aquest autor, encara som lluny d'esgotar les possibilitats de la documentació llatina. No és possible cap estudi seriós sobre les estructures urbanes, les formes del poblament rural o les xarxes d'irrigació que ignori les informacions contingudes en aquella. Fins i tot els anomenats «llibres de repartiment» no han estat explotats d'una manera veritablement exhaustiva en aquest sentit. La documentació cristiana aporta, també, un registre lingüístic de primera importància: el major estoc de noms de lloc d'època andalusina. No sols es tracta d'una referència fonamental per a l'estudi dels usos del territori, sinó també de l'eina indefugible per a la identificació i localització de rastres onomàstics que permeten assajar la reconstrucció dels processos d'assentament i distribució de grups vinculats pel parentesc i la identitat clànica o tribal.¹¹

L'altre gran bloc d'informacions, el forneix la pràctica arqueològica. Una arqueologia que inicialment ha tingut —i encara manté en bona mesura— un caràcter monumental, centrada sobretot en l'estudi de les fortificacions, ja que amb l'excepció del *ribât* califal de Guardamar i alguns palaus de Múrcia, no es conserven grans complexos àulics i religiosos a l'antic Xarq al-Àndalus. Són els cas-

tells, doncs, i amb molta diferència, l'objecte preferent d'excavació, no tant dins el marc de projectes de recerca, sinó com a conseqüència d'iniciatives polítiques de restauració i condicionament museogràfic dels llocs. De fet, els principals conjunts de materials mobles, particularment els ceràmics, provenen de l'anomenada «arqueologia de gestió», d'intervencions professionals fetes, sobretot, en nuclis urbans. Romanen inèdits en la seva gran majoria, juntament amb la documentació de les estructures i les seqüències constructives enregistrades durant els processos d'excavació.¹²

Això no obstant, la gran quantitat de fortificacions existents, especialment al País Valencià, d'una entitat mediocre en la seva major part, ha fet possible el plantejament d'estudis morfològics comparatius, sense excavació, que integren una gran quantitat de casos. Aquesta pràctica, combinada per A. Bazzana i P. Guichard amb l'exercici d'una «arqueologia extensiva», de prospecció a gran escala, ha permès disposar amb una certa rapidesa no sols d'assajos de tipologia castral, sinó també de caracteritzacions de les unitats territorials formades pels nuclis d'habitació o alqueries, les instal·lacions col·lectives, els dispositius hidràulics, els espais de conreu i, per descomptat, les fortificacions que, tanmateix, van perdre el paper central que originalment els havia estat atribuït en la comprensió de les estructures espacials.¹³ Ha tingut, doncs, una utilitat incontestable per començar a ordenar i dotar de sentit un conjunt molt ampli i dispers de dades dins el marc d'hipòtesis generals. Però també, com no podia ser d'altra manera, unes limitacions que estudis més «intensius» sobre el terreny permeten corregir a poc a poc. Un exemple clar és el de la cartografia detallada dels espais irrigats fornida per l'anomenada «arqueologia hidràulica».¹⁴

El darrer conjunt de dades que caldria tenir en compte és el que aporta la numismàtica. Amb els catàlegs i els corpus actualitzats d'encunyacions va assolint-se un coneixement cada vegada més exhaustiu dels tipus monetaris andalusins, que no sols ofereixen informacions insubstituïbles en relació amb la dinàmica política i els mecanismes de legitimitat dels emirs de les taifes (*mulūk at-tawâ'if*) del segle xi, molt mal documentats als textos cronístics, sinó també sobre les pròpies condicions d'ús i producció de la moneda, particularment amb les estimacions dels volums de les emissions derivades de l'estudi dels encunys. D'altra banda, cal tenir en compte el registre creixent de troballes monetàries en forma de peces soltes o de tresorets amagats deliberadament, d'una rellevància innegable a l'hora de plantejar problemes sobre la capacitat de les autoritats emissores per a intervenir en el flux dels intercanvis i imposar els pagaments fiscals.¹⁵

LA IMPLANTACIÓ D'UN ORDRE NOU

L'any 711, Tàriq b. Ziyâd, un cap berber de la confederació dels Nafza, client (*mawlâ*) del nou governador àrab d'Ifriqiya i del Magrib, creuà l'estret i derrotà de manera

decisiva el rei dels visigots. En assabentar-se de l'abast de les victòries obtingudes per la tropa berber, el governador Musà b. Nusayr va passar també a Hispània amb l'objectiu de consolidar la conquesta i controlar l'avanç del seu client. De la mateixa manera que ho havien fet a l'orient bizantí i sassànida, les forces musulmanes aconseguiren dominar ràpidament les poblacions peninsulars mitjançant una estratègia que es fonamentava en la submissió pactada dels centres urbans. Sols coneixem, però —i a través de diverses versions diferents—, el contingut d'una d'aquestes capitulacions: la signada en 713 per Teodomir, un aristòcrata visigot del sud-est d'Hispània, davant °Abd al-°Azîz, fill de Musà b. Nusayr. El pacte atorgava a Teodomir i als seus companys una salvaguarda del seu estatut personal i la immunitat dels seus dominis. A canvi, es comprometien a garantir el pagament dels tributs de set o vuit ciutats (això varia a les diferents versions transmises) entre les quals hi havia Oriola, Alacant, Mula, Llorca i d'altres d'identificació més problemàtica, com ara Elda i Elx. El territori que formaven, vertebrat per la vall del riu Segura, rebria durant molt de temps, als textos àrabs, el nom del cap visigot, Tudmir.

El mateix °Abd al-°Azîz b. Musà esdevingué, poc després, governador d'al-Àndalus, però morí assassinat en 716. A partir d'aquest moment, els governadors àrabs se succeïen amb una rapidesa desconcertant, marcada, d'una banda, per l'antagonisme permanent entre les grans faccions tribals que agrupaven els contingents àrabs (Qays i Kalb) i, de l'altra, per la marginació política dels grups berbers i la separació creixent dels beneficis que els pertocaven per la seva participació en la conquesta. És lògic, doncs, que la gran revolta berber que va esclatar al Magrib en 740 s'estengués aviat a la Península i comprometés greument l'autoritat exercida pel governador en nom del califat omeia. Tanmateix la derrota d'un important exèrcit àrab enviat per Damasc contra els berbers del Magrib i la fugida dels supervivents a Ceuta posà a les mans del governador uns contingents que, després de creuar l'estret, resultaren decisius per a reduir la revolta a al-Àndalus. Els àrabs nouvinguts s'establiren a diverses parts del país integrats en les diferents seccions (*jund*/s) en què es dividia l'exèrcit, d'acord amb els campaments guarnició del Pròxim Orient d'on procedien. L'únic assentament efectuat a la regió oriental fou el dut a terme per una part del *jund* d'Egipte a Tudmir (el contingent el formaven guerrers tribals àrabs establerts abans al país del Nil, no pròpiament «egipcis»). Arran d'aquest establiment, tingué lloc el matrimoni entre Khattâb, fill d'un dels caps àrabs, i la filla de Teodomir. Aquest fet comportà l'extinció del llinatge visigot i, sens dubte, degué contribuir a consumir la fi dels vestigis polítics del tractat del 713 al sud-est peninsular.

La derrota accentuà l'allunyament berber dels nous centres de poder d'al-Àndalus i la consegüent implantació d'aquests grups en zones poc controlades. Res se sap, però, de la regió oriental durant aquesta època. Caldrà esperar unes dècades, després de la proclamació a Còrdova

com a emir d'°Abd ar-Rahmân b. Mu°awiya, el supervivent de la destrucció de la dinastia omeia a Damasc pel moviment abbassí, en 756.¹⁶ L'aixecament d'aquesta autoritat dinàstica (*dawla*) a al-Àndalus hagué d'afrontar algunes dificultats que tingueren el seu ressò a la regió oriental de la Península. En 778, un agent àrab abbassí, anomenat as-Siqlabî, desembarcà a les costes de Tudmir amb l'objectiu d'organitzar una sublevació al Xarq. Sabem que tenia el suport d'un exèrcit berber local, però en veure's atacat per l'emir de Còrdova hagué de cercar refugi en una zona que els textos anomenen «les muntanyes de València».

Les al·lusions conegudes a la població del territori valencià durant els segles VIII i IX sols fan esment a elements berbers. Un testimoni ben explícit és el del geògraf oriental al-Ja°qûbî, escrit a la darrerria del segle IX, on fa notar que la regió de València, vertebrada pel riu Xúquer, estava habitada per tribus berbers no sotmeses als omeies de Còrdova. Altres textos donen notícia d'una guerra entre els berbers de València i els de Santaver (prop de Conca) cap al 782 i, sobretot, de la revolta dels germans Sulaymân i °Abd Allâh, fills d'°Abd ar-Rahman I, contra l'altre germà, Hišâm, que havia accedit a la dignitat emiral com a successor de son pare. Derrotat el primer dels rebels a Toledo i Tudmir, es veié obligat a cercar refugi «entre els berbers de la regió de València, protegit per la dificultat dels camins d'aquest país.» Després de morir aquest Sulaymân en combat amb les forces omeies, el seu germà i aliat aconseguí pactar amb l'emir el reconeixement d'una mena de governació autònoma sobre el territori valencià, la qual mantindria entre els anys 802 i 824, de manera que, en l'esdevenidor, seria conegut amb el nom de °Abd Allâh al-Balansî. El *Muqtabis* diu, de forma molt precisa, que els berbers de la zona de València estaven del seu costat.¹⁷

No és segur que València fos la seu efectiva d'aquest poder regional. Els esments a *Balansiya* en aquestes dates es refereixen, més aviat, al territori, mentre que la «capital» rebia la denominació específica de Madînat at-Turâb, la «ciutat de terra». El registre arqueològic reforça la impressió d'una accentuada decadència urbana, d'una ciutat pràcticament abandonada. És possible que Xàtiva i, fins i tot, Alzira (*al-Jazîra Šuqr*, «l'illa del Xúquer») tingueren una importància major abans de l'època califal. Quan, a la darrerria del segle IX, proliferen a tot al-Àndalus les revoltes de la *fitna* («divisió») que amenaçaven la unitat de l'emirat, seran els habitants de les fortificacions de València els que cridaran un poderós cap berber de la zona muntanyosa de Conca perquè exerceixi la seva autoritat a la regió.¹⁸

A diferència del que veiem a València, a la vall de l'Ebre la identificació de poblacions políticament organitzades ofereix una major diversitat. Després d'estabilitzar-s'hi la frontera amb els francs o «marca» superior (aṭ-Ṭagr al-A°lâ), cap a l'acabament del segle VIII, els textos posen de manifest el predomini de grups clànics àrabs d'origen iemenita, aliats a contingents berbers minoritaris mitjançant vincles de clientela. Una particularitat regional és la

rellevància assolida per grups de musulmans *muwalladûn* (descendents de conversos cristians locals) que no són d'origen àrab ni berber. Això no obstant, tal com ho ha explicat Xavier Ballestín, aquest fet no implica que tingueren un comportament social específic: la seva actuació política no es diferencia gens de la dels grups iemenites o berbers. I, en general, el que procuren tots els grups és evitar que l'autoritat omeia de Còrdova pugui interferir en la seva autonomia i en les lluites que mantenen entre ells. L'oposició a l'emir donarà lloc a un episodi semblant al de València, quan el cap rebel Bahlûl b. Marzûq, de probable origen basc, s'apoderà de Tortosa i constitueixi, breument, un nucli de poder oposat a l'emirat omeia.

La situació política de les costes orientals peninsulars, controlades sols de forma intermitent i parcial pels emirs de Còrdova, possibilitarà la formació de grups autònoms de mariners berbers i àrabs, de vegades anomenats *bahriyyûn* («gent de la mar»), dedicats a la mercaderia (Ahmad ar-Râzî esmenta l'exportació del safrà de València i Tortosa), el transport de gent, la pirateria i les incursions contra els cristians de Sardenya, Còrsega i les costes de la Provença o d'Itàlia. Sembla que la seva activitat comença a Tortosa durant els primers anys del segle IX. En 829, Sulaymân b. 'Afiya at-Turtûsî va conduir els seus vaixells a la conquesta de Sicília, acompanyat per un cap berber de la regió de València, Asbag b. Wakîl al-Hawwârî, conegut com a Fargalûs, vinculat sens dubte a un clan establert a la ribera baixa del Xúquer. Cal fer notar que l'expedició es feia per a donar suport a la conquesta de l'illa en nom de la dinastia aglabida de Tunis, sense el consentiment ni l'aprovació dels omeies de Còrdova. Els mateixos *bahriyyûn* que havien estat a Tortosa i que participaren a l'empresa siciliana fundaren després, en 884, el destacable nucli mariner autònom de Bajjâna (Pechina), origen de la ciutat d'Almeria. Aquests homes de la mar arribaren a conquerir Creta i a dominar les rutes de l'Egeu, però tingué major abast la creació de tota una xarxa d'assentaments portuaris entre el Magrib, Sicília i al-Àndalus (amb enclavaments als litorals cristians, com el ben conegut de *Fraxinetum*, a la Provença) basada en aliances amb les poblacions dels llocs que sovintejaren entre els inicis del segle IX i mitjan segle X. Tal com ho suggereix al-Bakrî, resulta més que probable la seva implicació en desplaçaments migratoris de grups clànics berbers cap a la Península.¹⁹

És aquest el context en el qual cal situar l'episodi de la conquesta de Mallorca i les altres illes l'any 902. L'operació no fou duta a terme per cap exèrcit emiral, sinó que es degué a la iniciativa i l'associació de grups mariners autònoms del Xarq, com totes les altres expedicions navals andalusines fins a la constitució de l'armada califal en temps de 'Abd ar-Rahmân III. La direcció de l'empresa estigué a càrrec de 'Isâm al-Khawlânî, un cap militar de nissaga iemenita que, això sí, tenia l'aval de l'emir cordovès. La *dawla* omeia, tanmateix, no estava encara en condicions d'administrar directament les illes i hagué de reconèixer aquest personatge com a governador (valí). De fet, 'Isâm al-Khawlânî sols devia el seu poder al consentiment dels

seus socis i al dret de conquesta i, com ha observat Guichard, l'exercí d'una manera semblant al regiment que els *bahriyyûn* andalusins havien constituït a Creta durant la seva ocupació de l'illa (827-961). L'establiment del control directe de Còrdova sobre les illes orientals trigaria encara unes dècades i tindria lloc dins el marc de la dinàmica d'implantació estable de l'autoritat omeia sobre el conjunt del Xarq al-Àndalus.²⁰

Fou, en efecte, una vegada reduïts sistemàticament els grups rebels d'altres regions alçats durant la crisi de la *fitna* que agità la fi de l'emirat (886-929) quan 'Abd ar-Rahmân III emprengué l'ocupació militar de la part oriental i la sotmeté de forma definitiva a l'autoritat omeia després de dos segles marcats per la dissidència. És cert que en 889 els habitants de Tortosa s'havien adreçat a l'emir 'Abd 'Allâh per tal de sol·licitar-li el nomenament d'un governador, i que la ciutat en tingué tres fins a l'any 900, però es tracta d'un fet anòmal (segons Ballestín, l'arbitratge d'un conflicte intern) i sense continuïtat immediata: tot sembla indicar que el control omeia de Tortosa es perdé novament durant la primera dècada del segle X i, de fet, calgueren operacions militars en 924-929 per a restablir-lo.²¹ Paral·lelament, després d'uns atacs inicials a les regions de Tudmir i València en 924, les operacions crucials al Xarq s'iniciaren en 928 amb la conquesta d'Alzira i altres fortaleses subordinades; en l'expedició de 929 caigueren Sagunt i Xàtiva, amb els seus «castells elevats, d'estructura sorprenent», tal com ho recull Ibn Hayyân. El mateix any, 'Abd ar-Rahmân III es proclamava califa a Còrdova. De llavors ençà, tenim notícia del nomenament dels valís de les cores (de l'àrab *kûra*, 'circumscripció administrativa') de Lleida, Tortosa, València i Tudmir, renovats de manera periòdica —com es feia a tot arreu— per evitar la formació de xarxes clientelars locals, en una clara mostra d'exercici eficient de l'autoritat central. No convé perdre de vista, però, la importància del paper que jugarien militars i magistrats d'origen berber en la submissió al poder omeia de l'orient peninsular i les illes.

LA CONSTRUCCIÓ D'UNA NOVA SOCIETAT

Un tret característic d'aquestes regions perifèriques, mal controlades per la *dawla* omeia de Còrdova fins a l'època del califat, és el fort declivi dels nuclis urbans heretats del món antic. El cas de Tarragona, que havia estat la major ciutat de la part oriental de la Península, completament abandonada després de la conquesta musulmana, resulta exemplar. Subratlla Guichard justament el fenomen, tot recordant les evidències fornides per la toponímia: *Valentia* esdevé *Madînat at-Turâb*, «la ciutat de terra» o «de sorra», nom evocador de pols i abandonó que perdura fins al segle X; *Saguntum* rep ara la denominació de *Murbâtîr*, terme àrab que deriva del llatí *muri veteri* i que es fa servir, sens dubte, per referir-se a un nucli ruïnós. L'arqueologia confirma plenament aquesta impressió. A penes s'han pogut documentar signes d'ocupació a València abans del

segle x, menys encara a Dénia i Alacant. Sols a Tortosa, d'acord amb les referències textuais, sembla haver-hi un cert grau d'activitats i funcions urbanes, sense deixar de tractar-se, però, d'un centre fràgil i poc important. La desurbanització dels segles VIII i IX constitueix un testimoni significatiu de la fi de l'ordre social i polític de l'antiguitat tardana.²²

L'aparició de la vida urbana al Xarq al-Àndalus no és altra cosa que el resultat directe de la implantació del nou poder estatal. Un aspecte ben cridaner d'aquest procés el representa, sens dubte, l'establiment de ciutats noves, manifestat ja en el precoç exemple de la fundació de Múrcia en 831 per 'Abd ar-Rahmân II —el més poderós dels emirs— com a centre administratiu del país de Tudmir; és també el cas d'Almeria, creada en 955 per a substituir l'adjacent nucli mariner autònom de Bajjâna. Tanmateix el fenomen més habitual és el de l'ocupació dels antics emplaçaments urbans pels representants de l'aparell polític i els seus acompanyants, uns grups que tendeixen a generar, progressivament, activitats específiques («urbanes») al seu voltant en la mesura de la seva capacitat per a gestionar ingressos tributaris periòdics. Durant l'època califal, València comença a adquirir, així, una certa entitat urbana. Els governadors en faran la seva residència habitual —malgrat els avantatges defensius de Xàtiva— i manaran edificar una seu governativa que transformarà definitivament les restes de l'antiga zona episcopal de la ciutat: el *qasr* o alcàsser (de l'existència del qual es fa ressò una notícia de començaments del segle XI). Poc després, encara al segle x, es construirà al seu voltant un *sûq* format per botigues rectangulars alineades. La creació d'aquesta àrea de mercat és molt significativa, ja que posa de manifest una lleugera animació comercial, impulsada potser pel subministrament de béns a la guarnició, a una discreta burocràcia governativa i a les primeres famílies de magistrats. Sabem, per exemple, que en 939 mor a València el més antic membre conegut dels Banû Jahhâf, un llinatge prestigiós que es considera part de la tribu àrab de Ma'âfir i que donarà diversos cadis a la ciutat, sense deixar de jugar un paper important en el conjunt de la vida política del Xarq al-Àndalus durant generacions.²³

En el cas de Tortosa, la presència estatal s'accentua amb la construcció de les drassanes ordenada per 'Abd ar-Rahmân III i executada pel governador, segons informa una inscripció del 945; també amb la nova mesquita major, erigida uns deu anys després com a signe d'afermament del poder califal. Tanmateix la situació fronterera de la ciutat, amb tots els perjudicis que se'n derivaven, hauria obligat el califa a suprimir les càrregues fiscals que pesaven sobre els seus habitants ja en 941. En qualsevol cas, totes aquestes mesures manifesten la voluntat d'assegurar un centre clau en el sosteniment de la frontera terrestre i marítima d'al-Àndalus. Igual que Tortosa, Dénia també fou escollida per 'Abd ar-Rahman III com a emplaçament de drassanes estatals, però no era encara una veritable ciutat, sinó un petit nucli portuari del qual dóna testimoni ar-Râzi i que, potser, degué ser utilitzat com a base per a

l'expedició a les illes del 902. La construcció de dos grans arsenals a les costes del Xarq resulta coherent amb l'interès del califa a prendre el control efectiu de les illes orientals, que faria servir com a base per a la flota omeia, especialment amb el propòsit d'aturar l'expansió del califat rival dels fatimites, sòlidament establert ja al centre del Magrib. El lloc escollit com a capital insular, la petita i pràcticament abandonada ciutat romana de Palma —com havia passat en altres nuclis que hem vist abans—, perdé el seu nom antic pel de *Madîna Mayûrqa*. Sembla que ja durant el període de govern d'Isâm al-Khawlânî es bastiren mesquites, fondes i banys, però és probable que el modest *qasr* identificat al subsòl de l'Almudaina fos edificat quan els representants directes del poder califal ja s'hi havien instal·lat a mitjan segle x.²⁴

Les seues urbanes de l'autoritat califal, de dimensions molt discretes en tot cas, no s'establien sobre terres buides de gent ni representaven l'inici de cap procés d'expansió agrària engegat per elles. Ben al contrari, la seva implantació cercava justament la proximitat de xarxes poblacionals d'una certa densitat, fixades al voltant d'espais agraris consolidats i llocs d'intercanvi reconeguts, que és, al capdavant, el que feia possible una intervenció fiscal regular. D'altra banda, no es pot negar de cap manera la importància determinant de la immigració berber en la constitució d'aquestes xarxes poblacionals. Ja hem vist —i Guichard ho ha estudiat a bastament— com les notícies fornides pels textos àrabs documenten de forma reiterada una forta presència berber al Xarq durant els segles VIII i IX, associada particularment a operacions de guerra. Tanmateix Miquel Barceló ha advertit que seria erroni deduir, a partir d'això, una dimensió estrictament militar d'aquesta presència. El vastíssim registre de la toponímia tribal i clànica a l'orient d'al-Àndalus constitueix una eina bàsica a l'hora de determinar l'amplitud i la procedència dels grups immigrants. Destaquen els clans i llinatges afiliats a la confederació tribal dels Nafza, com també els Hawwâra, Miknâsa, Majjila i Zanâta. Tot i ser minoritària, hi havia, també, una significativa presència àrab, reconoscible en els noms tribals de desenes de llinatges establerts a les regions de València i Tudmir (Ansâr, Lahm, Qays, Kinâna, Khawlân, Yahsub). A banda de la valuosa informació aportada sobre l'abast generalitzat de les pràctiques de filiació clànica pròpies d'àrabs i berbers, l'extens registre dels noms de lloc en *Beni-* permet traçar una cartografia dels assentaments resultants del procés migratori a través de la qual podem advertir la seva vinculació a unes determinades formes d'organització de l'espai agrari, tot posant de manifest el caràcter pagès dels grups que protagonitzen els establiments.²⁵

La cronologia de la fixació d'aquests conjunts toponímics no pot ser tardana ni, com ha mostrat Barceló, és creïble que tinga a veure amb la presència militar d'almoràvits i almohades durant el segle XII. Un conegut text llatí de 1097, redactat a l'escrivania de Ramon Berenguer III, fa donació anticipada al monestir de Sant Cugat del Vallès d'una densa concentració de trenta alqueries prop del ri-

bât Kaškállû (als voltants de la població actual de Sant Carles de la Ràpita), de les quals dóna el nom, la majoria en *Beni*-. El més interessant d'aquest document és que ofereix una data *ante quem* precisa per a una constel·lació de topònims en què es poden identificar associacions recurrents de noms berbers (amb alguns clans àrabs inserits) que trobem repetides a molts indrets de València i les illes. D'acord amb la lògica d'aquest raonament, Barceló mateix observa que les agrupacions trobades a les illes havien de ser la plasmació de connexions ja establertes a l'orient peninsular abans de l'ocupació de Mallorca en 902. Es pot afirmar, doncs, que l'assentament berber al Xarq al-Àndalus s'havia consolidat al llarg del segle IX. Al cap i a la fi, el procés migratori resultava més compatible amb una mar travessada regularment pels *bahriyyûn* que no pas dominada pels estols del califa o d'altres autoritats estatals.²⁶

En aquest escenari dominat per la colonització arabo-berber, la població nativa no ofereix cap relleu. Això no vol dir, evidentment, que les regions orientals d'al-Àndalus estigueren abans deshabitades, tot i que per a les illes es pot parlar d'un descens substancial de la població durant els segles anteriors al desembarcament de 'Isâm al-Khawlânî que, en el cas d'Eivissa, sí que sembla haver arribat a una veritable extinció. A les costes de l'est de la Península, la densitat poblacional devia ser força esquinçada, tal com ho suggereix la feblesa del registre arqueològic i la profunda decadència dels nuclis urbans tardoantics. No estem en condicions, ara per ara, de fer estimacions quantitatives raonables, però els buits havien de ser suficients, en tot cas, perquè la immigració berber i àrab no hagués de competir significativament amb grups locals pels mateixos recursos; una circumstància que, segons Barceló, hauria resultat determinant en la decisió de realitzar la migració. La falta de concurrència es veuria facilitada pel caràcter selectiu de l'ocupació de l'espai practica-da pels grups berbers, coherent amb el conjunt de pràctiques agràries del qual eren portadors i que, com veurem, representava una novetat radical respecte a l'ecosistema agrari mediterrani de tradició romana.²⁷

La conquesta musulmana no va donar lloc a exercicis sistemàtics de substitució de poblacions, però sí a una ràpida assimilació integradora dels grups nadius, que, al Xarq al-Àndalus, degueren perdre de seguida el seu perfil social diferenciat. Dues dinàmiques molt poderoses convergien en aquest procés: l'aliança i la conversió. Respecte a la primera, cal partir del fet que els llinatges berbers i àrabs practicaven estratègies matrimonials que tendien a la captació de dones núbils provinents d'altres grups de parentesc mentre retenien les pròpies, en la mesura del possible, mitjançant les aliances endogàmiques i, en certs casos, la poligàmia.²⁸ L'èxit del llinatge —prestigi, grandària, riquesa, perspectives de duració— depenia estretament d'aquesta capacitat. Els grups indígenes es trobaven, doncs, en una situació de gran vulnerabilitat en la mesura que aquest tipus de pràctiques no formaven part de la seva estructura social, de manera que una profusió d'aliances

amb els nouvinguts tendiria indefectiblement a la seva disminució numèrica, especialment en el cas dels cristians, que no podien esperar cap reciprocitat en els lliuraments de dones casadores.

La conversió a l'islam es veia afavorida per molts factors. Un, l'acabem de veure; un altre, de no menor potència, era el fiscal: mantenir-se cristià representava una severa penalització en la càrrega tributària que s'havia de suportar.²⁹ Però cal tenir present que els processos de conversió no funcionaven d'acord amb el concepte modern que vincula a la consciència la pràctica religiosa i en fa, doncs, un afer estrictament individual.³⁰ Ben al contrari, la conversió s'havia de fer a través de formes socialment reconegudes que implicaven grups sencers de gent. La principal era la relació de clientela, mitjançant la qual els conversos assumien el patronatge del cap d'un llinatge o d'un clan musulmà. En conseqüència, la seva integració en la comunitat dels creients equivalia a l'adopció dels seus comportaments socials i, ben particularment, els relacionats amb el matrimoni, el parentesc i l'onomàstica.

Les dinàmiques d'assimilació assoliren, sens dubte, una eficàcia extraordinària, com ho demostra l'absència de rastres cristianollatins als registres d'informació existents. Una manca que contrasta de forma cridanera amb els esforços i, en molts casos, les manipulacions (no sempre extraacadèmiques) destinades a construir una ficció historiogràfica en la qual els cristians «mossàrabs» esdevenen el factor de transmissió d'una pretesa llengua romànica anterior a les conquestes catalanoaragoneses. Al País Valencià, els rèdits polítics derivats del manteniment artificial d'una tensió permanent al voltant de la identitat lingüística els han dotat de cobertura institucional i d'una projecció pública impensables en altres circumstàncies. Sense aquesta impunitat social, no es poden entendre els extrems de falsificació extravagant als quals s'ha arribat a l'hora de fabricar mossàrabs, però tampoc sense el referent d'autoritat que, durant molt de temps, han tingut en els principis continuistes del medievalisme tradicional espanyol.³¹

El primer que, en rigor, podem dir de la presència de grups cristians al Xarq al-Àndalus és que, numèricament, havia de ser molt poc significativa, limitada sempre als nuclis urbans on hi havia seu episcopal. Però la presència de bisbes a la regió és purament episòdica, ja que sols es documenta al segle XI i a les ciutats de Dénia, València i Tortosa. Sabem, així, d'un tal Patern, bisbe de Tortosa, que ho va ser, posteriorment, de Coimbra, després de la conquesta d'aquesta ciutat per Ferran I de Lleó i Castella en 1064. La vida itinerant d'aquest prelat —que no és cap excepció— sembla tot un símptoma de la mobilitat de les comunitats cristianes. Els escassos fidels que hi podia haver a Dénia o a València al segle XI provenien, amb quasi tota seguretat, d'altres llocs d'al-Àndalus o descendien de captius i mercenaris establerts al país; no eren el resultat de cap pervivència inversemblant durant els segles anteriors, marcats, com hem vist, per l'abandonament dels nuclis urbans del Xarq.³² Un altre aspecte que cal destacar

dels cristians d'al-Àndalus és la completa arabització lingüística que els caracteritza. Ho ha subratllat recentment Cyrille Aillet: el llatí (com els dialectes romànics andalusins) havia desaparegut de la parla corrent, dels textos més utilitzats i, fins i tot, molt probablement, de parts de la litúrgia.³³ Els «mossàrabs» (de l'àrab *mustàrab*, 'semblant a un àrab') havien estat objecte, en dates primerenques, d'assimilació lingüística; i per al conjunt d'al-Àndalus tenim indicis seriosos que, malgrat la identitat religiosa mantinguda, les seves estructures socials tendien a convergir amb les de la resta d'andalusins.³⁴ De tota manera —cal insistir-hi—, les comunitats de l'orient peninsular es caracteritzen per una clara irrellevància social i política, una absència d'arrelament i una existència breu. Si a Tortosa no hi ha cap indicatiu de la presència de mossàrabs en el moment de la conquesta (1148), la fi definitiva de la comunitat cristiana de València és, indubtablement, anterior a mitjan segle XII.

OCUPACIÓ DE L'ESPAI I SISTEMES AGRARIS

El parentiu a al-Àndalus, ja ho hem vist, constituïa el fonament de les relacions socials i determinava, en conseqüència, la distribució de la població i les formes d'assentament. La unitat bàsica era l'alqueria (*qarya*), lloc de residència d'un llinatge, sovint ampliat per la presència d'altres famílies esqueixades o afegides del grup original. Normalment, cada alqueria s'associava a un espai irrigat que fornava la part més substancial i previsible de la producció agrària. La selecció i modificació d'aquests espais mitjançant la construcció de terrasses i dispositius hidràulics es derivava, en part, de la necessitat d'aclimatar espècies i varietats provinents de medis monsònics, difoses pels protagonistes de l'expansió musulmana —els colons àrabs i berbers—, però sobretot de la introducció de les pràctiques de conreu que acompanyaven les noves plantes i que permetien, mitjançant la irrigació artificial a l'estació càlida, donar una amplitud anual a l'antic calendari agrícola mediterrani i crear, així, nínxols d'agricultura intensiva delimitats pel recorregut dels canals de reg.³⁵

Els camps irrigats es construïen d'acord amb els imperatius del maneig de l'aigua, que certament definien l'àrea cultivable i en condicionaven l'estructura física. Però no ens trobem al davant de solucions universals o atemporals, aplicades indistintament per totes les societats camperoles. Un ampli i ben contrastat conjunt d'estudis realitzats a totes les regions orientals (Baix Ebre, Illes Balears i País Valencià) ha permès caracteritzar amb precisió aspectes distintius dels sistemes hidràulics andalusins. En primer lloc, la compacitat dels espais irrigats, determinada per la rigidesa de les séquies principals, que marca uns contorns estrictes i perdurables. Aquesta característica fonamental és coherent amb un ús controlat de l'aigua, que no esgota mai el cabal disponible i permet mantenir la funcionalitat ecològica dels cursos hídrics, d'acord amb uns criteris que pretenen, sens dubte, minimitzar el risc

inherent a la dissipació de l'aigua (sequeres, entollaments, esllavissades, etc.). En segon lloc, la lògica general de la disposició d'aquests espais, estretament imbricada en la xarxa d'assentaments. Tot aquest ordre ha de respondre als pactes que, necessàriament, degueren acompanyar l'establiment inicial dels grups pagesos constructors, a causa de la necessitat de regular la distribució de l'aigua, l'aprofitament dels medis transformats i l'accés als recursos forestals.³⁶ Fet i fet, l'evidència reunida demostra que la irrigació i el manteniment dels espais agraris que en depenien es degué a l'organització autònoma de les comunitats pageses, i no a l'autoritat ordenadora de cap poder central, tal com pretenien les tesis de Karl Wittfogel sobre el «despotisme oriental».³⁷

Aquesta constatació obliga a plantejar de forma seriosa el problema de la relació entre les ciutats —seus del poder estatal, focus regionals de la seva influència— i les «grans hortes» periurbanes, particularment en el cas de la *madīna* de València, el més important i el que comencem a conèixer millor. Ha sigut, en efecte, creença força comuna durant molt de temps que el califat —època daurada d'un Estat central poderós— constituï el moment de construcció de l'horta de València; i gaudeix encara d'una certa acceptació historiogràfica la idea genèrica que el desenvolupament urbà hauria estat la condició prèvia a la formació i expansió de les xarxes de reg circumdants. En altres paraules: la ciutat abans que no l'horta. I és veritat que les ciutats d'al-Àndalus acostumen a trobar-se envoltades d'espais hortícoles, però no ho és menys l'existència de planes irrigades o hortes mancades de grans centres urbans, com és el cas de l'horta de Gandia, associada en època andalusina a les alqueries del castell de Bairén. Fou mèrit de Thomas F. Glick haver mostrat que les característiques organitzatives, tècniques i morfològiques de l'horta de València no reflectien de cap manera la intervenció decisiva d'un poder centralitzat, sinó gestions locals protagonitzades per comunitats pageses. Estudis més recents no sols confirmen aquesta apreciació, sinó que descriuen la plana fèrtil andalusina de València com un conjunt de blocs de terres regades de forma regular, clarament separats per intersticis amplis regats ocasionalment, no regats o fins i tot incultes. Aquests blocs es vinculaven a les diferents alqueries i es connectaven a les grans séquies i als principals canals que subministraven les porcions corresponents d'aigua. La xarxa de séquies i la xarxa d'assentaments formaven una articulació orgànica.³⁸ Així, doncs, sembla més lògic invertir la causalitat tradicional i proposar que els nínxols d'intensificació agrària generats mitjançant el desplegament de dispositius hidràulics, amb una alta productivitat i una densificació poblacional, precedeixen l'establiment de formes d'autoritat i tot el seguici de ressorts (impostos, apropiació de terres, control de mercats) que converteixen en riquesa el producte de l'activitat camperola. Això no vol dir que els poders urbans no tinguin, després, la capacitat d'influir en l'organització de l'horta, però les seves possibilitats es troben severament limitades.

Si els textos àrabs suggereixen que l'armadura bàsica dels grans sistemes hidràulics de la planura valenciana, potser amb alguna excepció, ja existia a finals del segle x, els treballs arqueològics recents han permès advertir que, si més no, el sistema de la séquia de Rovella s'hagué de construir en temps de l'emirat.³⁹ Al cap i a la fi, la seqüència de desplegament de les principals xarxes hidràuliques de l'horta de València degué ser, com ha observat Enric Guinot, un efecte del procés paral·lel de constitució dels assentaments pagesos. Un procés que, en els seus trets fonamentals, pot identificar-se amb l'establiment de grups clànics predominantment berbers, com es veu a través de la toponímia de les alqueries i de diverses séquies. Quan, a començaments del segle XI, la *madîna Balansiya* comenci, de veritat, a funcionar com un centre urbà i a intervenir al seu entorn rural, l'horta ja serà una realitat molt consolidada i escassament susceptible de modificació.

La construcció d'espais agraris irrigats, ben definits, determinava la configuració de les xarxes d'alqueries i els pactes que les articulaven. D'aquestes aliances sorgia la institució, marcadament territorial, de l'aljama (de *jamâ'a*, 'comunitat'), regida pels representants dels llinatges (consells de «vells»), que es feia càrrec dels problemes relatius a les terres o a les séquies, gestionava els espais no conreats i empenia la construcció de mesquites, graners i fortificacions col·lectives. Certament, els textos àrabs —tret d'algunes consultacions jurídiques— no atorguen gaire atenció a unes estructures comunitàries camperoles organitzades d'acord amb una lògica social tribal —no en el sentit ètnic o identitari— que, tanmateix, assoleixen una gran visibilitat a les narracions i els documents de l'època de la conquesta: des de la capitulació d'Ascó, Flix, Móra i Tivissa en els anys 1150 fins a les nombroses cartes de rendició de les aljames valencianes de mitjan segle XIII.

EL PODER LEGAL I L'EXERCICI DE L'AUTORITAT

La relació de les comunitats locals amb l'Estat era, bàsicament, de caràcter fiscal, mediatitzada per la moneda. L'autoritat legal, en efecte, emetia la moneda en règim de monopoli i la imposava a la societat a través de les exigències tributàries, d'una banda, i dels pagaments als seus servidors (exèrcit, magistrats, burocràcia), de l'altra. Els tributs, que constituïen el contingut essencial de l'Estat, tendien a mantenir-se dins dels límits prescrits per les normes islàmiques que legitimaven l'autoritat, tot i haver-hi constància d'abusos importants en determinades èpoques. També podia succeir, però, al contrari, atesa la freqüència dels moments de debilitat dels aparells de poder. Ens trobem, doncs, al davant de dos nivells polítics clarament diferenciables, amb existències paral·leles i dinàmiques en una certa mesura independents: el dels grups, localment organitzats, de súbdits (einentment pagesos) i el de l'aparell estatal, abstractament identificat amb el terme *sultân* ja al segle x, i amb el de *makhzan* en època almohade.⁴⁰

El califat omeia instaurat a al-Àndalus per 'Abd ar-Rahmân III el 929 conjuminava l'exercici efectiu de l'autoritat sobre la comunitat dels creients (*umma*) amb una legitimitat genealògica fundacional (els omeies, successors dels primers califes, formaven part de la tribu Qurayš, la del profeta). A la pràctica, però, aquesta unitat era difícil de sostenir indefinidament dins la línia dinàstica, tal com es va posar de manifest amb l'accés al poder, en 978, de Muhammad ibn Abî 'Âmir, anomenat *al-Mansur*, «el victoriós». Tot i assegurar-se per a ell i la seva nissaga el control de l'Estat, Almansor, que prengué el títol palatí de *hâjib*, no pretengué en cap moment substituir la dinastia omeia, i exercí l'autoritat en nom del califa legítim, apartat completament de les tasques de govern. Malgrat la indubtable puixança de l'Estat califal sota els amirites, ben palesa en la destrucció de Barcelona en 985 i en la ràtzia al territori comtal del 1003, la pràctica de la separació entre el poder de fet i els titulars de l'autoritat reconeguda afavorí l'esclat de la segona *fitna* (1009-1031), que trencà de forma irreversible la unitat de la sobirania estatal.⁴¹

La crisi del 1009 donà lloc, en efecte, al sorgiment d'un feix de poders regionals constituïts a diverses ciutats d'al-Àndalus. Alguns juristes de l'època els anomenaren *mulûk at-tawâ'if* («sobirania fragmentada», segons la traducció proposada per M. Barceló), expressió que es troba en l'origen del terme «taifes» i de l'enunciat inexacte «regnes de taifes».⁴² Els detentors d'aquests poders de fet podien ser notables andalusins d'antigues nissagues àrabs (i berbers arabitzades), o caps dels contingents de cavalleria berber que havien servit al califat, però al Xarq al-Àndalus foren una sèrie de funcionaris que es trobaven en llocs clau de l'Administració estatal, al servei dels amirites, els qui aconseguiren fer-se amb el control de l'aparell de govern. Aquests oficials, anomenats *saqâliba*, eren antics esclaus palatins d'origen europeu (sobretot esclau), eunucs en la seva majoria, que havien format progressivament la carcassa administrativa i militar de l'Estat califal: Khayrân a Almeria; Labîb i, després, Muqâtil (o Muqâbil) a Tortosa; Mubârak i Muzaffar, antics «encarregats de l'administració de les séquies», conjuntament, a València; Mujâhid a Dènia. A Xàtiva s'arribà a erigir, fugaçment, un poder amb aquest origen, que també arribem a entreveure a les illes.

En general, aquestes experiències no duraren gaire. El fet de mancar a molts dels seus titulars la capacitat reproductiva necessària per a formar una dinastia no fou un factor sense importància en la seva falta de continuïtat. No debades, el major grau d'èxit polític l'assolí Mujâhid de Dènia, un antic esclau no privat del do de la paternitat que, ben aviat, aconseguí incorporar les illes Balears al seu Estat i organitzà una expedició amb la finalitat de sotmetre Sardenya. En morir Mujâhid, el 1045, el govern es transmeté amb normalitat al seu fill Iqbal ad-Dawla. Per contra, a València, la mort de Mubârak i la revolta que la seguí propiciaren la proclamació, en 1021, d'un nét d'Almansor, 'Abd al-Azîz, convocat pels antics servidors de la nissaga amirita. A Tortosa, els *saqâliba*, amb una successió mal coneguda,

es mantingueren fins al 1060, quan aquesta taifa fou absorbida per l'emirat hudita de Saragossa. La dinastia dels Banû Hûd, l'havia iniciada, a Lleida, un cap militar andalusí d'origen àrab iemenita. Des de Saragossa, estengué el seu poder a tota la vall de l'Ebre i, en 1076, fins i tot s'annexionà la llunyana taifa meridional de Dénia (però no les illes, on els antics governadors s'havien sostret de l'obediència a Iqbal ad-Dawla des dels anys 1050), de la qual es trobava separada pel territori de València. L'extens emirat hudita es dividí poc després, en 1081, però Dénia continuà formant part d'una taifa bipartida dels Banû Hûd, juntament amb Tortosa, fins al 1092.⁴³

La implosió de l'aparell estatal tingué com a principal efecte que els impostos que abans anaven a la seu del califat romanguessin ara a les noves capitals regionals.

S'hi reuniren, així, forces militars mercenàries, sovint cristianes, i s'hi constituïren nous aparells de govern, amb administradors del fisc, secretaris i gent de lletres. Els emirs, com fou especialment el cas de Muqâtil de Tortosa, començaren a exercir el mecenatge amb el doble objectiu de guanyar prestigi i assegurar una formació literària adequada als alts funcionaris. Les capitals de les taifes atraïeren, també, un gran nombre de comerciants i artesans que, normalment, fugien de Còrdova a la recerca dels nous centres de concentració de tributs i circulació de riqueses. Ibn Hayyân narra com aquesta immigració omplí València de construccions admirables, palaus i jardins. Però les realitzacions més notables es degueren a la iniciativa directa dels emirs: a Dénia, Mujâhid féu erigir l'alcazaba; a València, 'Abd al-'Azîz reformà l'alcazâr i manà edificar l'almúnia (*munya*), un sumptuós palau amb jardins i basses, apartat de la *madîna*, a l'altra banda del Guadalaviar. És ara, al segle XI, quan veritablement es pot parlar d'un desenvolupament dels centres urbans a l'orient d'al-Àndalus, ben palès en la construcció de muralles i raval, com es pot veure a les ciutats de Mallorca i València. Tanmateix el creixement no es limita a les capitals (Tortosa, València, Xàtiva, Dénia, Mallorca), ja que nuclis de segon ordre com Alzira, Oriola, Lliria, Onda i Morvedre (Sagunt) comencen a assolir, també, trets clarament urbans (fortificacions, mercats, presència de funcionaris i magistrats) que mantindran fins a la conquesta cristiana.

Tant el mecenatge intel·lectual i literari com les arquitectures principesques erigides a les seus de les noves autoritats han de situar-se en el context de recerca de legitimitat. Guichard i Clément han observat com els poders sorgits de l'esfondrament del califat tractaven de fer-se patents a través d'una acumulació de signes de sobirania que compensés, en certa mesura, la seva petitesa i la sospita d'il·legalitat que pesava sobre ells. Un aspecte important d'aquesta dinàmica d'afirmació rau en el sobrenom o títol (*laqab*) adoptat pels governants, invocat els divendres als sermons (*khutba*) de totes les mesquites majors dels seus dominis i reproduït profusament a les llegendes de les monedes. Tot partint del principi que l'únic poder legítim a la comunitat dels creients és el califa, els títols honorífics podien indicar una delegació fictícia del poder

califal desaparegut fent ús de l'expressió *ad-Dawla*, com ara Iqbal ad-Dawla («fortalesa de la dinastia») de Dénia; o bé la participació indirecta en un poder califal llunyà o indeterminat, mitjançant la formulació *bi-llâh* («per Déu»), ja adoptada per Almansor i que sols farien seva els emirs més poderosos, com els hudites de Saragossa. Això no obstant, Félix Retamero argumenta que la qüestió de la legitimitat no tingué un pes decisiu en el procés de reconstrucció de l'ordre polític. El problema principal dels nous estats es relacionava amb la seva capacitat per a forçar submissions polítiques estables i organitzar trames sòlides de recaptació tributària.⁴⁴

La relació que fa Ibn Hayyân del govern dels eunucs Mubârak i Muzaffar a València (1009-1018) suggereix que la major proximitat als contribuents permetia als nous poders actuar amb el major rigor a l'hora de recaptar els tributs. L'increment dels impostos hauria arribat a tal extrem que molts pagesos, incapaços de fer front als pagaments, degueren abandonar les alqueries. Els mateixos emirs o «els seus sequaços» s'apropriaren de les terres i les convertiren en explotacions privades (*diyâc*); després, els antics habitants podien tornar en qualitat de simples parcers. Sense negar el fons de veracitat d'aquesta descripció, Guichard sosté que no hi ha motiu per a creure que les formes de possessió de la terra es modificaren significativament, ja que els camperols de l'horta valenciana continuaren residint normalment a les alqueries fins a la conquesta cristiana. Sembla que les explotacions particulars o *diyâc* són l'antecedent dels rafals (*rahl/s*) documentats en temps de la conquesta i que sols es troben a l'orient d'al-Àndalus (Tortosa, València, Múrcia i les illes Balears). En tots els casos, les alqueries són notablement més nombroses, més grans (i poblades) i millor situades en els espais agraris. Les grans possessions adquirides per l'aristocràcia dels servidors de l'Estat ocuparen un lloc força secundari en el conjunt de les estructures rurals i no donaren lloc a una veritable alteració de l'ordre social.⁴⁵

A banda d'això, cal afegir que no hi ha notícia de pràctiques fiscals depredadores a les taifes de Tortosa i Dénia-Mallorca, de manera que el cas de València en el temps dels *saqâliba* podria correspondre a un abús episòdic. Sens dubte, la demanda fiscal no es mantingué inalterable a tot arreu i degué ser objecte de modificacions d'intensitat i abast variables, però no arribà a trencar mai, com diu Guichard, amb un «marc de legalitat permanentment reivindicat».⁴⁶ Si, quantitativament, les exigències tributàries eventualment ampliades no tingueren efectes devastadors, en termes qualitius es pot dir, d'acord amb Barceló i Retamero, que la mecànica del procés fiscal dels *mulûk at-tawâ'if* era la mateixa del califat.⁴⁷ Ni la multiplicació de sobirania que succeí l'Estat omeia ni el dèficit de legitimitat que pesava sobre elles no provocaren, doncs, una alteració significativa de l'ordre social i polític.

El veritable problema era d'una altra naturalesa. La fragmentació política accentuava de manera decisiva la debilitat militar dels poders andalusins davant la força en augment dels principats cristians del nord i la dinàmica

expansiva característica de la seva societat feudal en procés de cristal·lització. La incapacitat de les taifes per a fer front a la pressió cristiana es resolgué en una submissió de caràcter tributari, concretada en el lliurament periòdic de les anomenades «paries» (del verb *bari'a*, 'predominar'). Tortosa ja les pagava cap al 1040-1050; València uns quinze o vint anys després, a tot estirar. Els comtes de Barcelona i d'Urgell en foren grans beneficiaris i, per extensió, el conjunt de l'aristocràcia catalana, que començà a manejar grans quantitats de monedes d'or encunyades al Xarq al-Àndalus, incloses les peces d'electró (aliatge d'or amb plata i coure) anomenades «or de València» o «de roballs». ⁴⁸ El rei de Lleó i Castella també es beneficià de les paries valencianes després de presentar-se davant la ciutat —protegida per les muralles de 'Abd al-Azîz— i massacrar en camp obert els seus defensors el 1065. Més enllà, però, de la subordinació política i l'extorsió tributària, els emirats orientals d'al-Àndalus no pogueren ser conquerits pels cristians amb la mateixa velocitat que els situats al centre i al ponent de la Península. Pensem que quan Toledo ja havia caigut en mans dels castellans, l'any 1085, la vall de l'Ebre (fins a places tan septentrionals com Tudela, Osca, Barbastre i Lleida) romanien encara com a part d'al-Àndalus. La frontera comtal catalana avançà, de fet, molt lentament (Cervera, 1026; Àger, 1048; Camarasa, 1050; Balaguer, 1105) i fracassaren els quatre setges posats a Tortosa entre els anys 1086 i 1097. La creació d'un principat a València pel Cid (1094-1102) i l'ocupació pisanocatalana de Mallorca (1114-1115), tot i la importància dels seus efectes, són realitzacions efímeres, al marge de la pausada però sòlida progressió fronterera dels cristians.

L'escàndol de la submissió de les taifes i, particularment, el de la conquesta castellana de Toledo conferiran un relleu especial a l'aparell juridicoreligiós encarnat en el cos d'alfaquins (*fuqahâ*) i ulemes (*'ulamâ*), una classe educada, interposada entre els complexos dinàstics i els súbdits, dipositària del saber jurídic i literari que assegurava la reproducció de les institucions polítiques d'inspiració musulmana. Els doctors de la llei eren conscients que l'avanç cristià, imparabile, amenaçava greument la supervivència d'al-Àndalus i que per aturar-lo calia, en primer lloc, restablir la unitat política dels creients (*umma*) i, en segon lloc, el concurs d'una força militar que pogués compensar la insuficiència dels militars professionals andalusins. L'eina, la trobarien aviat en els almoràvits, un moviment de tribus ramaderes saharianes catalitzat per la doctrina religiosa dels *murâbitûn* (coherent amb les interpretacions de l'escola malikita seguida pels homes de llei andalusins i magribins) i per la construcció d'una autoritat dinàstica que llavors ja s'estenia per una gran part del Magrib. ⁴⁹ Alfaquins i ulemes emeteren escrits condemnatoris contra els *mulûk at-tawâ'if* i cridaren els almoràvits per tal que restauraren la unitat política. Un jurista tortosí, 'Abd al-'Azîz b. 'Alî, va formar part de la delegació d'alfaquins d'al-Àndalus que demanà ajut a l'emir Yûsuf b. Tašfin. En aquest procés, però, jugà un pa-

per més important el savi Abû Bakr at-Turtûšî, nascut a Tortosa en 1059, que havia emigrat a Orient per completar la seva formació i que, igual que al-Gazâlî —el gran pensador d'origen persa—, escrigué una lletra decisiva que legitimava l'emir almoràvit per a ocupar al-Àndalus i depositar els sobirans de les taifes. Aquesta exhortació a Yûsuf b. Tašfin a perseverar en el camí de la justícia i el benestar constitueix, en certa mesura, un esbós de l'obra cabdal d'at-Turtûšî, que li atorgaria fama per tot el món islàmic, el *Sirâj al-mulûk* o *Llàntia dels prínceps*, on exposa els ideals de les classes urbanes il·lustrades sobre el que havia de ser la conducta del sobirà. ⁵⁰

Les regions orientals d'al-Àndalus foren incorporades progressivament a la *dawla* almoràvit entre 1092 (Dènia) i 1115 (Mallorca). El tòpic historiogràfic representa la implantació del nou poder com una ruptura amb les tradicions polítiques d'al-Àndalus, marcada per una pretesa «intolerància puritana» dels «integristes africans». Certament, a les ciutats s'instal·laren governadors saharians, però les institucions no canviaren. A Xàtiva, per exemple, es mantingué intacta l'afectació de les rendes d'una sèrie de botigues i béns immobles per a fer front a despeses públiques d'emergència i pagament de soldades que havia instituït l'emir taifa 'Abd al-'Azîz (1021-1061). ⁵¹ Igualment, la major part de l'aparell administratiu i del funcionariat juridicoreligiós continuà en mans d'homes de lletres andalusins. Els governadors intervenien en els nomenaments, però les classes educades locals seguien controlant les places. D'altra banda, és qüestionable la imatge de rigorisme religiós que sovint se'ls atribueix. La desaparició de les corts literàries de les taifes, observa Guichard, no es degué pròpiament a cap programa polític, sinó que fou un efecte lògic de la supressió dels centres de poder que les havien produït. De fet, un poeta tan mundanal com Ibn Khafâja d'Alzira estigué, des de 1105, al servei dels prínceps almoràvits tramesos a València. Una mostra major de l'absència de trastorns de l'ordre polític rau en el fet que l'administració judicial continués vinculada a les mateixes famílies d'abans; els Banû Jahhâf i els Banû 'Abd al-'Azîz de València, fins i tot, estengueren les seves magistratures als centres urbans menors de Cocentaina i Elx. ⁵²

Quan l'Estat almoràvit, sotragat per la revolta almohade al Magrib, s'enfonsava i ja no era capaç d'oferir cohesió política ni defensa militar a la població andalusina, aquestes mateixes famílies es posaren al front de rebel·lions i assumiren el poder local a diverses ciutats, com fou el cas del cadí Abû Marwân b. 'Abd al-'Azîz a València, en 1145. Aviat, però, l'autoritat fou lliurada a un prestigiós cap militar andalusí de la frontera de l'Ebre, Muhammad b. Mardaniš, probablement a causa de la desconfiança que a cadis, alfaquins i ulemes els provocava la progressió a al-Àndalus del moviment almohade, declaradament hostil als privilegis socials dels doctors de la llei. Mentre Tortosa (1148) i Lleida (1149) eren conquerides pels catalans i la nissaga almoràvit dels Banû Gâniya establia la seva pròpia sobirania a les illes (que duraria fins a 1203), Ibn Mardaniš construí un extens emirat al Xarq al-Àndalus, des de Llor-

ca fins a Peníscola, i aconseguí de mantenir-lo davant els almohades fins a la seva mort en 1172. Això fou possible, sobretot, gràcies a la protecció remunerada dels regnes del nord i al suport de mercenaris cristians pagats amb els impostos dels musulmans, cosa que li valgué el vilipendi i l'acusació de tirania per part d'alguns homes de lletres. Fora d'això, Ibn Mardaniš es mantingué com un poder de fet, evità tota forma de legitimació religiosa i observà unes relacions normals amb l'aparell juridicoreligiós que l'havia posat al capdavant de l'Estat.⁵³

Finalment, la incorporació de les regions orientals a la sobirania almohade tampoc no va comportar una veritable ruptura de l'ordre polític. Sens dubte, el moviment almohade s'inspirava en un programa de transformació radical dirigit particularment contra l'oligarquia juridicoreligiosa, la fiscalitat extralegal i el recurs a tropes infidels, però la seva consolidació com a Estat el portà a caure, a poc a poc, en els mateixos «vicis» denunciats originalment, de manera que la doctrina acabà per convertir-se en una formalitat. No hi hagué, doncs, grans canvis. L'Estat almohade necessitava agents del fisc, secretaris, cadis, inspectors de mercat i funcionaris preparats per a ocupar aquests llocs. No és d'estranyar, doncs, en el cas de València, que l'estructura estatal mardaniš i, fins i tot, la pròpia família de l'emir difunt s'integressin fàcilment al nou règim.⁵⁴

CONCLUSIONS

Les regions orientals d'al-Àndalus ocuparen una posició políticament perifèrica respecte a l'Estat omeia constituït a Còrdova, que sols aconseguí exercir sobre elles un control estable a partir de la proclamació del califat en 929. La formació i el desenvolupament de veritables nuclis urbans, amb la consegüent formació de xarxes comercials, la promoció d'arquitectures ostentoses i la proliferació d'activitats intel·lectuals i literàries, tingueren una causa estrictament política, en tant que resultat directe, sobtat, de la multiplicació de sobirania arran de l'esfondrament de l'Estat califal en 1009. Tanmateix una eclosió urbana tan immediata no haguera estat possible sense el procés de colonització i creació d'un nou ecosistema agrari protagonitzat, entre els segles VIII i IX, per grups tribals berbers i, en menor mesura, àrabs.

Els canvis freqüents de dinastia i règim que segueixen la fi del califat omeia no tenen una incidència forta en l'organització del cos social ni representen cap alteració de la naturalesa de l'ordre polític. La solidesa de l'aparell juridicoreligiós, sostingut en una classe educada de funcionaris i magistrats en la qual tendeixen a perpetuar-se certs llinatges, compensa la debilitat congènita d'uns poders dinàstics mancats de connexions estructurals amb la societat i permet la continuïtat institucional. El que no podrà contrarestar és la incapacitat d'aquests poders per a fer front a l'implacable avanç cristià. De fet, la resposta més eficient, quant a l'ús de les possibilitats a l'abast, la trobarem entre les estructures comunitàries camperoles,

és a dir, a les aljames, i particularment les del territori valencià. A diferència de les aljames de les illes —que serien destruïdes immediatament pels conqueridors—, aquestes comunitats s'havien fortificat sistemàticament després de la caiguda de la vall de l'Ebre, quan el país havia esdevingut frontera exposada a les periòdiques incursions i cavalcades cristianes. L'organització local, atomitzada, de la defensa oferí al rei i a l'aristocràcia catalanoaragonesa un problema més complex que el de derrotar un aparell estatal centralitzat. La resolució havia de passar per una multitud de negociacions que, al capdavant, constituïren la base de la permanència duradora d'una fracció important de població musulmana després de la conquesta.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Una anècdota significativa pot il·lustrar adequadament aquest punt. No fa gaire, un dels grups anticatalanistes de la ciutat de València tractà de posar-se d'acord amb membres destacats de la comunitat islàmica local per tal de commemorar el mil·lenari del regne de València, que hauria començat a existir l'any 1009 arran de la caiguda del califat i l'aparició d'una autoritat regional (l'anomenada «taifa»), de manera que el regne instituït per Jaume I després de la conquesta de 1238 sols seria la prolongació d'una realitat «valenciana» anterior als catalans (i als aragonesos). Vegeu P. HUGUET. «Memoria històrica antes de Jaume I». *Las Provincias*, 14 de febrer de 2009 [en línia]: <<http://www.lasprovincias.es/valencia/20090214/cultura/memoria-historica-antes-jaume-20090214.html>>
- [2] Sobre aquest particular, vegeu J. MORSEL. *L'Histoire (du Moyen Âge) est un sport de combat... Réflexions sur les finalités de l'Histoire du Moyen Âge destinées à une société dans laquelle même les étudiants d'Histoire s'interrogent*. LAMOP, París 2007 [en línia]: <<http://lamop.univ-paris1.fr/lamop/LAMOP/JosephMORSEL/index.htm>>
- [3] Observacions fonamentals de M. BARCELÓ. «Negre i roig. Els contextos historiogràfics per a l'estudi de la societat andalusina de Menorca i la seva destrucció». A: M. BARCELÓ i F. RETAMERO (ed.). *Els barrancs tancats. L'ordre pagès al sud de Menorca en època andalusina (segles X-XIII)*. Institut Menorquí d'Estudis, Maó 2005, p. 13-50.
- [4] IBN HAYYÂN. *Crònica de los emires Alhakam I y 'Abdarrahman II entre los años 796 y 847 (Almuqtabis II-1)*. Traducció de M. A. MAKKÍ i F. CORRIENTE. Instituto de Estudios Islámicos y del Oriente Próximo, Saragossa 2001; IBN 'Amira, *Kitâb Tâ'rih Mayûrqa. Crònica àrab de la conquesta de Mallorca*. Traducció de N. ROSER i G. ROSSELLÓ. Presidència de les Illes Balears i Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca 2008.
- [5] La traducció (parcial) més recent: IBN 'Idârî. *La caída del Califato de Córdoba y los Reyes de Taifas (Al-Bayân al-mugrib)*. Traducció de F. MAÍLLO. Universidad de Salamanca, Salamanca 1993.
- [6] Les referències a les edicions i les traduccions de les fonts àrabs que forneixen notícies sobre el Xarq al-Àndalus po-

- den trobar-se fàcilment a P. GUICHARD. *Les musulmans de Valence et la Reconquête (XIe-XIIIe siècles)*. Institut Français de Damas, Damasc 1990-1991, vol. I, p. 32-41; M. BARCELÓ (coord.). *Musulmans i Catalunya*. Empúries, Barcelona 1999, p. 143-146. Cal fer esment, també, de les traduccions de fragments textuals publicades per J. M. MILLÀS. *Textos dels historiadors àrabs referents a la Catalunya Carolíngia*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1987; D. BRAMON. *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*. Eumo i Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2000.
- [7] X. BALLESTÍN. «Prosopografia dels *fuqahâ'* i *'ulamâ'* de la zona oriental del *al-ṭagr al-a'la'*: Balagà, Làrida, Turtûša». *Estudios Onomástico-biográficos de al-Andalus*, núm. VI (1994), p. 55-119.
- [8] Al País Valencià, Carme Barceló ha catalogat cinquanta-cinc inscripcions àrabs de caràcter monumental, totes dels segles X-XIII, quaranta-cinc de les quals tenen un caràcter funerari, com també la gran majoria de les trentaset catalogades en 1975 a les Illes Balears i la totalitat de les sis noves làpides trobades recentment a la comarca valenciana del Comtat: C. BARCELÓ. *La escritura árabe en el País Valenciano. Inscripciones monumentales*. Universitat de València, València 1998, 2 v.; G. ROSSELLÓ. «Corpus balear de epigrafia árabe». *Mayûrqa*, núm. 13 (1975), p. 5-68; V. MARTÍNEZ ENAMORADO. «Inscripciones árabes del Comtat». *Els musulmans al Comtat*. Centre d'Estudis Contestans, Cocentaina 2007.
- [9] L'obra original consta de dotze volums, editats a Rabat en 1981. A tall de guia o catàleg, cal fer servir la selecció de registres a cura de V. LAGARDÈRE. *Histoire et société en occident musulman au Moyen Âge. Analyse du Mi'yâr d'al-Wanšarisî*. Casa de Velázquez, CSIC, Madrid 1995. Sols hi trobem tres juristes de València (segles X-XII), un de Dènia (segle XI), un de Xàtiva (segle XI) i un d'Oriola (segle XII), amb una sola fàtua cada un, a banda d'unes poques referències a afers localitzats a la regió oriental d'al-Àndalus.
- [10] GUICHARD. *Les musulmans...*, vol. I, p. 42-51 i 223-240; vol. II, p. 259-274.
- [11] Aquesta mena d'estudis s'han desenvolupat especialment a Mallorca: A. POVEDA. «Introducción al estudio de la toponimia árabe-musulmana de Mayûrqa según la documentación de los archivos de Ciudad de Mallorca». *Awrâq*, núm. 3 (1980), p. 75-101; M. BARCELÓ. *Sobre Mayûrqa*. Museu de Mallorca, Palma de Mallorca 1984; G. ROSSELLÓ, *Mallorca musulmana*. Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca 2007.
- [12] Més enllà de reports i relacions breus, entre les majors publicacions d'excavacions, podem citar les de I. LÓPEZ et al. *Troballes arqueològiques al Palau de les Corts*. Corts Valencianes, València 1994; J. A. GISBERT, V. BURGUERA i J. BOLUFER. *La cerámica de Daniya (Dénia). Alfares y ajuares domésticos de los siglos XII-XIII*. Ministerio de Cultura, Madrid 1992; R. AZUAR (coord.). *El ribât califal. Excavaciones e investigaciones*. Casa de Velázquez, Madrid 2004, col. I. «Fouilles de la Râbita de Guardamar», núm. 1.
- [13] A. BAZZANA, P. CRESSIER i P. GUICHARD. *Les châteaux ruraux d'al-Andalus. Histoire et archéologie des husûn du sud-est de l'Espagne*. Casa de Velázquez, Madrid 1988; A. BAZZANA. *Maisons d'al-Andalus. Habitat médiéval et structures du peuplement dans l'Espagne Orientale*. Casa de Velázquez, Madrid 1992, 2 v.; A. BAZZANA i P. GUICHARD. «Pour une "archéologie extensive"». A: *Histoire et archéologie de l'habitat médiéval. Cinq ans de recherches dans le domaine méditerranéen et la France du centre-est*. Université de Lyon 2 i EHESS, Lió, 1986, p. 175-184; J. TORRÓ, «Fortificaciones en Yibâl Balansiya. Una propuesta de secuencia». A: A. MALPICA (ed.). *Castillos y territorio en al-Andalus*. Athos-Pérgamos, Granada 1998, p. 385-418.
- [14] M. BARCELÓ, H. KIRCHNER i C. NAVARRO. *El agua que no duerme. Fundamentos de la arqueología hidráulica andalusí*. El legado andalusí, Granada 1996; M. BARCELÓ et al. *The Design of Irrigation Systems in al-Andalus*. Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona 1998.
- [15] C. DOMÉNECH. *Dinares, dirhemes y feluses. Circulación monetaria islámica en el País Valenciano*. Universidad de Alicante, Alacant 2003; C. DOMÉNECH. «Un tesoro de la taifa de Alpuente». A: *Actas XI Congreso Nacional de Numismática*. Real Casa de la Moneda, Madrid 2003, p. 243-255; F. RETAMERO. *Moneda i monedes àrabs a l'illa d'Eivissa*. Govern Balear, Eivissa 1995; B. MOLL. «Contribució a l'estudi de la circulació monetària a la Menorca musulmana». *Acta Numismática*, núm. 26 (1996), p. 81-138; F. RETAMERO i B. MOLL. «Moneda y madina. El caso de Madina Manûrqa». A: M. A. GINÉS (ed.). *La arqueología medieval en la arqueología*. Alhulia, Granada p. 205-239; A. M. BALAGUER. «Troballes i circulació monetària. Corpus de les troballes de moneda àrab a Catalunya (segles VIII-XIII)». *Acta Numismática*, núm. 20 (1990), p. 83-109.
- [16] Vegeu l'excel·lent síntesi de X. BALLESTÍN. *Una nissaga de poder viatgera i inquieta: els Omeies de Damasc a Còrdova*. Universitat de Barcelona, Barcelona 2004.
- [17] P. GUICHARD. «Le peuplement de la région de Valence aux deux premiers siècles de la domination musulmane». *Mélanges de la Casa de Velázquez*, núm. 5 (1969). Noves informacions al text d'Ibn Hayyân citat a la nota 4.
- [18] P. GUICHARD. «Els "berbers de València" i la delimitació del País Valencià a l'Alta Edat Mitjana». *Afers*, núm. 7 (1988-1989), p. 69-86.
- [19] X. BALLESTÍN. «L'anomenada frontera superior d'al-Àndalus: *at-ṭagr al-a'la'* i la resistència a la instauració de la *dawla* dels Banû Marwân». A: BARCELÓ (coord.), *Musulmans...*, p. 61-76; P. GUICHARD. «Les débuts de la piraterie andalouse en Méditerranée Occidentale (798-813)». *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée*, núm. 35 (1973), p. 55-73; P. GUICHARD. «Toponymie et histoire de Valence à l'époque musulmane: un chef berber valencien à la conquête de la Sicile». A: *Primer Congreso de Historia del País Valenciano*. Universitat de València, València 1980, vol. II, p. 399-409.
- [20] P. GUICHARD. «L'intégration des Baléares au pouvoir omeyyade de Cordoue». A: *Les illes orientals d'al-Andalus. V Jornades d'Estudis Històrics Locals*. Institut d'Estudis Balearics, Palma de Mallorca 1987, p. 55-71.

- [21] Contràriament a BALLESTÍN. «L'anomenada frontera...», *op. cit.*, E. MANZANO. *La frontera de al-Andalus en época de los Omeyas*. CSIC, Madrid 1991, p. 340-343, opina que Tortosa sembla haver mantingut normalment uns vincles estrets amb el poder omeia.
- [22] P. GUICHARD. «Les zones littorales de la région orientale d'al-Andalus aux VIIIe-XIe siècles». A: J. M. MARTIN (ed.). *Castrum 7. Zones cotières littorales dans le monde méditerranéen au Moyen Âge: défense, peuplement, mise en valeur*. École Française de Rome i Casa de Velázquez, Roma i Madrid 2001, p. 273-290; P. GUICHARD. «Villes et campagnes aux premiers siècles de l'Islam dans le Sharq al-Andalus». A: Ph. SÉNAC (ed.). *Villa II. Villes et campagnes de Tarraconaise et d'al-Andalus: la transition*. CNRS, Université de Toulouse-Le Mirail, Tolosa de Llenguadoc 2007, p. 263-273. Sobre València, vegeu J. MARTÍ i J. PASCUAL. «El desarrollo urbano de *Madīna Balansiya* hasta el final del califato». A: L. CARA (ed.). *Ciudad y territorio en al-Andalus*. Athos-Pérgamos, Granada 2000, p. 500-536; sobre Alacant: S. GUTIÉRREZ. *La cora de Tudmir, de la Antigüedad tardía al mundo islámico. Poblamiento y cultura material*. Casa de Velázquez, Madrid 1996, p. 237-243; sobre Dénia: R. AZUAR. *Denia islámica. Arqueología y poblamiento*. Instituto de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant 1989, p. 25-63. Referències relatives als lletrats de Tortosa a BALLESTÍN, «Prosopografía dels *fūqahā*...», *op. cit.*
- [23] MARTÍ i PASCUAL. «El desarrollo urbano...», *op. cit.*; P. GUICHARD. «*Qasr* et ville à Valence et à Murcie à l'époque musulmane». A: P. CRESSIER (ed.). *Le château et la ville. Espaces et réseaux*. Casa de Velázquez, Madrid 2008, p. 261-268; GUICHARD. *Les musulmans...*, vol. II, p. 318.
- [24] J. LIROLA. *El poder naval de al-Andalus en la época del califato omeya*. Universidad de Granada, Granada 1993, p. 242-243; X. BALLESTÍN. «De la instauració de la *hilāfa* dels Banū Marwān —317 H/929 dC— als *Mulūk at-tawā'if*». A: M. BARCELÓ (coord.). *Musulmans...*, p. 79-91; M. M. RIERA. *Evolució urbana i topografia de Madīna Mayūrqa*. Ajuntament de Palma de Mallorca, Palma de Mallorca 1993, p. 27-38.
- [25] GUICHARD. «Le peuplement...», *op. cit.*; P. GUICHARD. *Al-Andalus. Estructura antropológica de una sociedad islámica en occidente*. Barral, Barcelona 1976, p. 365-485; GUICHARD. *Les musulmans...*, vol. I, p. 171-190, doc. 28-35; M. BARCELÓ. «Assaig d'identificació del rastre dels assentaments de la immigració berber més primerenca». A: M. BARCELÓ (ed.). *El curs de les aigües. Treballs sobre els pagesos de Yābisa (290-6333 H/902-1235 dC)*. Consell Insular, Eivissa 1997, p. 9-28; BARCELÓ. *Sobre Mayūrqa*.
- [26] M. BARCELÓ. «Immigration berbère et établissements paysans à Ibiza (902-1235). À la recherche de la logique de la construction d'une nouvelle société». A: MARTIN (ed.). *Castrum 7...*, p. 291-321; M. BARCELÓ i H. KIRCHNER. «*Husūn* et établissements arabo-berbères de la frontière supérieure (zone de l'actuelle Catalogne) d'al-Andalus». A: J. M. POISSON (ed.). *Castrum 4. Frontière et peuplement dans le monde méditerranéen au Moyen Âge*. École Française de Rome i Casa de Velázquez, Roma i Madrid 1992, p. 61-73; F. HERNÁNDEZ. «San Carlos de la Rápita = Cascallo». *Al-Andalus*, núm. 4 (1936-1939), p. 320-332.
- [27] M. BARCELÓ. «Assaig d'identificació...», *op. cit.*; BARCELÓ. «Immigration berbère...», *op. cit.*
- [28] GUICHARD, *Al-Andalus...*, p. 48-140.
- [29] M. BARCELÓ. «Un estudio sobre la estructura fiscal y procedimientos contables del emirato Omeya de Córdoba (138-300/755-912) y del califato (300-366/912-976)». *Acta Mediaevalia*, núm. 5-6 (1984-1985), p. 45-72.
- [30] Vet ací una de les crítiques que mereix l'estudi clàssic de R. W. BULLIET. *Conversion to Islam in the Medieval Period. An Essay in Quantitative History*. Harvard University Press, Cambridge i Londres 1979, que, això no obstant, constitueix encara l'anàlisi més rigorosa del problema.
- [31] P. GUICHARD. «Els mossàrabs de València i d'al-Àndalus. Entre la història i el mite». *Afers*, núm. 61 (2008), p. 581-597; C. BARCELÓ. «Mossàrabs de València i "llengua mossàrab"». *Caplletra*, núm. 20 (1996), p. 183-206; E. GUINOT. *Els fundadors del regne de València. Repoblament, antroponímia i llengua a la València medieval*. Eliseu Climent, València 1999, vol. I, p. 57-75.
- [32] Cal fer esment de l'excepció d'Elx, a la cora de Tudmir, seu episcopal els segles IX i X, però que no té continuïtat posterior.
- [33] C. AILLET. *Les Mozarabes. Christianisme, islamisation et arabisation en péninsule ibérique (IXe-XIIe siècle)*. Casa de Velázquez, Madrid 2010; M. DE EPALZA. «Falta de obispos y conversión al Islam de los cristianos de al-Andalus». *Al-Qantara*, núm. 15 (1994), p. 385-400.
- [34] J. TORRÓ. «Mossàrabs en temps de conquesta. Observacions historiogràfiques». *Caplletra*, núm. 51 (2011), p. 1-24.
- [35] A. M. WATSON. *Innovaciones en la agricultura en los primeros tiempos del mundo islámico*. Universidad de Granada, Granada 1998; Th. F. GLICK. «Sistemas agrícolas islámicos de Xarq al-Àndalus». A: E. GIRALT (dir.). *Història agrària dels Països Catalans*. Fundació Catalana de la Recerca, Barcelona 2004, vol. 2, p. 48-55.
- [36] La bibliografia és molt extensa; el que segueix és sols una tria orientativa: M. BARCELÓ. «Aigua i assentaments andalusins entre Xerta i Amposta (s. VI/XII)». A: *II Congreso de Arqueología Medieval Española*. Comunidad de Madrid, Madrid 1987, vol. II, p. 413-420; H. KIRCHNER. *La construcció de l'espai pagès a Mayūrqa: les valls de Bunyola, Orient, Coanegra i Alaró*. Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca 1997; BARCELÓ (ed.). *El curs de les aigües...*; BARCELÓ i RETAMERO (ed.). *Els barrancs tancats...*; J. TORRÓ. «Vall de Laguar. Asentamientos, terrazas de cultivo e irrigación en las montañas del Šarq al-Andalus: un estudio local». *Recerques del Museu d'Alcoi*, núm. 16 (2007), p. 151-182; E. SITJES. «Inventario y tipología de sistemas hidráulicos de al-Andalus». *Arqueología Espacial*, núm. 26 (2006), p. 263-291; Th. F. GLICK i H. KIRCHNER. «Hydraulic systems and technologies of Islamic Spain: history and archaeology». A: P. SQUATRITI (ed.). *Working with Water in Medieval Europe. Technology and Resource-Use*.

- Brill, Leiden 2000, p. 267-329. Vegeu, també, les referències citades a la nota 14.
- [37] Excel·lents reflexions de F. RETAMERO. «La sombra alargada de Wittfogel. Irrigación y poder en al-Andalus». A: M. MARÍN (ed.). *Al-Andalus/España. Historiografía en contraste. Siglos XVII-XXI*. Casa de Velázquez, Madrid 2009, p. 263-298. Cal tenir en compte, també, l'estudi pioner de Th. F. GLICK. *Irrigation and Society in Medieval Valencia*. Harvard University Press, Cambridge 1970; i el més recent (però menys ambiciós en el pla teòric) d'A. BAZZANA i J. DE MEULEMEESTER. *La noria, l'aubergine et le fellah. Archéologie des spaces irrigués dans l'occident musulman médiéval (9e-15e siècles)*. Ghent University, Gant 2009.
- [38] GLICK, *Irrigation and Society...*; E. GUINOT. «La construcció d'un paisatge medieval irrigat: l'horta de la ciutat de València». A: *Natura i desenvolupament. El medi ambient a l'Edat Mitjana*. Pagès Editors, Lleida 2007, p. 191-220; E. GUINOT. «El paisaje de la Huerta de Valencia. Elementos de interpretación de su morfología espacial de origen medieval». A: *Historia de la ciudad. Vol. V. Tradición y progreso*. Icaro, Col·legi Territorial d'Arquitectes de València i Universitat Politècnica de València, València 2008, p. 116-129; F. ESQUILACHE. «L'evolució del paisatge agrari andalusí i feudal de les grans hortes fluvials. Les séquies de Quart i del Comuner d'Aldaia a l'horta de València». *Recerques*, núm. 61 (en premsa).
- [39] B. ARNAU i J. MARTÍ. «Aigua i desenvolupament urbà a madīna Balansiya (València). L'excavació d'un molí hidràulic de l'època califal». A: Th. F. GLICK, E. GUINOT i L. P. MARTÍNEZ (ed.). *Els molins hidràulics valencians. Tecnologia, història i context social*. Institució Alfons el Magnànim, València 2000, p. 165-192.
- [40] M. BARCELÓ. *El sol que salió por occidente. Estudios sobre el Estado omeya en al-Andalus*. Publicacions de la Universitat de València, València 2010.
- [41] X. BALLESTÍN. *Almansor: l'exercici del poder a l'Occident musulmà medieval*. Universitat de Barcelona, Barcelona 2004; X. BALLESTÍN. *Al-Mansur y la dawla 'amiriya. Una dinàmica de poder y legitimidad en el occidente musulmán medieval*. Universitat de Barcelona, Barcelona 2004.
- [42] BARCELÓ. *El sol...*, p. 213-218.
- [43] P. GUICHARD i B. SORAVIA. *Los reinos de taifas. Fragmentación política y esplendor cultural*. Sarriá, Màlaga 2005; M. J. RUBIERA. *La taifa de Denia*. Instituto Juan Gil-Albert, Alacant 1985.
- [44] GUICHARD. *Les musulmans...*, vol. II, p. 300-310; F. CLÉMENT. *Pouvoir et légitimité en Espagne musulmane à l'époque des taifas (v^e/xie siècle): l'imam fictif*. L'Harmattan, París 1997; F. RETAMERO. «La formalización del poder en las monedas de los mulūk de Denia (siglo v H/XI dC)». *Al-Qantara*, núm. XXVII-2 (2006), p. 417-445.
- [45] A. L. DE PRÉMARE i P. GUICHARD. «Croissance urbaine et société rurale à Valence au début de l'époque des royaumes de taifas (xie siècle de J.-C.). Traduction et commentaire d'un texte d'Ibn Hayyān». *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée*, núm. 31-1 (1981), p. 15-29; GUICHARD. *Les musulmans...*, vol. II, p. 374-387.
- [46] GUICHARD. *Les musulmans...*, vol. II, p. 256-258.
- [47] M. BARCELÓ. «Rodes que giren en el foc de l'infern», o per a què servia la moneda dels taifes». *Gaceta Numismática*, núm. 105-106 (1992), p. 15-23, reeditat a BARCELÓ. *El sol...*, p. 205-212; F. RETAMERO. *La continua il·lusió del moviment perpetu. La moneda dels reges, dels mulūk i dels seniores (segles VI-XI)*. Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra 2000.
- [48] A. M. BALAGUER. *Del mancús a la dobla. Or i paries d'Hispania*. Asociación Numismática Española i Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, Barcelona 1993.
- [49] Una revisió recent a R. MESSIER. *The Almoravids and the Meanings of Jihad*. Praeger, Santa Barbara 2010.
- [50] BALLESTÍN. «Prosopografía dels fuqahā'...», *op. cit.*; M. J. VIGUERA. «Las cartas de al-Gazālī y al-Turtūšī al soberano almorávid Yūsuf b. Tāšufīn». *Al-Andalus*, núm. XLII (1977), p. 341-374; M. ALARCÓN (trad.). *Lámpara de los príncipes por Abubéquer de Tortosa*. Instituto de Valencia de Don Juan, Madrid 1930, 2 v.
- [51] LAGARDÈRE. *Histoire et société...*, p. 181.
- [52] GUICHARD. *Les musulmans...*, vol. I, p. 81-86; R. EL HOUR. *La administración judicial almorávide en al-Andalus. Élités, negociaciones, enfrentamientos*. Academia Scientiarum Fenica, Hèlsinki 2006, p. 95-119.
- [53] GUICHARD. *Les musulmans...*, vol. I, p. 101-124; vol. II, p. 305-357.
- [54] GUICHARD. *Les musulmans...*, vol. I, p. 125-138; vol. II, p. 331-346; M. J. VIGUERA. «Las reacciones de los andalusíes ante los almohades». A: P. CRESSIER, M. FIERRO i L. MOLINA (ed.). *Los almohades: problemas y perspectivas*. Vol. II. CSIC, Madrid 2005, p. 705-735; M. FIERRO. «Doctrina y práctica jurídicas bajo los almohades». A: CRESSIER, FIERRO i MOLINA (ed.). *Los almohades...*, vol. II, p. 895-935.

NOTA BIOGRÀFICA

Josep Torró és professor titular d'història medieval a la Universitat de València. Ha publicat els llibres *Poblament i espai rural. Transformacions històriques* (1990), *La formació d'un espai feudal. Alcoi de 1245 a 1305* (1992), *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)* (1a ed. 1999, 2a ed. 2006) i *Llibre de la Cort del Justícia de Cocentaina (1269-1295)* (2009, 2 v.). Ha editat, amb E. Guinot, els reculls sobre *Repartiments a la Corona d'Aragó (segles XII-XIII)* (2007) i *Hidràulica agrària y sociedad feudal. Técnicas, prácticas, espacios* (2012).

El comerç català a la baixa edat mitjana*

Maria Teresa Ferrer**
Institut d'Estudis Catalans

Rebut 28 novembre 2011 · Acceptat 20 desembre 2011

RESUM

Síntesi del desenvolupament del comerç marítim català (comprentent Catalunya, Mallorca i València), des del segle XII fins a la fi del xv. Hi són estudiats els productes autòctons usats per als intercanvis: safrà, fruita seca, panses i figues, corall, llana, pega, sèu, i manufactures com els draps de llana, la ceràmica valenciana, les pells treballades, objectes de vidre, etc. S'hi estudien les àrees exteriors d'actuació mercantil des de les més properes, com Occitània i França, Itàlia i el Magrib, fins al Llevant mediterrani o els territoris atlàntics, com Andalusia, Portugal, Anglaterra o Flandes.

PARAULES CLAU: comerç marítim, baixa edat mitjana, Catalunya, València, Mallorca

ORÍGENS I DESENVOLUPAMENT DEL COMERÇ CATALÀ

Examinaré l'activitat comercial marítima portada a terme pels catalans a l'exterior. Només faré breus al·lusions a les activitats mercantils que desenvoluparen els estrangers a Catalunya, a València o a Mallorca, que completarien la nostra visió del comerç català medieval, però que requeririen un llibre. D'altra banda, actualment és gairebé més conegut el comerç que els estrangers desenvoluparen en els territoris que són objecte del nostre estudi que no pas les activitats dels catalans a l'exterior. Cal aclarir que el terme *català* aplicat al comerç, des del segle XIII, té el sentit ampli que tenia a l'edat mitjana, és a dir, que comprenia també mallorquins i valencians. No estudiaré, llevat d'alguna referència breu, el comerç exterior per via terrestre perquè ara per ara tenim poca documentació per analitzar-lo.

L'activitat comercial catalana durant l'alta edat mitjana havia estat molt reduïda a causa de la dificultat d'organitzar el territori després de l'ocupació islàmica i de repoblar-lo enmig d'activitats bèl·liques constants amb els territoris musulmans veïns. Els mercats urbans començaren a animar la vida econòmica interior a partir dels segles IX i X i, des del segle XI, les primeres fires incrementaren el comerç interior i també l'exterior. Sembla que en aquests primers segles una ruta unia Catalunya amb Flandes per terra, i potser també per mar fins a Provença i després per

terra; una altra ruta marítima i potser també terrestre comunicava Catalunya amb l'Espanya islàmica. Però fou durant el segle XII que es preparà la gran expansió comercial del segle XIII.¹

L'activitat mercantil marítima amb l'exterior es troba lligada a Barcelona, capital de Catalunya, l'únic centre urbà capaç de mantenir una activitat d'aquesta mena a la primera meitat del segle XII i el motor que impulsà l'inici de l'expansió catalana a la segona meitat del segle i la consolidació d'aquesta expansió en el segle XIII.²

Quan Benjamí de Tudela passà per Barcelona en el seu viatge cap a Jerusalem, l'any 1150, descriví la ciutat com un nucli petit, però formós i ens diu que era freqüentat per mercaders de Grècia, de Pisa, de Gènova, de Sicília i d'Alexandria.³

El comerç amb Occitània, Provença i els ports tirrènics, terres properes, degué ésser dels més antics. Podia fer-se sense perdre de vista el litoral i amb vaixells petits: Narbona, Montpeller, Marsella, Gènova, Pisa i Sicília foren visitades des de ben aviat, com també les terres musulmanes properes. A la segona meitat del segle XII, els catalans s'aventuraven ja fins a l'Orient mediterrani.

El creixement del comerç marítim a llarga i a mitjana distància que caracteritzà la segona meitat del segle XII havia estimulat la construcció naval. A les primeres dècades del segle XIII, la flota mercantil ja devia ésser important. Aquest creixement explica que Jaume I pogués portar a terme l'expedició de conquesta a Mallorca, l'any 1229, amb una flota bàsicament catalana, cosa impensable a la primera meitat del segle anterior, quan els catalans necessitaven la flota de Pisa o la de Gènova per a les seves conquestes.

El desplegament de la navegació i del comerç barcelonins foren facilitats per l'adopció de mesures proteccio-

* Aquest treball ha estat realitzat amb un projecte de recerca finançat pel MICINN «La Corona d'Aragó a la Mediterrània tardomedieval. Interculturalitat, mediació, integració i transferències culturals» (HAR2010-16361).

** **Adreça de contacte:** Maria Teresa Ferrer i Mallol.
E-mail: ferrerimallol@gmail.com

nistes, que no foren úniques en el seu temps; també altres països n'adoptaren. La primera fou adreçada a protegir la flota contra la competència exterior. Un manament de Jaume I de 1227 prohibí que cap nau estrangera carregués mercaderies a Barcelona amb destinació a ultramar, Alexandria o Ceuta, o bé en aquests llocs amb destinació a Barcelona, mentre hi hagués al port una nau barcelonina disposada a fer el viatge i a carregar les mercaderies.⁴

L'expansió territorial cap a Mallorca i cap a València activà el comerç. La conquesta de Mallorca donà seguretat als mars propers i fou una base per a la flota comercial; era propera al nord d'Àfrica i es trobava al camí cap a Sicília i el Llevant. El desplegament del comerç a Mallorca fou molt ràpid, en part per la seva situació en una cruïlla de rutes marítimes i en part perquè la producció agrícola de l'illa no assegurava l'abastament de la seva població.⁵

La conquesta del regne de València fou molt més llarga, s'hi registraren revoltes i trigà més a estabilitzar-se. A poc a poc es construïren les estructures de la nova societat cristiana. Pel que fa al comerç, primer hi hagué una economia de guerra o de rapinya, amb venda de presoners sarraïns com a captius. Després s'organitzaren els circuits comercials valencians interns i els intercanvis amb Catalunya i Mallorca, que asseguraven la constitució d'una única àrea comercial. Més tard, al principi del segle XIV, s'inicià la internacionalització lenta del seu comerç.

L'OFERTA DE PRODUCTES ESPECIALITZATS AGRÍCOLES O MANUFACTURATS, CLAU DEL DESENVOLUPAMENT DEL COMERÇ CATALÀ

El comerç català aconseguí remuntar dos handicaps inicials: començar quan genovesos, pisans, venecians i fins i tot occitans ja estaven instal·lats en els mercats més interessants, i no disposar ni de matèries primeres destacables ni de gaires manufactures, cosa que l'obligava a redistribuir productes aliens, amb menys marge de guany. Els mercaders catalans van remuntar la primera dificultat amb dedicació i esforç; segurament pogueren beneficiar-se de buits deixats en els mercats, en certs moments, per les guerres entre els seus competidors; des del segle XIII comptaren també amb el suport decidit de la monarquia, tant en l'àmbit diplomàtic com en el de la regulació del comerç, amb mesures protectores i creadores d'un marc institucional i legal apropiat. El segon handicap també fou superat. Els comerciants analitzaren cada mercat i provaren d'introduir-hi les mercaderies que tenien a l'abast i determinaren així l'increment de producció de les que tingueren èxit, tant en el sector agrícola com en l'artesanal, que fou capaç d'elaborar productes que assoliren una gran acceptació en els mercats exteriors.

Inicialment, els catalans només podien oferir blat, els anys de bona collita, oli, mel i vi, com els països del seu entorn. A més, oferiren captius musulmans, producte del botí de guerra durant els segles d'expansió (XII i XIII), oferta que en el segle XIV es transformà en demanda d'es-

clus.⁶ En el camp de les manufactures, les més antigues i reconegudes foren les armes: espases i coltells de gran qualitat, i les pells treballades a la manera àrab, els cordovans.⁷ Aquests són els articles que els catalans portaven a les fires de la Xampanya en el segle XIII, com veurem, però aviat començà l'exportació de teixits de fabricació autòctona.

Des de ben aviat desenvoluparen la fabricació de sèu, greix fos dels animals remugants, i de pega, un producte elaborat a partir de la resina del pi.⁸ Tots dos s'usaven per a la indústria naval; per aquest motiu eren d'extracció prohibida i calia una llicència per a treure'n amb destinació a països cristians, no als musulmans. Tenim informació abundosa que demostra que fou un dels productes presents constantment a l'exportació des del segle XIII. A la mateixa centúria començà a incrementar-se un conreu especialitzat molt valorat, el safrà.⁹

L'entrada del regne de València en l'àrea comercial catalana suposà un increment importantíssim de productes agrícoles que tindrien una gran fortuna exportadora, com l'arròs, les figues seques i les panses, i reforçà les existències de fruits secs, com les ametlles, que també es produïen a Mallorca i a Catalunya, que ja n'havia començat a exportar durant el segle XIII, juntament amb avellanes i pinyons, molt característics del Principat;¹⁰ el vi de Morvedre s'exportà des del segle XIV. Les terres meridionals valencianes aportaren dàtils, que abans procedien només del Magrib; la grana, un tint molt preuat per a robes de luxe, extret d'un insecte, el quermes; l'alasfor, anomenat safrà bord, el capítol o receptacle de la flor del qual servia per a fer tints i de les llavors del qual hom extreia un oli usat en farmàcia; la sosa, producte de la incineració de la barrella i la salicòrnia, que servia per a fer sabó i s'usava també en la fabricació de vidre.¹¹ D'altra banda, València implantà conreus d'espècies orientals, com el comí i la matafaluga, ja dins el segle XIV, i el sucre, en el segle XV.¹²

Mallorca aportà encara, com Catalunya, una certa producció de llana, bé que la més important, almenys per qualitat, fou la de Menorca, que s'exportà a la fi del segle XIV; en aquesta mateixa època també es consolidà el gran centre productor i distribuïdor de llana de la zona del Maestrat, al regne de València.¹³ Ja dins el segle XV, Mallorca exportà molt d'oli. Eivissa brindà encara a l'exportació una matèria primera essencial, la sal de les seves salines. Aquesta oferta resultà incrementada per la de les salines de la Mata, prop de Guardamar, que passaren a mans de Jaume II a la fi del segle XIII, amb l'annexió de les comarques meridionals del País Valencià.¹⁴

En el segle XIII s'inicià la diversificació de les exportacions de manufactures quan es desenvoluparen diverses indústries artesanals. La indústria tèxtil tingué un gran creixement a Catalunya des de llavors i esdevingué en els segles XIV-XV el motor de l'activitat econòmica; es produïren draps de llana de qualitat mitjana que tingueren un gran èxit en l'exportació, com els de Lleida, Perpinyà, Puigcerdà, Banyoles, Berga, Bagà i Barcelona. En aquesta ciutat, la indústria tèxtil important en el segle XIII era la

del cotó: els fustanys, però aviat fou sobrepassada per la de la llana, que s'inicià al començament del segle XIV.¹⁵ Al mateix temps s'organitzà a Mallorca una indústria tèxtil a partir del model de la de Perpinyà, mentre que a València les ordinacions de 1311 sobre les imitacions de draps francesos fins ja mostren una indústria en funcionament, que aviat va fer cessar la importació de draps llenguadocians. L'exportació de draps fabricats a València ja està documentada a la primera meitat del segle XIV en direcció a Castella, de moment en quantitats més reduïdes que els draps del Principat; la producció, però, s'anà afermant amb mesures proteccionistes, com la prohibició d'importar draps estrangers l'any 1342.¹⁶

Aquesta indústria provocà una gran demanda de certs productes tintoris com el pastell o glast, que solia venir d'Occitània i a vegades també de la Toscana i la Llombardia,¹⁷ i la roja, importada sovint de Flandes; l'alum, que servia per a fixar els colors i també per a adobar cuirs, tingué una gran demanda a l'àrea catalana i també fou reexportat.¹⁸ La indústria del cotó barcelonina necessità matèria primera, que trobem importada des del segle XIII, mentre que la indústria de la llana importà llana anglesa en el segle XV, quan Barcelona intentà fabricar draps d'alta qualitat, com els flamencs.

El regne de València aportà manufactures noves, d'origen àrab, com el paper de Xàtiva, que començà a declinar en el segle XIV.¹⁹ Altres indústries artesanals que tingueren èxit en l'exportació foren la d'atuells de terrissa i de ceràmica fina de luxe,²⁰ la del corall,²¹ la de les cordes,²² la del sabó²³ i la d'objectes de vidre —que es desenvolupà a Barcelona especialment en el segle XV—,²⁴ la d'armes com ara ganivets, coltells, punyals i espases²⁵ i la de les pells.²⁶

ELS CENTRES DE COMERÇ. EVOLUCIÓ DEL CREIXEMENT I CRISIS

Els nuclis més importants del comerç català foren les capitals dels tres territoris de llengua catalana de la Corona catalanoaragonesa: Barcelona,²⁷ València²⁸ i Mallorca,²⁹ sobre les quals hi ha nombrosos estudis. També Perpinyà, ben connectada a les rutes terrestres, que distribuï els draps de llana de Flandes i nòrdics en general, però que també desenvolupà una indústria tèxtil important. El seu comerç marítim es desenvolupà a través de la platja propera de Canet i del port de Cotlliure.³⁰ Sant Feliu de Guíxols —que actuava com a port de Girona—, Tarragona i Tortosa són els altres grans nuclis de tràfic marítim. Roses, Torroella de Montgrí, Palamós, Blanes i tot el Maresme fins a Barcelona foren molt actives en l'àmbit del comerç marítim cap a la fi del segle XV. A l'interior, cal esmentar les ciutats de Lleida, Cervera i Vic. Al regne de València, Peníscola, Morvedre, Gandia, Dénia i Alacant foren ports molt actius, però, com a Catalunya, n'hi hagué molts altres que completaren la xarxa de redistribució i alguns de molt especialitzats en la fruita assecada, com Xàbia. A l'interior, cal esmentar Xàtiva.³¹

Després de les conquestes de Mallorca i de València es donà una divisió jeràrquica de funcions: Barcelona liderava el conjunt i assegurava la relació d'exportació-importació amb els mercats llunyans, Mallorca es convertia en dipòsit de mercaderies de procedències diverses, però sobretot del Magrib, on els mercaders estrangers es podien proveir per a les seves destinacions, i València importava manufactures, exportava productes agraris i s'especialitzava en els intercanvis amb Castella, cap on redistribuïa part de les manufactures que rebia.³²

El desenvolupament del comerç en els segles XIII-XV no ha estat estudiat en tots els períodes a tots tres territoris amb la mateixa intensitat. Hi ha àrees comercials més estudiades que d'altres; per exemple, el comerç amb els països del Magrib és força conegut a tots tres territoris. En general, el segle XIV, llevat dels darrers decennis de la centúria, no ha estat estudiat de manera suficient a cap dels tres territoris, bé que hi ha estudis sectorials. El segle XV és més ben conegut a tots tres territoris, però a Catalunya el darrer terç del segle no ha estat gaire estudiat. És prou clar, però, que en els segles XIV i XV el moviment comercial s'intensificà a totes les àrees i es desenvolupà el comerç marítim amb els diversos territoris atlàntics.

Els debats sobre l'evolució del comerç s'han centrat en l'inici de l'expansió del comerç valencià i en la crisi del comerç català en el segle XIV. Pel que fa a l'inici de l'expansió comercial valenciana, alguns historiadors el situen als primers decennis del segle XIV i altres el fan començar a la fi del XIV.³³ Hi havia diversos indicis que la primera tesi era la bona, però ara els treballs fets o en curs de redacció de Juan Leonardo Soler sobre el comerç valencià de la primera meitat del segle XIV ho estan demostrant més clarament.³⁴ És cert que València trigà més que Mallorca a organitzar el seu comerç exterior. Primer estructurà la producció agrícola i artesanal, després s'incorporà a la xarxa de cabotatge catalana, que assegurava la redistribució de productes agraris i de manufactures entre els tres territoris marítims, i, a poc a poc, s'incorporà a la xarxa catalana exterior. En els decennis 1270-1280 ja hi ha notícies, escasses, de l'activitat comercial valenciana en els mercats exteriors propers, com ara les terres occitanes, Gènova i el Magrib. En el segle XIV comencen a augmentar de manera pausada. Romestan digué que cap a mitjan segle XIV València ja havia deixat d'ésser una economia colonial. Potser caldrà situar aquest canvi uns anys abans.

Pel que fa a la crisi catalana del segle XIV, Jaume Vicens Vives i Pierre Vilar havien parlat d'una crisi de l'economia catalana que hauria començat a mitjan segle XIV. Claude Carrère reduï a «dificultats» aquesta crisi i la féu iniciar vers l'any 1380. Del Treppo, en canvi, no veia aquesta crisi i assegurava que el creixement havia continuat fins a mitjan segle XV, malgrat les crisis causades per les guerres, i en realitat fins a la Guerra Civil catalana de 1462-1472.³⁵

Durant el segle XIV hi hagué una crisi demogràfica causada per la pesta negra, l'epidèmia més letal de l'edat mitjana, que afectà greument Catalunya des dels primers me-

sos de l'any 1348 i provocà una pèrdua de població molt important, que alguns autors han xifrat en un cinquanta per cent i uns altres en un vint per cent.³⁶ No sembla, però, que afectés el comerç català a l'exterior, llevat de manera puntual. En realitat, degué produir una acumulació de capital en menys mans dins la burgesia barcelonina.

Els danys provocats per les guerres —la guerra amb Gènova, la revolta gairebé permanent a Sardenya i la guerra amb Castella— tingueren uns efectes desastrosos per a l'economia catalana, molt més que la pesta, ja que van arruïnar les finances públiques, del rei i dels municipis, van causar estralls en el territori i en la flota i dificultaren o impediren el desenvolupament normal del comerç, a causa de l'afectació de la flota per a la guerra.³⁷ La fallida de la banca Olivella-Descaus, l'any 1381, símbol d'aquesta crisi, es degué a l'esgotament de la tresoreria reial, a la qual havien fet un préstec.³⁸ La crisi financera s'allargà durant anys perquè el recurs al deute públic permeté, de moment, pagar els donatius que el rei o les Corts exigien, però l'acumulació de deute acabà causant problemes greus a molts municipis,³⁹ i fins i tot problemes de pèrdua de població. Aquesta crisi financera, que és evident, és la que ha donat aquesta sensació de crisi econòmica general. El comerç no en resultà afectat directament, però sí indirectament, perquè la falta de recursos impedia portar a terme les polítiques de defensa marítima i de lluita contra la proliferació de corsaris i pirates que perjudicaven la flota mercant.

En el segle xv, les guerres incessants d'Alfons el Magnànim comportaren problemes per al comerç. El tràfic marítim havia de fer-se fortament armat a causa del gran nombre d'enemics i això feia pujar els costos. L'expansió de l'Imperi otomà, amb la data significativa de la caiguda de Constantinoble l'any 1453 i la fi de l'Imperi bizantí, suposà un trasbals notable per als mercaders, que hagueren d'adaptar-se a les noves circumstàncies, cosa que aconseguiren vers la fi del segle, en què els mercaders catalans ja visitaven novament Constantinoble.⁴⁰

Per als catalans, la veritable crisi començà com a conseqüència de la guerra contra el seu rei, Joan II (1462-1472). El conflicte provocà grans destruccions a les collites i als béns, perquè es combaté a la pròpia terra, exigí contribucions financeres fortes a totes dues bandes per a sostenir la guerra i arruïnà les institucions i la Corona; també impedí o dificultà el transport de mercaderies i, per tant, el comerç. Acabada la guerra, els odis i les venjances, les confiscacions de béns i d'altres problemes que comporta qualsevol guerra civil crearen inseguretats jurídiques i dificultaren la represa immediata de l'economia. Hi hagué una depreciació de la moneda, ja que el florí d'or, que a finals del segle xiv valia 11 sous i a primers del xv, 13 sous, passà a valer 16 sous i mig, cosa que produí inflació.

Pel que fa al comerç, Manuel Peláez, que ha estudiat Catalunya després de la guerra civil de 1462-1472, afirma que el comerç disminuï molt, però que no és cert que quedés destruït, com havia dit Mario Del Treppo. L'impost del pariatge, que gravava l'activitat comercial marítima

perquè requeia damunt les mercaderies que entraven a Catalunya per mar, havia tingut el rendiment màxim en 1450-1451: 772.550 lliures. Després de la guerra rendí 183.333 lliures i els anys posteriors encara rendí menys: 180.300 i 175.625 lliures en 1476-1477. Aquestes xifres demostren que la crisi fou molt forta, però que encara no era la fi.

La crisi de la guerra trigà entre deu i quinze anys a superar-se; fou una crisi breu. A la fi del segle xv, el comerç català tornava a ésser molt actiu, especialment a l'Atlàntic; tota la costa catalana era molt més poblada i els seus ports bullien d'activitat. Els ports petits no solament mantenien el tràfic de cabotatge, sinó que també tenien activitats exteriors, com veurem, especialment a l'Atlàntic. No es veu enlloc la desgana ni la falta d'empenta comercial ni d'impulsos vitals per a adaptar-se a les grans empreses del comerç oceànic, que Vicens Vives atribuïa a l'estament mercantil català d'aquesta època, i tampoc no sembla que hi hagués estancament econòmic a la fi del segle xv. Al contrari, la documentació sobre el comerç revela una bona adaptació dels catalans als negocis nous que havien sorgit a l'Atlàntic.⁴¹ Els interrogants sobre la crisi es desplacen, doncs, cap a èpoques posteriors.

L'EVOLUCIÓ DEL COMERÇ EN LA PERSPECTIVA SECTORIAL

El comerç amb Occitània i França

Fins al segle XIII, els catalans compraven a Occitània draps de fabricació local o bé del nord de França i de Flandes, que servien, en part, per a intercanviar amb espècies al Llevant mediterrani.⁴² Els lligams polítics amb la Provença en el segle XII i amb Montpeller en el XIII facilitaren els contactes comercials.⁴³

Quan Catalunya començà a ésser molt deficitària en gra, a partir del segle XIII, importà blat del Llenguadoc, que n'era un gran productor. Segons com anaven les collites, però, el tràfic de cereal prenia la direcció contrària i se n'exportava des de Catalunya cap al Llenguadoc;⁴⁴ sembla que a partir dels darrers decennis del segle XIII els tintorers catalans ja importaven del Llenguadoc pastell o glast, una matèria colorant usada per a tenyir de blau; abans havien usat l'indi, colorant oriental, més car.⁴⁵

Passaven també per Occitània per acudir a les famoses fires de la Xampanya blanquers barcelonins, que hi anaven a vendre cordovans, o gent de Vic que portava a França o a Flandes no solament cordovans, sinó també coltells i raors. Tots hi compraven robes preuades.⁴⁶

València s'incorporà tardanament a aquesta ruta comercial a la fi del segle XIII, segons les notícies conegudes per ara, algunes de les quals referenciades en un procés sobre els drets a pagar als carregadors de Calp i Altea, de 1317, que documenta l'exportació de panses, figues i altres productes a ports occitans.⁴⁷ Durant el primer terç del segle XIV, els mercaders llenguadocians foren presents en gran nombre a València, on venien a vendre els seus draps

i s'enduien grana, paper, arròs, cereals, figues, panses, garrofes, mel, pega, cistells de palma, vi, oli, etc. Mercaders de València i de Xàtiva reexportaven aquests draps a Castella. Però aviat els valencians prengueren a les seves mans aquests intercanvis, com ho proven les comandes i els nòlits amb destinació a ports occitans entre 1317 i 1336.⁴⁸

El creixement de la indústria tèxtil catalana en el segle XIV permeté als catalans passar d'importadors a exportadors. Els productes exportats eren, doncs, draps catalans, valencians o mallorquins, oli, pinyons, safrà, panses i figues (la fruita assecada solia procedir de València o de Mallorca), faves, pells, pega i sèu, sabó, miralls, punyals i cofrets, cordes, cabassos i terrissa entre els productes de producció pròpia, i les espècies, incloent-hi el sucre, l'alum i el cotó, procedents d'Orient, entre les de redistribució, ja que els occitans perderen pes al Llevant, en contrast amb el creixement català.⁴⁹

Cal remarcar que en el segle XV Niça prengué una major importància entre els ports provençals quan esdevingué domini dels Savoia, ja que el tràfic que abans passava per Gènova per anar al Piemont, també domini savoienc, utilitzà des de llavors el port de Niça.⁵⁰

El comerç amb Itàlia

Gènova, Pisa, Llombardia i Venècia. Els catalans arribaven fins a Gènova des del començament del segle XII. Ho demostren els tractats, com el de 1126-1127, que prevenen la seguretat dels mercaders respectius a les terres de l'altre contractant i els impostos que havien de pagar, senyal inequívoc que hi havia tràfic comercial. A més, el peatge genovès de 1128, codificació d'una situació anterior, esmenta entre el mercaders estrangers que hi acudien els homes de Barcelona, que hi portaven esclaus sarraïns a vendre.⁵¹ La primera expedició a Mallorca de 1113-1114, les guerres frontereres o el cors contra sarraïns ja havien fet arribar, doncs, captius musulmans a Gènova. Les conquestes del segle següent, Mallorca, València i Múrcia, n'hi feren arribar més, com ho proven les vendes fetes per mercaders catalans a Gènova els anys 1239, 1241, 1248 i 1265-1266. Per primera vegada trobem a Gènova mercaders catalans que ja figuren com a originaris de Mallorca i de València.⁵² Un altre mercader valencià, Pere Romeu, hi anà també cap a la fi del regnat de Jaume I; fou robat i Jaume I li concedí una represàlia o marca contra genovesos.⁵³

Altres mercaderies que trobem exportades a Gènova són gambes de Tortosa, segurament salades, pega, sèu, cordes de cànem o d'espart, teixit per a fer veles, llana, sal i blat, importat tant des de Catalunya com des de Península.⁵⁴

A la fi del segle XIII, Mallorca passà a ésser escala important en les rutes que enllaçaven Gènova amb el nord d'Àfrica, l'Espanya musulmana i Sevilla, i quan, també a la darrera del segle, començà a organitzar-se el tràfic regular amb Flandes, els vaixells genovesos utilitzaren Mallorca no solament com a escala, sinó com a port de càrrega, on prenién part de les mercaderies que havien de transportar a l'Atlàntic.⁵⁵

Gènova i Pisa es convertiren en centres molt importants de comerç per als catalans a la segona meitat del segle XIV, no solament pels productes propis, sinó especialment pels procedents de la Llombardia i de la Toscana, respectivament. El comerç dels catalans i els mallorquins a Gènova, a la primera meitat del segle XIV, ha estat poc estudiat, malgrat que les relacions eren intenses. Sembla, en canvi, que en aquesta època els mercaders valencians visitaren poc la capital lligur. Les guerres, naturalment, causaren perjudicis al comerç. La guerra de la Corona catalanoaragonesa i de Mallorca contra Gènova de 1331-1336 infligí danys greus al comerç de Mallorca, avaluats, pel que fa al primer any, en 200.000 lliures a la Mediterrània occidental i en 20.000 a la costa atlàntica del Magrib.⁵⁶ Naturalment, també en causà al comerç català, però no en tenim l'avaluació. Més greus foren encara els perjudicis causats per la guerra de 1351-1360 i per l'hostilitat que es mantingué des de llavors entre catalans i genovesos en forma d'incidents de cors i pirateria.

Precisament un dret imposat sobre les mercaderies portades o extretes pels catalans a Gènova, l'any 1386 i també els anys 1392-1393, segurament per indemnitzar damnificats per actes de pirateria, ens proporciona una informació preciosa sobre importacions i exportacions entre els tres territoris de l'àrea econòmica catalana i Gènova; malgrat que l'impost només afectava els catalans i més concretament els barcelonins, també valencians i mallorquins figuraven en els comptes, amb la nota que eren francs. Els comptes de 1386 ens informen de l'arribada a Gènova de tretze vaixells amb carregament de catalans. Cal assenyalar que tant si els vaixells venien de Barcelona com de València portaven indiferentment mercaderies de barcelonins, tortosins i valencians, i fins i tot hi havia lots de mercaderies de propietat conjunta. Són dades que ens indiquen uns lligams molt forts entre l'estament mercantil de les diferents ciutats de parla catalana. El registre recull la sortida de catorze vaixells amb mercaderies de catalans. El volum del «Drictus Catalanorum» de 1392-1393 comprèn un període més llarg, del 3 de febrer de 1392 al 31 de gener de 1393, i per tant els viatges són més nombrosos: trenta-tres arribades i trenta-sis sortides.

Els càrrecs dels vaixells que entraven a Gènova eren força similars. Hi predominaven la llana, els cuirs de tota mena (boldrons, aludes, moltonines, anyins, etc.) i l'arròs; als vaixells procedents de València hi havia més terrissa i ceràmica, figues, panses i dàtils, grana. La resta de mercaderies que hi trobem són: oli, mel, ametlles, nous, avellanes, pinyons, formatges, peix salat (anxoves, sardina), comí, anet, prunes, safrà, colòquint; material per a la navegació: sèu, pega, quitrà, cordes, teixit per a veles; cera, candeles, draps catalans, corall, orxella, paper, sabó. En aquests volums no surt la sal d'Eivissa o de la Mata, que solia ésser carregament únic de vaixells.⁵⁷ Part d'aquests productes, especialment la fruita seca i l'assecada i el safrà, els genovesos també la carregaven amb destinació a Flandes quan feien escala a Mallorca o

als ports valencians.⁵⁸ De Gènova, els catalans s'emportaven fustanys i canemassos, sedes, cuirs, pells, joies i esclaus orientals a la segona meitat del segle XIV. Les mercaderies que apareixen en els registres del «Drictus» són: làmines de llautó i de ferro, filferro, feixos de ferro, estany, or filat, merceria de Milà, fil de passar perles, espons, glast, canemassos, estopa, cànem filat, cotes, màstic, tàrtar, gala, alum de Foggia, pebre, draps en general o draps de Florència, teles, remes, àncores, cercols, llanternes, talladors, paper, esclaus. Alguns productes eren de Gènova mateix, com els canemassos, els remes, etc.; altres eren milanesos, com merceria, objectes metàl·lics i el glast llombard, ja que Gènova era el port de la Llombardia; altres eren orientals, i fins i tot s'esmenten productes toscans de redistribució.

El comerç amb Gènova continuà amb la mateixa intensitat durant els anys següents. Només de València a Gènova, Coral Cuadrada ha documentat catorze viatges de vaixell a través de la documentació de l'Arxiu Datini per als anys 1395-1398. Els volums de llicències de trenta mercaderies prohibides de Barcelona revelen que hi hagué almenys quaranta-quatre viatges cap a Gènova entre els anys 1358 i 1409.⁵⁹

Per al segle XV, comptem amb tres registres més del «Drictus Catalanorum»: un de 1421, poc clar pel que fa a entrades i sortides de vaixells, un de 1453 i un de 1454. El de 1453 registra tretze arribades amb mercaderies de catalans, i aquesta vegada no hi figuren ni mallorquins ni valencians, que no havien de pagar l'impost; les sortides de Gènova foren quinze. L'any 1454, el moviment de vaixells fou menor: només nou arribades de vaixells, mentre que les sortides de Gènova, només fins a la fi de juliol, foren cinc. Les mercaderies exportades i importades són similars a les del segle XIV, amb augment de la llana i disminució dels cuirs en les exportacions.⁶⁰ Aquell mateix any 1454 recomençà la guerra de Gènova amb Alfons el Magnànim († 1458). Les relacions comercials quedaren supeditades a la guerra i al llarg període d'hostilitats al mar que la seguí, fins al tractat de 1478.

Mario Del Treppo assenyalà que el nombre de viatges entre Catalunya i la Ligúria s'havia reduït a la meitat en el transcurs d'un segle, de 1360 a 1460, bé que els vaixells eren de més capacitat, però que no disminuïren a València; i és que els genovesos estaven llavors interessats únicament en la llana i per això deixaren d'acudir a Barcelona, ja que la carregaven a Tortosa, a Peníscola, a València o a Mallorca.⁶¹

Pel que fa a Pisa, Jaume I afavorí els pisans a Mallorca, on eren presents des d'abans de la conquesta (1229), amb concessions comercials a l'illa l'any 1233, però poc després l'enfrontament a Itàlia entre els partidaris de l'emperador i els del papa (1238-1248), a favor del qual s'havia posicionat Jaume I, degueren impedir les relacions comercials, prohibides pel papa l'any 1244; la ciutat no fou perdonada per la Santa Seu fins l'any 1257. Les relacions es normalitzaren amb el tractat de 1277 entre Pisa i Pere el Gran. La presència de catalans a Pisa està poc documentada,

però devia ésser prou important per a necessitar un consolat de catalans, institució creada l'any 1277, com els consolats pisans a les ciutats marítimes de Catalunya i de València.⁶²

A la fi del segle XIV, les mercaderies portades pels catalans a Pisa eren similars a les dutes a Gènova: draps catalans, llana, anyins, etc., mentre que n'importaven pellisseria, alum, draps de llana, paper, goma, sucre, espècies, merceria, talladors, tàrtar, fil d'or i d'argent de Lucca, tafetans, velluts, draps de Florència, espases i també peces d'armadura, ferro en vergues i filferro, gala, glast, alum, vidre, joies, etc. Les mateixes mercaderies que els pisans portaven a Mallorca alguns decennis abans, segons el «lou dels pisans» que pagaren a l'illa durant un temps.⁶³

Entre 1395 i 1398, València envià vaixells a Pisa almenys dues vegades l'any, mentre que a la fi del segle XV, l'any 1477, hi hagué viatges des de Menorca, Eivissa i Barcelona.⁶⁴

El comerç català a altres ciutats toscanes és poc conegut. Ho és molt més el dels toscans i els llombards a Catalunya, que hagueren d'afrontar la prohibició d'establir-se a Barcelona per comerciar, cosa que també succeí a Mallorca l'any 1269; els que hi eren trobats havien d'ésser expulsats. Més d'un segle alternant permissivitat i intransigència acabà amb un decret de llibertat de comerç, amb condicions, l'any 1402.⁶⁵ No és aquí el lloc, però, d'ocupar-nos d'aquest tema.

Malgrat que els productes llombards arribaven a Gènova, on els catalans els podien comprar, hi hagué companyies catalanes que s'instal·laren a Milà, almenys a la segona meitat del segle XV.⁶⁶

La presència de mercaders catalans a Venècia degué ésser més aviat tardana, del segle XIV, i va créixer durant el XV. Els catalans hi enviaven llanes i pells, draps, corall, cordes i a vegades blat sicilià. El rei Alfons el Magnànim també hi actuà com a mercader, com feia sovint, per tal d'adquirir productes de luxe. Pel que fa a aquest sector de l'Adriàtic, cal considerar també les relacions amb Ragusa, on els catalans foren molt presents.⁶⁷

Sicília. Sicília es trobava en una situació estratègica immillorable, al centre de la Mediterrània, i era, per aquesta causa, una escala obligada en la navegació entre les terres del Llevant i les de Ponent i per a les rutes que s'adreçaven als ports de l'Adriàtic o als de Tunís i Líbia. L'illa es convertí en un dipòsit de mercaderies orientals i occidentals. Els vaixells que feien la ruta del Llevant solien vendre part de la càrrega a Sicília, tant a l'anada com a la tornada, i hi prenien altres productes. Era una illa prou poblada i amb capes socials prou benestants per a ésser una bona clientela per ella mateixa. Sicília era, a més, rica en productes diversos, prou interessants per a constituir l'objectiu d'un viatge comercial.

En el segle XIII, els catalans portaven a Sicília oli, safrà, paper, draps francesos i catalans, concretament de Lleida, i també esclaus; hi compraven cotó, comí i blat. La intervenció de Pere el Gran a Sicília, després de la revolta de les Vespres Sicilianes l'any 1282, potser accentuà la presència

de catalans a l'illa, que també la usaren com a base per comerciar amb Tunis, Trípoli i Bugia.⁶⁸

En els segles XIV i XV, els draps catalans anaren prenent un protagonisme creixent en les exportacions a Sicília; altres productes exportats, a més dels citats, foren pells i cuirs, ganivets i coltells, arcs de ballesta, objectes de coure treballat, pintes, daus, gerros de vidre i, des de València, productes d'espart, especialment cordes, ceràmica i pega, però també fusta i draps. Entre les mercaderies de retorn, el blat apareix cada vegada amb més quantitat pel creixent dèficit de cereal a Catalunya i València; continua present el cotó, i apareixen el sucre i esporàdicament l'orxella, els fustans i teles. Els ports més freqüentats pels catalans eren els de Palerm, Messina i Siracusa i els carregadors de blat. En el segle XV, la unió de l'illa a la Corona catalanoaragonesa en morir Martí el Jove estreny els lligams econòmics i comercials. Els draps catalans veieren reservat al seu favor el mercat sicilià per mesures proteccionistes dictades pel rei Ferran el Catòlic, bé que el monarca volgué controlar els beneficis que obtindrien els mercaders catalans a Sicília, cosa que suscità grans protestes.⁶⁹

Sardenya. Sardenya es trobava en una bona situació estratègica, bé que no tan excel·lent com la de Sicília. Atès, però, el llarg enfrontament dels catalans amb Gènova, de gairebé dos segles, era una posició de poder enfront de l'enemiga. Ben diferentment de Sicília, era una illa pobra i no era un mercat de redistribució.

El comerç amb Sardenya era actiu des d'abans de la conquesta catalana de l'illa, malgrat que en tenim poca documentació.⁷⁰ Després de la conquesta, els catalans exportaren la plata de les mines de la Vila d'Esglésies en lingots o en moneda: els alfonsins, cap al Llevant mediterrani, on la plata tenia gran demanda, per finançar així la importació d'espècies, fins a mitjan segle XIV. Els catalans importaren blat sard, però no pas de manera regular, a causa de les llargues guerres amb els jutges d'Arborea, i també fideus, cuirs i formatges, pells d'animals salvatges, com les daines, i sobretot el corall, que, després d'ésser treballat a Barcelona, formava part essencial dels carregaments catalans destinats al Llevant, un mercat que n'absorbia grans quantitats. Els catalans portaven a Sardenya robes de llana, merceria, oli, arròs, safrà, panses i vi, cànem, vidre, terrissa valenciana i tota mena de productes necessaris per a la vida local, en petites quantitats.⁷¹

Nàpols. Aquesta ciutat i els ports del seu regne eren freqüentats pels catalans almenys des de començaments del segle XIV; hi portaven blat, sal, robes, especialment draps de Perpinyà, i n'importaven vi de Calàbria i mercaderies de pas com esclaus o cotó. Durant la llarga conquesta del regne de Nàpols, les relacions comercials ja s'incrementaren molt, i encara ho feren més acabada la conquesta; almenys tres vaixells catalans arribaren cada any a Nàpols, sense comptar les altres ciutats del regne, entre 1445 i 1469. Nàpols s'incorporà a la ruta catalana vers el Llevant, com Palerm, i els catalans hi desembarcaven productes, especialment draps catalans, que constituïen el setenta-cinc per cent del valor de les mercaderies descarregades. Amb la

venta d'aquests draps obtenien diners per a esmerçar en espècies a Alexandria. A la tornada, en canvi, no hi havia escala a Nàpols perquè hi havia pressa per arribar a Barcelona, on la distribució de les espècies estava garantida. El gruix de les arribades de vaixells de Barcelona al regne de Nàpols correspon als darrers anys del regnat d'Alfons el Magnànim, de 1454 a 1458; després baixà molt. València i Mallorca també mantingueren una intensa relació amb Nàpols; els mallorquins hi exportaven teles mallorquines, sal d'Eivissa, avellanes catalanes, cuirs gallecs o barbarescos i, mentre durà la construcció del Castel Nuovo de Nàpols, pedra de Mallorca. N'importaven blat, lli, cànem, sagí, fusta, bótes i cercols de bóta, sofre i vi. Després de la mort del Magnànim l'any 1458, molts catalans continuaren operant al regne de Nàpols, però durant l'època de la Guerra Civil catalana les relacions marítimes experimentaren un gran descens. La prohibició d'importació de draps estrangers per incentivar la manufactura tèxtil, promoguda pel rei Ferran de Nàpols, l'any 1465 causà problemes a l'exportació de draps catalans i mallorquins; el 1473, els catalans aconseguiren la revocació d'aquesta disposició, però el 1477 calgué fer una nova intervenció contra les mesures proteccionistes.⁷²

EL COMERÇ AMB L'ESPANYA MUSULMANA I AMB EL MAGRIB

Les terres musulmanes d'Espanya i el Magrib foren una de les principals destinacions exteriors dels catalans ja des dels segles XII i XIII, per raons de proximitat. Durant el segle XII, els «mostolafs» que, per concessió del comte de Barcelona, negociaven el rescat dels sarraïns captius, exercien sovint un cert monopoli en les relacions comercials amb l'Espanya musulmana i amb el Magrib. Per als mercaders, anar en la seva nau suposava una garantia de seguretat, ja que els «mostolafs» gaudien de guiatges especials, com si fossin ambaixadors.⁷³ Estan documentats viatges comercials concrets des dels darrers decennis del segle XII i primers del XIII. El comerç marítim amb l'Espanya musulmana i amb el Magrib formava una sola àrea econòmica per als catalans.

Les lleudes, impostos d'importació, exportació i pas, també són testimoni d'aquest tràfic. La lleuda de Barcelona, datable entre 1160 i 1180, taxa espècies, robes fines, de seda i de púrpura i cotó procedents de l'Espanya musulmana i de l'Orient. Inclou una tarifa personal per als mercaders que vinguessin de l'Espanya islàmica o per als que hi anessin des de Barcelona. La lleuda de Tamarit gravava les mercaderies que feien la ruta d'Andalusia i Barbaria, llevat que es desviessin cap a Mallorca, i inclou en la llista de mercaderies taxades les que eren característiques d'aquesta àrea: els cordovans, els cuirs, els sarraïns de redempció, la fruita seca, la roja, l'alquena, l'arròs, les figues i les panses. La lleuda de Tortosa gravava els vaixells que passaven entre Mallorca i Tortosa; la diferència d'interpretació dels vaixells que l'havien de pagar, entre els mercaders i navegants i els

lleuders, provocà un procés, l'any 1302, en el qual molts mercaders i patrons de Barcelona, i també de Castelló d'Empúries, de Palamós, de Palafrugell, de Tarragona, de Tortosa i de València, testificaren que no havien pagat la lleuda en els seus viatges. Els viatges esmentats són 237, 211 dels quals són cap a l'Espanya musulmana i Barbaria. Alguns són viatges antics: de 1242, de 1252, de 1257 i alguns altres de 1262 i 1267; la gran majoria són de 1272 i anys posteriors. Tenint en compte que la mort o l'absència degué impedir que molts mercaders declarassin, crec que 211 viatges demostren la intensitat de la relació comercial amb l'Espanya musulmana i el Magrib.⁷⁴

Mallorca s'incorporà aviat a aquest tràfic, amb el suport de la Santa Seu. El papa Gregori IX concedí, els anys 1240 i 1241, que l'illa pogués comerciar, en temps de pau, amb els estats islàmics, propers o llunyans (és a dir, els de l'Orient mediterrani); admestia tota mena de productes, incloses les vitualles, llevat de cavalls, muls, armes, ferro i fusta. El manual del notari Pere Romeu, de 1240, recull setze comandes, de les quals només deu indiquen la destinació; quatre són a ports magribins: Ceuta, Alger, Bona i Tunis, i una a l'Espanya islàmica. La resta de destinacions són de Catalunya, València i les mateixes illes. Només deu anys després de la conquesta, el comerç exterior estava clarament orientat cap al Magrib.

La llicència per a barques de 1284 dóna una mica més de variació. Aquest any, a causa del conflicte entre catalans i angevins pel regne de Sicília, el rei de Mallorca imposà mesures restrictives a la navegació: els vaixells i la gent de mar havien de demanar llicència per sortir i havien de tornar el mes d'abril, quan podien començar campanyes bèl·liques. Els vaixells no podien anar gaire lluny perquè les llicències foren atorgades a partir del mes de gener i per aquest motiu les destinacions a Barbaria, de Tunis a Alcúdia de Barbaria, hi apareixen sobredimensionades, perquè eren les més properes. Les llicències són setanta-quatre, però els viatges són només trenta-tres al nord d'Àfrica, un a Almeria i onze a destinacions diverses com Eivissa, Cotlliure, València, Tortosa, Sevilla i Gènova; la diferència amb el total indicat correspon a llicències per a mariners de vaixells que ja tenien la seva pròpia.⁷⁵

Del comerç de la València cristiana amb el Magrib, en tenim poca informació, però podem constatar que, malgrat que es desenvolupà més tard que a Mallorca, tampoc no fou tant com s'havia suposat. El sector més visitat fou, com veurem, el d'Ifriquiya. Un procés de 1317 sobre els drets a pagar als carregadors de Calp i d'Altea també forneix notícies sobre l'exportació de panses, figues i alguns altres productes a Barbaria, entre altres destinacions, en els darrers decennis del segle XIII.⁷⁶

En el segle XIV, les costes de Granada i del Magrib foren sovint per als catalans del Principat escales on completar càrrega dins d'altres rutes marítimes. Els mallorquins, en canvi, tingueren uns llaços comercials molt forts amb el Magrib i amb Granada. Hi defensaren llurs interessos mitjançant associacions de mercaders; n'hi hagué al Magrib central, a Alger, Mazagran, Mostaganem i Honein,

però també a Alcúdia del Marroc i a Granada. Estaven encaminades a obtenir mitjans de transport quan ho necessitaven i millors preus mitjançant la negociació conjunta dels nòlits, però de fet intentaven monopolitzar el comerç, excloent-ne especialment els italians, considerats competidors; la lliga de Honein hauria anat encaminada a monopolitzar la llana magribina.

Els diferents episodis de la guerra pel predominí de l'estret de Gibraltar tingueren repercussions en el comerç amb el Magrib, especialment amb el Marroc, per incidents amb marroquins i per l'ordre donada per Pere el Cerimoniós i pel rei de Mallorca als mercaders catalans i mallorquins d'abandonar el Marroc. En canvi, durant la guerra de Castella i la Corona d'Aragó contra Granada, de 1309, els mallorquins obtingueren autorització per anar al Marroc, però no podien portar material de suport a Granada. Les dificultats més greus provin-gueren de Castella, que era contrària al comerç amb els països islàmics i que provocà incidents constants contra els vaixells catalans i mallorquins, malgrat que el rei de Castella posà sota la seva salvaguarda els mercaders mallorquins i els musulmans i jueus que anessin a les seves naus i que comerciessin amb països islàmics. Generalment, malgrat que durant llargs períodes de temps les relacions amb els sultanats no estigueren regulades per tractats, cosa que suposava un teòric estat de guerra, el comerç no s'interrompia.⁷⁷ És cert, però, que aquesta manca de cobertura diplomàtica podia generar problemes en cas d'atacs corsaris.

Sovint, les companyies de Catalunya, Mallorca o València tenien factors residents al Magrib. N'exportaven or, cuirs, cera, llana (considerada de baixa qualitat), plomes d'estruç, ambre gris, dàtils, a vegades blat del Marroc, especialment en el cas dels mallorquins, que n'eren molt deficitaris i s'hi proveïen sovint fins a 1339, en què quedà vedat. Els catalans hi portaven sal d'Eivissa, teixits de llana i de lli, fustanys, vi, quincalleria, coure, plom, coltells de Vic, terrissa, miralls, oli, figues, avellanes, arròs, garrofes, pells treballades i productes de redistribució com espècies o perfums. Cal no oblidar la importància dels rescats de captius dins el volum del comerç entre terres catalanes i magribines.⁷⁸

Els barcelonins es retiraren força del comerç amb el Magrib, llevat de Tunis, a partir del segle XIV; podien proveir-se dels productes que els interessaven a través de Mallorca o de València. Generalment s'atribueix aquest desinterès pel Magrib a la dedicació creixent al comerç amb el Llevant; de tota manera, molts productes del Magrib apareixen en la valoració de qualitats del manual català de mercaderia.⁷⁹

Mentre disminuïa la presència de Barcelona al Magrib, hi augmentava la dels valencians. Durant força temps, s'havia cregut que el comerç amb el Magrib no representava un sector important dins l'economia valenciana, però posteriorment ha estat necessari rectificar aquesta visió i admetre que sí que ho era. Entre 1459 i 1494, però, el comerç amb el Magrib començà a disminuir: l'any

1459, del total de vaixells entrats al port de València, que era de cent dos, només set naus procedien de Barbaria, és a dir, el 4,3 %, i l'any 1488 foren tres (0,5 %). Aquesta disminució es podria deure a les divisions internes en aquests països o bé a la política agressiva dels estats cristians, que desembocà poc després, l'any 1497, en la conquesta de places magribines. Des de mitjan segle xv, catalans i valencians començaren a ésser desplaçats en aquesta àrea per venecians, florentins i genovesos.

En aquesta època tardana del segle xv, les turbulències a la Mediterrània oriental van fer derivar la circulació d'espècies cap a Barbaria, on els valencians es proveïren de pebre (potser pebre de Guinea) i gíngebre, laca, goma aràbiga, gala, encens i benjuí. Hi hagué un gran augment del tràfic d'esclaus: l'any 1488, d'un total de 485 esclaus entrats al port de València, 409 eren musulmans i 27 eren negres, xifres que posteriorment baixaren. Ha estat assenyalada la importància del frau que s'efectuava en el transport al Magrib de mercaderies prohibides per la Santa Seu, com ara armes i material nàutic com la pega, però també altres mercaderies prohibides més tard com l'arròs, el sofre o l'alum.⁸⁰

El comerç amb Barbaria mantingué la seva importància en l'economia mallorquina a la segona meitat del segle xv. Dels 339 viatges marítims que s'han pogut documentar entre els anys 1448 i 1480, 151 eren viatges a Barbaria, que representen el 46,89 % del total, bé que la documentació és desigual i incompleta. Les comandes destinades a Barbaria representen un terç del total de les conservades.⁸¹ Les comandes eren contractes de societat per al comerç marítim.

Els moros valencians participaren en el comerç amb el Magrib i reberen un tracte de favor de les autoritats dels estats magribins com a coreligionaris. Se'n queixaren, almenys, els mercaders cristians connacionals seus, que asseguraven que els cobraven menys impostos que a ells; a més d'aquesta afirmació, que podia ésser certa, feien també acusacions més greus, com ara que portaven armes a països islàmics, proporcionaven informació i fins i tot cobraven un percentatge del botí aconseguit per corsaris barbarescos, coses de les quals no sembla que tinguessin proves, però que són una mostra de la profunda desconfiança que sentien per ells.⁸² Els jueus mallorquins i els valencians participaren també en el comerç amb el Magrib.⁸³

Marroc. En dates molt reculades, els vaixells catalans ja passaven l'Estret; el cronista Ibn Idari certifica la presència de catalans a Salé, a la costa atlàntica marroquina, entre 1233 i 1234, i és que a Salé hi arribava l'or del Sudan a través d'una de les rutes transsaharianes. Les proves documentals de viatges a Salé i a Safi són més tardanes: de 1262 i de 1277; un cop passat l'Estret, alguns d'aquests vaixells visitaven també Sevilla almenys des de 1272.⁸⁴ Diversos documents mostren que mercaders de Barcelona i de Vic acudien a Ceuta des dels anys 1227 i 1231. La destinació de Ceuta i també la d'Alcúdia, prop de Melilla, són molt esmentades en el procés de la lleuda de Tortosa que hem comentat i també en alguna coman-

da.⁸⁵ També es conserven comandes de Mallorca per a Ceuta des de l'any 1235.⁸⁶

Dufourcq assenyalà la presència de vuitanta-dos mallorquins al Marroc entre els anys 1310 i 1331 i la de mercaders de Barcelona a Alzira el 1308, a Ceuta el 1309, i el 1331 a Salé per comprar-hi blat. A Fes hi havia una colònia catalana ja en aquesta època i a Nife (Casablanca) els mallorquins tingueren notari i capellà en alguns moments. Els viatges de Mallorca al Marroc donen una idea de la intensitat del tràfic: de 1308 a 1331 n'hi hagué seixanta-nou als ports de la costa mediterrània del Marroc i cinquanta-sis a la costa atlàntica. Sovint els patrons mallorquins repetien viatge en anys seguits i solien fer escala a ports de Granada. Entre els anys 1359 i 1361 hi hagué només cinc viatges a Alcúdia i cap a les regions atlàntiques, d'on els mallorquins s'havien retirat pràcticament. Entre 1385 i 1419, però, hi hagué un retorn discret, amb cinc viatges a Safi, dins un total de trenta-tres viatges al Marroc.

Els valencians visitaren poc el Marroc, en comparació amb el Magrib central. Entre 1381 i 1410 hi hagué a València només disset transaccions relacionades amb el Marroc, mentre que les llicències de sortida per a vaixells entre 1405 i 1412 n'assenyalen dues per al Marroc, però trenta més havien d'anar a Alcúdia després de visitar ports del regne de Granada.⁸⁷

Magrib central. Al regne de Tremissèn, els catalans freqüentaven Orà i Honein des d'abans de 1232 i, a més, Togo, Mazagran, Mostaganem, Tenes, Brecht i Sersell, visitats igualment pels mallorquins, que també anaven a Alger (1240). Era la regió que els interessava més perquè, a l'interior del país, hi arribaven les rutes transsaharianes que venien del Sudan i d'Etiòpia, del Senegal i de Mali, i que portaven or, esclaus, vori, plomes d'estruç, pebre de Guinea, dit també gra del paradís, ambre gris i alum blanc de Sigilmassa.⁸⁸ Algun valencià ja comerciava amb Honein a través de dos mallorquins el 1296.⁸⁹

Durant el segle xiv, el predomini dels mallorquins és molt patent als ports d'Alger, Sersell, Mazagran, Mostaganem, Tenes, Tremissèn, Brecht, Honein i Togo; entre 1310 i 1331, Dufourcq hi comptabilitzà cent mercaders mallorquins, mentre que els valencians eren catorze, els barcelonins, nou, més vuit de dubtosos entre Barcelona i València i algun altre de Perpinyà i de Montblanc. Les xifres de València queden modificades per la recerca recent en els arxius valencians, que ens indiquen per ara trenta-vuit nòlits, més un nòlit compartit per a aquesta àrea i la de Tunis i vuit comandes per a aquesta zona a la mateixa època.⁹⁰ Pel que fa a Mallorca, entre els anys 1341 i 1342 han estat documentats trenta viatges al Magrib central i seixanta-sis entre 1359 i 1361, una xifra important malgrat que eren anys difícils de la guerra amb Castella; entre 1385 i 1419 hi hagué una gran activitat, amb un total de 363 viatges. El Magrib central era el preferit pels mallorquins.⁹¹

A vegades, patrons de Barcelona anaven a Mallorca a completar càrrega per fer un viatge al Magrib. És el cas de

la companyia d'Arnau Espaer i Romeu d'Olzinelles, de la qual s'ha conservat un quadern dels comptes d'un viatge a Honein l'any 1339, que detalla la càrrega a Mallorca d'oli, draps, figues, avellanes, nous, vi, cleda, tàrtar, alquena, sofre i estany i la descàrrega a Honein, on apareixen els factors d'aquests mercaders.⁹²

El Magrib central fou una de les zones més visitades pels mercaders valencians. Entre 1381 i 1410, hi hagué a València 127 transaccions relacionades amb el regne de Tremissèn, moltes més que amb Tunis o el Marroc; cal tenir en compte, però, que 151 operacions es feren sota el títol genèric de Barbaria. Les llicències de sortida per a vaixells armats de València assenyalen, entre 1405 i 1412, dinou sortides cap a ports del regne de Tremissèn, a les quals cal afegir-ne nou que també s'hi adreçaven, després de visitar ports de Granada.⁹³

Magrib oriental. A Ifriquiya, des de 1213-1214, els catalans i els mallorquins freqüentaren Bona, Bugia i Tunis. S'han conservat documents redactats a Tunis els anys 1256, 1258 i 1266 sobre vendes i nòlits de catalans. Gent de Vic hi portà pells fines, peces de vestir i peces de roba de llana. Alguns mercaders barcelonins, com Jaume Albareda i Guillem de Fontcoberta, residiren un temps a Bugia i hi arrendaren la gabella, i Jaume Albareda hi morí. Berenguer de Bonastre va viure a Tunis, segurament entre 1259 i 1269, amb algun viatge posterior, com també Arnau de Solsona, mercader de Lleida. Un manual d'un notari genovès que actuà a Tunis el 1289 també ens ha conservat documents que impliquen genovesos i catalans del Principat, de València i de Mallorca.⁹⁴

El 1281 hi havia mercaders a València que preparaven viatges mercantils a Tunis. D'altra banda, alguns mercaders musulmans que s'havien quedat a la València cristiana segurament continuaren comerciant amb el Magrib; ho suggereix l'autorització, de 1270, a un sarraí valencià perquè pogués comprar una nau per fer viatges comercials a Tunis, Bugia o altres llocs amb socis cristians o musulmans.⁹⁵

Segons Dufourcq, els mercaders o patrons relacionats amb Ifriquiya foren quaranta-vuit barcelonins entre els anys 1310 i 1331, noranta-sis de Mallorca, nou de Tortosa i deu de València, mentre que Cotlliure, Blanes, Tarragona i Gandia també tingueren algun mercader o patró en aquests ports, a més d'un bon nombre de persones d'origen no especificat. Aquestes xifres, pel que fa a València, resulten una mica modificades per la consulta de les fonts valencianes: Juan Leonardo Soler ha trobat vint nòlits dirigits a ports d'Ifriquiya i almenys nou comandes. Entre els anys 1341 i 1342 María Dolores López ha documentat vuit viatges de mallorquins al Magrib oriental, trenta-tres entre els anys 1359 i 1361, anys difícils de la guerra amb Castella, i 184 en els anys de represa de 1385 a 1419.⁹⁶

Podem constatar el predomini dels mallorquins en aquesta àrea, bé que els mercaders barcelonins i d'altres llocs de Catalunya, com ara Sant Feliu de Guíxols, continuaren visitant el Magrib des de la segona meitat del segle XIV fins a mitjan segle XV. Segons Claude Carrère, el ba-

lanç dels intercanvis els era favorable i aconseguïen moneda d'or.⁹⁷ Moltes companyies tenien factors a Tunis i en altres ciutats de l'estat hàfsida i Tunis era sovint escala en el viatge cap al Llevant mediterrani. A causa de la importància que tenia Tunis per als mercaders barcelonins, el «Libre de conexenses de spícies e de drogues e de avisaments de pessos, canes e mesures de diverses terres», un manual català de mercaderia, dedica moltíssimes pàgines a les mercaderies d'importació i exportació a Tunis, als pesos i mesures, impostos etc., més espai fins i tot que a Alexandria. A partir de 1350, mostraren un gran interès per la zona anomenada Mont de Barca, entre Tunis i Trípoli, on sembla que compraven esclaus.⁹⁸

Els mercaders valencians també visitaren Tunis, però no tant com Tremissèn. Entre 1381 i 1410 hi hagué a València vint-i-cinc transaccions relacionades amb el regne de Tunis. Les llicències de sortida per a vaixells armats de València assenyalen, entre 1405 i 1412, només tres llicències per a anar a Tunis, una de les quals preveia passar abans per Mallorca.⁹⁹

Després de la Guerra Civil catalana, una petita colònia de mercaders catalans continuava present a Tunis a l'empara dels tractats amb aquest estat de 1474 i 1476. La conquesta per Ferran el Catòlic de molts dels ports magribins a la fi del segle XV i començament del XVI semblava que proporcionaria als catalans un mercat més segur i privilegiat que abans, però l'aliança turcobarbaresca posterior destruí aquest somni i donà pas a una de les èpoques més difícils i insegures per a la societat cristiana mediterrània.¹⁰⁰

Espanya musulmana. Es conserven documents de societat i de comanda per comerciar amb la València encara musulmana el 1230 i el 1231 i també amb Múrcia.¹⁰¹ El procés de la lleuda de Tortosa que hem comentat esmenta també altres ports de l'Espanya islàmica com ara Almeria, Màlaga i Tarifa entre els que eren freqüentats pels catalans. El manual del notari mallorquí Pere Romeu, de 1240, ja citat, conté una comanda per a l'Espanya islàmica.

El regne de Granada, que sorgí el 1238 de l'esfondrament de l'Imperi almohade, comptava amb una extensa façana marítima i amb ports importants com Almeria i Màlaga. Aquests ports eren llocs de pas des que, a la darreria del segle XIII, el tràfic naval entre el Mediterrani i l'Atlàntic començà a intensificar-se. Catalans i mallorquins hi comerciaren des de ben aviat, malgrat que els castellans intentaven impedir aquest comerç i provocaven incidents marítims, com un de 1281. Els tractats entre Granada i la Corona catalanoaragonesa regularen les relacions comercials, especialment els aspectes fiscals, a fi que els catalans gaudissin de les mateixes franquícies i privilegis que tenien els genovesos.¹⁰² Les guerres afectaren el comerç; la preparació de la croada contra Almeria de 1309 provocà l'empresonament de mercaders de Barcelona i València que eren a Almeria i, per tal d'evitar un tràngol semblant als molts mercaders mallorquins que eren al regne de Granada, el rei Jaume II de Mallorca ajornà la seva participació en la croada.¹⁰³ La guerra amb Gènova de la Corona catalanoaragonesa i de Mallorca de 1331-

1336 pertorbà el comerç amb Granada, on el 1334 residien almenys una vintena de mercaders mallorquins; els corsaris genovesos utilitzaren sovint els ports de Granada com a base i lloc de refugi i causaren danys a mercaders catalans i mallorquins que es dirigien bé a Granada, bé al Marroc.¹⁰⁴ En canvi, l'any 1359, quan el rei de Granada declarà la guerra a Pere el Cerimoniós, aquest decidí no prohibir el tràfic dels mercaders valencians amb Granada perquè genovesos, provençals i placentins podrien desplaçar-los dels negocis, que després no recuperarien. Vers la fi del segle XIV eren molts els mercaders valencians que tenien factor a Almeria o a Granada.¹⁰⁵

Les notícies sobre viatges comercials de mallorquins a Granada són poques en relació amb la freqüentació real, ja que els ports de Granada eren usats com a escala en rutes més llargues, que implicaven generalment el Marroc; a més, eren presents al regne, però no hi tingueren la posició influent i acostada a la casa reial de què gaudien alguns mercaders valencians.¹⁰⁶

Pel que fa a València, entre 1381 i 1410 hi hagué setanta-quatre transaccions relacionades amb el regne de Granada. Encara són més significatives, entre 1405 i 1412, les setanta llicències de sortida concedides a llenys, galiotes o barques armades que es dirigien a ports del regne de Granada, a les quals cal afegir-ne trenta més que prosseguien viatge cap a Alcúdia, al Marroc, mentre que unes altres nou preveïen continuar vers ports del regne de Tremisèn. Per la seva banda, José Hinojosa ha documentat la presència de 212 mercaders valencians a Granada en el període comprès entre 1401 i 1450, bé que no pas en anys seguits; 178 d'aquestes persones eren musulmanes.¹⁰⁷ Entre aquests mercaders, destaquen membres de les famílies Ripoll i Xipió o Xupió.¹⁰⁸ Roser Salicrú ha destacat que foren els mercaders valencians cristians els que aconseguiren al regne de Granada una posició més destacada, ja que durant determinats períodes del segle XV obtingueren monopolis com el de l'exportació de seda i el de la venda de sal, en competència amb els genovesos.¹⁰⁹

Entre els productes granadins exportats pels catalans, figuraven la seda i el sucre, però també cuir, cera d'origen magribí i blat. Portaven cap a Granada draps, tant catalans com estrangers. Els valencians hi portaven oli, arròs, safrà, mel, formatges sards, cuirs, cotó i draps valencians, entre altres productes.¹¹⁰

El comerç amb el Llevant mediterrani

L'espai conegut com el Llevant mediterrani comprenia, en els segles XII i XIII, tres zones: l'Imperi bizantí, que els cristians denominaven Romania, on en aquesta època venecians i genovesos començaren a dominar territoris o illes preses a l'Imperi; l'estat cristià d'Armènia i els estats croats de Palestina i Síria, també cristians, i una tercera zona, la d'Egipte, que era un estat islàmic.

Els mercaders occidentals, els catalans inclosos, anaven a aquests territoris llunyans a buscar espècies, nom que comprenia una àmplia gamma de productes usats per a condiment i farmàcia com el pebre, el clavell, el gingebre,

la canyella, la nou moscada, el sucre, etc.; productes tintoris, com l'anyil o el brasil, gomes i resines, com l'encens i la laca, i productes tèxtils com el cotó, el lli i la seda. Les espècies produïen grans beneficis i per això els catalans s'esforçaren a penetrar en aquesta àrea comercial, malgrat que, quan hi arribaren, els italians ja hi estaven sòlidament instal·lats. Aquests productes arribaven per tres grans rutes: la de la seda, que desembocava a la mar Negra i també tenia una altra branca que arribava al nord de Síria, i la de les espècies, que venia per l'Àsia meridional i la mar Roja i arribava tant a Síria com a Egipte.¹¹¹

Les espècies eren presents en terres catalanes des d'antic. Són esmentades a les tarifes de productes taxats per les lleudes, cosa que indica que arribaven habitualment, bé que no sabem quin camí seguien; tant podia ser que els mercaders barcelonins les anessin a buscar directament al Llevant mediterrani com que vinguessin a través de l'Espanya islàmica o de Provença. La documentació comptable existent del segle XII, tant de la cort reial com de la noblesa o de l'alta jerarquia eclesiàstica, mostra un alt consum de pebre entre aquests estaments.¹¹²

Els estats croats de Palestina i Armènia. La presència de mercaders barcelonins a la ciutat de Tir, que formava part dels estats llatins sorgits de les croades, està documentada l'any 1187, quan obtingueren un privilegi, conjuntament amb els provençals, com a recompensa pel seu ajut en la defensa de la ciutat després de la derrota de l'exèrcit croat a Hattin davant de Saladí. El marquès Conrad de Montferrat concedí, doncs, a les comunitats de ciutadans de Barcelona i de Marsella i de burgesos de Sant Geli i de Montpeller exempció de tots els impostos d'importació i exportació a Tir i a tot el regne de Jerusalem quan fos recuperat de mans dels sarraïns i reconegué llur administració autònoma, sota l'autoritat d'un vescomte per a la federació i de set cònsols escollits per cada comunitat, amb jurisdicció pròpia per als residents, excepte en les qüestions criminals; els concedí, igualment, alfòndec, forn i casal.¹¹³ En aquest cas, la informació prové de documentació de fora de Catalunya, perquè, en contrast amb l'abundor posterior, escassegen els documents catalans sobre la presència dels nostres mercaders a les àrees comercials més importants.

Tenim indicis del desenvolupament d'aquest comerç durant el segle XIII. Abans de 1212, una societat comercial havia portat a terme almenys un viatge als regnes croats de Síria i Palestina, mentre que el comte Hug II d'Empúries, que veïé les possibilitats de negoci en aquesta àrea, signà un tractat amb Marsella, el 1219, per tal de tenir en aquest port una nau mercant i de passatge per a dur pelegrins a Terra Santa i mercaderies a Alexandria i Síria, que seguiria els mateixos procediments que les naus marselleses. Com assenyala Lluís Nicolau d'Olwer, el port de Barcelona era massa excèntric per al passatge dels pelegrins.¹¹⁴ D'altra banda, la tarifa de la lleuda de Mediona o de Barcelona de 1222 recull un gran nombre d'espècies i productes orientals, molt superior al que apareix a la lleuda del segle XII.¹¹⁵ Però l'índex més revelador de la impor-

tància assolida per aquest comerç és la disposició proteccionista de Jaume I, que ja hem comentat, sobre la prohibició de carregar en naus estrangeres mercaderies destinades a ultramar, Alexandria o Ceuta si hi havia una nau barcelonina disposada a prendre la càrrega.¹¹⁶

Tenim informació sobre operacions comercials concretes, malgrat que la documentació conservada és encara escassa. Alguns documents de Vic ens informen del comerç amb Acre, d'on el 1231 s'importava cotó, regalèssia i comí i es recuperaven els béns d'un mercader mort a Acre. A Barcelona, s'han conservat dos contractes de préstec marítim per a dos viatges a Sant Joan d'Acre els anys 1240 i 1242 i comandes que ens permeten de saber que els catalans portaven al Llevant teixits de luxe francesos, draps de Lleida, ametlles, antimoni i mercuri.¹¹⁷ També hi ha notícies sobre viatges des de Mallorca els anys 1247 i 1252.¹¹⁸

A Acre hi havia una petita colònia de mercaders barcelonins, que entre 1256 i 1258 intervingueren en les dissensions entre els llatins. Pere Marquet havia freqüentat aquesta plaça abans de 1253 amb la nau que posseïa amb Marimon de Plegamans i Guillem de Llacera. El seu germà, l'almirall Ramon Marquet, envià un vaixell carregat de blat als templers d'Acre l'any 1261 i consta que el 1265 era a ultramar; d'altra banda, el fill de Ramon, Miquel Marquet, havia arrendat el dret de la cadena del port d'Acre abans de 1291.¹¹⁹

Els catalans també eren presents a la Petita Armènia, a Cilícia, com els patrons de la nau *Santa Llúcia*, de Barcelona, que eren al port de Palium, del rei d'Armènia, l'any 1274, i la noliejaren a mercaders de Barcelona, que retornaven amb cotó i altres mercaderies.¹²⁰

La croada a Terra Santa organitzada per Jaume I el 1269-1270 comportà un trànsit important de vaixells cap a ultramar, primer per portar-hi les tropes i després per abastir-les; molts eren mercaders o patrons que ja feien aquesta ruta. El rei, embarcat precisament a la nau de Ramon Marquet, tornà enrere després d'haver patit un fort temporal al començament del viatge, però els altres arribaren a Acre.¹²¹

El comerç amb el sultanat mameluc d'Egipte. La notícia més antiga de la presència de catalans a Alexandria és la de Benjamí de Tudela, que diu que n'hi havia quan ell visità la ciutat entre 1166 i 1173.¹²² No hi ha cap més notícia fins que Jaume I hi envià Bernat Porter, el 1256, en missió diplomàtica prop del sultà. Sembla que de moment aconseguí franquícies comercials per als catalans. Aquests contactes van fructificar més tard en l'ambaixada de 1262 al sultà Baibars, que concedí alfòndec (magatzem i hostel de mercaders) i consolat als catalans; el 1264, el rei envià una altra ambaixada per recuperar diners, mercaderies i béns perduts per catalans a Alexandria.¹²³ El 1274, el context de croada obligà Jaume I a prohibir el comerç amb el sultà d'Alexandria, que des de feia uns quants anys havia començat a apoderar-se de les terres de Palestina pertanyents als regnes croats. Oficialment, no hi hagué viatges a Alexandria durant uns anys. Alguns hi anaren, però no

foren acusats d'això —segurament podien al·legar ignorància de la prohibició—, sinó d'haver-hi portat mercaderies prohibides. L'ús d'un port intermedi no evità que fossin descoberts, per bé que obtingueren la remissió de llur falta.¹²⁴

El 1276, Pere el Gran canvià de política i alliberà els ambaixadors del sultà d'Egipte que havien anat a proposar-li un tracte insòlit, el casament de l'infant Sanç amb una filla del sultà. El 1281, moderà la prohibició de comerç amb Alexandria, reduint-la a les prohibicions habituals de les mercaderies útils per a la guerra, que no es podien portar a països islàmics per disposicions papals antigues. Hi ha mostres, a través de comandes destinades a Alexandria, que les relacions comercials s'havien repès.¹²⁵

El 1290, Alfons el Franc negocià un tractat amb el sultà mameluc Qalàwun, que finalment signà el seu germà i successor, Jaume II, el 1292. Però quan les coses semblaven ben encaminades, la conquesta d'Acre per part del sultà el 1291 determinà la prohibició papal d'anar a les seves terres. La prohibició creà greus dificultats al comerç europeu, que necessitava les espècies per a condimentació i farmacopea; a Barcelona no fou obeïda immediatament, a causa de l'enemistat amb el papa en la qüestió de Sicília: el 1295, els catalans continuaven anant obertament a Alexandria, però aquell mateix any la signatura del Tractat d'Anagni conduïa a l'observació de la prohibició papal, ja que, a més de les qüestions polítiques, s'hi acordà la participació del rei en les multes de la Santa Seu als transgressors.¹²⁶

Després de 1295, ja no es troba documentació notarial sobre aquesta mena de viatges. Passà a ésser un comerç secret; els mercaders hi continuaven anant i procuraven dissimular el viatge amb canvis de vaixell o amb la venda de part de la mercaderia en escales intermèdies, on hi hagués menys control; si eren descoberts, pagaven la multa. Les multes donen molta informació sobre el tràfic amb Alexandria. Hi predominen catalans del Principat, però també s'hi troben mallorquins i algun valencià.¹²⁷ La prohibició papal fou aprofitada per molts navegants per a apoderar-se de vaixells amb el pretext que anaven a Alexandria, mentre que sovint anaven a Xipre.¹²⁸

La política pontifícia respecte a la prohibició de comerç amb el sultanat mameluc tingué fases de més o menys duresa. Hi hagué absolucions de penes imposades als infractors i llicències extraordinàries per comerciar amb Alexandria. La concessió de llicències es féu cada vegada més freqüent vers 1330 i es generalitzà a partir de 1344. La Santa Seu es veié obligada a regularitzar en certa manera el comerç amb Egipte mitjançant el pagament de llicències, ja que havia esdevingut indispensable per a assegurar l'abastament dels mercats europeus: la *pax mongolica* s'havia acabat i les rutes transasiàtiques havien esdevingut insegures; per tant, les espècies deixaren d'afluir a la mar Negra i els punts gairebé únics d'arribada foren Egipte i Síria. La Corona catalanoaragonesa, que no estava disposada a perdre la font d'ingressos que havia suposat fins

llavors el pagament de les multes, afegí a la llicència papal una llicència pròpia, que començà a funcionar com una mena de monopoli reial, per bé que, a poc a poc, el sistema es féu menys feixuc. Des de 1353, els mercaders barcelonins aconseguiren del sultà mameluc un tracte fiscal millor, extensiu a tots els catalans. Les guerres en què participà la Corona catalanoaragonesa des de 1351 dificultaren el comerç amb el Llevant; també el perjudicà l'expedició de Pere I de Xipre contra Alexandria el 1365.¹²⁹

Malgrat aquestes dificultats, la sortida de la clandestinitat provocà un gran creixement del comerç amb Alexandria i Síria, especialment als darrers vint anys del segle XIV. Els catalans se situaren molt a prop dels venecians i els genovesos, les dues primeres potències comercials, malgrat que no comptaven com ells amb cap base a l'Orient, llevat dels ducats d'Atenes i Neopàtria, creats per la Gran Companyia Catalana a l'Orient, dependents de Sicília. Mentre que 278 vaixells venecians visitaren Beirut entre 1394 i 1408 i els genovesos foren 262, els catalans foren 224, els tercers, doncs, en el rànquing. Als primers anys del segle XV sortien quinze vaixells cada any de Barcelona cap a Alexandria i Beirut, mentre que Perpinyà n'hi enviava almenys un cada any i Sant Feliu de Guíxols n'hi envià també alguns anys.¹³⁰ El comerç del Llevant fou essencial per a l'economia barcelonina.

Els productes exportats cap a l'Orient foren els teixits, l'argent —mentre funcionà la seca d'Esglésies, a Sardenya—, el corall des de les darreres dècades del segle XIV, l'estany, la mel, l'oli, etc. Els especialistes coincideixen a dir que aquest creixement del comerç barceloní amb l'Orient s'explica pel desenvolupament de la indústria drapera catalana, que forní una mercaderia d'intercanvi a bon preu.¹³¹

Els ciutadans mallorquins començaren a freqüentar aquesta àrea des de mitjan segle XIII, és a dir, molt aviat, atès que l'illa havia estat conquerida l'any 1229. Durant l'època de prohibició del comerç amb Alexandria i del contraban, entre 1302 i 1341 anaren a Alexandria almenys onze vaixells mallorquins i encara entre 1348 i 1349 alguns mallorquins pagaren multes al papa per haver efectuat viatges a Alexandria. Després de la reincorporació de Mallorca a la Corona catalanoaragonesa el 1343 augmentà la integració en els negocis a l'Orient entre mercaders barcelonins i mallorquins. Durant els anys 1400-1405 hi hagué un parell de viatges anuals al Llevant, per bé que en algun cas potser eren vaixells que venien de Barcelona i hi completaven càrrega. Després de 1403, però, la ruïna provocada a Mallorca per la gravíssima inundació d'aquest any, amb milers de morts i una gran destrucció a la ciutat, tingué efecte en la capacitat comercial.¹³²

També València tingué alguna presència en aquest comerç, encara que molt dèbil, durant el segle XIV. L'any 1396, Barcelona i València acordaren armar cinc galeres per a la seguretat del comerç amb Llevant, quatre de Barcelona i una de València. Potser el 1397 el Consell de la ciutat de València repetí l'experiència d'enviar una galera grossa a Beirut per trametre draps de llana, de fabricació

local,¹³³ el 1411 fou subvencionada una línia regular de galeres mercantils. S'ha dit que València fracassà en la substitució de Barcelona com a centre organitzador d'un comerç internacional d'extenses línies de navegació, des del nord d'Europa fins al Llevant mediterrani.¹³⁴ Segurament no tenia cap intenció de substituir-la.

Que València no tenia gaire pes en el comerç de Llevant, ho prova el fet que quan Barcelona, entre 1406 i 1409, volgué organitzar una flota per expulsar el corsari basc Pedro de Larraondo del Llevant mediterrani, on atacava els catalans en la seva línia mercantil més profitosa, es trobà sola en l'empresa perquè les altres ciutats no hi tenien tant a perdre. La persecució d'aquest corsari per vaixells mercants catalans armats provocà una batalla naval entre aquests vaixells i vaixells genovesos dins del port d'Alexandria, un fet que molestà molt les autoritats egípcies; durant un temps, els catalans tingueren dificultats per a comerciar a Egipte.¹³⁵ El 1414, sembla que l'incident ja havia estat superat, bé que l'arbitrarietat del sultà i el mal tracte donat al cònsol dels catalans, Francesc Satria, provocaren que Alfons el Magnànim autoritzés una incursió contra Alexandria l'any 1416.¹³⁶

Un tractat signat el 1430 millorà les relacions. Alfons el Magnànim aconseguí unes condicions comercials molt favorables per als mercaders catalans al sultanat mameluc, però, poc després, el monopoli establert pel sultà sobre el pebre provocà represàlies del rei Alfons l'any 1433. Les relacions continuaren durant tot el regnat entre turbulències, cosa que afectà els mercaders, que sovint havien de pagar feixucs impostos en concepte de represàlia. Per aquesta causa i per l'aliança d'Alfons el Magnànim amb l'orde de l'Hospital, part del comerç amb l'Orient es desvià cap a Rodes des de 1415.¹³⁷ De tota manera, els viatges dels mercaders barcelonins a Alexandria foren nombrosos i fins i tot n'hi hagué alguns en anys de fortes tensions. L'esforç militar de conquesta del regne de Nàpols, les guerres d'Itàlia i les activitats militars a la Mediterrània oriental ocuparen sovint la flota mercant i el tràfic amb el Llevant disminuí. Entre 1442 i 1462, però, la mitjana de viatges cap a Alexandria i Rodes fou de cinc a l'any.¹³⁸ Vers la fi del segle XV encara hi ha algunes notícies de viatges a Alexandria. La poca freqüència dels viatges explica que el pelegrí alemany Felix Faber trobés l'alfòndec dels catalans a Alexandria gairebé buit el 1483.¹³⁹

Els mallorquins continuaven viatjant a Alexandria encara durant el període 1448-1480, però amb molt poca freqüència. València també hi envià alguns vaixells al llarg del segle XV i la presència de mercaders valencians a Alexandria es troba documentada els anys 1448-1449.¹⁴⁰

L'Imperi bizantí i la Romania. L'Imperi bizantí fou un objectiu una mica més tardà per als catalans; està documentat des de 1215 i es troben comandes de barcelonins cap a aquesta destinació des de 1260. El 1281, la nau de Bonany Llor arribà a Constantinoble amb diversos mercaders, entre els quals el barceloní Pere Ris, que havia estat nomenat cònsol a Constantinoble i tota la Romania pels còsols dels mercaders de Barcelona, en nau i en ter-

ra, fins al viatge de retorn del cònsol i substitució per un cònsol que hagués arribat després en una altra nau.¹⁴¹ També eren presents a Constantinoble, l'any 1295, mercaders de Berga que portaven comandes de safrà de mercaders de Cervera. Cal destacar que en aquest temps alguns catalans ja arribaven a Caffa, a Crimea; concretament, el patró Bartomeu Llovell hi era el 1289 amb la seva nau.¹⁴²

L'any 1296, l'emperador Andrònic II concedí algunes franquícies comercials als habitants de Barcelona, Aragó, Catalunya, Mallorca, València, Tortosa i altres terres del rei d'Aragó i de Sicília. Els mallorquins hi eren presents, ja que consta que aquell mateix any una nau mallorquina fou cremada al port de Constantinoble per la flota veneciana.¹⁴³ En canvi, no tenim constància de cap valencià a Constantinoble en el segle XIII.

Després de l'assassinat de Roger de Flor (1305) i de la guerra de la Companyia Catalana de l'Orient contra l'emperador, els catalans no pogueren anar a Constantinoble durant uns quants anys, fins al 1315. A mitjan segle XIV està documentat un tràfic prou intens amb Constantinoble i fins i tot es conserva un llibre de comptes d'un viatge comercial a aquesta ciutat, l'únic que ha perviscut a Occident per al segle XIV,¹⁴⁴ però a la segona meitat de la centúria fou per als catalans una línia de comerç secundària; així i tot, a la fi del segle sortien cap a Constantinoble una o dues naus anuals, i es mantingué aquest ritme durant el segle XV.¹⁴⁵

La ruta de Constantinoble tingué més importància per als mallorquins, que no solament arribaren a la mar Negra, sinó que s'aventuraren més enllà, vers Tartària, l'Àsia central i la Xina. Entre els anys 1340 i 1372 han estat documentats viatges a Constantinoble i a la Romania en general a un ritme de tres a quatre vaixells a l'any. Aquesta relació comercial continuà en el decurs del segle XV; alguns mallorquins, uns deu, residien a Constantinoble cap al 1420.

Després de la conquesta de Constantinoble pels turcs, els catalans i els mallorquins procuraren adaptar-se a les circumstàncies difícils de l'expansió de l'Imperi otomà, continuaren els intercanvis amb la Mediterrània oriental i fins i tot trobem alguns viatges comercials catalans i mallorquins a la Constantinoble turca.¹⁴⁶

El comerç dels catalans amb les illes gregues, especialment amb Xipre, fou important des de la fi del segle XIII. Les prohibicions de comerç estrictes que durant un temps pesaren sobre les relacions amb el sultanat mameluc convertiren Xipre en un dipòsit d'espècies i mercaderies orientals que hi arribaven per vies no afectades per les prohibicions papals, com la Petita Armènia, també freqüentada pels catalans. Des de 1291, els catalans obtinueren un bon tracte fiscal a Xipre, similar al dels provençals, la gent de Narbona i els pisans, però no tan bo com el dispensat a genovesos i venecians. Dels anys 1293 a 1299 es conserven un bon nombre de comandes destinades a Càndia (Creta) i Xipre i notícies sobre viatges de vaixells a aquestes illes, mentre que els manuals dels notaris geno-

vesos a Xipre revelen la presència a l'illa d'una quarantena de catalans de Barcelona i Tarragona, especialment, entre els quals Bernat Marquet. La presència de mallorquins es troba documentada també a Creta (Càndia) des de 1295 i 1296. Càndia era una escala essencial en les rutes cap al Llevant mediterrani.

El comerç dels catalans amb les illes gregues, especialment amb Xipre, continuà essent intens durant el segle XIV, com en són testimoni documents de comandes i canvis i els llibres de comptes de mercaders, alguns publicats i altres inèdits. En el segle XV sembla haver experimentat una certa reducció.¹⁴⁷ Més endavant, l'illa de Rodes fou escala obligada per als catalans que anaven a ultramar i substituï sovint el port d'Alexandria com a destinació final, com ja hem dit. Les notícies de viatges de Barcelona a Rodes són molt nombroses i continuaren després de la presa de Constantinoble pels turcs; també foren freqüents els viatges des de Mallorca i n'hi hagué igualment des de València. Les illes o els territoris sota domini venecià o genovès foren visitats també pels catalans, però no tant com les mencionades.¹⁴⁸

Els productes que s'enviaven a la Romania durant el segle XIII foren teixits francesos, oli, paper, pells (de guineu, de llop, de boc, etc.), peces d'armadura, safrà i estany, ferro i argent viu. Les mercaderies de retorn eren les espècies, pebre, gingebre, canyella, a vegades cera, seda, alum, màstic i pells de vairs. En el segle XIV s'afegiren a les mercaderies d'anada els teixits catalans, en quantitats considerables, i les estores, segurament valencianes, argent, or, peix, arròs, anís i matafaluga, terrissa i ceràmica, ametlles, dàtils, figues, grana, oripell i fins i tot suro. A la segona meitat del segle XIV i al llarg del segle XV, els esclaus orientals adquiriren un gran pes en les mercaderies de retorn, a més de les indicades.¹⁴⁹

El comerç amb terres de l'Atlàntic

A la fi del segle XIII, tingué una repercussió molt favorable per al comerç català l'obertura i ampliació de vies directes de navegació cap a Andalusia, Portugal, Anglaterra i Flandes, després que el pas de l'estret de Gibraltar esdevingués més segur a causa de l'expansió territorial castellana a Andalusia.¹⁵⁰ Catalunya, Mallorca i el País Valencià passaren a ocupar des de llavors una posició més central en les línies de navegació i de comerç.

La península Ibèrica. Les relacions comercials amb Castella es desenvoluparen per via terrestre pel que fa a tota la franja central (Castella la Vella, Castella la Nova i Extremadura) i Múrcia, amb importació de productes com llana, bestiar per al consum de carn, cavalls, fusta, peix salat, i exportació de robes, espècies, oli i productes de redistribució, a més de cereal i vi, que circulaven en totes dues direccions segons les anyades.¹⁵¹ L'exportació de teixits catalans i valencians (aquests almenys des de 1338) i la redistribució de draps francesos a través de València i d'Aragó foren molt importants. Era un intercanvi favorable als catalans o als valencians perquè oferien mercaderies amb més valor afegit. No sembla que tingués gai-

re repercussió, per la mort del monarca, la mesura proteccionista decretada pel rei castellà Enric III el 1406 prohibint la importació de draps de la Corona catalanoaragonesa, probablement per potenciar-ne la fabricació a Castella.¹⁵²

La via marítima s'usà per al comerç amb l'Andalusia atlàntica, principalment amb Sevilla, des de la fi del segle XIII. Els catalans tenien a la ciutat franquícies comercials, un barri, llotja i cònsol des de 1282 i 1284. El procés de la lleuda de Tortosa indica viatges cap a Sevilla el 1267 i el 1272. Els mallorquins també hi acudiren en bon nombre: hi portaren safrà, pebre i mercaderies diverses. Alguns aprofitaren la base sevillana per a anar a la costa atlàntica del Marroc. Els incidents no hi mancaren. La presència de catalans a Andalusia resultà afectada per les guerres entre la Corona catalanoaragonesa i Castella, que sovint significaren la pèrdua de la situació privilegiada que hi tenien. Els mercaders valencians també mercadejaven amb Sevilla i amb Cadis, com ho demostren els contractes de nòliti trobats, bé que tampoc no són indicatiu d'un corrent comercial de gran volum en el primer terç del segle XIV.¹⁵³

La presència de mercaders catalans i mallorquins a Sevilla està ben documentada fins cap a 1348.¹⁵⁴ A mitjan segle XIV, el port de Cadis començà a desplaçar el de Sevilla en l'interès dels catalans i els valencians i a la fi del XV l'havia substituït totalment, juntament amb els de Sanlúcar de Barrameda i El Puerto de Santa María. Catalans, valencians i mallorquins portaven a Andalusia, durant el segle XIV, safrà, arròs, figues, coltells, corall, espècies, vi de Morvedre i de Tarragona, pega i esclaus orientals i també musulmans i s'enduien oli, blat, cigrons, tonyina i altre peix salat, cuirs, mercuri i a vegades blat.¹⁵⁵ Durant el decenni de 1340, els mallorquins visitaren sovint les Canàries, cercant d'obrir nous mercats profitosos; també els catalans s'hi interessaren.¹⁵⁶

Catalans, valencians i mallorquins acudien igualment als ports gallecs. Per exemple, hi ha notícia d'un viatge a Galícia d'un valencià, Tomàs Valentí, amb la seva galera, vers 1304. D'altra banda, transportistes gallecs i portuguesos portaren grans quantitats de peix cap a terres catalanes durant molts anys fins al primer terç del segle XV. El febrer de 1434 (època de quaresma) arribaren a Barcelona set milions d'unitats de sardines salades (era el que arribava en un any a València a la fi del segle XV) i dotze mil unitats de lluç sec. En el primer terç del segle XV, alguns valencians ja anaven a Galícia a buscar ells mateixos el peix i també ho va fer el 1442 un mercader de Cotlliure que volia transportar sardina a Barcelona amb un vaixell gallec. Els catalans podien proveir-se igualment a Andalusia amb el peix que tradicionalment hi portaven els vaixells de Galícia, i també hi podien adquirir la tonyina, que era pescada a les almadraves andaluses i portada a València o a Barcelona tant per castellans com també per catalans o valencians ja des del darrer terç del segle XIV.¹⁵⁷

A la fi del segle XV es registrà un augment extraordinari de les relacions comercials amb els ports atlàntics, amb Andalusia —és a dir, amb l'Andalusia atlàntica, ja que la

mediterrània era coneguda encara com a regne de Granada—, amb Portugal i amb Galícia. A més, Andalusia es convertí a la fi del segle XV en la plataforma usada pels mercaders catalans en els seus negocis amb Flandes o Anglaterra i punt d'enllaç entre la ruta d'Occident i la d'Orient; fou el seu centre redistribuïdor de mercaderies, com veurem.

Les exportacions de Catalunya a Andalusia foren de fruita seca: avellanes i ametlles, potser només per a reexportar-les a Flandes o a Anglaterra. També safrà, objectes manufacturats de vidre, ganivets, pintes, boles de corall, estoigs, etc. Les peces de teixit de llana fabricades a Catalunya, que eren la base del comerç català al Mediterrani central i oriental, apareixen aquí solament de manera simbòlica. També s'hi enviaren productes de procedència més llunyana, com canyella, fusta de sàndal i alguna quantitat d'un tint, el verdet. El comerç dels mallorquins en aquest sector fou molt limitat a la segona meitat del segle XV. En canvi, el comerç de València amb Andalusia fou ben actiu. Hi exportà teixits de llana, ceràmica fina valenciana, vi de Morvedre, armes, mobles, cofres, etcètera.

Andalusia fou la principal proveïdora de cuirs i sumac per a la indústria de les pells adobades, una de les més antigues a Catalunya. La producció local de la Corona catalanoaragonesa i els cuirs nord-africans, antics proveïdors, no devien bastar ja i per això els artesans i els mercaders catalans en compraren tant a Galícia com, en mesura més gran, a Andalusia, on la ramaderia havia augmentat molt per la gran abundància de terra no conreada dedicada a pastures. Mentre que el 1404 els cuirs barbarescos representaven un terç de les importacions de cuirs a Barcelona, cap al 1430 desaparegueren del mercat i el seu lloc fou ocupat pels cuirs andalusos, mentre que Mallorca continuà important cuirs barbarescos, almenys la meitat del total. Els valencians es proveïren a Andalusia de cuirs i sumac.

El peix salat, sardina i anxova principalment, però també peix assecat, com lluç i congre i també la tonyina, fou l'altre gran producte que els catalans, i també els valencians, anaren a buscar a Andalusia. Ja n'hem parlat. Al final del segle XV, l'explotació de les pesqueries africanes comportà un augment extraordinari de l'oferta de peix, que els catalans aprofitaren tant per a l'abastament intern com per a la redistribució pel Mediterrani occidental. També els patrons dels ports empordanesos de tradició pesquera, com Roses, Sant Feliu de Guíxols o Palamós, acudiren a Andalusia o a Portugal, amb els seus barrils buits, per omplir-los i transportar-los a la costa catalana, des d'on els redistribuïren per l'àmbit català i balear i, a més, per la costa occitana i italiana: Agde, Marsella, Gènova, Civitavecchia, per a proveir la populosa Roma, Nàpols, etcètera.

En els carregaments dirigits des d'Andalusia a Catalunya i a València apareixen altres productes: blat i ordi, dels quals tant Catalunya com la ciutat de València eren deficitàries, un elaborat del blat —el bescuit—, greixos animals, sagí o llard i alguna vegada també apareixen les panses, l'oli i el vi, en petites quantitats, malgrat que les terres catalanes eren productores de totes dues coses, i

també escaiola, senet —que era una planta medicinal—, llana, productes tèxtils elaborats —com ara camises—, grana, esclaus, etcètera.

Entre els productes que els catalans redistribuïen des d'Andalusia figuraven el ferro biscaí, la fusta de roure de Flandes, els cuirs irlandesos, els cuirs barbarescos —que a la fi del segle tornaren a aparèixer en el mercat—, la cera barbaresca, la goma, l'indi, l'or en moneda o en maça, que sovint les mateixes companyies catalanes portaren des de Salé a El Puerto de Santa María.¹⁵⁸

Cal parlar encara del sucre. La colonització de les illes de Madeira i de les Canàries determinà la implantació del conreu del sucre en aquestes illes i s'hi desenvolupà més ràpidament que al País Valencià, on també s'havia implantat. Un producte, doncs, que durant tant de temps havia circulat de l'Orient mediterrani a l'Occident, ara invertí la direcció a causa dels canvis polítics a l'Orient, que trastocaven les rutes comercials tradicionals, i dels nous conreus a l'Atlàntic. Alguns catalans contribuïren a aquests canvis, com Pere Benavent, que, al darrer decenni del segle xv, tenia un ingeni a Tenerife, anomenat Los Saucos, per bé que ell s'establí a Andalusia i el seu fill tingué el càrrec de vint-i-quatre de Jerez; negocià igualment a les Canàries Rafael Font, que s'establí a Cadis, ciutat de la qual fou regidor, però també de San Cristóbal de La Laguna, a Tenerife. Alguns valencians volgueren entrar també en el negoci del sucre d'aquesta zona i l'any 1503 constituïren una societat per a refinar-ne a Cadis, a El Puerto de Santa María o a les Canàries. Els catalans comerciaren molt amb les Canàries i Madeira, utilitzant les bases andaluses. També els valencians importaren sucre de les illes, malgrat la producció local.¹⁵⁹

Cal tenir en compte també el comerç amb Portugal, destinació de pas cap a Anglaterra o Flandes o objectiu en ell mateix. El transport de peix cap a terres catalanes, a càrrec de transportistes portuguesos, fou un dels fenòmens més rellevants de la relació comercial mútua, però sabem que els mercaders catalans també freqüentaren Portugal. Els comptes de la companyia Mitjavila indiquen que hi portaven sucre, girofle, espic i draps de llana, concretament cadins, fets a la manera anglesa. Els mallorquins hi portaven pega, almenys el 1337; llavors ja hi havia una societat mallorquina que tenia factor a Lisboa. A vegades també s'hi enviava alguna captiva sarraïna i espases, però sovint ignorem la mena de mercaderies trameses; pel que fa a les mercaderies de retorn, només tenim notícia del peix salat. A més de Lisboa, són mencionats com a destinació els ports de Silves, Setúbal i Porto. Tenim notícia de mercaders catalans residents tant a Lisboa com a Porto; a la fi del segle xiv hi havia a Lisboa factors de la companyia de Guillem i Nicolau Pujades, per exemple.¹⁶⁰ Els mercaders catalans anaren a buscar blat a Portugal en temps de gran carestia, com el 1374, i en alguna altra ocasió barcelonins o valencians n'hi havien de portar; generalment, els catalans, mallorquins i valencians s'interessaven pel peix i els cuirs portuguesos, bé que els valencians sembla que hi adquirien també formatges i es-

claus. Tant des de Catalunya com des de València s'enviaven a Portugal draps i també vi de Morvedre, mentre que els mallorquins continuaven enviant-hi pega i sal. En el segle xv, les relacions mercantils amb Portugal augmentaren notablement: els catalans hi anaren a buscar peix i els valencians hi portaren arròs, safrà, espècies, ametlles, confitures, sucre, pastes, draps i ceràmiques.¹⁶¹

El comerç amb Anglaterra. Els mallorquins començaren a penetrar en el mercat anglès a la fi del segle xiii; el 1281, és documentat a Londres el primer mallorquí, Guillem Bona, que feia de patró de vaixells genovesos, i altres mallorquins i catalans el seguiren. Els enfrontaments francoanglesos a la darreria del segle xiii feren massa arriscada la navegació vers Anglaterra i Flandes, però la fi d'aquesta guerra el 1303 permeté relançar el comerç. Eduard I concedí la «Carta mercatoriana», que donava seguretat als mercaders, i ja el 1304 alguns mallorquins tornaren a mercadejar a Anglaterra, per bé que foren atacats i depredats per vaixells armats anglesos que encara pululaven per la zona marítima immediata. També ha estat assenyalada la presència de catalans a Southampton el 1311, portant ametlles, pells, ferro i mercuri.

Encara per afavorir el comerç, Eduard II concedí algunes franquícies als mercaders estrangers, i també als catalans, l'any 1312, i el 1326 hi hagué una nova carta de salvaguarda a favor dels mercaders estrangers just en el moment d'un conflicte d'Anglaterra amb França, mentre que el 1328 hi hagué una confirmació de la «Carta mercatoriana» per part d'Eduard III a favor dels mercaders d'Aragó, Catalunya i Mallorca; comprèn la tarifa d'impostos que havien de pagar per l'exportació de llana i cuirs i per l'entrada dels productes que portessin: draps tenyits de grana, seda, cera, etc. Aquestes llibertats foren confirmades per Eduard III el 1332, el 1337 i el 1338. L'aliança de Gènova amb França el 1338 l'apartà d'Anglaterra, cosa que facilità els negocis als mercaders catalans i valencians i també als de Mallorca, malgrat els incidents que de tant en tant es produïren.¹⁶²

El comerç amb Anglaterra no està gaire estudiat, però sabem que a partir de 1436, any en què començà a funcionar el servei regular de galeres mercants amb Flandes, s'incrementaren les relacions comercials amb Anglaterra, ja que aquest servei preveia escales a Southampton i a Londres. El 1439 començà la importació de llana anglesa, que abans només es comprava per revendre a Flandes, per tal de fabricar draps fins a Barcelona, una iniciativa promoguda pel govern de la ciutat amb l'objectiu de substituir les importacions flamenques que la constitució «Havents a cor» de les Corts catalanes de 1425 havia prohibit. Immediatament després de la Guerra Civil catalana de 1462-1472 no sembla que els mercaders catalans freqüentessin Anglaterra; en canvi, sí que ho van fer a la fi del segle xv, especialment la companyia Viastrosa, que també envià alguns vaixells a Irlanda. Pel que fa a València, a la fi del segle xv estan documentats alguns viatges a Anglaterra i algunes altres operacions, que semblen a càrrec d'estrangers.¹⁶³

El comerç amb Flandes. Durant el segle XIII, aquest comerç s'havia desenvolupat per via terrestre, especialment per la via del Roine. La primera notícia de la presència de catalans a Flandes és de 1267, ja que anaven a les fires de Lilla, i des de 1299, almenys, a Bruges, ciutat que posava en contacte el comerç de l'àrea germànica i el de l'àrea romànica. Un dels primers mercaders que hi trobem és Jaume Vilaseca, que residia a Dordrecht, a Holanda, entre 1299 i 1303 i que també tenia interessos a Londres.¹⁶⁴ De moment, la guerra angloflamenca i, després, la guerra francoanglesa no facilitaren el contacte marítim, que no es fa visible fins al començament del segle XIV.

Han estat força estudiats els intercanvis entre Flandes i Mallorca: el 1320, el rei de Mallorca, Sanç I, envià una galera reial a Flandes per mercadejar i l'any següent organitzà un comboi de galeres mallorquines per a aquest viatge, com les flotes anuals que hi enviaven els venecians. Sovint són els atacs de pirates anglesos a vaixells catalans, com un de 1325, els que ens informen del comerç amb Flandes tant de catalans com de valencians;¹⁶⁵ els atacs de pirates genovesos a vaixells catalans i mallorquins, durant la guerra de 1331-1336 de la Corona catalanoaragonesa i de Mallorca contra Gènova, també són font d'informació perquè solien atacar a les costes del regne de Granada.¹⁶⁶ Consta que alguns mercaders valencians enviaren comandes a Flandes els anys 1332 i 1336, bé que no se sap per quin mitjà. Des que s'inicià la Guerra dels Cent Anys entre anglesos i francesos, el 1337, els mercaders catalans i mallorquins foren víctimes d'incidents tant prop de Flandes com de Castella, ja que aquest estat era aliàt de França. Flandes reconegué com a rei Eduard III d'Anglaterra, el qual lliurà guiatge als catalans i als mallorquins en el seu nou domini.¹⁶⁷

Els catalans presents a Bruges s'havien constituït, l'any 1330, en una agrupació mercantil, amb dos còsols i un consell format per tots els mercaders catalans residents a la ciutat. Aquesta agrupació era, al mateix temps, una confraternitat religiosa; redactaren uns estatuts, copiats en un llibre, on recolliren també les ordinations i privilegis concedits als mercaders catalans a Flandes.¹⁶⁸ En aquesta època negociaven a Flandes tant la companyia Civader-Sitges, constituïda el 1329, amb seus a Barcelona, València, Mallorca i Flandes, com la companyia Mitjavila, que hi feia trameses tant des de Barcelona com des de Mallorca o des de València. Hi enviava espècies, cotó, alum i formatges. Les trameses des de Flandes cap a Barcelona es feien sovint per la via terrestre. L'any 1352, els mercaders catalans obtingueren salconduit del comte de Flandes i novament n'obtingueren un altre, el 1389, del duc de Borgonya, senyor de Flandes, que a més concedí privilegis als súbdits del rei d'Aragó, tot esmentant en particular els mercaders de Barcelona, que hi portaven vins i llanes. Des d'abans d'aquesta data, entre 1378 i 1379, la nació catalana devia ésser prou potent entre les altres presents a Bruges, ja que li fou assignada la vuitena part d'un emprèstit demanat per la ciutat als mercaders estrangers. Entre els catalans residents a Bruges els primers anys del segle XV,

figuraven Miquel de Manresa, Miquel Bruguerola i Pere Satria.¹⁶⁹

En el darrer terç del segle XIV, els barcelonins i els mallorquins sofriren novament captures per obra de corsaris anglesos quan anaven o tornaven de Flandes, en el context del conflicte entre França i Anglaterra, o bé naufragis amb confiscació dels béns salvats, i embargaments per necessitat de guerra durant la guerra de Castella contra Portugal, incidents que ens donen moltes notícies sobre el tràfic amb Flandes. Malgrat que es tracta de notícies fragmentàries i discontinues, podem establir, comptant també els viatges que sembla que no patiren incidents, que entre 1373 i 1388, però amb notícies només de cinc anys, hi hagué com a mínim onze viatges a Flandes, nou dels quals eren en vaixells catalans o mallorquins i dos en vaixells bascos.¹⁷⁰

La inseguretats de la ruta a Flandes a causa dels atacs dels corsaris anglesos portà els mercaders i els armadors de Barcelona i de Mallorca a demanar a Joan I, a les Corts de Montsó de 1389, la concessió de la tramesa de quatre galeres armades, dues per a Barcelona i dues per a Mallorca, amb privilegis d'armada reial, per tal de donar seguretat al transport de mercaderies. Per tal de garantir el carregament complet d'aquests vaixells fou prohibida la càrrega en qualsevol altre vaixell, nacional o estranger, tres mesos abans de sortir les galeres de Barcelona o de Mallorca i un mes i mig abans de la partença del port de l'Esclusa (Sluis), prohibicions que havien de quedar sense vigor tan bon punt les galeres estiguessin ben carregades. No era, doncs, una mesura proteccionista com diu Del Treppo, sinó monopolística de manera temporal, per evitar el fracàs de la iniciativa, ja que el nòlit devia resultar més car, com era més car el transport en galera, a causa del personal més nombrós que requeria. De les dues galeres atribuïdes a Barcelona, només tenim la seguretat que va anar a Flandes aquest any la galera grossa patronejada per Guillem Pujada. Estan documentats els viatges de la galera de la mercaderia a Flandes els anys 1390 i 1394 i una des de Mallorca el 1395, però també molts altres viatges de vaixells bascos que hi transportaven mercaderies de catalans i de valencians; per al retorn, foren usades alguna nau gallega i també algunes d'italianes. El 1397, hi havia el propòsit d'enviar dues galeres a Flandes, amb espècies, però no se sap si finalment hi foren trameses. Aquest seria el darrer viatge programat de les galeres de mercaderia durant molt de temps. Era un procediment costós, com ja hem dit, i tenia la competència de la muda veneciana, que s'aturava regularment a Mallorca, i també l'oferta de nòlits més convenients de la flota mercant castellana i de la mateixa flota catalana; només en moments de gran inseguretats es justificava l'ús de galeres. En el període de 1389 a 1399 anaren a Flandes, com a mínim, quatre galeres catalanes i mallorquines grosses, més onze naus i una barca, i encara onze naus castellanques i dues d'italianes, molt més de la mitjana d'un vaixell a l'any que indicava Del Treppo; encara hi predominaven els vaixells catalans, valencians o mallorquins, tot i que el recurs a les marines mercants es-

trangeres ja era molt important, particularment els vaixells de Castella, i s'usaven sovint les galeres venecianes per portar mercaderies des de Flandes.¹⁷¹

Els mercaders valencians ja eren presents a Flandes el 1334 i aprofitaren el sistema dels viatges a aquesta destinació que feien escala a Mallorca, Barcelona i València, i a més també hi enviaren algun vaixell directament el 1394. Entre juny de 1395 i març de 1398, de les 213 naus que arribaren i sortiren del port de València, el vuit per cent ho va fer cap a Bruges, percentatge similar a la destinació de Gènova.¹⁷²

Dels primers anys del segle xv, tenim notícies, moltes inèdites, de cinc viatges d'anada o tornada de Flandes entre 1401 i 1406, totes relacionades amb incidents.¹⁷³ Caldria comparar les sortides de vaixells de diversos ports, perquè sovint feien escala a Mallorca, Barcelona i València. La ruta a Flandes era una de les més unitàries de tot el comerç de l'àrea catalana-valenciana-balear. Ens ho demostren amb escriu els documents ja comentats i sobretot les ordinacions del consolat de catalans a Flandes, redactades vers la fi del segle xiv. El consolat regulà el dret al transport dels seus membres i un tracte de favor per als vaixells catalans. Qui volia carregar d'anada havia de carregar també de tornada, els nòlits s'havien de fer públics i s'havia d'informar sobre les mercaderies compromeses i les escales fins a Mallorca, que es considerava el cap de línia. Durant els deu dies següents a la publicació del nòlit, hi havia temps per a fer les declaracions de les mercaderies que s'hi volguessin carregar. Els mercaders catalans tenien preferència sobre els de les altres nacions i cap català no podia noliejar una nau estrangera si n'hi havia una de catalana disposada a carregar, llevat que l'estrangera anés directament a Mallorca i la catalana no. La nau sortida de Bruges anava a Mallorca, on descarregava part de la mercaderia, i després anava a València, on tenia quinze dies per a descarregar, i finalment havia d'anar a Barcelona. La tardança a arribar a Barcelona era esmenada a vegades amb el transbord del càrrec a un dels molts vaixells que asseguraven el contacte de Mallorca amb Barcelona.

Mallorca i València eren les plataformes fonamentals en la ruta a Flandes, la primera perquè era el dipòsit dels productes africans i la segona perquè era la capital d'un país d'una agricultura molt rica de productes que interessaven molt a Flandes, com ara panses, figues, dàtils i aròrs. La documentació ens mostra, però, que Barcelona no quedava despenjada del sistema, perquè, si no s'hi feia escala, les mercaderies es transbordaven al vaixell que anava al Nord des d'algun vaixell del cabotatge costaner, que formava una xarxa molt densa; a més, totes les companyies catalanes tenien factors a València i a Mallorca, on carregaven no solament mercaderies que els poguessin arribar de Barcelona, sinó també mercaderies locals. Els vaixells estrangers que anaven a Flandes, especialment genovesos i venecians, feien escala a Mallorca i a València i sovint en alguns dels ports valencians meridionals i no solien fer escala a Barcelona, mentre que els florentins sí que

n'hi feien. Mallorca no fou sempre cap de línia a Flandes i en alguns moments fou substituïda per Barcelona. Les marines estrangeres foren molt utilitzades en aquesta ruta, mentre que la flota mercant catalana es concentrà en altres rutes, especialment en el segle xv.¹⁷⁴

Durant el segle xv, els ports visitats a Flandes s'ampliaren amb Middelburg i Anvers i les relacions mercantils experimentaren un creixement important en alguns períodes; els barcelonins dominaren en gran proporció el comerç amb Flandes i Anglaterra i en els anys 1428-1429 el 87 % dels carregaments assegurats en aquesta ruta pertanyien a catalans. En contrast amb aquest predomini comercial, la implicació de la flota mercant autòctona en aquest sector baixà molt i, en canvi, augmentà força l'ús de la flota mercant de diverses ciutats italianes per transportar les mercaderies, cosa que sempre ha sorprès els historiadors;¹⁷⁵ no és cap fenomen estrany, però, perquè els genovesos també recorregueren sovint, almenys durant el segle xiv, a la flota mercant castellana per als viatges a Flandes.¹⁷⁶

En el període 1416-1440, durant deu anys en què hi ha informació, es registraren quaranta-quatre viatges a Flandes; però, comparant aquesta activitat amb la del Llevant, no arribava al cinquanta per cent d'aquesta darrera. Les empreses italianes d'Alfons el Magnànim desviaren vaixells catalans de la ruta de Flandes i segurament problemes de seguretat en el mar aconsellaren un nou intent d'instauració d'una ruta regular de galeres mercants a Flandes i al Llevant, que havia d'enllaçar aquests dos pols comercials tan importants; fou acordada el 1433 i començà a funcionar a partir de 1436, a càrrec de la Generalitat de Catalunya, seguint el model de la veneciana, fins al 1444. Durant aquests anys es realitzaren vuit viatges dobles (a Llevant i a Flandes), mentre que els viatges de les galeres a Flandes foren tres el 1436, quatre el 1438 i dos el 1439.

L'any 1440 fou imposada als catalans una represàlia o marca a Flandes per un afer de pirateria al Mediterrani, que es traduí en un impost sobre el moviment comercial procedent de Catalunya o dirigit a aquest territori i produí greus perjudicis al comerç dels catalans fins a l'extinció de l'impost l'any 1450. Deu ésser per aquest motiu que entre 1441 i 1453 hi hagué una certa contracció i només setze viatges a Flandes. Precisament l'any 1451, el rei Alfons el Magnànim organitzà un viatge a Ponent amb dues de les seves galiasses; com en el cas de les línies de galeres que s'havien intentat abans, el monarca imposà un monopoli d'aquestes galiasses durant uns mesos abans de la partença i després, per tal d'assegurar la càrrega completa dels vaixells. El rei no tenia cap intenció d'afavorir els seus súbdits, sinó de guanyar diners amb els nòlits i amb la càrrega de sucre sicilià, que li pertanyia per raons fiscals o patrimonials, i que portava a les galiasses; els diners guanyats així havien de sufragar les compres que pensava fer a Flandes: draps sumptuosos, cobrellits, draps d'Arràs i altres objectes de luxe per a la seva cort. No era la primera vegada que acudia a l'exercici del comerç; ho havia fet en altres ocasions amb el blat que li pertocava dels dominis

patrimonials, fent-lo vendre a Barbaria, a Venècia o al Llevant a fi d'obtenir ingressos.

El període de 1454 a 1463 fou de represa, però sense arribar als alts nivells de 1428-1440; incloent Mallorca, Del Treppo comptà una trentena de viatges a Flandes. La crisi provocada per la Guerra Civil catalana es manifestà més en el sector de Flandes que en d'altres. Del 1465 al 1485, a través de les assegurances, només s'ha pogut documentar un sol viatge a Flandes, el de les galeres florentines, que servís per a transportar mercaderies catalanes. Segons Del Treppo, aquesta ruta comercial s'hauria interromput i només s'hauria reprès, moderadament, cap a 1490, que és de quan en tenim dades perquè s'han conservat assegurances. És possible que la represa fos dificultada per la revolta de Bruges contra el duc Maximilià d'Àustria. El 1484, el duc animà els mercaders estrangers a abandonar la ciutat rebel i a instal·lar-se a Anvers; tingué un èxit parcial i temporal, fins que el 1488 els ho exigí i no pogueren tornar a Bruges fins després de la pau de 1493. Els mercaders catalans obtingueren l'avors a Bruges privilegis importants, tot i que finalment acabaren abandonant la ciutat el 1527 per instal·lar-se a Anvers, que era un port millor.

Entre 1485 i 1500, Del Treppo només trobà cinc viatges per a set anys.¹⁷⁷ No hi degué incloure els viatges a Flandes i a Anglaterra promoguts per catalans des d'Andalusia i assegurats normalment a Barcelona, un mínim de deu viatges en nou anys i quatre arribades de Flandes també a Andalusia amb mercaderies de catalans. Ja hem dit que, a la fi del segle xv, Cadis, Sanlúcar i El Puerto de Santa María serviren de base per al comerç català amb Anglaterra i Irlanda i amb Flandes. Hi acumulaven productes mediterranis, com ara fruita seca, ametlles i avellanes, panses, figues o oli de Mallorca, que hi trametien per a la reexportació posterior i afegien als carregaments de l'àrea catalana productes andalusos i sovint també del Magrib, a més dels orientals que a vegades les companyies catalanes hi enviaven directament des de la Mediterrània oriental. En els viatges de retorn del Nord, les mercaderies provinents dels ports de Flandes o d'Anglaterra eren transbordades, en els ports andalusos, als vaixells que feien habitualment les rutes del Mediterrani i no s'endinsaven a l'Atlàntic més enllà d'Andalusia o de Portugal, no pas perquè no ho poguessin fer, sinó perquè d'aquesta manera els nòlits devien resultar més econòmics.¹⁷⁸

Pel que fa a València, entre 1433 i 1451 hi hagué seixanta-set contractes d'assegurança en aquesta ruta, nombre que pot coincidir, o no, amb el de viatges, i que dona una mitjana aproximada de tres viatges anuals. A la fi del segle xv, aquest tràfic havia experimentat un gran descens, amb pocs viatges, que representaven un percentatge ínfim en el moviment total del port, amb partenes descentralitzades: Xàbia, Dénia i altres llocs i també, com en el cas català, alguns des d'El Puerto de Santa María, Madeira, Lisboa, Bordeus i fins i tot Quios. Els vaixells utilitzats eren majoritàriament italians o bascos i els mercaders valencians no hi participaren gaire; era més el negoci dels

italians o de flamencs residents a València, llevat dels mercaders conversos, que realitzaren trenta-dos contractes de nòlit amb aquesta destinació entre 1476 i 1501. José Hinojosa ha destacat l'impuls que per a l'agricultura especulativa, orientada a l'exportació, significà la fortíssima demanda de fruita assecada des de Flandes i el que això suposà per al desenvolupament de viles com Dénia o Alacant, on s'aturaven els vaixells genovesos, florentins o venecians que anaven a Flandes, i també els catalans. En canvi, els mallorquins tingueren molt poca presència en aquest àmbit a partir de 1439.¹⁷⁹

El productes enviats a Flandes eren les espècies importades de l'Orient, que s'hi revenien amb profit, i el safrà, que era l'única producció agrícola catalana orientada a l'exportació, bé que també cal afegir-hi els pinyons i les avellanes, totes dues especialitats catalanes, i les ametlles, que tant podien procedir de Catalunya com de València. Segons la companyia Datini, les ametlles podien proporcionar a Bruges un guany del cinquanta per cent. Entre els productes valencians més preuats, hi havia l'arròs, les panses i les figues seques, els dàtils, el comí i la matafaluga, el vi i l'oli, que podia procedir tant de Catalunya com de València o de Mallorca, però sobretot d'aquests darrers territoris, i el sucre, que podia tenir orígens diversos: oriental, sicilià, valencià o de Madeira. Entre els productes tintoris, cal destacar la grana i l'alasfor, i entre els productes manufacturats, hi figuren les armes, sabó, ceràmica fina valenciana i objectes de vidre catalans; els mallorquins també hi enviaven cuirs bovins del Magrib i or en barra. Als ports andalusos s'hi afegien productes locals, com ara vi, tàperes, olives, llimones, corns de bou, tonyina o cera.

De Flandes, els catalans importaven, sobretot, els famosos draps fabricats a la regió, que eren robes de luxe. La importació de draps flamencs i brabançons era el negoci fonamental de grans companyies catalanes com les Llobera-Junyent, Alba, Manresa, Font i Aguilar. Per aquest motiu, hi hagué una gran resistència contra la posada en vigor de la constitució (llei parlamentària) «Havents a cor» (1425), que prohibia aquestes importacions, ja que es considerava que suposaven un drenatge de diners massa important; sembla que aquesta disposició provocà una depressió a la draperia de Courtrai, tants eren els draps exportats pels catalans. Sembla que la prohibició es devia haver relaxat el 1433, quan fou proposada la línia regular de galeres per comunicar Alexandria i Flandes, perquè les importacions que podien venir en cada galera foren valorades en 100.000 lliures, 50.000 de les quals haurien estat el preu dels draps fins, mentre que les 50.000 restants corresponien a teles diverses, coure, estany, roja, agulles de cap, barrils de fil de ballesta o fusta de roure. Els historiadors opinen que la balança del comerç amb Flandes fou deficitària per als catalans, ja que les importacions sobrepassaven el valor de les exportacions.¹⁸⁰

Hem seguit la construcció de la xarxa comercial catalana des dels orígens en època comtal, en el segle XII, fins al final del segle xv i l'esforç d'uns mercaders que saberen

introduir-se en els mercats propers i en els llunyans, afrontant els perills que suposaven llavors els viatges. Hem destacat que Catalunya no tenia matèries primeres importants, però a poc a poc els mercaders saberen trobar els productes agrícoles o manufacturats que podien tenir èxit als diferents mercats i amb la seva demanda n'estimularen la producció. Foren hàbils també en la redistribució de les mercaderies. L'expansió territorial amb les conquestes de Mallorca i del País Valencià reforçà la xarxa comercial catalana perquè, un cop repoblades aquestes terres, s'hi incorporaren, primer Mallorca, ja a mitjan segle XIII, i després València, a partir del segle XIV, amb una certa regularitat. La formació d'una flota mercant acompanyà el desplegament comercial, tot i que en el segle XV els mercaders hagueren de recórrer sovint al transport d'altres flotes. La flota apta per a viatges a llarga distància d'un tonatge considerable i ràpida es completà amb una munió de barques i llaguts, que formaren una espessa xarxa de cabotatge destinada a assegurar el transport i la redistribució de mercaderies entre els tres territoris de l'àrea catalana. En conjunt, fou una flota important; així la veié Federigo Melis a través de les opinions dels mercaders italians contemporanis.¹⁸¹ Hem seguit l'expansió del comerç català, des del segle XIII fins a mitjan segle XV, quan la xarxa comercial catalana era una de les tres o quatre més importants de la Mediterrània, malgrat les crisis causades per les guerres, especialment la de 1462-1472, de la qual ja s'havia recuperat al darrer decenni del segle. Hem seguit l'evolució en les diverses àrees comercials, analitzant la presència a cadascuna de mercaders catalans, mallorquins o valencians i el pes divers de cada col·lectiu en aquestes àrees i la seva complementarietat, tot recollint la bibliografia especialitzada en cada aspecte. És una síntesi que no s'havia fet i que espero que sigui útil.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Manuel RIU. «El redreç del comerç català a l'alta edat mitjana». A: *El comerç en el marc econòmic de Catalunya*. La Magrana i Institut Municipal d'Història, Barcelona 1983, p. 25-53.
- [2] Stephen BENSCH. *Barcelona i els seus dirigents: 1096-1291*. Seminari d'Història de Barcelona i Proa, Barcelona 2000, esp. p. 200-210 i 253-277.
- [3] José Ramon MAGDALENA NOM DE DÉU (versió catalana, introducció i notes). *Libro de viajes de Benjamín de Tudela*. Riopiedras, Barcelona 1982, p. 120 i 121.
- [4] Antoni de CAPMANY DE MONTPALAU. *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, reedició anotada i revisada per E. Giral i Raventós i Carme Batlle i Gallart. Cámara Oficial de Comercio y Navegación de Barcelona, Barcelona 1961-1963, vol. II, doc. 5., p. 12-13.
- [5] Antoni RIERA MELIS. *La Corona de Aragón y el reino de Mallorca en el primer cuarto del siglo XIV. Las repercusiones arancelarias de la autonomía balear (298-1311)*. CSIC. Instituto de Etnología, Geografía e Historia, Madrid-Barcelona 1986, p. 49-52.
- [6] Informació sobre el comerç d'esclaus a: *De l'esclavitud a la llibertat. Esclaus i lliberts al Mediterrani medieval*. Col·loqui internacional (Barcelona 1999). Ed. a cura de Maria Teresa Ferrer i Mallol i Josefina Mutgé i Vives. CSIC. Institució Milà i Fontanals, Barcelona 2000.
- [7] Arcadi GARCIA I SANZ. *El comercio de la piel en Vich a mediados del siglo XIII*. Colomer Munmany SA, Vic 1967.
- [8] Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Emprius i béns comuns a l'edat mitjana». A: *Béns comunals als Països Catalans i a l'Europa contemporània. Sistemes agraris, organització social i poder local als Països Catalans*. Primeres Jornades (Alguaire, 30 març-1 abril 1995). Ed. a cura de Joan J. Busqueta i Enric Vicedo. Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida 1996, p. 33-65, concretament p. 46-47. <<http://hdl.handle.net/10261/25208>>. Sobre l'elaboració de la pega: Manuel RIU. «Transhumància de la vall de Lord a les comarques centrals de Catalunya». A: *I^a Asambleu Intercomarcal del Penedès y Conca d'Òdena*, Martorell 1950, p. 150-160, concretament p. 160; Jaume OLIVER. «El delme de la pega de la Seu d'Urgell a Andorra en els inicis del domini feudal del pastoralisme pirinenc». A: *Annals de l'Institut d'Estudis Andorrans. Centre de Barcelona*, 1996, p. 157-168; Albert FÀBREGA. «La pega vegetal. Producció i pluriactivitat pagesa». *Estudis d'Història Agrària*, núm. 19 (2006) (*Pluriactivitat en el camp català*), p. 69-104.
- [9] Francesc RAFAT I SELGA. *Masos, safrà, occitans i pesta negra. Estudis d'història de la Catalunya central*. Centre d'Estudis del Bages, Manresa 1993; Francesc RAFAT I SELGA. «Manresa en l'exportació de safrà durant el segle XIV». *Miscel·lània d'Estudis Bagencs*, núm. 9 (1994) (*La crisi de l'edat mitjana a la Catalunya Central*), p. 7-25; Pere VERDÉS I PIJUAN. «Una espècia autòctona: el comerç del safrà a Catalunya durant el segle XV». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 31/2 (2001), p. 757-785.
- [10] Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Figues, panses, fruita seca i torrons». A: *La Mediterrània, àrea de convergència de sistemes alimentaris (segles V-XVIII)*. XIV Jornades d'Estudis Històrics Locals (Palma de Mallorca, 1995). Govern Balear. Conselleria d'Educació, Cultura i Esports, Palma de Mallorca 1996, p. 191-208. <<http://hdl.handle.net/10261/24282>>; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Fruita seca i fruita assecada, una especialitat de l'àrea econòmica catalana-valenciana-balear». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 31/2 (2001), p. 883-943. <<http://hdl.handle.net/10261/23451>>
- [11] Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Les aljames sarraïnes de la governació d'Oriola en el segle XIV*. CSIC. Institució Milà i Fontanals, Barcelona 1988, p. 84, 102-103, 105, 107 (per a l'alasfor); p. 114-118 (per a la sosa i per la grana). Cf. també per a la sosa i la grana: Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Emprius i béns comuns...», p. 59-61 i 64.
- [12] Jacqueline GUIRAL HADZIOSOFF. «Le sucre à Valence au XVe et XVIe siècle». A: *Manger et boire au Moyen Âge*. Actes du Colloque de Nice, 1982. Niça 1984, p. 119-129;

- Jacqueline GUIRAL HADZIOSSIF. «La diffusion et la production de la canne à sucre. XIIIe-XVIe siècles». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 24 (1994), p. 225-245; David IGUAL LUIS. «Sucre i comerç internacional al voltant del 1500». A: *Sucre i Borja. La canyamel dels ducs. Del trapig a la taula*. Casa de Cultura, Gandia 2000, p. 89-107; Damien COULON. «El comercio catalán del azúcar en el siglo XIV». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 31 (2001), p. 727-756.
- [13] Federigo MELIS. «La llana de l'Espanya mediterrània i de la Berberia occidental en els segles XIV-XV». A: *València, un mercat medieval*. Ed. a cura d'Antoni Furió. Diputació Provincial de València, València 1985, p. 61-80; Coral CUADRADA. «El paper de la llana menorquina segons la documentació datiniana: mecanismes i estratègies comercials». *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, núm. 11 (1997-1998) (*Homenatge al doctor Riu*, vol. 1), p. 391-407.
- [14] Jean Claude HOCQUET. «Ibiza, carrefour du commerce maritime et témoin d'une conjoncture méditerranéenne (1250-1650 env.)». A: *Studi in memoria di Federigo Melis*. Vol. I. Nàpols 1978, p. 493-526, concretament p. 500 (trad. cast.: Jean Claude HOCQUET. *Comercio marítimo en el Mediterráneo medieval y moderno*. Grupo de Investigación, Toponimia, Historia y Arqueología del Reino de Granada, Granada 2002); Jacqueline GUIRAL HADZIOSSIF. «Le sel d'Ibiza et de La Mata à la fin du Moyen Âge». A: *Le sel et son histoire. Actes du Colloque de l'Association Interuniversitaire de l'Est*. Nancy 1981, p. 93-106; Jaume SASTRE MOLL. «La exportación de sal y de pez de Ibiza 1327-1343». A: *Estudios de historia económica*, 1986, p. 49-71; José HINOJOSA MONTALVO. «Comercio y sal en el Cap de Cerver (Orihuela) en la Baja Edad Media». A: *Investigaciones Geográficas*, Alacant 1995, p. 191-201.
- [15] Miguel GUAL CAMARENA. «Para un mapa de la industria textil hispana en la Edad Media». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 4 (1967), p. 109-168; Manuel RIU RIU. «Aportación a la organización gremial de la industria textil catalana en el siglo XIV». A: *VII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Vol. II. Barcelona 1962, p. 547-559; Antoni RIERA MELIS. «Els orígens de la manufactura tèxtil medieval a la Corona catalanoaragonesa (c. 1150-1298)». A: *La Mediterrània de la Corona d'Aragó, segles XIII-XV. VII Centenari de la sentència arbitral de Torrellas, 1304-2004*. XVIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (València, 9-14 setembre 2004). Vol. I. Universitat de València, València 2005, p. 821-901; Claude CARRÈRE. *Barcelona 1380-1462. Un centre econòmic en època de crisi*. Vol. I. Curial, Barcelona 1978, p. 401-408 i 439-442 (trad. de: Claude CARRÈRE. *Barcelone, centre économique à l'époque des difficultés*. 2 v. Mouton, Paris-l'Haia, p. 401-408 i 439-442).
- [16] Guy ROMESTAN. «Els mercaders llenguadocians en el regne de València durant la primera meitat del segle XIV». A: *València, un mercat medieval*. Ed. a cura d'Antoni Furió. Diputació Provincial de València, València, 1985, p. 175-263 (trad. de: Guy ROMESTAN. «À propos du commerce des draps dans la Péninsule Ibérique au Moyen Âge: Les marchands languedociens dans le royaume de Valence pendant la première moitié du XIVe siècle». *Bulletin Philologique et Historique. Comité des Travaux Historiques et Scientifiques (Actes 94e Congrès National des Sociétés Savantes)*, 1972, p. 115-192); Guy ROMESTAN. «Les relations commerciales entre Montpellier et Valence dans la première moitié du XIVe siècle». A: *VIII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, vol. III, València 1973, p. 243-253; Paulino IRADIEL. «En el Mediterráneo occidental peninsular: dominantes y periferias dominadas en la Baja Edad Media». *Áreas. Revista de Ciencias Sociales* (Múrcia), 1986, p. 64-77, especialmente p. 66-67; Antoni RIERA MELIS. «Els orígens de la manufactura tèxtil...»; Margalida BERNAT I ROCA. *Els «III Mestres de la Llana»: paraires, teixidors de llana i tintorers a Ciutat de Mallorca (s. XIV-XVII)*. Institut d'Estudis Balearics, Palma de Mallorca 1995; José BORDES GARCÍA. *Desarrollo industrial textil y artesanado en Valencia de la conquista a la crisis (1238-1350)*. Comité Económico y Social de la Comunidad Valenciana, València 2005; Germán NAVARRO. *El despegue de la industria sedera en la Valencia del siglo XV*. Generalitat Valenciana, València 1992.
- [17] Anthony PINTO. «Les sources notariales, miroir des cycles d'exportation du pastel languedocien en Roussillon et dans le nord-est de la Catalogne (s. XIVe-premier quart du s. XVe)». *Annales du Midi*, núm. 236 (2001), p. 423-455; Christian GUILLERÉ. «Le registre particulier d'un marchand de Montepulciano installé à Castelló d'Empúries, Taddeo Brunacini (1336-1340)». *Annales du Midi*, núm. 236 (2001), p. 509-549, concretament p. 513.
- [18] Dolors PIFARRÉ TORRES. *El comerç internacional de Barcelona i el mar del Nord (Bruges) al final del segle XIV*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2002, p. 152-155 i 210-212. Sobre la roja, l'alum i altres productes esmentats, cf. Miguel GUAL CAMARENA. *Vocabulario del comercio medieval. Colección de aranceles aduaneros de la Corona de Aragón (siglos XIII y XIV)*. Diputació Provincial de Tarragona, Tarragona 1968; Miguel GUAL CAMARENA. *El primer manual hispánico de mercadería (siglo XIV)*. CSIC. Instituto de Geografía, Etnología e Historia, Barcelona 1981.
- [19] Josep Maria MADURELL I MARIMON. *El paper a les terres catalanes. Contribució a la seva història*. Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona 1972; Juan Vicente GARCÍA MARSILLA. «El papel y la seda. Auge y caída de dos industrias mudéjares en la Xàtiva medieval». A: *VII Simposio Internacional de Mudéjarismo. Teruel, 19-21 de septiembre de 1996*. Actas. Centro de Estudios Mudéjares. Instituto de Estudios Turolenses, Terol 1999, p. 77-82.
- [20] Marçal OLIVAR. *La ceràmica trescentista a Aragó, Catalunya i València*. Alpha, Barcelona 1952, i diversos treballs publicats a la seva *Obra dispersa*. Biblioteca de Catalunya, Barcelona 1991; Maria BARCELÓ CRESPI i Guillem ROSSELLÓ BORDOY. *Terrissa, Dades documentals per a l'estudi de la ceràmica mallorquina del segle XV*. Palma de Mallorca

- 1996; *Transferències i comerç de ceràmica a l'Europa mediterrània (s. XIV-XVII)*. XV Jornades d'Estudis Històrics Locals. Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca 1997; Pedro LÓPEZ ELUM. *Los orígenes de la cerámica de Manises y de Paterna (1285-1335)*. València 1984; Antonio TORREMOCHA SILVA. «La cerámica mudéjar valenciana hallada en Algeciras, San Fernando y Ceuta como testimonio de intercambios comerciales entre la Corona de Aragón y la región del Estrecho en la segunda mitad del siglo XIV». A: *Relaciones entre el Mediterráneo cristiano y el Norte de África en época medieval y moderna*. Ed. a cura de Carmen Trillo San José. Universidad de Granada, Granada 2004, p. 287-360.
- [21] Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, vol. I, p. 431-439.
- [22] Sobre l'esparg i la fabricació de cordes a les terres valencianes meridionals, Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Les aljames sarraïnes...*, p. 110-112; Germán NAVARRO ESPINACH. «Los huertos de sogueros de Valencia y Castellón: Una larga tradición artesanal nacida en la Edad Media». *Estudis Castellonencs*, núm. 8 (1998-1999), p. 303-345.
- [23] Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, vol I, p. 408-411; Joaquín APARICI MARTÍ. «La manufactura del jabón en el Castelló medieval». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, núm. LXXXI (2005), p. 423-435; Josefina MUTGÉ I VIVES. *L'aljama sarraïna de Lleida a l'edat mitjana. Aproximació a la seva història*. CSIC. Institució Milà i Fontanals, Barcelona 1992, p. 53-56.
- [24] M. Carmen RIU DE MARTÍN. «La manufactura del vidrio y sus artífices en la Barcelona bajomedieval». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 38/2 (2008), p. 585-609; Sílvia CAÑELLAS I MARTÍNEZ i M. Carme DOMÍNGUEZ RODÉS. «Els forns de vidre a Barcelona i la seva rodalía (segles XV-XVI)». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 38/2 (2008), p. 611-637; Margalida BERNAT I ROCA i Jaume SERRA I BARCELÓ. «El forn de vidre del carrer de Can Burgos. Nòtules per a l'estudi del vidre medieval i post-medieval a Mallorca». *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, núm. 48 (1992), p. 91-113.
- [25] Claude CARRÈRE. *Barcelona*, vol. I, p. 422-423.
- [26] Claude CARRÈRE. *Barcelona*, vol. I, p. 423-431; Lluïsa VILASECA BORRÀS. «El gremi de blanquers i assaonadors de Reus». V Certamen. Centre de Lectura, Reus 1952, p. 607-761; Imma OLLICH I CASTANYER i Maria OCAÑA I SUBIRANA. «El treball artesanal i el comerç de la pell a l'edat mitjana. Una arqueta baixmedieval conservada al Museu de l'Art de la pell de Vic». *Ausa*, núm. XVIII/142 (1999), p. 297-303; Joaquín APARICI MARTÍ. «La manufactura medieval dels cuiros. Les ordenacions tècniques de Sogorb». *Estudis Castellonencs*, núm. 8 (1998-1999), p. 429-443; Anna Maria CORREDOR I PLAJA. «Roldors i adoberies a Pals». *Estudis del Baix Empordà*, núm. 22 (2003), p. 141-156.
- [27] Per a l'època inicial, cf. Stephen BENSCH. *Barcelona i els seus dirigents...* Per al final del segle XIV i el XV: Claude CARRÈRE. *Barcelona...*; Mario DEL TREPPO. *Els mercaders catalans i l'expansió de la Corona catalano-aragonesa al segle XV*. Vicens Vives, Barcelona 1976 (trad. de: Mario DEL TREPPO. *I mercanti catalani e l'espansione della Corona d'Aragona nel secolo XV*. L'Arte Tipografica, Nàpols 1972). Antoni RIERA MELIS, Gaspar FELIU i MONFORT. «Activitats econòmiques» in Jaume SOBREQUÉS i CALLICÓ, (dir.), *Historia de Barcelona*, 3. *La ciutat consolidada* (segles XIV i XV), Ajuntament de Barcelona. Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1992, pp. 137-272.
- [28] Jacqueline GUIRAL HADZIOSSIF. *València, puerto mediterráneo en el siglo XV (1410-1525)*. Institució Alfons el Magnànim, València 1989.
- [29] El primer quart del segle XIV ha estat estudiat per Antoni RIERA MELIS. *La Corona de Aragón y el reino de Mallorca...* Un període més llarg, però analitzat desigualment, a David ABULAFIA. *Un emporio mediterráneo. El reino catalán de Mallorca*. Omega, Barcelona 1996 (trad. de: David ABULAFIA. *A Mediterranean Emporium: The Catalan Kingdom of Majorca*. Cambridge University Press, Cambridge-Nova York 1994).
- [30] Antoni RIERA MELIS. «Perpiñán, 1025-1285. Crecimiento económico, diversificación social y expansión urbana». A: *En las costas del Mediterráneo occidental. Las ciudades de la Península ibérica y del reino de Mallorca y el comercio mediterráneo en la Edad Media*. Ed. a cura de David Abulafia i Blanca Garí. Omega, Barcelona 1996, p. 1-61.
- [31] Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Navegació, ports i comerç a la Mediterrània de la baixa edat mitjana». A: *Actas V Jornadas internacionales de Arqueología subacuática. Comercio, redistribución y fondeaderos. La navegación a vela en el Mediterráneo* (Gandia, 8-10 novembre 2006). Ed. a cura de José Pérez Ballester i Guillermo Pascual. Universitat de València, València 2008, p. 113-166, on s'indica la bibliografia local. <<http://hdl.handle.net/10261/23419>>
- [32] Enric GUINOT RODRÍGUEZ. «La Corona d'Aragó a la Mediterrània: crisi política i expansió marítima (1270-1305)». A: Ernest BELENGUER (dir.). *Història de la Corona d'Aragó*. Vol. I. Edicions 62, Barcelona 2007, p. 125-167, concretament p. 164-165. Sobre els inicis de l'organització comercial de València, cf.: Juan Leonardo SOLER MILLA. «Jaime I y el Mediterráneo: La expansión mercantil de la Corona de Aragón». *VII Seminario Internacional de Historia Medieval Jaime I (1208-2008)*, en curs de publicació; David IGUAL LUIS. «L'economia comercial i marítima de València durant el regnat de Jaume I». A: *Vuitè centenari del naixement de Jaume I*, en curs de publicació.
- [33] Partidaris de la primera tesi: Agustín RUBIO VELA. «Ideologia burgesa i progrés material a la València del trescents». *L'Espill*, núm. 9 (1981), p. 11-38; Agustín RUBIO VELA. «Don Juan Manuel, Valencia y el comercio con Castilla en la primera mitad del siglo XIV». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, núm. LXIII (1987), p. 391-415; Agustín RUBIO VELA. «El segle XIV». A: Ernest BELENGUER (cur.). *Història del País Valencià*. Vol. II. Edicions 62, Barcelona 1989, p. 181-185; Antoni FURIÓ. *Història del País Valencià*. Tres i Quatre, València 2001,

- p. 87-102. Partidaris de la segona tesi: Paulino IRADIEL. «En el Mediterráneo occidental...», p. 65-77; Paulino IRADIEL. «El segle xv. L'evolució econòmica». A: Ernest BELENGUER (cur.). *Història del País Valencià*. Vol. II. Edicions 62, Barcelona 1989, p. 267-291; Paulino IRADIEL. «València y la expansión mediterránea de la Corona de Aragón». A: *La Corona d'Aragó. El regne de València en l'expansió mediterrània (1238-1492)*. Corts Valencianes, València 1991, p. 81-88, i a: *En las costas del Mediterráneo occidental...*, p. 155-169, concretament p. 160-162; Paulino IRADIEL. «El comercio en el Mediterráneo catalano-aragonés: espacios y redes». A: *Comercio y hombres de negocios en Castilla y Europa en tiempos de Isabel la Católica*. Ed. a cura de H. Casado Alonso i A. García Baquero. Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, Madrid 2007, p. 123-150; Enrique CRUSELLES GÓMEZ. *Los mercaderes de Valencia en la Edad Media (1380-1450)*. Milenio, Lleida 2001, p. 26-30.
- [34] Juan Leonardo SOLER MILLA. *Métodos comerciales y rutas mercantiles marítimas en Valencia durante la primera mitad del siglo XIV*. Tesi de llicenciatura presentada a la Universitat d'Alacant, Departament d'Història Medieval i Moderna, 2004, que he pogut consultar per amabilitat de l'autor.
- [35] Un resum de les diverses opinions respecte a la crisi de la baixa edat mitjana a: Damien COULON. *Barcelone et le grand commerce d'Orient au Moyen Âge: Un siècle de relations avec l'Égypte et la Syrie-Palestine*. Casa de Velázquez i Institut Europeu de la Mediterrània, Madrid-Barcelona 2004, p. 5-6 i 607-612.
- [36] Jaume SOBREQÜÉS CALLICÓ. «La Peste Negra en la Península Ibérica». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 7 (1970-1971), p. 67-102; Paul H. FREEDMAN. *Els orígens de la servitud pagesa a la Catalunya medieval*. Eumo, Vic 1993, p. 177-201 (trad. de: Paul H. FREEDMAN. *The origins of Peasant Servitude in Medieval Catalonia*. Cambridge University Press, Cambridge-Nova York 1991).
- [37] Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Jurisdicció i control de la navegació a la ribera i mar de Barcelona». *Anales de la Universidad de Alicante. II. Historia Medieval*, núm. 12 (1999), p. 113-133. <<http://hdl.handle.net/10261/21705>>
- [38] Ramon GUBERN. «La crisis financiera de 1381 en la Corona de Aragón». A: *Congresso Internazionale di Scienze Storiche. Riassunti delle Comunicazioni*. Florència 1955, p. 236-238; Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. «Le attività e le operazioni della banca trecentesca di Pere Descaus e Andreu d'Olivella». *Medioevo. Saggi e Rassegne*, núm. 15 (1991), p. 109-182; Gaspar FELIU MONTFORT. «El maestro racional de la Corona de Aragón y la revisión de cuentas de la Taula de Canvi de Pere des Caus y Andreu d'Olivella». A: *IX Congreso de la Asociación Española de Contabilidad y Administración de Empresas*. Vol. I. Salamanca 1997, p. 936-954; Gaspar FELIU MONTFORT. «La disputa por los libros contables en la quiebra de la Taula de Canvi de Pere des Caus y Andreu d'Olivella (1381)». *Revista Española de Financiación y Contabilidad*, núm. XXIII/120 (2004), p. 95-124.
- [39] Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. «Deuda pública, monarquía y ciudades en los países de la Corona de Aragón (siglos XIV y XV)». A: *Pagar al rey en la Corona de Aragón durante el s. XIV*. CSIC. Institución Milá y Fontanals, Barcelona 2003, p. 523-561, esp. p. 537-552.
- [40] Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Mercaders, mariners i corsaris». A: *L'època de Colom. Catalunya a la segona meitat del segle XV*. Nadala de la Fundació Jaume I. Barcelona 1991, p. 50-61. <<http://hdl.handle.net/10261/25949>> També: Maria Teresa FERRER I MALLOL. «El comerç català a Andalusia al final del segle XV». *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, núm. 18 (1997), p. 301-334, concretament p. 302 i 319-320. <<http://hdl.handle.net/10261/24284>>
- [41] Manuel J. PELÁEZ. *Catalunya després de la guerra civil del segle XV. Institucions, formes de govern i relacions socials i econòmiques (1472-1479)*. Curial, Barcelona 1981, p. 126-140. Manuel J. PELÁEZ. «Notas sobre las relaciones económicas entre Cataluña e Italia desde 1472 a 1516». A: *Oriente e Occidente tra Medioevo ed Età Moderna. Studi in onore di Geo Pistarino*. Ed. a cura de Laura Balletto. Glauco Brigati, Gènova 1997, p. 977-978; M. DEL TREPPO. *I mercanti catalani...*, p. 586; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Mercaders...»; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Navegació...»; Jaume VICENS VIVES. «Evolució de la economia catalana durante la primera mitad del siglo XV». A: *IV Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*. Palma de Mallorca 1955, p. 5; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «El comerç català a Andalusia...».
- [42] Manuel RIU. «Barcelona dins el marc urbà de Catalunya i la Mediterrània». A: *Història de Barcelona*. Ed. a cura de J. Sobrequés. Vol. II. Ajuntament de Barcelona i Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1992, p. 333-366, concretament p. 358; Arcadi GARCIA I SANZ i Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Assegurances i canvis marítims medievals a Barcelona*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1983, doc. 4.
- [43] Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Les relacions del comtat de Barcelona i de la Corona catalanoaragonesa amb els estats italians en els segles XI-XII». A: *Tractats i negociacions diplomàtiques de Catalunya i de la Corona catalanoaragonesa a l'edat mitjana*. Ed. a cura de Maria Teresa Ferrer i Mallol i Manuel Riu i Riu. Vol. I-1. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2009, doc. 43, p. 299-300.
- [44] Josep Maria MADURELL I MARIMON i Arcadi GARCIA I SANZ. *Comandas comerciales barcelonesas de la Baja Edad Media*. Colegio Notarial de Barcelona i CSIC. Departamento de Estudios Medievales, Barcelona 1973, doc. 39, p. 181-182.
- [45] Antoni RIERA MELIS. «Els orígens de la manufactura tèxtil...», p. 870.
- [46] Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Nous documents sobre els catalans a les fires de la Xampanya». A: *X Congreso de Historia de la Corona de Aragón. Jaime I de Aragón y su época* (Saragossa, 1976). *Comunicaciones*, 3-5. Institución Fernando el Católico, Saragossa 1982, p. 151-159. <<http://hdl.handle.net/10261/24281>>; Arcadi GARCIA I SANZ. *El comercio de la piel en Vich...*, p. 29-31 i doc 1, p. 41-42.

- [47] Juan Leonardo SOLER MILLA. *Métodos comerciales...* El procés serà analitzat per José Vicente Cabezuelo en un article de pròxima publicació, segons Juan Leonardo SOLER MILLA. «Jaime I y el Mediterráneo...».
- [48] Guy ROMESTAN. «Els mercaders llenguadocians...», p. 175-263; Guy ROMESTAN. «Les relations commerciales...», p. 243-253; Juan Leonardo SOLER MILLA. *Métodos comerciales...*, quadres.
- [49] Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, vol. I, p. 38-43; Guy ROMESTAN. «Draperie roussillonnaise et draperie languedocienne dans la première moitié du XIVe siècle». A: *Fédération Historique du Languedoc méditerranéen et du Roussillon. XLIIe congrès* (Perpinyà 1969). Faculté des Lettres et Sciences Humaines, Montpellier 1970, p. 31-59; Joan REGLÀ. «El comercio entre Francia y la Corona de Aragón en los siglos XIII y XIV y sus relaciones con el desenvolvimiento de la industria textil catalana». A: *Primer Congreso Internacional de Pireneistas*. Instituto de Estudios Pirenaicos. CSIC, Saragossa 1950, extret de 23 p.
- [50] Des de Mallorca hi ha documentats tres viatges entre 1448 i 1480: Onofre VAQUER. «Comerç i capital mercantil a Mallorca (1448-1480)». A: *La Mediterrània. Antropologia i història*. VII Jornades d'Estudis Històrics Locals (1988). Ed. a cura d'Isabel Moll Blanes. Govern Balear. Conselleria de Cultura, Educació i Esports, Palma de Mallorca 1990, p. 161-172, concretament p. 162.
- [51] Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Les relacions del comtat de Barcelona...», p. 172-176 i doc 43; C. IMPERIALE DI SANT'ANGELO. *Codice diplomatico della Repubblica di Genova*. Roma 1936-1942, vol. I, doc. 56; *I Libri Iurium della Repubblica di Genova*, vol. I/2. Ed. a cura de Dino Puncuh i Antonella Rovere. Ufficio Centrale per i Beni Archivistici, Roma 1996, doc. 3.
- [52] Michel BALARD. «Remarques sur les esclaves à Gênes dans la seconde moitié du XIIIe siècle». *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire*, núm. 80 (1968), p. 627-680. També s'hi refereix, però amb alguns errors cronològics, Charles VERLINDEN. *L'esclavage dans l'Europe médiévale*. Vol. II. *Italie. Colonies italiennes du Levant, Levant Latin, Empire Byzantin*. Gant 1977, p. 449-456. Cf. també Maria Teresa FERRER I MALLOL. «El comerç amb els estats italians en temps de Jaume I». A: *VIII Centenari del naixement de Jaume I*, vol. II, en curs de publicació.
- [53] ACA, C, reg. 40, f. 55r (1277, desembre, 30). Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Catalans i genovesos durant el segle XIII. El declivi d'una amistat». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 26/2 (1996), p. 783-823, concretament p. 792. <<http://hdl.handle.net/10261/24695>>
- [54] Maria Teresa FERRER I MALLOL. «El comerç amb els estats italians...»; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Els italians a terres catalanes (segles XII-XV)». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 10 (1980), p. 393-466, concretament p. 398. <<http://hdl.handle.net/10261/24688>>; Ferran SOLDEVILA. «Alguns aspectes de la política econòmica de Pere el Gran». *VI Congreso de Historia de la Corona de Aragón* (1957). Madrid 1959, p. 192-193; Jean-Pierre CUVILLIER. «Barcelone, Gênes et le commerce de blé de Sicile vers le milieu du XIIIe siècle». A: *Atti del I Congresso Storico Liguria-Catalogna* (1969), Bordighera 1974, p. 162; Carlos LALIENA CORBERA. «Licencias para la exportación de cereal de Aragón y Cataluña a mediados del siglo XIII». *Aragón en la Edad Media*, núm. xx (2008), p. 224-456, concretament p. 449. Cf. també Georges JEHEL. «La place de Majorque dans la stratégie politique et économique de Gênes aux XIIe et XIIIe siècles». A: *Congreso de Historia de la Corona de Aragón* (XIII). *Comunicaciones*, I (1989), p. 104-105; David IGUAL LUIS i Germán NAVARRO. «Relazioni economiche tra Valenza e l'Italia nel Basso Medioevo». *Medioevo, Saggi e Rassegne*, núm. 20 (1995), p. 61-97, concretament p. 67; Carles RABASSA I VAQUER. «Funcions econòmiques del port de Peníscola durant la baixa edat mitjana». A: *La Mediterrània de la Corona d'Aragó. Segles XIII-XVI. VII Centenari de la Sentència arbitral de Torrelles 1304-2004*. XVIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (València, 2004). *Actes*, II. Ed. a cura de Rafael Narbona Vizcaino. Universitat de València i Fundació Jaume II el Just, València 2005, p. 1269-1290.
- [55] Renée DOEHAERD. «Les galères génoises dans la Manche et la Mer du Nord à la fin du XIIIe et au début du XIVe siècle». *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome*, 1938, p. 5-76; Roberto SABATINO LÓPEZ. «Majorcans and Genoese on the North Sea Route in the Thirteenth Century». *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, núm. XXIX (1951), p. 1163-1179; Charles Emmanuel DUFOURCQ. *Aspects internationaux de Majorque durant les derniers siècles du Moyen Âge*. Universitat de Barcelona, Palma de Mallorca 1974, p. 9-10.
- [56] De moment, només hi ha documentats dos nòlts de València amb destinació a Gènova almenys en el primer quart del segle XIV: Juan Leonardo SOLER MILLA. *Métodos comerciales...*, quadres; Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca y el mundo atlántico (1230-1349)*. UNED i Netbiblio, la Corunya 2008, p. 177.
- [57] Rosa CALLURA CECCHETTI, Giovanna LUSCHI i Stella Maris ZUNINO. *Genova e Spagna nel XIV secolo. Il «Dricus Catalanorum» (1386, 1392-93)*. Università di Genova i Istituto di Paleografia e Storia Medievale, Bozzi-Gènova 1970.
- [58] Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Els italians...», p. 446-447; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «I mercanti italiani in terre catalane nei secoli XII-XIV». *Archivio Storico del Sannio*, núm. III (1998), p. 41-101, concretament, p. 67-68 i 94-95. <<http://hdl.handle.net/10261/23322>>; David IGUAL LUIS. *Valencia e Italia en el siglo xv. Rutas, mercados y hombres de negocios en el espacio económico del Mediterráneo Occidental*. Bancaixa i Fundació Caixa Castelló, Castelló de la Plana 1998.
- [59] Coral CUADRADA. *La Mediterrània, cruïlla de mercaders (segles XIII-XV)*. Rafael Dalmau, Barcelona 2001, p. 154-159; Antoni M. ARAGÓ. «Fletes de géneros prohibidos desde el puerto de Barcelona a la Liguria (1358-1409)». A: *Atti del I^o Congresso Storico Liguria-Catalogna* (1969). Istituto Internazionale di Studi Liguri, Bordighera 1974, p. 211.

- [60] Stella Maris ZUNINO i Noemi DASSORI. *Genova e Spagna nel XIV secolo. Il «Drictus Catalanorum» (1421, 1453, 1454)*. Università di Genova. Istituto di Paleografia e Storia Medievale, Bozzi-Gènova 1970.
- [61] Manuel J. PELÁEZ. *Catalunya després de la guerra civil...*, p. 162-165; Onofre VAQUER. «Comerç i capital mercantil...», p. 162; M. DEL TREPPO. «Tra Genova e Catalogna. Considerazioni e documenti a chiusura del Congresso». A: *Atti del I Congresso Storico Liguria-Catalogna*. Bordighera 1974, p. 630-631 i 636-639; Antonella GRATI. «Barcelona nell'evoluzione dei rapporti economici tra Genova e la Corona d'Aragona (1493-1519)». A: *El món urbà a la Corona d'Aragó del 1137 als decrets de Nova Planta*. XVII Congrès d'Història de la Corona d'Aragó. Ed. a cura de S. Claramunt. Vol. I. Universitat de Barcelona, Barcelona 2003, p. 371-382.
- [62] Maria Teresa FERRER I MALLOL. «El comerç amb els estats italians...». Sobre la negociació del tractat: Ferran SOLDEVILA. «Una ambaixada pisana a Pere el Gran (1277)». A: *Studi Storici in onore di Francesco Loddo Canepa*. Vol. II. Sansoni, Florència 1959, p. 329-338; Vicente SALAVERT Y ROCA. *Cerdeña y la expansión mediterránea de la Corona de Aragón, 1297-1314*. Vol. II. CSIC, Madrid 1956, doc. 4. Cf. també: Maria Teresa FERRER I MALLOL, «Panorama general de les relacions internacionals de Jaume I. Les relacions amb Itàlia», en curs de publicació a *VIII Centenari del naixement de Jaume I*. Sobre el consolat: Regina SÁINZ DE LA MAZA. «El consolat dei Catalani a Pisa durante il regno di Giacomo II d'Aragona. Notizie e documenti». *Medioevo. Saggi e Rassegne*, núm. 20 (1996), p. 195-221.
- [63] Rosa CALLURA CECHETTI, Giovanna LUSCHI i Stella Maris ZUNINO. *Genova e Spagna...*; Tito ANTONI, *I «Partitari» maiorchini del Lou dels Pisans relativi al commercio dei Pisani nelle Baleari (1304-1322 e 1353-1355)*. Pisa 1977.
- [64] Coral CUADRADA. *La Mediterrània...*, p. 154-159; Manuel J. PELÁEZ. *Catalunya després de la guerra civil...*, p. 160.
- [65] Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Els italians...», p. 394-428.
- [66] Patrizia MAINONI. «Compagnie iberiche a Milano nel secondo Quattrocento». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 24 (1994), p. 419-428.
- [67] Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, vol. II, p. 82-92; Nenad FEJIC. «Les catalans à Dubrovnik et dans le Bassin Adriatique à la fin du Moyen Âge». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 24 (1994), p. 429-452. Sobre els afers mercantils d'Alfons el Magnànim a Venècia: Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Fou Lluís Sescases l'autor de *Curial e Güelfa*? El Nord d'Àfrica en la narrativa del segle XV», in *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, coord. Ricard Bellveser, Institució Alfons el Magnànim, València, 2011, I, pp. 59-142. <http://handle.net/10261/44263>.
- [68] Josep Maria MADURELL I MARIMON i Arcadi GARCIA I SANZ. *Comandas...*, p. 34-35, 37, 193, 195 i 197-198 i doc. 2, 10, 12, 23, 37, 52, 55 i 58; Charles VERLINDEN. «L'esclavage en Sicile au Bas Moyen Âge». *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome*, núm. xxxv (1963), p. 16-17; Carme BATLLE I GALLART. «Les relacions entre Barcelona i Sicília a la segona meitat del segle XIII». A: *XI Congresso di Storia della Corona d'Aragona* (Palerm-Trapani-Erice 25-30 abril 1982). Volum II. *La società mediterranea all'epoca del Vespro. Comunicazioni*. Accademia di Scienze, Lettere e Arti, Palerm 1983, p. 147-185; Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. «Los Lull: una familia de la burguesía barcelonesa del siglo XIII». A: *XI Congresso di Storia della Corona d'Aragona*, p. 371-406, concretament doc. 5-10, p. 391-396; Arcadi GARCIA I SANZ i Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Assegurances...*, doc. 10; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «El comerç amb els estats italians...»; Rinieri ZENO. *Documenti per la storia del diritto marittimo nei secoli XIII e XIV*. Torí 1936, doc. 6, 8, 10, 12, 15, 16, 20-22, 25-27, 30, 33-41, 44-45, 49-52, 54, 57, 59-62, 64-65, 69-70, 72-76, 78, 82-83, 85-86, 88-92, 96, 100 i 109.
- [69] Josep Maria MADURELL I MARIMON i Arcadi GARCIA I SANZ. *Comandas...*, doc. 120 i 162; Henri BRES. *Un monde méditerranéen. Économie et société en Sicile 1300-1450*. École Française de Rome, Roma 1986, p. 103-133, 476-477, 510, 518, 523-527, 538-539, 545, 549-551, 564 i 566; Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, vol. I, p. 119 i 122; Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca...*, p. 231; Juan Leonardo SOLER MILLA. *Métodos comerciales...*, quadres; Henri BRES. «La città portuale e il porto senza città nella Sicilia dei secoli XIV e XV». A: *Città portuali del Mediterraneo: Storia e Archeologia*. Actes del Congrès internacional (Gènova, 1985). Gènova 1989, p. 287-294; M. PELÁEZ. «Notas sobre las relaciones económicas...», p. 995-997.
- [70] Josep Maria MADURELL I MARIMON i Arcadi GARCIA I SANZ. *Comandas...*, doc. 58; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Catalans i genovesos...», p. 783-823, concretament p. 789; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «El comerç amb els estats italians...».
- [71] Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, vol. I, p. 93-94 i 96; John DAY. «L'economia de la Sardenya catalana». A: *Els catalans a Sardenya / I catalani in Sardegna*. Ed. a cura de J. Carbonell i F. Manconi. Generalitat de Catalunya / Consiglio Regionale di Sardegna i Enciclopèdia Catalana / Cinisello Balsamo i A. Pizzi, Barcelona-Milà 1984, p. 15-24, concretament p. 19; Josep Maria MADURELL I MARIMON i Arcadi GARCIA I SANZ. *Comandas...*, doc. 82, 86 i 100; Marco TANGHERONI. *La città dell'argento. Iglesias dalle origini alla fine del Medioevo*. Liguori, Nàpols 1981; Marco TANGHERONI. *Aspetti del commercio dei cereali nei paesi della Corona d'Aragona*. Vol. I. *La Sardegna*. Càller 1981; Marco TANGHERONI. «L'economia e la società della Sardegna (XI-XIII secolo)». A: *Storia dei sardi e della Sardegna*. Vol. 2. *Il Medioevo*. Jaca Book, Milà 1987, p. 157-191; Laura GALOPPINI. «Le commerce des pâtes alimentaires dans les *aduanas sardas*». *Médiévales*, núm. 36 (1999), p. 111-127. Sobre el corall: Damien COULON. «Un élément clef de la puissance commerciale catalane: le trafic du corail avec l'Égypte et la Syrie». *Al-Masaq. Studia Arabo-Islamica Mediterranea*, núm. 9 (1996-

- 1997), p. 99-149; Francesco MANCONI. «La pesca e il commercio del corallo nei paesi della Corona d'Aragona al tempo di Alfonso il Magnanimo». A: *XVI Congresso di Storia della Corona d'Aragona* (Nàpols, 1997). Vol. II. Papparo, Nàpols 2000, p. 1133-1145; Roser SALICRÚ I LLUCH. «Una lluita per un mercat: catalans, algueresos i genovesos i el corall de Sardenya a la primeria del segle XVI». A: *La Corona catalano-aragonesa i el seu entorn mediterrani*. Ed. a cura de Maria Teresa Ferrer i Mallol, Josefina Mutgé i Manuel Sánchez. CSIC. Institució Milà i Fontanals, Barcelona 2005, p. 309-362; Corrado ZEDDA. «Il commercio del corallo e i contratti di ingaggio dei corallieri ad Alghero nel xv secolo». *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos*, núm. XIX (2001), p. 85-101; Corrado ZEDDA. *Cagliari. Un porto commerciale nel Mediterraneo del Quattrocento*. Roma-Nàpols 2001; Corrado ZEDDA. «La Sardegna nel '400: un crocevia sulla rotta del Levante». A: *XVIII Congrès d'Història de la Corona d'Aragó*. Vol. II. València 2005, p. 1351-1368; Corrado ZEDDA. «Sardegna e spazi economici nel Medioevo: una rilettura problematica». A: *La Corona de Aragón en el centro de su historia 1208-1458. Aspectos económicos y sociales*. Ed. a cura d'A. Sesma. Gobierno de Aragón. Departamento de Cultura y Deporte, Saragossa 2009, p. 191-232.
- [72] Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, vol. I, p. 99-108; Josep Maria MADURELL I MARIMON. «Contabilidad de una compañía mercantil trescentista barcelonesa (1334-1342)». *Anuario de Historia del Derecho Español*, núm. XXXV (1965), p. 421-525, i XXXVI (1966), p. 457-546, concretament p. 472; Arcadi GARCIA I SANZ i Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Assegurances...*, doc. 37 i 72; Mario DEL TREPPO. *I mercanti catalani...*, p. 183 i 202-210; José HINOJOSA MONTALVO. «Las relaciones comerciales entre Valencia e Italia durante la época de Alfonso el Magnánimo ("Cosos vedades")». *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, núm. x (1975), p. 439-510; Onofre VAQUER. «Comerç i capital mercantil...», p. 162; Onofre VAQUER. «Comerç entre Mallorca i Nàpols després de la conquesta de 1443». A: *XVI Congresso Internazionale di Storia della Corona d'Aragona. La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso il Magnanimo. Celebrazioni Alfonsine*. Papparo, Nàpols 2000, p. 1201-1219; Manuel J. PELÁEZ. *Catalunya després de la guerra civil...*, p. 165-169; Manuel J. PELÁEZ. «Notas sobre las relaciones económicas...», p. 985 i 988-989.
- [73] Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Els redemptors de captius: mostolafs, eixees o alfaquecs (segles XII-XIII)». *Medievalia*, núm. 9 (1990) (*Estudios dedicados al profesor Frederic Udina i Martorell*, vol. III), p. 85-106. <<http://hdl.handle.net/10261/23319>>
- [74] Arcadi GARCIA I SANZ. «Contractes comercials vigatans de principis del segle XIII». *Ausa*, núm. IV (1961-1963), p. 321-329; Carme BATLLE I GALLART. «Las relaciones comerciales de Barcelona con la España musulmana a fines del siglo XII e inicio del XIII». *Anales de la Universidad de Alicante*, núm. 6 (1987), p. 107-133, doc. 6; Arcadi GARCIA I SANZ i Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Assegurances...*, doc. 2. Sobre les lleudes: Jaume SOBREQÜÉS I CALLICÓ i Sebastià RIERA I VIADER. «La lleuda de Barcelona del segle XII». A: *Miscel·lània R. Aramon i Serra*. Vol. IV. Curial, Barcelona 1984, p. 329-346, concretament p. 334-335; Antoni de CAPMANY DE MONTPALAU. *Memorias...*, vol. II, doc. VIII; Miguel GUAL CAMARENA. *Vocabulario...*, doc. II, p. 65-69; Carme BATLLE, Joan J. BUSQUETA i Coral CUADRADA. «Notes sobre l'eix comercial Barcelona-Mallorca-Barbaria». A: *XIII Congrès d'Història de la Corona d'Aragó. Comunicacions*, I. *El regne privatiu de Mallorca i la Mediterrània*. Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca 1989, p. 33-47, esp. el quadre de les p. 44-46.
- [75] Pau CATEURA BENNÀSSER. «Mundos mediterráneos: El reino de Mallorca y el sultanato mameluco (siglos XIII-XV)». *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie III, *Historia medieval*, núm. 13 (2000), p. 85-101, concretament p. 92-93; M. Carme COLL FONT. «Aproximació a l'economia i la societat mallorquines de 1240 a través del Llibre manual de Pere Romeu, notari públic de Mallorca». A: *XXVI Jornades d'Estudis Històrics Locals. El Regne de Mallorca: cruïlla de gentes i de cultures (segles XIII-XV)*. Ed. a cura de Maria Barceló. Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca 2008, p. 213-227, concretament p. 223-224; Antoni RIERA MELIS. «La "Llicència per a barques" de 1284, una font important per a l'estudi del comerç exterior mallorquí del darrer quart del segle XIII». *Fontes Rerum Balea-rium*, núm. III (1979-1980), p. 121-140.
- [76] José Vicente Cabezuelo té previst publicar aviat un estudi sobre aquest procés. El comentari procedeix dels treballs de Juan Leonardo SOLER MILLA, «Jaime I y el Mediterráneo...» i *Métodos comerciales...*, p. 131.
- [77] María Dolores LÓPEZ PÉREZ. *La Corona de Aragón y el Magreb en el siglo XIV (1331-1410)*. CSIC. Institució Milà i Fontanals, Barcelona 1995, p. 169-267 i 460-476; María Dolores LÓPEZ PÉREZ. «Las asociaciones de fletadores mallorquines bajomedievales. ¿un intento de monopolización del comercio magrebí?». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 24 (1994), p. 89-104; María Dolores LÓPEZ PÉREZ. «Mallorca y el Magreb en la Baja Edad Media». A: *Relaciones entre el Mediterráneo cristiano y el norte de África en época medieval y moderna*. Ed. a cura de C. Trillo San José. Universidad de Granada, Granada 2004, p. 87-225; María Dolores LÓPEZ PÉREZ. «Mallorca, centro económico mediterráneo: los intercambios comerciales con el área magrebí (siglos XIII-XV)». A: *XXVI Jornades d'Estudis Històrics Locals. El regne de Mallorca...*, p. 89-100, concretament p. 95-97; Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca...*, p. 166-172, 180-181, 230 i 239.
- [78] Charles-Emmanuel DUFOURCQ. *L'Espagne catalane et le Magrib aux XIIIe et XIVe siècles. De la bataille de Las Navas de Tolosa (1212) à l'avènement du sultan mérinide Aboul-Hasan (1331)*. Presses universitaires de France, Paris 1966, p. 45, 102-104, 108-117, 128-129, 142-153, 278-279, 321-324, 475-513 i 521-524; María Dolores LÓPEZ

- PÉREZ. *La Corona de Aragón y el Magreb...*, p. 523-572; María Dolores LÓPEZ PÉREZ. «La circulación de cereales en el Mediterráneo occidental bajomedieval: la producción magrebí». A: *La Mediterrània, àrea de convergència de sistemes alimentaris (segles v-xviii)*. XIV Jornades d'Estudis Històrics Locals. Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca 1995, p. 169-180; Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca...*, p. 71, 180, 183 i 227-228; María Teresa FERRER I MALLOL. «La redempció de captius a la Corona catalano-aragonesa (segle XIV)». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 15 (1985), p. 237-297. <<http://hdl.handle.net/10261/24689>>
- [79] María Dolores LÓPEZ PÉREZ. *La Corona de Aragón y el Magreb...*, p. 205; Miguel GUAL CAMARENA. *El primer manual hispánico de mercadería*, p. 101-106, 120 i 161-165.
- [80] Jacqueline GUIRAL. «Les relacions comercials del regne de València amb Berberia al segle XV». A: *València, un mercat medieval*. Ed. a cura d'Antoni Furió. Diputació Provincial de València, València 1985, p. 277-313, concretament p. 281-282, 288, 299-305 i 307-310; David IGUAL LUIS. «Navegación y comercio entre Valencia y el norte de África durante el siglo XV». A: *Relaciones entre el Mediterráneo cristiano...* p. 227-286.
- [81] Onofre VAQUER. «Comerç i capital mercantil...», p. 161-162 i 167.
- [82] Roser SALICRÚ I LLUCH. «Mudéjares y cristianos en el comercio con Berbería: quejas sobre favoritismo fiscal y acusaciones de colaboracionismo mudéjar, una reacción cristiana a la defensiva». A: *De mudéjares a moriscos: una conversión forzada. VIII Simposio Internacional de Mudéjarismo. (Teruel, 15-17 de septiembre de 1999)*. Volum I. Instituto de Estudios Turolenses. Terol 2002, p. 283-301, concretament p. 291-297.
- [83] María Dolores LÓPEZ PÉREZ. *La Corona de Aragón y el Magreb...*, p. 327-346; José HINOJOSA MONTALVO. «Las actividades mercantiles de los judíos saguntinos. De Valencia a Granada y Berbería». *Arse. Boletín Anual del Centro Arqueológico Saguntino*, núm. 35 (2001), p. 101-132.
- [84] Christophe PICARD. *L'ocean atlantique musulman. De la conquête arabe à l'époque almohade. Navigation et mise en valeur des côtes d'al-Andalus et du Maghreb occidental (Portugal-Espagne-Maroc)*. PUF, París 1997, p. 165; Carme BATLLE, Joan J. BUSQUETA i Coral CUADRADA. «Notes sobre l'eix comercial...», quadre de les p. 44-46.
- [85] Carme BATLLE, Joan J. BUSQUETA i Coral CUADRADA. «Notes sobre l'eix comercial...»; Carme BATLLE i GALLART. «Las relaciones comerciales...»; Arcadi GARCIA I SANZ. «Contractes comercials vigatans...», doc. 8; Arcadi GARCIA I SANZ. *El comercio de la piel en Vich...*, doc. 4, p. 44; Josep Maria MADURELL I MARIMON i Arcadi GARCIA I SANZ. *Comandas...*, doc. 49.
- [86] Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca y el mundo atlántico...*, p. 27-29, 39 i 160-163; Álvaro SANTA-MARÍA ARÁNDEZ. *Ejecutoria del reino de Mallorca*. Ajuntament de Palma de Mallorca, Palma de Mallorca 1990, p. 207, 217, 593-598, 600, 602-603, 609-610, 617-620, 628, 632 i 639-640. Cf. també el manual del notari Pere Romeu citat abans.
- [87] Charles-Emmanuel DUFOURCQ. *L'Espagne catalane...*, p. 464, 465, 543 i 544 i quadre de les p. 596-597. Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca y el mundo atlántico...*, p. 62, 87, 165, 168, 170, 176 i 186, ha documentat viatges de mallorquins a les costes atlàntiques del Marroc («la regió de les platges»): vint-i-un en el període 1301-1315, dinou entre 1316 i 1320, vint en el període 1326-1330 i noranta-nou per al període 1343-1349, però posem com a exemple les xifres de J. Sastre, que corresponen tant a la part mediterrània com a l'atlàntica: Jaime SASTRE MOLL. «Las relaciones del Reino de Mallorca con los sultanatos del Norte de África y Sur peninsular». A: *XXVI Jornades d'Estudis Històrics Locals. El Regne de Mallorca...* p. 135-158, concretament p. 146. María Dolores LÓPEZ PÉREZ. *La Corona de Aragón y el Magreb...*, p. 231-234, 182 i 195-200.
- [88] Josep Maria MADURELL I MARIMON i Arcadi GARCIA I SANZ. *Comandas...*, doc. 18, 24, 25, 28, 31, 32, 33, 35, 36, 40 i 42; Arcadi GARCIA I SANZ i Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Assegurances i canvis...*, doc. 23; Carme BATLLE i GALLART i Elisa VARELA RODRÍGUEZ. «Las relaciones comerciales de Barcelona con el Norte de África (siglo XIII)». *Anales de la Universidad de Alicante*, núm. 7 (1988-1989), p. 23-52, concretament p. 25-27; Carme BATLLE, Joan J. BUSQUETA i Coral CUADRADA. «Notes sobre l'eix comercial...», especialment p. 40 i p. 44-46; M. Carme COLL FONT. «Aproximació a l'economia...».
- [89] Juan Leonardo SOLER MILLA. «Relaciones comerciales entre Valencia y el Norte de África en la primera mitad del siglo XIV». A: *Miscelánea Medieval Murciana*, núm. XXVII-XXVIII (2003-2004), p. 125-157, concretament p. 131.
- [90] Charles-Emmanuel DUFOURCQ. *L'Espagne catalane...*, quadres de les p. 598-604; Juan Leonardo SOLER MILLA. *Métodos comerciales...*, quadres.
- [91] María Dolores LÓPEZ PÉREZ. *La Corona de Aragón y el Magreb...*, p. 212-223 i 231-234.
- [92] Daniel DURAN I DUELT. «A propòsit d'una expedició comercial de Mallorca a Honein el 1339. El *Qüern de carregar en Malorque per lo viatge de Hone de la nau d'en Arnau Spaher e d'en Romeu d'Olzineles*». *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, núm. 65 (2009), p. 31-56.
- [93] María Dolores LÓPEZ PÉREZ. *La Corona de Aragón y el Magreb...*, p. 178-204, esp. p. 182 i 195-200.
- [94] Arcadi GARCIA I SANZ. *El comercio de la piel en Vich...*, p. 36-37 i doc. 44-46; Josep Maria MADURELL I MARIMON i Arcadi GARCIA I SANZ. *Comandas...*, doc. 3, 4, 6, 26, 29, 34 i 38; Arcadi GARCIA I SANZ i Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Assegurances i canvis...*, doc. 5, 6 i 7; Carme BATLLE, Joan J. BUSQUETA i Coral CUADRADA. «Notes sobre l'eix comercial...»; André E. SAYOUS. *Els mètodes comercials a la Catalunya medieval*, Barcelona 1975, doc. 15; C. BATLLE I GALLART. «La presència de mercaders catalans al nord d'Àfrica durant el segle XIII». A: *Homenatge a la memòria del Prof. Dr. Emilio*

- Sáez. *Aplec d'estudis dels seus deixebles i col·laboradors*. CSIC. Departament d'Estudis Medievals i Universitat de Barcelona, Barcelona 1989, p. 99-109; Carme BATLLE I GALLART. «Uns mercaders de Barcelona al nord d'Àfrica a mitjan segle XIII». *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, núm. 10 (1989), p. 145-157, concretament p. 152-155; Carme BATLLE I GALLART i Coral CUADRADA. «Berenguer de Bonastre, un negociante barcelonés en el norte de África (segunda mitad del siglo XIII)». A: *Sardegna, Mediterraneo e Atlantico tra Medioevo ed Età Moderna, Studi Storici in memoria di Alberto Boscolo*. Vol. II. *Il Mediterraneo*. Ed. a cura de Luisa D'Arienzo. Deputazione di Storia Patria per la Sardegna i Bulzoni, Roma 1993, p. 129-150; Josep LLADONOSA. *Arnau de Solsona, un mercader lleidatà a Tunis (1218-1297)*. Rafael Dalmau, Barcelona 1967; Georges JEHEL. «Catalans et majorquins à Tunis en 1289». *Quaderns d'Història Econòmica de Catalunya*, núm. xx (1979), p. 125-130.
- [95] ACA, C, reg. 49, f. 56r (1281, març, 30. Tarassona). La carta era adreçada a Cervià Riera, guarda dels ports i les marines. Robert I. BURNS. *Diplomatarium of the crusader kingdom of Valencia the registered charters of its conqueror Jaume I, 1257-1276*. Vol. 4. *Documents 1000-1500. Unifying crusader Valencia, the central years of Jaume the Conqueror (1270-1273)*. Princeton University Press, Princeton-Oxford 2007, doc. 1051 (1270, agost, 23).
- [96] Charles-Emmanuel DUFOURCQ. *L'Espagne catalane*, quadres de les p. 598-604; Juan Leonardo SOLER MILLA. *Métodos comerciales...*, taula 3 de comandes i taules de nòlits; María Dolores LÓPEZ PÉREZ. *La Corona de Aragón y el Magreb...*, p. 212-223 i 231-234.
- [97] Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, p. 117.
- [98] María Dolores LÓPEZ PÉREZ. *La Corona de Aragón y el Magreb...*, p. 173-178. El «Libre de conexenses de spícies e de drogues e de avissaments de pessos, canes e messures de diverses terres» fou publicat per Miguel GUAL CAMARENA. *El primer manual hispánico...*; s'ocupa de Tunis a les p. 171-202; Henri BRESQ. *Un monde méditerranéen...*, p. 335-336.
- [99] María Dolores LÓPEZ PÉREZ. *La Corona de Aragón y el Magreb...*, p. 178-204, esp. p. 182 i 195-200.
- [100] Manuel J. PELÁEZ. *Catalunya després de la guerra civil...*, p. 150 i 170; Miguel GIL GUASCH. «Fernando el Católico y los consulados catalanes en África». A: *Fernando el Católico. Pensamiento político, política internacional y religiosa*. V Congreso de Historia de la Corona de Aragón. Institución Fernando el Católico, Saragossa 1956, p. 103-122.
- [101] Arcadi GARCIA I SANZ. «Contractes comercials vigatans...», doc. 4, p. 326 i doc. 9, p. 328.
- [102] ACA, C, reg. 49, f. 91v (1281, [maig, 27]). Maria Teresa FERRER I MALLOL. *La frontera amb l'Islam en el segle XIV. Cristians i sarraïns al País Valencià*. CSIC. Institució Milà i Fontanals. Barcelona 1988, p. 73-77.
- [103] Àngels MASIÀ I DE ROS. *Jaume II: Aragón, Granada i Marroc. Aportació documental a l'estudi de les relacions de la Corona d'Aragó amb Granada i Marroc en el regnat de Jaume II*. CSIC, Barcelona 1989, p. 344 i 356-357.
- [104] Carme Maria MARUGAN VALLVÉ. «Un acto de piratería en el puerto de Málaga (1331)». A: *IV Coloquio de Historia Medieval Andaluza. Relaciones exteriores del reino de Granada* (Almería, 1985). Instituto de Estudios Almerienses i Diputación Provincial de Almería, Almería 1988, p. 297-305; Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. «En torno a la piratería nazarí entre 1330 y 1337». A: *Andalucía entre Oriente y Occidente (1226-1492). Actas del V Coloquio Internacional de Historia Medieval de Andalucía*. Còrdova 1988, p. 431-461; Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. «Mallorquines y genoveses en Almería durante el primer tercio del siglo XIV: el proceso contra Jaume Manfré (1334)». *Miscel·lània de Textos Medievals*, núm. 4 (1988), p. 104-162; Roser SALICRÚ. «Mallorquins a Granada, granadins a Mallorca. Granada i Mallorca en les rutes mediterrànies i atlàntiques de la baixa edat mitjana». A: *XXVI Jornades d'Estudis Històrics Locals. El Regne de Mallorca...*, p. 115-134; Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca...*, p. 177-178.
- [105] Manuel BECERRA. «La Corona de Aragón y Granada a mediados del siglo XIV: el comercio». A: *Història urbana del Pla de Barcelona*. Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona (desembre 1985). Ajuntament de Barcelona. Institut Municipal d'Història, Barcelona 1989, p. 298; María Dolores LÓPEZ PÉREZ. *La Corona de Aragón y el Magreb...*, p. 190-191.
- [106] María Dolores LÓPEZ PÉREZ. *La Corona de Aragón y el Magreb...*, p. 218-219 i 232-267; Roser SALICRÚ. «Mallorquins a Granada...», p. 120-123; Onofre VAQUER. «Comerç i capital mercantil...», p. 162.
- [107] María Dolores LÓPEZ PÉREZ. *La Corona de Aragón y el Magreb...*, p. 182 i 195-200; José HINOJOSA MONTALVO. «Las relaciones entre los reinos de Valencia y Granada durante la primera mitad del siglo XV». A: *Estudios de Historia de Valencia*. Universitat de València, València 1978, p. 91-160, esp. p. 113; José HINOJOSA MONTALVO. «Las relaciones entre Valencia y Granada durante el siglo XV: balance de una investigación». A: *Estudios sobre Málaga y el Reino de Granada en el V Centenario de la Conquista*. Diputación Provincial de Málaga, Málaga 1987, p. 83-111; José HINOJOSA MONTALVO. «El reino de Valencia, frontera marítima entre Aragón y Granada». A: *La frontera oriental nazarí como sujeto histórico (siglos XIII-XVI)*. Actas del Congreso. Instituto de Estudios Almerienses, Almería 1997, p. 409-433; Manuel BECERRA. «La Corona de Aragón y Granada...», p. 293-301.
- [108] Manuel RUZafa GARCIA. «Las relaciones económicas entre los mudéjares valencianos y el reino de Granada en el siglo XV». A: *IV Coloquio de Historia Medieval Andaluza: Relaciones exteriores del Reino de Granada*. Instituto de Estudios Almerienses, Almería 1988, p. 343-381; Manuel RUZafa GARCIA. «La frontera de Valencia con Granada: la ruta terrestre (1380-1440)». A: *Andalucía entre Oriente y Occidente (1236-1492)*. V Coloquio Internacional de historia medieval de Andalucía. Còr-

- dova 1988, p. 659-672; Manuel RUZAFÀ GARCIA. «Els orígens d'una família de mercaders mudèjars en el segle XV: Çaat Ripoll (1381-1422)». *Afers*, núm. 7 (1988-1989), p. 169-188; Manuel RUZAFÀ GARCIA. «Alí Xupio, señor de la morería de Valencia». A: *L'univers dels prohoms*. Ed. a cura de R. Narbona et alii. Tres i Quatre, València 1995, p. 137-167; Manuel RUZAFÀ GARCIA. «Élites valencianas y minorías sociales: la élite mudéjar y sus actividades (1370-1500)». *Revista de Historia Medieval*, núm. 11 (2000), p. 163-187; Manuel RUZAFÀ GARCIA. «La familia Xupió en la morería de Valencia (1362-1463)». A: *Biografías mudéjares o la experiencia de ser minoría: biografías islámicas en la España cristiana*. Ed. a cura d'Ana Echevarría Arsuaga. CSIC, Madrid 2008, p. 232-290.
- [109] Blanca GARÍ i Roser SALICRÚ. «Las ciudades del triángulo: Granada, Málaga, Almería». A: *En las costas del Mediterráneo occidental...*, p. 171-211; Roser SALICRÚ i LLUCH. «La presència comercial catalano-aragonesa al sultanat de Granada durant el regnat d'Alfons el Magnànim». A: *XVI Congreso di Storia della Corona d'Aragona* (Nàpols, 1997). Vol. II. Papparo, Nàpols 2000, p. 1173-1200 (trad. a l'anglès: Roser SALICRÚ i LLUCH. «The Catalano-Aragonese Commercial Presence in the Sultanate of Granada during the Reign of Alfonso the Magnanimous»). *Journal of Medieval History*, núm. 27 (2001), p. 289-312; Roser SALICRÚ i LLUCH. «Entre Cristiandad e Islam en el Mediterráneo ibérico». A: *Itinerarios Medievales e identidad hispánica*. XXVII Semana de Estudios Medievales (Estella, juliol 2000). Gobierno de Navarra, Pamplona 2001, p. 83-112; Roser SALICRÚ i LLUCH. «Manifestacions i evolució de la rivalitat entre Gènova i la Corona d'Aragó a la Granada del segle XV, un reflex de les transformacions de la penetració mercantil». *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, núm. 23/24 (2002-2003) (*Homenatge al Prof. J. Ramón Juliá Viñamata*), p. 575-596.
- [110] José HINOJOSA MONTALVO. «Las relaciones entre los reinos de Valencia y Granada...», p. 121-122.
- [111] Damien COULON. «El desarrollo del comercio catalán en el Mediterráneo oriental durante el reinado de Jaime I». A: *Vuitè Centenari del naixement de Jaume I*, vol. II, en curs de publicació.
- [112] Antoni RIERA MELIS. «“Per trobar aromatitzants, per reunir condiments, s'explora el món sencer”. Les espècies orientals a Catalunya al segle XII». A: *Els catalans a la Mediterrània oriental a l'edat mitjana*. Jornades Científiques de l'Institut d'Estudis Catalans. Ed. a cura de Maria Teresa Ferrer i Mallol. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2003, p. 359-387.
- [113] Document publicat per Louis MÉRY i F. GUINDON. *Histoire analytique et chronologique des actes et des délibérations du corps et du conseil de la municipalité de Marseille*. Marsella 1846, p. 190-192; Lluís NICOLAU D'OLWER. *L'expansió de Catalunya en la Mediterrània oriental*. Aymà, Barcelona 1974 (3a ed.), p. 21; David JACOBY. «Conrad, Marquis of Montferrat, and the Kingdom of Jerusalem (1187-1192)». A: *Atti del Congresso Internazionale «Dai feudi monferrini e dal Piemonte ai nuovi mondi oltre gli Oceani»* (Alexandria, 1990). Ed. a cura de Laura Balletto. Alexandria 1993, p. 187-238, reeditat a David JACOBY, *Trade, Commodities and Shipping in the Medieval Mediterranean*. Variorum, Aldershot 1997, p. 191 i 211-212; Damien COULON. «Los consulados catalanes en Siria (1187-1400)». A: *XVIII Congrès Internacional d'Història de la Corona d'Aragó. La Mediterrània de la Corona d'Aragó*. Ed. a cura de R. Narbona. Vol. I. Universitat de València i Fundació Jaume II el Just, València 2005, p. 179-188.
- [114] Damien COULON. «El desarrollo del comercio catalán...»; Arcadi GARCIA I SANZ i Josep Maria MADURELL I MARIMON. *Societats mercantils medievals a Barcelona*. Fundació Noguera, Barcelona 1986, doc. 3, p. 10-11; Lluís NICOLAU D'OLWER. *L'expansió de Catalunya...*, p. 22.
- [115] Antoni de CAPMANY DE MONTPALAU. *Memorias...*, vol. II, doc. XXI; Miguel GUAL CAMARENA. *Vocabulario del comercio...*, doc. I.
- [116] Antoni de CAPMANY DE MONTPALAU. *Memorias...*, vol. II, doc. 5, p. 12-13.
- [117] Rafel GINEBRA I MOLINS. *El manual primer de l'Arxiu de la Cúria Fumada de Vic (1230-1233)*. Fundació Noguera, Barcelona 1998, doc. 526, p. 246; Arcadi GARCIA I SANZ. «Els Espanyol, una família burgesa vigatana del segle XIII». *Ausa*, núm. LXIV i LXV (1968-1970), p. 165-185, concretament p. 172-173 i 181-182; Arcadi GARCIA I SANZ i Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Assegurances i canvis...*, doc. 10-11, p. 313-316; Josep Maria MADURELL I MARIMON i Arcadi GARCIA I SANZ. *Comandas...*, doc. 5 i 19. Antoni de CAPMANY DE MONTPALAU. *Memorias...*, vol. II, doc. 67-68.
- [118] Álvaro SANTAMARÍA ARÁNDEZ. «El reino de Mallorca en las rutas mediterráneas en el siglo XIII». A: *Baleares, Antología de temas*. Palma de Mallorca 1975, p. 29; Pau CAUTEURA BENNASSER. «Mundos mediterráneos...», p. 94; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Els mallorquins a la Mediterrània oriental a l'edat mitjana». A: *XXVI Jornades d'Estudis Històrics Locals: El regne de Mallorca...*, p. 44. <<http://hdl.handle.net/10261/24286>>
- [119] Lluís NICOLAU D'OLWER. *L'expansió de Catalunya...*, p. 22; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Una família de navegants: els Marquet». A: *El «Llibre del Consell» de la ciutat de Barcelona, segle XIV: les eleccions municipals*. Ed. a cura de Carme Batlle i Gallart, Maria Teresa Ferrer i Mallol, Maria Cinta Mañé i Mas, Josefina Mutgé i Vives, Sebastià Riera i Viader i Manuel Rovira i Solà. CSIC. Institució Milà i Fontanals, Barcelona 2007, p. 135-267. <<http://hdl.handle.net/10261/25701>>
- [120] Laura BALLETO. *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Laiazzo da Federico di Piazzalunga (1274) e Pietro di Bargone (1277, 1279)*. Università di Genova, Gènova 1989, doc. 35 i 41, p. 47 i 57.
- [121] Ernest MARCOS HIERRO. *La Croada catalana: l'exèrcit de Jaume I a Terra Santa*. L'Esfera dels Llibres, Barcelona 2006, p. 210-213. Els patrons que els portaren eren Rae-

- dor, Berenguer Cuc, Vilar, Guillem Bos, de Barcelona, Costa, Pere Ris, Pascual de Montbrú, Pintor, Mollet i Bertran Saporta, mentre que els vaixells que hi portaren proveïments foren els de Bernat Cantull, Castellví, Bosch, Cayol, Calafat, Blancars, Bernat Maiol, Ermengol, Bonaire i una nau d'amalfitans.
- [122] José Ramón MAGDALENA NOM DE DÉU. *Libro de viajes...*, p. 120 i 121.
- [123] Pau CATEURA BENNÀSSER. «Mundos mediterráneos...», p. 94; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Els mallorquins a la Mediterrània oriental...», p. 44; Faustino D. GAZULLA. *Jaime I y los estados musulmanes*. Discursos leídos en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona. Barcelona 1919, p. 70, n. 148; Damien COULON. «La Corona de Aragón y los mercados lejanos mediterráneos (siglos XII-XV)». A: *La Corona de Aragón en el centro de su historia 1208-1458. Aspectos económicos y sociales*. Ed. a cura d'Àngel Sesma Muñoz. Gobierno de Aragón. Departamento de Educación, Cultura y Deporte, Saragossa 2009, p. 286; Eduard GONZÁLEZ HURTEBISE. «Recull de documents inèdits del rey en Jaume I». A: *Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*. Vol. II. Barcelona 1913, doc. 67 i 74.
- [124] Antoni de CAPMANY DE MONTPALAU. *Memorias...*, vol. II, doc. 26; Damien COULON. «El desarrollo del comercio catalán...». ACA, C, reg. 19, f. 162v (1374, agost, 19). Cit. a Andrés GIMÉNEZ SOLER. «El comercio en tierra de infieles durante la Edad Media». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. v (1909-1910), p. 194.
- [125] Antoni de CAPMANY DE MONTPALAU. *Memorias...*, vol. II, doc. 30; Josep Maria MADURELL I MARIMON i Arcadi GARCIA I SANZ. *Comandas...*, doc. 41.
- [126] Antoni de CAPMANY DE MONTPALAU. *Memorias...*, vol. II, doc. 53; Ludwig KLÜPFEL. *Die äussere Politik Alfonsos III von Aragonien*. Berlin-Leipzig 1911-1912, p. 114-115; Arcadi GARCIA I SANZ i Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Assegurances i canvis...*, doc. 17, 18 i 20-22; Damien COULON. *Barcelone et le grand commerce d'Orient...*, p. 87-97; Damien COULON. «La Corona de Aragón y los mercados lejanos...», p. 290-291.
- [127] Àngels MASIÀ DE ROS. *La Corona de Aragón y los estados del Norte de África*. Instituto de Estudios Mediterráneos, Barcelona 1951, p. 135-142; Josep TRENCHS ÒDENA. «De Alexandrinis (El comercio prohibido con los musulmanes y el papado de Aviñón durante la primera mitad del siglo XIV)». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 10 (1980), p. 237-320; Catherine OTTEN-FROUX. «Chypre, un des centres du commerce catalan en Orient». A: *Els catalans a la Mediterrània Oriental...*, p. 129-153, concretament p. 137; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Els mallorquins a la Mediterrània oriental...», p. 44-46; Damien COULON. «La Corona de Aragón y los mercados...», p. 291-292.
- [128] Catherine OTTEN-FROUX. «Chypre...», p. 137-138; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Incidència del cors en les relacions amb l'Orient (segles XIII-XV)». A: *Els catalans a la Mediterrània oriental...* p. 259-307, concretament p. 264. <<http://hdl.handle.net/10261/24060>>
- [129] Damien COULON. *Barcelone et le grand commerce d'Orient...*, p. 27-28, 89, 98, 102-106, 120, 122, 170-171, 301, 337 i 359-383.
- [130] Federigo MELIS. «Nota sul movimento del porto di Beirut secondo la documentazione fiorentina intorno al 1400». A: Federigo MELIS. *I trasporti e le comunicazioni nel Medioevo*. Ed. a cura de Luciana Frangioni. Le Monnier, Florència 1984, p. 77-79 (publicat abans, en francès, a Michel MOLLAT (ed.). *Sociétés et compagnies de commerce en Orient et dans l'Océan Indien*. Actes du VIIIe Colloque international d'histoire maritime (Beirut, 1966). SEVPEN, Paris 1970, p. 371-374); Damien COULON. «La Corona de Aragón y los mercados lejanos...», p. 298; Mario DEL TREPPO. *I mercanti catalani...*, p. 608-615, 622-623, 628-631 i 634-635.
- [131] Elihayu ASHTOR. «Catalan cloth in the late medieval Mediterranean markets». *Journal of European Economic History*, núm. 17 (1988); Damien COULON. *Barcelone et le grand commerce d'Orient...*; Damien COULON. «Quelques observations sur le négoce de Barcelone avec l'Égypte et la Syrie a partir du commerce d'un article secondaire: le miel (1330-1430 environ)». *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, núm. xvii (1999), p. 25-36; Damien COULON. «Comerç i navegació occidentals cap al Llevant mediterrani (segles XIII-XV)». A: *Mediterraneum. L'esplendor de la Mediterrània medieval*, s. XIII-XV. Institut Europeu de la Mediterrània i Lunwerg editores, Barcelona 2004, p. 488. Cf. també Claude CARRÈRE. «Barcelone et le commerce de l'Orient à la fin du Moyen Âge». A: Michel MOLLAT (ed.), *Sociétés et compagnies de commerce...*, p. 365-368.
- [132] Pau CATEURA BENNÀSSER. «Mundos mediterráneos...», p. 85-101; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Els mallorquins a la Mediterrània oriental...»; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Les dissensions pel govern de Mallorca (1401-1404). Una intervenció pacificadora de Barcelona». *Randa*, núm. 65 (2010) (*Miscel·lània Gabriel Llompart*, vol. 5), p. 73-94, concretament p. 86-89. <<http://hdl.handle.net/10261/33392>>
- [133] Juan Leonardo SOLER MILLA. *Métodos comerciales...*, quadres; Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, vol. I, p. 308; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Incidència del cors...», p. 278; Paulino IRADIEL. «En el Mediterráneo occidental...», p. 68. Hi ha constància de la tornada d'aquesta galera: Damien COULON. «La Corona de Aragón y los mercados lejanos...», p. 300. Dóna informacions sobre el tràfic de València amb el Llevant: Àngela ORLANDIS. *Mercaders i diners: la correspondència datiniana entre València i Mallorca (1395-1398)*. Universitat de València, València 2008, p. 185, 197-198, 200-201 i 205-206.
- [134] Enrique CRUSELLES GÓMEZ. *Los mercaderes de Valencia...*, p. 25.
- [135] Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Una flotta catalana contro i corsari nel Levante (1406-1409)». A: *Oriente e Occidente tra Medioevo ed Età Moderna...*, p. 325-355. <<http://hdl.handle.net/10261/23536>>; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Transportistas y corsarios vascos en el

- Mediterráneo medieval. Las aventuras orientales de Pedro de Larraondo (1406-1409)». *Itsas Memoria. Revista de Estudios Marítimos del País Vasco* (Untzi Museoa-Museo de San Sebastián), núm. 2 (1998), p. 509-524. <<http://hdl.handle.net/10261/21696>> També: Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Pedro de Larraondo, un corsario vizcaíno en el Mediterráneo oriental (1405-1411)». A: *Corsarios castellanos y vascos en el Mediterráneo medieval*. CSIC. Institución Milá y Fontanals, Barcelona 2000, p. 243-331; Maria Teresa FERRER I MALLOL, «Incidència del cors...», p. 294-300. Cf. també: Laura BALLETO. «Chio dei Genovesi tra rivolta maonese, corsari catalani ed attachi veneziani». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 24 (1994), p. 481-486.
- [136] Pierre-Herman DOPP. «Les relations egypto-catalanes et les corsaires au commencement du quinzième siècle». Extret del *Bulletin of the Faculty of Arts Fouad I University*, núm. XI (1949); Damien COULON. *Barcelone et le grand commerce d'Orient...*, p. 54-62; Damien COULON. «Un tournant dans les relations catalano-aragonaises avec la Méditerranée orientale: la nouvelle politique d'Alphonse le Magnanime (1416-1442 environ)». A: *La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso il Magnanimo. Atti del XVI Congresso Corona d'Aragona* (Nàpols, 1997). Vol. II. Paparo, Nàpols 2000, p. 1055-1079.
- [137] Damien COULON. *Barcelone et le grand commerce d'Orient...*, p. 9 i 54-59; Damien COULON. «Un tournant dans les relations catalano-aragonaises...», p. 1058-1059 i 1061-1063; Damien COULON. «La Corona de Aragón y los mercados lejanos...», p. 304.
- [138] Damien COULON. *Barcelone et le grand commerce d'Orient...*, p. 9 i 54-59; Damien COULON. «Un tournant dans les relations catalano-aragonaises...», p. 1058-1059 i 1061-1064, que alerta de la poca fiabilitat de les informacions proporcionades pel dret de Drassanes, que conté repeticions, i que fou usat tant per Claude Carrère com per Del Treppo: la freqüència dels viatges segur que no fou tan alta com apareix a les llistes d'aquests dos autors; Damien COULON. «La Corona de Aragón y los mercados lejanos...», p. 304-305; Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, p. 349-358; Mario DEL TREPPO. *I mercanti catalani...*, p. 612-633. A la Mediterrània oriental, Alfons el Magnànim s'apoderà d'una petita illa prop de Rodes, Castellroig, des d'on portà a terme campanyes de cors. Daniel DURAN I DUELT. *Kastellórizo, una isla griega bajo dominio de Alfonso el Magnánimo (1450-1458)*. Colección documental. CSIC. Institución Milá y Fontanals, Barcelona 2003.
- [139] Manuel J. PELÁEZ. *Catalunya después de la guerra civil...*, p. 171; Mario DEL TREPPO. *I mercanti catalani...*, p. 636-637; Damien COULON. «La Corona de Aragón y los mercados lejanos...», p. 306.
- [140] Onofre VAQUER. «Comerç i capital mercantil...», p. 162 i 167; Damien COULON. «La Corona de Aragón y los mercados lejanos...», p. 305.
- [141] Josep Maria MADURELL I MARIMON i Arcadi GARCIA I SANZ. *Comandas...*, doc. 11, 16, 44-45, 47-48, 51 i 69; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Sobre els orígens del Consolat de Mar de Barcelona el 1279 i sobre els cònsols d'ultramar a bord de vaixells. Un exemple de 1281». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 23 (1993), p. 141-150. <<http://hdl.handle.net/10261/24691>> Ja havia esmentat aquest nomenament a Arcadi GARCIA I SANZ i Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Assegurances i canvis marítims...*, vol. II, p. 322, nota. Cf. també sobre el mateix nomenament: Stephen BENSCH. «Early Catalan Contacts with Byzantium». A: *Iberia and the Mediterranean World of the Middle Ages. Studies in honour of R. I. Burns*, S. J. Ed. a cura de Paul E. Chevedden, Donald J. Kagay i Paul G. Padilla. Vol. I. Brill, Leiden-Nova York-Colònia 1995-1996, p. 56-158. Bensch interpreta que era cònsol permanent, però no era així.
- [142] Daniel DURAN I DUELT. «Evidències documentals de la participació ceriverina en el comerç amb Romania a les darreries del segle XIII». *Miscel·lània Ceriverina*, núm. 15 (2002), p. 31-38; Michel BALARD. *Gènes et l'Outre-mer*. Vol. I. *Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto 1289-1290*. Mouton, París 1973, doc. 333; Daniel DURAN I DUELT. «Els catalans i els mallorquins a la mar Negra i a Tartària». A: *Els catalans a la Mediterrània oriental...* Ed. a cura de Maria Teresa Ferrer i Mallol. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2003, p. 191-220, concretament p. 193. També un altre català apareix a Caffa el mateix any com a testimoni.
- [143] Cf. la concessió de l'emperador a Antoni de CAPMANY DE MONTPALAU. *Memorias...*, vol. II, doc. 45, p. 69; Daniel DURAN I DUELT. «Els mallorquins a la Romania (segles XIII-XVI)». A: *XXVI Jornades d'Estudis Històrics Locals. El Regne de Mallorca...*, p. 241-255, concretament, p. 243.
- [144] Antoni RUBIÓ I LLUCH. *Diplomatari de l'Orient Català (1301-1409)*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1947. Reedició a cura de Maria Teresa Ferrer i Mallol. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2001, doc. 115; Ernest MARCOS. «Els catalans i l'imperi bizantí». A: *Els catalans a la Mediterrània oriental...*, p. 17-78, concretament p. 61; Daniel DURAN I DUELT. *Manual del viatge fet per Berenguer Benet a Romania, 1341-1342. Estudi i edició*. CSIC. Institución Milá i Fontanals, Barcelona 2002.
- [145] Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, vol. II, p. 348-349; Mario DEL TREPPO. *I mercanti catalani...*, p. 608-613; Daniel DURAN I DUELT. «Tension et équilibre dans les petites communautés d'occidentaux à Constantinople: L'exemple des Catalans au xve siècle». A: *Migrations et diaspores méditerranéennes (xr^e-xvr^e siècles)*. Actes du Colloque de Conques (octubre 1999). Publications de la Sorbonne, París 2002, p. 97-103; Daniel DURAN I DUELT. «Els catalans i els mallorquins...»; Daniel DURAN I DUELT. «El comercio entre España y Bizancio en los siglos XIII al XV». A: *Bizancio y la Península Ibérica. De la antigüedad tardía a la Edad Moderna*. Ed. a cura d'Inmaculada Pérez Martín i Pedro Bádenas de la Peña. CSIC, Madrid 2004, p. 323-347.
- [146] Daniel DURAN I DUELT. «Els mallorquins a la Romania...», p. 241, 243-245 i 249; Manuel J. PELÁEZ. *Catalu-*

- nya després de la guerra civil...*, p. 162; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «El comerç català a Andalusia...», p. 302 i 319-320. Cf. assegurances per a Constantinoble, del 1496, a AHPB, Pere Triter, Llibre 6 d'assegurances, f. 90r i f. 127v-128r.
- [147] Catherine OTTEN-FROUX. «Chypre...», p. 131-135; Josep Maria MADURELL I MARIMON i Arcadi GARCIA I SANZ. *Comandas...*, doc. 99; Arcadi GARCIA I SANZ i Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Assegurances...*, doc. 52; Josep Maria MADURELL I MARIMON. «Contabilidad de una compañía mercantil trescentista...»; Josep PLANA I BORRÀS. «The accounts of Joan Benet's trading venture from Barcelona to Famagusta: 1343». *Epeteris* (Nicòsia), núm. XIX (1992), p. 105-168; Víctor HURTADO. *Llibre de deutes, trameses i rebudes de Jaume de Mitjavila i companyia (1345-1378)*. CSIC. Institució Milà i Fontanals, Barcelona 2005. Cf. també Damien COULON. «La Corona de Aragón y los mercados...», p. 293; Anthony LUTTRELL. «Notes on Cyprus and Aragón: 1306-1386». *Epeteris tou Kentrou Epistemonikon Ereunon (EKEE)* (Nicòsia), núm. 18 (1991), p. 129-136; Laura BALLETO. «Presenze catalane nell'isola di Cipro al tempo di Giacomo d'Aragona». *Medioevo. Saggi e Rassegne* (Càller), núm. 20 (1995), p. 39-59.
- [148] Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, vol. II, p. 124-133; Anthony LUTTRELL. «Aragoneses y catalanes en Rodas: 1350-1430». A: *VII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Vol. II. Barcelona 1962, p. 383-390; Chryssa MALTEZOU. «Attività catalana in Creta veneziana (XIV sec.)». A: *Els catalans a la Mediterrània oriental...*, p. 113-127; Michel BALARD. «Les Catalans dans l'Outre-Mer génois aux XIIIe-XIVe siècles». A: *Els catalans a la Mediterrània oriental...*, p. 103-111; Laura BALLETO. «Fra Genovesi e Catalani nel Vicino Oriente nel secolo XV». A: *Els catalans a la Mediterrània oriental...*, p. 167-190; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Incidència del cors a les relacions amb Orient». A: *Els catalans a la Mediterrània oriental...*, p. 259-307; Mario DEL TREPPO. *I mercanti catalani...*, p. 618-637; Damien COULON. «La Corona de Aragón y los mercados lejanos...», p. 302-305; Onofre VAQUER. «Comerç i capital mercantil a Mallorca...», p. 162 i 167; Manuel J. PELÁEZ. *Catalunya després de la guerra civil...*, p. 161 i 171.
- [149] Josep Maria MADURELL I MARIMON i Arcadi GARCIA I SANZ. *Comandas...*, doc. 11, 16, 44-45, 47-48, 51 i 69; Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, p. 124; Daniel DURAN I DUELT. *Manual del viatge...*; Daniel DURAN I DUELT. «Els catalans i els mallorquins...»; Daniel DURAN I DUELT. «Els mallorquins a la Romania...», p. 245-248.
- [150] Álvaro SANTAMARÍA. «La reconquista de las vías marítimas». A: *La Península Ibérica y el Mediterráneo Centro-Occidental (siglos XII-XV)*. *Actas del I Congreso Internacional de Historia Mediterránea*. (1973). *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 10 (1980), p. 41-139, concretament p. 63-76; Marco TANGHERONI. *Commercio e navigazione nel Medioevo*. Laterza, Roma-Bari 1996, p. 397 i 405.
- [151] Claude CARRÈRE. «La draperie en Catalogne et en Aragón au XVe siècle». A: *Produzione, commercio e consumo dei panni di lana nei secoli XII-XVIII*. Florència 1976, p. 475-509; Ramon FERRER NAVARRO. *La exportación valenciana en el siglo XIV*. Saragossa 1977; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «La ruptura comercial amb Castella i les seves repercussions a València (1403-1409)». A: *I Congreso de Historia del País Valenciano* (València, 1971). Vol. II. València 1981, p. 671-682. <<http://hdl.handle.net/10261/24618>>; José Ángel SESMA MUÑOZ. *Transformación social y revolución comercial en Aragón durante la Baja Edad Media*. Fundación Juan March, Madrid 1982; José Ángel SESMA MUÑOZ. «Del Cantábrico al Mediterráneo: la vía fluvial del Ebro». A: *XXVII Semana de Estudios Medievales* (Estella, 2000). *Itinerarios medievales e identidad hispánica*. Pamplona 2000, p. 189-220; María del Carmen GARCÍA HERRERO. «La aduana de Calatayud en el comercio entre Castilla y Aragón a mediados del siglo XV». *En la España medieval*, núm. IV (1984), p. 363-390; Máximo DIAGO HERNANDO. «El comercio de tejidos a través de la frontera terrestre entre las coronas de Castilla y Aragón en el siglo XIV». *Studia Historica. Historia Medieval*, núm. 15 (1997), p. 171-207; Máximo DIAGO HERNANDO. «Relaciones comerciales entre los reinos de Aragón y Navarra durante el siglo XIV». *Príncipe de Viana*, núm. XIX-215 (1998), p. 651-687; Máximo DIAGO HERNANDO. «Desarrollo de las ciudades aragonesas fronterizas con Castilla como centros mercantiles durante el siglo XIV: Tarazona, Calatayud y Daroca». *Revista de Historia Jerónimo Zurita*, núm. 74 (1999), p. 211-246; Máximo DIAGO HERNANDO. «La quema. Trayectoria histórica de un impuesto sobre los flujos comerciales entre las Corona de Castilla y Aragón (siglos XIV y XV)». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 30/1 (2000), p. 91-156; Máximo DIAGO HERNANDO. «Introducción al estudio del comercio entre las coronas de Aragón y Castilla durante el siglo XIV: las mercancías objeto de intercambio». *En la España Medieval*, núm. 24 (2001), p. 47-101.
- [152] Máximo DIAGO HERNANDO. «El comercio de tejidos...», p. 191-194 i 206-207; Miguel GUAL CAMARENA. «Para un mapa de la industria textil...», p. 141; Máximo DIAGO HERNANDO. «Introducción al estudio del comercio...», p. 52-53.
- [153] Antoni de CAPMANY I DE MONTPALAU. *Memorias...*, vol. II, doc. 31 i 34-37, p. 46-48 i 52-56; Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca y el mundo atlántico...*, p. 56, 62, 163-164, 201-202 i 204; Josefina MUTGÉ I VIVES. «Projecció de Barcelona en l'àmbit peninsular: notícies sobre el consolat de catalans a Sevilla, 1282-1327». A: *El municipi de Barcelona i els combats pel govern de la ciutat*. Ed. a cura de Joan Roca i Albert. Institut Municipal d'Història i Edicions Proa, Barcelona 1997, p. 29-38; Juan Leonardo SOLER MILLA. *Métodos comerciales...*, quadres.
- [154] Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca y el mundo atlántico...*, p. 63, 209, 217-220, 232 i 248. Cf.

- també Antonio COLLANTES DE TERÁN SÁNCHEZ. *Sevilla en la Baja Edad Media: la ciudad y sus hombres*. Sevilla 1977; Manuel GONZÁLEZ JIMÉNEZ i Juan Manuel BELLO LEÓN. «El puerto de Sevilla en la Baja Edad Media (siglos XIII-XV)». A: *En las costas del Mediterráneo occidental...*, p. 221-236; Enrique OTTE. *Sevilla y sus mercaderes a fines de la Edad Media*. Sevilla 1996.
- [155] Máximo DIAGO HERNANDO. «Relaciones comerciales de la Corona de Aragón con la Andalucía atlántica durante el siglo XIV y primera mitad del XV». *Historia. Instituciones. Documentos*, núm. 27 (2000), p. 19-54; Juan Manuel BELLO LEÓN. «El reino de Sevilla en el comercio exterior castellano (siglos XIV-XV)». A: *Castilla y Europa. Comercio y mercaderes en los siglos XIV, XV y XVI*. Ed. a cura d'Hilario Casado Alonso. Diputación Provincial de Burgos, Burgos 1995, p. 78; Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca y el mundo atlántico...*, p. 232, 235, 247 i 249-250; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «El comerç català a Andalusia...»; José HINOJOSA MONTALVO. «Las relaciones comerciales entre Valencia y Andalucía durante el siglo XV». A: *II Coloquio Internacional de Historia Medieval de Andalucía*. Sevilla 1982, p. 249-267; José HINOJOSA MONTALVO. «Alicante: polo de crecimiento en el tránsito de los siglos XV al XVI». A: *1490: en el umbral de la Modernidad*. Consell Valencià de Cultura, València 1994, p. 71-108; José HINOJOSA MONTALVO. «La bahía gaditana y Valencia. Áreas de convergencia mercantil a fines de la Edad Media». A: *La Península Ibérica entre el Mediterráneo y el Atlántico. Siglos XIII-XV* (Cádiz, 2003). Diputación de Cádiz. Servicio de Publicaciones i Sociedad Española de Estudios Medievales, Cádiz-Sevilla 2006, p. 774-789; Enrique OTTE. «Sevilla y Valencia a fines de la Edad Media». A: *Lluís de Santàngel i el seu temps*. València 1992, p. 283-298.
- [156] Marina MITJÀ. «Abandó de les Illes Canàries per Joan I d'Aragó». *Anuario de Estudios Atlánticos*, núm. 8 (1962), p. 325-353; Francisco SEVILLANO COLOM. «Los viajes medievales desde Mallorca a Canarias». *Anuario de Estudios Atlánticos*, núm. 18 (1972), p. 27-56, on hom trobarà la bibliografia anterior; Gabriel LLOMPART MORAGUES. «Notas sueltas sobre viajes y viajeros mallorquines a Canarias (siglo XIV)». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 30 (1984), p. 383-391.
- [157] Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca y el mundo atlántico...*, p. 205 i 242; Elisa FERREIRA PRIEGUE. *Galicia en el comercio marítimo medieval*. Fundación Pedro Barrié de la Maza i Universidad de Santiago de Compostela, la Corunya 1980; Roser SALICRÚ I LLUCH. *El tràfic de mercaderies a Barcelona segons els comptes de la lleuda de Mediona (febrer de 1434)*. CSIC. Institució Milà i Fontanals, Barcelona 1995, p. 29-100, esp. p. 46-70; Roser SALICRÚ I LLUCH. «En torno al comercio de pescado atlántico ibérico en el mediterráneo catalanoaragonés del siglo XV». A: *La pesca en la Edad Media*. Santiago de Compostela 2009, p. 167-180, esp. p. 167-172; Roser SALICRÚ I LLUCH. *Documents per a la història de Granada del regnat d'Alfons el Magnànim (1416-1458)*. CSIC. Ins-
- titució Milà i Fontanals, Barcelona 1999, doc. 334, p. 402-403; Máximo DIAGO HERNANDO. «Relaciones comerciales de la Corona de Aragón...», p. 44 i 51.
- [158] Maria Teresa FERRER I MALLOL. «El comerç català a Andalusia...»; Onofre VAQUER. «Comerç i capital mercantil a Mallorca...», p. 162; José HINOJOSA MONTALVO. «De Valencia a Portugal y Flandes. Relaciones durante la Baja Edad Media». *Anales de la Universidad de Alicante*, núm. 1 (1982), p. 149-168; José HINOJOSA MONTALVO. «Las rutas del Atlántico y del Mar del Norte». A: *La Corona de Aragón en el centro de su historia, 1208-1458. Aspectos económicos y sociales*. Ed. a cura d'Ángel Sesma Muñoz. Gobierno de Aragón. Departamento de Educación, Cultura y Deporte, Saragossa 2009, p. 319-320; David IGUAL LUIS. «El tráfico de pescado en la España meridional y su proyección hacia Italia durante el siglo XV». A: *La pesca nel Lazio. Storia, economia problemi regionali a confronto*. Nàpols 2007, p. 277-310; Roser SALICRÚ I LLUCH. «Los cueros bovinos en el Mediterráneo del siglo XV. Retroceso del mercado magrebí y auge de los mercados ibéricos». A: *Mil años de trabajo del cuero. Actas del II Simposium de Historia de las Técnicas* (1999). Ed. a cura de Ricardo Córdoba de la Llave. Córdoba 2003.
- [159] Josep Maria MADURELL I MARIMON. «Los seguros marítimos y el comercio con las islas de la Madera y Canarias (1495-1506). Documentos para su historia». *Anuario de Estudios Atlánticos*, núm. 5 (1959), p. 485-567; Josep Maria MADURELL I MARIMON. «El antiguo comercio con las islas Canarias y las Indias de Nueva España o del mar Océano (1498-1638). Más documentos para su historia». *Anuario de Estudios Atlánticos*, núm. 7 (1961), p. 71-130; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «El comerç català a Andalusia...»; Eduardo AZNAR VALLEJO. «Las relaciones comerciales entre Andalucía y Canarias a finales del siglo XV y comienzos del XVI». A: *Actas del II Coloquio de Historia medieval andaluza. Comercio y Hacienda*. Sevilla 1982, p. 274; Eduardo AZNAR VALLEJO. «Cádiz y su región en la expansión atlántica». *Estudios de Historia y Arqueología Medieval*, núm. x (1994), p. 23; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «El comerç català a Andalusia...», p. 323 i 325-326; David IGUAL LLUÍS. «Sucre i comerç internacional al voltant del 1500». A: *Sucre i Borja. La canyamel dels Ducs*. Gandia 2009, p. 89.
- [160] Víctor HURTADO. *Llibre de deutes, trameses...*, f. 13r, 26v i 102v; Francisco SEVILLANO COLOM. «De Venecia a Flandes (vía Mallorca y Portugal, siglo XIV)». *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, núm. xxxiii (1968), p. 29-30 de l'extret; Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca y el mundo atlántico...*, p. 111, 235, 244 i 250-253; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Rodrigo Díez, caballero y corsario. Capturas en los mares portugueses (1395-1396)». A: *Os reinos ibéricos na Idade Media. Livro de Homenagem ao Professor Doutor Humberto Carlos Baquero Moreno*. Ed. a cura de Luis Aldão da Fonseca, Luís Carlos Amaral i Maria Fernanda Ferreira Santos. Porto 2003, p. 1141-1146. <<http://hdl.handle.net/10261/26555>>; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Incidentes piráticos entre cata-

- lanes y portuguesas a fines del siglo XIV y comienzos del XV». A: *Estudos em Homenagem ao Professor Doutor José Marques*. Faculdade de Letras da Universidade do Porto, Lisboa 2006, p. 109-123. <<http://hdl.handle.net/10261/23801>>
- [161] Claude CARRÈRE. *Barcelona...* vol. I, p. 283-284, 334-337 i 388, i vol. II, p. 35-36; Jacqueline GUIRAL-HADZIOSSIF. *Valencia, puerto mediterráneo...*, p. 412 i 535; María José LAGOS TRINDADE. «Marchands étrangers de la Méditerranée au Portugal pendant le Moyen Âge». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 10 (1980), p. 346-348; María Teresa FERRER I MALLOL. «Productes del comerç catalano-portuguès, segons una reclamació per pirateria (1408)». *Miscel·lània de Textos Medievales*, núm. 6 (1992), p. 137-163, concretament p. 141-143. <<http://hdl.handle.net/10261/23533>>; Coral CUADRADA i María Dolores LÓPEZ. «Comercio atlántico y operadores económicos castellanos en el Mediterráneo: Mallorca en la Baja Edad Media». A: *Castilla y Europa. Comercio y mercaderes en los siglos XIV, XV y XVI*. Ed. a cura d'Hilario Casado Alonso. Diputación Provincial de Burgos, Burgos 1995, p. 115-149, concretament p. 131; José HINOJOSA MONTALVO. «Las rutas del Atlántico...», p. 322-327.
- [162] David ABULAFIA. «Les relacions comercials i polítiques entre el regne de Mallorca [i Anglaterra, segons fonts documentals angleses]». A: *XIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó. El regne privatiu de Mallorca i la Mediterrània* (Mallorca, 1987). Vol. III. Institut d'Estudis Balearics, Palma de Mallorca 1990, p. 69-79; Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca y el mundo atlántico...*, p. 41, 49, 55-56, 65, 66, 73, 202, 205, 207, 220, 222, 228, 234, 235, 236-237 i 244-246.
- [163] Mario DEL TREPPO. *I mercanti catalani...*, p. 118; José HINOJOSA MONTALVO. «Las rutas del Atlántico...», p. 242; Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, p. 58 i 60; Manuel J. PELÁEZ. *Catalunya després de la guerra civil...*, p. 147; María Teresa FERRER I MALLOL. «El comerç català a Andalusia...», p. 318-321; José HINOJOSA MONTALVO. «Intercambios y relaciones entre Valencia y las ciudades marítimas del norte europeo». A: *Poder y sociedad en la Baja Edad Media hispánica. Estudios en homenaje al profesor Luis Vicente Díaz Martín*. Ed. a cura de Carlos Reglero de la Fuente. Universidad de Valladolid, Valladolid 2002, p. 993-1005, concretament p. 997.
- [164] Federigo MELIS. *Documenti per la storia economica dei secoli XIII-XVI*. Istituto Internazionale di Storia Economica F. Datini. L. S. Olschki, Florència 1972, p. 16; Antoni de CAPMANY DE MONTPALAU. *Memorias...*, vol. II, p. 108; Mario DEL TREPPO. *I mercanti catalani...*, p. 113; Dolores PIFARRÉ TORRES. *El comerç internacional...* p. 17-19.
- [165] Antoni de CAPMANY DE MONTPALAU. *Memorias...*, vol. II, p. 173-174; Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, vol. II, p. 50; Dolores PIFARRÉ TORRES. *El comerç internacional...*, p. 20; Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca y el mundo atlántico...*, p. 211, 213-215, 220-221 i 225-226.
- [166] Joan VICH SALOM i Joan MUNTANER BUJOSA. *Documenta regni Maioricarum. Colección de documentos inéditos para la historia del antiguo reino de Mallorca (1229 a 1349)*. Palma de Mallorca 1945, doc. 144; Cristóbal TORRES DELGADO. «El Mediterráneo nazarí. Diplomacia y piratería. Siglos XIII-XIV». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 10 (1980) (*Actas del I Congreso Internacional de Historia Mediterránea*, Palma de Mallorca, 1979), p. 227-235, quadre II; Carme Maria MARUGAN VALLVÉ. «Un acto de piratería...», p. 297-305; Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. «En torno a la piratería nazarí...», p. 434, 436-437, 439 i 443-445 i doc. 3-5 i 13; María Dolores LÓPEZ PÉREZ. *La Corona de Aragón y el Magreb...*, p. 663-665 i 667-669.
- [167] Juan Leonardo SOLER MILLA. *Métodos comerciales...*, quadre de comandes; Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca y el mundo atlántico...*, p. 237-239 i 243.
- [168] *El Llibre del consolat dels mercaders catalans en Bruges (1330-1537)* fou publicat per Antonio PAZ Y MELIÀ. *Serie de los más importantes documentos del Archivo y Biblioteca del Excmo. Sr. Duque e Medinaceli*. Segona sèrie. Madrid 1922; Dolores PIFARRÉ TORRES. *El comerç internacional...*, p. 21 i 29-30; Pablo DESPORTES BIELSA. «El consulado catalán de Brujas (1330-1488)». *Aragón en la Edad Media*, núm. XIV-XV (1999) (*Homenaje a la Profesora Carmen Orcastequi Gros*), p. 341-355; André VANDERWALLE. «Brujas, centro del comercio internacional y sede de la nación Aragón-Cataluña en la Baja Edad Media». A: *A la búsqueda del Toisón de Oro. La Europa de los príncipes. La Europa de las ciudades*. Ed. a cura d'Eduard Mira i An Delva. Exposició. L'Almodí, Museu de la Ciutat. Generalitat Valenciana i Fundació Jaume II el Just, València 2007, p. 291-301; Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca y el mundo atlántico...*, p. 226.
- [169] Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, p. 50, nota 50; Josep Maria MADURELL I MARIMON. «Contabilidad de una compañía mercantil trescentista...», p. 508-525; Víctor HURTADO. *Llibre de deutes...*, f. 27r; Víctor HURTADO. *Els Mitjavila. Una família de mercaders a la Barcelona del segle XIV*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2007, p. 167-170. Dolores PIFARRÉ TORRES. *El comerç internacional...*, p. 22-26.
- [170] Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, p. 50, n. 49; Dolores PIFARRÉ TORRES. *El comerç internacional...*, p. 23-24; Antoni de CAPMANY DE MONTPALAU. *Memorias...*, vol. II, doc. 216, p. 323-324; María Teresa FERRER I MALLOL. «Los vascos en el Mediterráneo medieval. Los primeros tiempos». *Itsas Memoria. Revista de Estudios Marítimos del País Vasco*, núm. 4 (2003), p. 119. <<http://hdl.handle.net/10261/21653>>; María Teresa FERRER I MALLOL. «Corso y piratería entre Mediterráneo y Atlántico en la Baja Edad Media». A: *La Península Ibérica entre el Mediterráneo y el Atlántico...*, p. 255-322, concretament p. 290-291. <<http://hdl.handle.net/10261/23799>>; Arcadi GARCIA I SANZ i María Teresa FERRER I MALLOL. *Assegurances...*, vol. II, doc. 73-75.

- [171] Antoni de CAPMANY DE MONTPALAU. *Memorias...*, vol. II, doc 236; Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, vol. I, p. 283, 305, 307 i 314-315 i vol. II, p. 50-54, 60-61 i n. 99; Mario DEL TREPPO. *I mercanti catalani...*, p. 92-94; Dolors PIFARRÉ TORRES. *El comerç internacional...*, p. 24-26, 28, 33-34, 38-39, 48, 87, 90, 92, 94, 96-99 i 184; Arcadi GARCIA I SANZ i Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Assegurances...*, doc. 88, p. 417-419 i doc. 109, p. 449-450; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Transportistas y corsarios vascos...», p. 511 i 513-514; Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Los vascos en el Mediterráneo medieval...», p. 120-121; Elisa FERREIRA PRIEGUE. *Galicia en el comercio...*, p. 491; Coral CUADRADA i María Dolores LÓPEZ. «Comercio atlántico...», p. 115-154, nota 84; Giampiero NIGRO. *Mercanti in Maiorca. Il Carteggio datiniano dall'isola (1387-1396)*. Vol. II*. *Documenti*. Le Monnier, Florència 2003, doc. 261, p. 621-627.
- [172] José HINOJOSA MONTALVO. «Intercambios y relaciones...», p. 998; Giampiero NIGRO. *Mercanti in Maiorca...*, doc. 3, p. 13-15.
- [173] ACA, C, reg. 2287, f. 32v-33r (1401, maig, 2. Barcelona), reg. 2174, f. 181r-182v (1403, maig, 15. Montcada), reg. 2176, f. 67r (1404, març, 3. València), f. 67v i 143v i reg. 2179, f. 143v (1405, febrer, 15. Barcelona). Cit. a Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Els corsaris castellans i la campanya de Pero Niño al Mediterrani. Documents sobre *El Victorial*». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 5 (1968), p. 265-313, concretament p. 280, reeditat a Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Corsarios castellanos y vascos en el Mediterráneo medieval*. Barcelona, CSIC. Institució Milà i Fontanals, Barcelona 2000, p. 29. Cf. també Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Transportistas y corsarios vascos...», p. 513. ACA, C, reg. 2181, f. 140r-v (1406, juny, 2. València); Mario DEL TREPPO. *I mercanti catalani...*, p. 96.
- [174] Dolors PIFARRÉ TORRES. *El comerç internacional...*, p. 29-33.
- [175] Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, p. 54-56; Mario DEL TREPPO. *I mercanti catalani...*, p. 94.
- [176] Maria Teresa FERRER I MALLOL. «Los vascos en el Mediterráneo medieval...», p. 118-119.
- [177] Mario DEL TREPPO. *I mercanti catalani...*, p. 95-99, 119-132; Antoni de CAPMANY DE MONTPALAU. *Memorias...*, vol. II, p. 946 i següents; Constantino MARINESCO. «Les affaires commerciales en Flandre d'Alphonse V d'Aragon, roi de Naples (1416-1458)». *Revue Historique*, núm. CCXXI (1959), p. 33-48; André VANDEWALLE. «Brujas, centro del comercio internacional y sede de la nación Aragón-Cataluña en la Baja Edad Media». A: *A la búsqueda del Toisón de Oro...*, p. 291-301, concretament p. 299-300.
- [178] Maria Teresa FERRER I MALLOL. «El comerç català a Andalusia...», p. 314, 315, 317, 302-303 i 316-326.
- [179] José HINOJOSA MONTALVO. «Las rutas del Atlántico...», p. 333 i 338; José HINOJOSA MONTALVO. «De Valencia a Portugal y Flandes...», p. 149-168; José HINOJOSA MONTALVO. «Alicante: polo de crecimiento...», p. 71-108; José HINOJOSA MONTALVO. «Apertura y comprensión del Mediterráneo meridional peninsular al espacio europeo». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 24 (1994), p. 105-130; José HINOJOSA MONTALVO. «Valencia, centro mercantil mediterráneo. Siglos XIII al XV». A: *Fiere e mercati nella integrazione delle economie europee. Sec. XII-XVIII. XXXII Settimana di Studi, Istituto Internazionale di Storia economica F. Datini, Prato* (Prato, maig 2000). Le Monnier, Florència 2001, p. 597-607; José HINOJOSA MONTALVO. «Intercambios y relaciones...», p. 998-1003; José HINOJOSA MONTALVO. «Los intercambios mercantiles entre Valencia y Brujas». A: *A la búsqueda del Toisón de Oro...*, p. 303-313; José HINOJOSA MONTALVO. *De Valencia a Flandes. La nave della frutta*. Generalitat Valenciana i Fundació Jaume II el Just, València 2007.
- [180] Claude CARRÈRE. *Barcelona...*, vol. II, p. 56-57 i 59-61; Mario DEL TREPPO. *I mercanti catalani...*, p. 120 i 128; Antonio ORTEGA VILLOSLADA. *El reino de Mallorca y el mundo atlántico...*, p. 232, 234; Jaume COLL CONESA. «El comercio de la cerámica valenciana en Flandes y el Atlántico norte». A: *A la búsqueda del Toisón de Oro...*, p. 315-325.
- [181] Federigo MELIS. «L'area catalano-aragonesa nel sistema economico del Mediterraneo occidentale». A: *La Corona d'Aragona e il Mediterraneo: aspetti e problemi comuni di Alfonso il Magnanimo a Ferdinando il Cattolico (1416-1516)*. IX Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Nàpols, 1973). Società Napoletana di Storia Patria, Nàpols 1978, p. 191-209, concretament p. 201-204.

NOTA BIOGRÀFICA

Maria Teresa Ferrer ha estat professora d'investigació del CSIC a la Institució Milà i Fontanals de Barcelona i directora de la revista *Anuario de Estudios Medievales* fins al 2010; és membre emèrita de l'Institut d'Estudis Catalans. Ha estudiat el segle XIV a la Corona catalanoaragonesa: el comerç, el cors i la pirateria, però també les relacions polítiques internacionals, i dirigeix un projecte a l'IEC per a la publicació i estudi dels tractats internacionals de Catalunya i després de la Corona d'Aragó. També s'ha ocupat de la defensa i organització de les terres valencianes frontereres amb l'Islam i de la minoria islàmica de la Corona catalanoaragonesa. Ha estudiat igualment algunes institucions, com la Generalitat.

El creixement divers de la Catalunya del segle XVIII. Protoindustrialització?

Llorenç Ferrer*
Universitat de Barcelona

Rebut 18 juny 2011 · Acceptat 20 juliol 2011

RESUM

El concepte de protoindustrialització va ser útil per a fixar-se en les activitats econòmiques de moltes àrees abans de l'arrencada de la industrialització. A Catalunya, va servir per a prestar atenció a la indústria de la llana i a altres activitats i desviar-la del que es creia l'activitat econòmica més moderna, que era la fabricació d'indianes. Són les activitats econòmiques que es produïen arreu del país les que indiquen la capacitat d'aprofitar les oportunitats que anaren sorgint i com la industrialització basada en la indústria cotonera —però també amb altres produccions— no és altra cosa que l'aprofitament d'una oportunitat per a un territori que estava preparat per a fer-ho. Es reflexiona sobre els orígens d'aquesta capacitat.

PARAULES CLAU: protoindustrialització, indianes, activitats artesanals, artesans, gremis

Durant molts anys, els estudis sobre industrialització i modernització es van moure en un terreny extraordinàriament simplista i ahistòric: des del marxisme, la història estava escrita, i al feudalisme el succeïa el capitalisme i després el socialisme, amb unes lleis inexorables i clarament determinades. Estudiar una societat era saber, senzillament, en quina etapa estava per endevinar quina seria la següent. Com a alternativa a aquest discurs va aparèixer el treball de Rostow, que definia les etapes que una societat passava per arribar a la modernització: les societats eren «tradicional» fins que s'esdevenia el *take off* que les conduïa a poc a poc a la modernitat.¹ En realitat, l'interès historiogràfic se centrava en com apareixia el *take off*; abans, només hi havia un món uniforme i endarrerit. Hi havia poc interès a estudiar-lo.

Va arribar un moment que, a mesura que avançava la investigació, aquest plantejament no s'aguantava per enlloc. Els indicadors sobre el creixement a la Gran Bretanya, investigacions sobre canvis en l'agricultura, la recerca sobre activitats abans de la industrialització...² tot apuntava que abans del *take off* hi havia molta vida, que hom no es podia centrar només en el creixement econòmic i que la industrialització sols es podia explicar a partir del que havia passat abans. De mica en mica, l'anàlisi va esdevenir més històrica i menys teòrica i fou en aquest context que va sorgir el concepte de protoindustrialització.

LA PROTOINDUSTRIALITZACIÓ I LA REHABILITACIÓ DE LA «SOCIETAT TRADICIONAL»

La revolució industrial no es podia entendre sense considerar els canvis de les «societats tradicionals». Les investigacions concretes eren tossudes i mostraven la vida econòmica al segle XVIII, abans de l'arrencada industrial, molt més rica i matisada que el que la teoria general suposava. No era cap descobriment: Marx ja havia posat èmfasi en la manufactura com a punt de partida de la divisió del treball que donaria lloc a la fàbrica capitalista. Dobb³ havia descrit les formes d'organització de la indústria rural i quina es podia convertir en motor del canvi econòmic, i existien molts treballs que observaven i descrivien la importància de la indústria rural.⁴

Fou l'any 1972 quan Mendels⁵ va proposar per primera vegada l'ús del concepte protoindustrialització per caracteritzar el període preparatori a la revolució industrial i per recuperar el debat sobre el paper de la indústria rural. Aquesta indústria, entesa com a producció no agrícola casolana, havia existit sempre i el treball a domicili també era freqüent (*putting out system*). El concepte *putting out* no es referia a aquestes indústries, sinó a un fenomen que tenia quatre característiques essencials i que només quan es donaven es podia fer el salt a la industrialització:

a) Implicava l'aparició i l'expansió d'un tipus d'indústria segons la qual la producció final es destinava a l'exportació a un mercat situat fora de la regió.

b) Implicava la participació de les llars camperoles en la producció aprofitant el caràcter estacional de la producció agrícola, amb la qual cosa obtenien un ingrés addicio-

* **Adreça de contacte:** Llorenç Ferrer i Alòs. Departament d'Història Contemporània, Facultat de Geografia i Història. Universitat de Barcelona. Montalegre, 6. 08001 Barcelona. Tel. +34 934 037 817. E-mail: llferrer@ub.edu. Web personal: <<http://sites.google.com/site/llferreralos/>>

nal. Les xarxes de treball domèstic solien estar coordinades des de la ciutat, on es feien les fases d'acabats.

c) Una regió protoindustrial havia de tenir en el seu interior un grup de camperols acomodats que produïen excedents agrícoles comercialitzables i un altre grup de camperols amb terres insuficients que tenien necessitat de recursos complementaris. Les activitats protoindustrials es desenvoluparien en zones d'agricultura pobra.

d) La protoindustrialització era un fenomen regional i s'havia d'estudiar a aquest nivell. Per regió, s'entenia un sistema articulat camp/ciutat, àrea de terres de bona qualitat i àrea de terres de mala qualitat. La regió no tenia, en aquest context, cap sentit polític.

Aquesta definició de protoindústria portava a la formulació de sis hipòtesis per explicar els canvis que conduïrien a la revolució industrial:

1. La protoindustrialització trencava amb el sistema de matrimoni tardà que fins aleshores havia ajustat el creixement natural de la població a l'oferta d'explotacions rurals i als nivells de subsistència. Amb més ingressos, els joves podien casar-se abans, la qual cosa tenia repercussions en els índexs de fecunditat. El tema de la família en el procés de transició es revalorava enormement a partir d'aquesta consideració.⁶

2. L'expansió de la indústria domèstica suposava l'aparició de problemes de recollida del producte i control de qualitat, fet que pressionava cap a la centralització d'una part de la mà d'obra en tallers mecanitzats.

3. El capital necessari per a transformar les xarxes locals en tallers i per a l'adquisició de màquines s'havia acumulat gràcies als beneficis que l'activitat protoindustrial havia proporcionat a mercaders i propietaris de la terra.

4. Les xarxes protoindustrials havien proporcionat experiència en el negoci i coneixement de tècniques a qui controlava la xarxa.

5. Permetia la formació d'una mà d'obra especialitzada.

6. La protoindústria desenvolupava un sector capitalista agrícola a la regió i preparava aquest sector per a l'esforç necessari en el moment de la urbanització, generant productes agrícoles a preus raonables, que havien de mantenir el creixement.⁷

El nou concepte es va convertir en un model i, a partir d'aquells primers treballs, les recerques es multiplicaren durant la dècada dels vuitanta.⁸ Els historiadors es van abocar a l'estudi de la primera fase de la industrialització buscant si es complia o no el model protoindustrial que Mendels havia descrit. Els resultats van aportar molta informació sobre l'època, però al mateix temps una gran decepció, ja que cada treball era una excepció al model o a alguns dels seus supòsits.

Houston i Snell van fer una crítica despietada⁹ a partir d'analitzar proposta a proposta i aportar les excepcions a cada afirmació general. Si la teoria afirmava que es produïa en àrees d'agricultura pobra i tradició d'herència igualitària, el treball de Houston i Snell aportava exemples contraris a aquesta idea; si afirmava que tenia efectes sobre el creixement de la població i augmentava

la densitat, demostrava que hi havia zones protoindustrials amb un matrimoni tardà; si els baixos salaris empenyien al matrimoni i a tenir més fills per tenir més individus treballant, mostrava com a Anglaterra es produïa l'efecte contrari; si es creia que l'augment de fills il·legítims era degut a l'augment de la independència de les dones perquè tenien accés a un salari al marge de la família, mostrava com la il·legimitat s'incrementava tant en parròquies protoindustrials com rurals; si l'estacionalitat dels baptismes tendia a reduir-se, mostrava com el fenomen era generalitzat i no sols degut a la protoindustrialització; si augmentava la divisió sexual del treball per la via de la incorporació de les dones al mercat de treball, demostrava que les dones treballaven en multitud d'oficis... Les excepcions eren tantes que treien tot valor a la proposta de la protoindustrialització.

Les crítiques es podien agrupar en tres grans blocs: a) les excepcions al model general eren tantes que invalidaven el propi model; b) la protoindustrialització no conduïa a la industrialització, ja que hi havia zones que feien aquest pas qualitatiu i altres que es desindustrialitzaven; per tant, no era un esquema explicatiu d'aquell fenomen, i c) existien altres formes d'organitzar la producció industrial.¹⁰

Houston i Snell¹¹ treien la conclusió següent en el seu crític treball: «Molts dels punts aportats sobre els orígens agrícoles de la indústria no són nous. Han estat un estímul per a la recerca, però estan lluny d'entendre teòricament la transició del món agrari a l'industrial. Per aquesta raó, la teoria de la protoindústria haurà de ser abandonada i substituïda per una de menys esquemàtica i limitada a un acostament que tingui més en consideració la diversitat del desenvolupament social i econòmic d'Europa en el pas a la industrialització» [la cursiva és nostra]. El concepte fallava quan es pretenia convertir en model universal explicatiu de la industrialització com una primera fase necessària. L'error era senzill: tot model ve definit per unes poques variables que es combinen per donar un resultat esperat i la realitat històrica d'un espai i d'una societat està influïda per variables infinites, la prelació de les quals varia per raons locals i, quan es combinen, no s'espera cap resultat. A cada espai, el canvi tenia lloc de forma diferent, si és que hi havia canvi.

EL CONCEPTE DE PROTOINDUSTRIALITZACIÓ EN LA HISTORIOGRAFIA CATALANA

A Espanya, la introducció del concepte protoindustrialització va ser obra d'Aracil i Garcia Bonafé,¹² però va ser Torras qui el va utilitzar com a model per a explicar la distribució de la indústria llanera a Catalunya a partir de la lògica de les zones d'agricultura pobra, on s'ubicava la indústria llanera, i d'agricultura especialitzada, en les quals no es desenvolupava.¹³ Més endavant el van utilitzar un parell d'investigadors que treballaven sobre les zones d'arques de Sabadell¹⁴ i sobre Olesa i Esparreguera intentant

comprovar la validesa de la teoria general.¹⁵ Amb prou feines hi ha treballs posteriors que utilitzin aquesta terminologia.¹⁶

L'escàs ressò del concepte a la pràctica no es correspon amb el canvi de perspectiva que va provocar en els estudis del segle XVIII, ja que les indústries rurals (en un sentit ampli, no barcelonines) i tot el que es derivava del seu desenvolupament van començar a tenir interès. Va ser aleshores quan es va començar a descobrir una Catalunya interior molt activa des del punt de vista econòmic i que els mecanismes d'acumulació i creixement que sorgien de les iniciatives locals no tenien res a envejar a les fàbriques d'indianes de Barcelona.

LA CLAU DEL DESENVOLUPAMENT ECONÒMIC: LES INDIANES

El desenvolupament de les fàbriques d'indianes al segle XVIII a Barcelona es va convertir en l'índex de la modernització econòmica de Catalunya, camí de la industrialització. No era difícil pensar que eren el pas previ a les fàbriques tèxtils que van sorgir al segle XIX. La genealogia de la industrialització catalana estava establerta.¹⁷ Per aquesta via, Catalunya seria precoç en la industrialització; i, d'altra banda, on era el suposat *take off* de Rostow? En realitat, lligar una cosa i l'altra portava a una visió gradualista de la industrialització que no era el que es portava en aquells moments.

És per això que les indianes van ser reinterpretades. L'anàlisi teòrica era fàcil: per industrialitzar-se, calia un mercat i el mercat espanyol era pobre i miserable, incapaç de generar qualsevol demanda; aleshores la producció d'indianes s'explicava per la sortida al comerç colonial. Les indianes es venien a fora. Si fallava el mercat colonial —com així va ser a començaments del segle XIX—, la indústria desapareixeria.¹⁸ Segons aquesta tesi, les indianes haurien aportat poc al procés de modernització. Aquesta interpretació es reforçava amb les recerques que indicaven que a moltes fàbriques l'autèntica especialització era estampar llenços de lli produïts a fora i no manufactures de cotó.¹⁹ Les indianes, per tant, no estaven relacionades amb la industrialització del segle XIX. El *take off* es produiria cap al 1840 amb la introducció de les màquines de vapor a Barcelona, tal com havia de ser.

De fet, en aquest treball no ens interessa la industrialització. Les fàbriques d'indianes no ens han de distreure d'altres fenòmens econòmics, però malgrat tot van generar molts tòpics sobre la Catalunya del segle XVIII: *a*) l'activitat de les indianes no tenia res a veure amb les formes d'organitzar la producció que tenien els gremis; es tractava d'autèntiques fàbriques que concentraven el procés de tissatge i el procés de l'estampat amb una maquinària complexa; *b*) es van desenvolupar a través de l'associació de socis en companyies que posaven capitals en comú, pràctica habitual i estesa en moltes altres activitats; *c*) eren una activitat fonamentalment barcelonina tot i algunes

experiències poc reeixides a altres llocs, i *d*) introduïren i normalitzaren una nova fibra, el cotó, i el seu desenvolupament fou l'impulsor de la filatura d'aquesta fibra que es va acabar escampant per molts indrets de la Catalunya interior.

Tot i el dubte que es va generar sobre si van causar la industrialització o no, és obvi que el fenomen de les fàbriques d'indianes va generar un altre tòpic en la historiografia: la modernització econòmica passava per elles i, sobretot, la nova «modernitat» es va produir a Barcelona i des d'aquí es va escampar cap una Catalunya interior endarrerida. Va costar un temps desfer els tòpics i mostrar una imatge molt diferent.²⁰

De fet, Delgado²¹ va treure ferro al comerç colonial fent veure que tant els fabricants d'indianes com els que es dedicaven a d'altres activitats industrials venien des de feia molt de temps en el mercat interior, però afirmava una altra cosa molt més important:

«Sería incorrecto extender el ejemplo de las telas de algodón catalanas al conjunto de la producción industrial del Principado. La construcción naval, el pintado de lienzos, las industrias papelera, mediera, sombrerera, sedera, el curtido, la fabricación de encajes y puntas, el metal y la agroindustria generaron un importante valor añadido gracias a sus exportaciones al mercado americano [...]. Pese a que estos sectores industriales carecían de la capacidad de transformación y arrastre [...] favorecieron el desarrollo de un tejido industrial denso y diversificado, capaz de aportar rentas de transformación, trabajo e iniciativa empresarial a las nuevas oportunidades que se presentarán en la centuria siguiente y preparado para resistir el impacto de las malas coyunturas.»

Amb aquesta anàlisi, es desmuntava la idea que les fàbriques d'indianes estaven lligades al comerç colonial i s'aportava un altre element important: l'economia catalana del segle XVIII no eren només les indianes, sinó produccions molt més variades i diversificades a tot el territori.

NO A LA SIMPLIFICACIÓ: PRODUIR MOLTES COSES. LES ESPECIALITZACIONS I LES ACTIVITATS AGROPECUÀRIES

Els historiadors hem generat sovint una imatge d'unes explotacions agrícoles orientades a l'autosubsistència. Si es practicava el policultiu, era per disposar de diversitat de productes i, per tant, no hi havia comerç. Avui aquesta tesi és difícil de sustentar: el camp era productor d'aliments, però també de moltes matèries primeres necessàries per a ésser transformades per la xarxa d'artesans que produïen béns i serveis de tota mena (fusta, vímet, canyes, argila, calç, guix, carbó vegetal...). Per força els pagesos produïen per al mercat, ja fos en la seva explotació si tenien masos o com a jornalers si tenien poca terra.

D'altra banda, sovint hem generat una imatge d'una agricultura basada en el conreu de blat, vinya i olivera, com si no hi hagués més varietat de conreus, alguns dels quals clarament orientats al mercat. És cert que no en sabem el volum, ni la part que era consumida a nivell local, però els indicis apunten a un mercat molt més viu del que ens pensàvem.

Quant als conreus principals, a finals del segle XVIII —i aquest és un procés del qual no sabem la cronologia— es feia blat a tot arreu, però especialment a la plana de Lleida, l'Urgell, Osona i les comarques gironines; el sègol predominava a les comarques pirinenques (Vall d'Aran, Pallars, Alt Urgell i Cerdanya); la producció vitícola predominava al llarg de tota la costa, des de l'Empordà fins al sud de Tarragona, i s'estenia cap al Penedès, el Vallès i el Bages i algunes comarques de Lleida; l'oli predominava a les comarques de l'Empordà, però també al Segrià, les Garrigues i les comarques de Tarragona; el blat de moro abundava a Osona, la Garrotxa i les comarques gironines; la patata, a la Vall d'Aran, el Ripollès, el Berguedà i l'Alt Urgell; el cànem es produïa de forma abundant al Vallès, el Segrià, el Tarragonès i les comarques dels voltants i el Montsià; els capolls de seda es produïen al Baix Penedès i a la zona de ponent (Garrigues, Noguera i Segrià); d'avellanes, se'n produïen a l'Alt i el Baix Camp, la Conca de Barberà, el Priorat i la Ribera; les ametlles, al Priorat, el Segrià i l'Urgell; les garrofes, a les comarques del Garraf, l'Alt Penedès, l'Alt Camp i el Montsià; alls a l'Alt i el Baix Penedès i llimones i taronges al Maresme.²² Però, a més d'aquestes produccions clàssiques que potser trobaríem arreu, hi havia altres territoris d'aprofitament de recursos naturals: el suro a la Selva i part de l'Empordà; el conreu de l'arròs a l'Empordà; la pesca del corall i l'anxova a tota la costa nord de Catalunya; salines a Cardona, a Gerri de la Sal i al delta de l'Ebre; tarongers a Alella; maduixes a Vilassar de Dalt; pèsols a tot el Maresme, però especialment a Teià; pinyons al Vallès, a Santa Coloma de Farners i a Sant Feliu de Codines; extracció de fusta a tot el Pirineu, on es desenvolupà l'activitat del transport a través dels raiers; pomes, peres i altres fruites a la Cerdanya, Ponts, Sanauja, Torà...; galda a Palamós; castanyes i fustes per a bótes als pobles a tocar el Montseny; bolets al Solsonès; cireres a Caldes de Montbui; cigrons a Llançà; carboneig al Montseny i a tots els boscos de Catalunya; ferro al Pirineu; producció de pega als boscos de pinedes; forns de calç i guix allà on hi havia pedra calcària i guixeres; teuleries i forns d'obra on hi havia argila; pous de glaç al Montseny, al Moianès i a altres indrets; barrella per a fer sabó al delta de l'Ebre, etcètera.²³

La ramaderia era important perquè subministrava energia a través del bestiar de tir, perquè era una font d'aliments (carn, ous...) i perquè produïa matèries primeres com la llana. L'engreix i la cria de bestiar anaven més enllà de les explotacions pageses i s'inserien també en el mercat de béns i serveis. A vegades s'ha plantejat la ramaderia com a contradictòria amb l'agricultura, però la societat del segle XVIII va resoldre de diferent manera aquesta contradicció amb l'objectiu d'optimitzar els recursos productius.

En primer lloc, determinat bestiar era cuidat dins de la mateixa família, com ara l'aviram i el porc, que s'engreixava dels sobrants de l'alimentació humana. El porc era un animal fonamental per a la dieta pagesa. S'engreixava, es matava, es confitava i se salava i era aliment per a tot l'any. En algunes zones, s'especialitzaren a criar garrins, que eren venuts a les petites explotacions pageses per a engreixar. Zamora cita la Vall d'en Bas i els voltants de Barcelona: «encontramos grandes porciones de cerdos que vienen de las ferias al mercado de Barcelona, cuyo comercio es muy lucrativo.»²⁴ En segon lloc, es distingia molt clarament entre les herbes per a pasturar i les terres de conreu. Les herbes dels camps podien ésser pasturades quan no hi havia conreus. Les herbes comunals i les herbes particulars podien ésser venudes o arrendades al millor postor, per a pasturar el bestiar destinat a les carnisseries locals o per als ramats de les masies. Havien de pasturar quan no fessin mal als conreus i, per això, la quantitat de bestiar era limitat en les zones conreades. En tercer lloc, la cria del bestiar de tir va esdevenir una autèntica especialització, sobretot als pobles de muntanya. Als *Viajes* de Zamora apareixen moltes referències a localitats que es dediquen a la cria (fer pujar un animal des que neix) o a la recria (limitar-se a engreixar-lo): l'Esquirol, Rialp, Sort, Esterri d'Àneu, Tredòs, Viella, Arbúcies, etc., pobles de muntanya dels Pallars, la Vall d'Aran, la Ribagorça, l'Urgell, etcètera. D'aquí s'abastien, a través de les fires, les necessitats de tot Catalunya. El negoci era tan dinàmic com qualsevol activitat protoindustrial.

En quart lloc, la transhumància. El problema que es plantejava era que, en determinades condicions geogràfiques o climàtiques, l'herba que es necessitava per a alimentar el bestiar creixia en zones diferents. Per tal d'aprofitar-les, no quedava altra solució que moure el bestiar d'una banda a l'altra: és el que anomenem transhumància, que demanava una organització que no entrarem a detallar.²⁵ Tot i així, hem d'assenyalar que existien dues menes de transhumància, la completa i la parcial. La completa implicava que els ramats sempre estaven en moviment. Hi havia quatre grans àrees de pastures hivernals: l'Alt Empordà; la Selva, el Vallès Occidental i el Penedès; les Garrigues i el Segrià, i el Baix Ebre i el Montsià. Es pasturava en aquestes terres baixes des del novembre fins a l'abril i aquest mes començaven el camí cap a la muntanya alta, on pasturarien de finals de juny a finals de setembre. Els ramats de cadascuna d'aquestes àrees anaven a l'alta muntanya més propera (Ripollès, Cerdanya, Andorra, Pallars Sobirà i Vall d'Aran, o als ports de Beseit).

L'altra transhumància és la que anomenem parcial i la patien els ramats del Ripollès, el Berguedà i el Lluçanès. En aquest cas, els ramats dels masos pasturaven les herbes de l'explotació durant l'hivern i femaven els camps mitjançant la utilització de cledes. Quan arribava l'estiu, emprenien viatge a finals de juny i s'estaven al Pirineu i al Prepirineu fins a finals de setembre, en què tornaven cap a la casa d'origen. Centenars de persones, entre propietaris de ramats, pastors, rabadans, arrendadors d'herbes,

carnissers... i totes les indústries derivades de la pell participaven en aquests negocis.

ACTIVITATS ARTESANALS I PROTOINDUSTRIALS

La societat demandava altres béns i serveis no agrícoles que en algun lloc s'havien de produir. Les matèries primeres sorgien dels recursos naturals, però després, determinats oficis organitzats en gremis o altres formes menys estructurades les convertien en béns i serveis. A tots els pobles, hi havia persones que es dedicaven a produccions no agrícoles, però l'important és el moment en què aquestes produccions deixaren de ser per a l'abastiment local i es convertiren en produccions per a un mercat. Al segle XVIII, la producció per al mercat estava molt generalitzada, però segurament també ho era en segles anteriors.

És en el rastreig d'aquestes dinàmiques produccions locals que aquella idea que la modernització es va produir a Barcelona amb les indies perd tot l'interès. Tot Catalunya era plena de produccions especialitzades, sovint poc conegudes i que es complementaven i es multiplicaven. La relació que segueix no és exhaustiva, entre altres coses perquè de moltes sols en tenim indicis. Del que no hi ha cap dubte és que totes proporcionaven ingressos complementaris a moltes famílies pageses i no pageses, la qual cosa millorava la demanda de béns i de serveis.

La producció de teixits de llana

La tesi més generalitzada és que al segle XVI s'esdevingué la crisi de la indústria llanera a les grans ciutats com Barcelona, Girona o Perpinyà, amb uns gremis que escanyaven l'activitat, i des d'aquí es va escampar cap als pobles de l'interior, en què els paraires s'organitzaren també en gremis. Fins al segle XVIII, no podem reconstruir el mapa de l'activitat llanera al Principat, que tenia dues característiques: en primer lloc, era una activitat que se situava fonamentalment a la Catalunya Vella (Vallès, Anoia, Bages, Berguedà, Osona, Ripollès) i a les viles que començaren a créixer al segle XVI; en segon lloc, cada poble tendia a especialitzar-se en un tipus de teixit (si hom feia draps vintisisens, no en feia d'una altra qualitat i, si feia estamenyes, no feia cordellats...). Aquesta especialització en un producte determinat serà una característica de la producció preindustrial.²⁶

Perquè els telers poguessin teixir, calia prèviament filar la llana, activitat manual que solien fer les dones. És molt difícil saber quantes dones filaven llana a Catalunya, però tenim algunes descripcions que apunten que, perquè els telers d'un poble funcionessin, calia que filessin gairebé totes les dones dels pobles i les parròquies dels voltants.²⁷

La producció de pells

La producció de pells, i tot el que comportava respecte a l'adquisició de pells a les carnisseries locals i d'altres indrets, es va concentrar a Vic i Igualada, com a grans centres productors, i en menor mesura a Vilafranca, Manresa

—especialment al segle XVII—, Reus, Lleida i Olot.²⁸ En el cas de Manresa, fou l'activitat que va permetre una important acumulació de capital.

La indústria de la seda

La seda es va desenvolupar sobretot al segle XVIII, especialment a Reus, Manresa i Mataró. Fou també la base de l'acumulació de capital més important en aquestes ciutats. Aquesta activitat arrossegava altres dedicacions a menuderies de seda com els cordons, els passamans i les vetes. Manresa va especialitzar-se en aquesta activitat.²⁹

Tot i que la seda venia fonamentalment de València, la seva producció va estimular la cria del cuc de seda i la plantació de moreres al Segrià (quinze localitats el 1824) i a la Noguera (nou localitats). Això vol dir que hi havia pagesos que obtenien un ingrés complementari d'aquest producte.

La indústria del ferro

És als Pirineus on es troben vetes de ferro i on es va produir una especialització en la producció de ferro mitjançant la farga i una tècnica específica en la seva elaboració.³⁰ Tot i que poc coneguda, la indústria del ferro fou una activitat econòmica que va crear artesans especialitzats i comerciants que es podien enriquir amb el seu comerç. El ferro també va permetre el desenvolupament d'alguns oficis, com els clavetaires a Ripoll o a Manresa, o la producció d'armes a Ripoll, que va esdevenir una via d'acumulació important per a algunes persones que es dedicaven a aquestes activitats.

La indústria de les puntes

No sabem en quin moment va aparèixer aquesta especialització, però les dones de tots els pobles del Maresme es dedicaven a aquesta activitat que s'exportava a tot Espanya i Amèrica. Les dades que dona Francisco de Zamora quan va passar pel Maresme són espectaculars: des de Palafròls fins a Caldetes, esmenta que 5.350 dones es dedicaven a fer puntes i eren càlculs aproximats que no comprenien tots els pobles.³¹ Aquesta activitat s'estenia també fins al Baix Llobregat i va esdevenir una autèntica especialització que ocupava fonamentalment les dones.

La indústria de les mitges i de les barretines

Una altra de les activitats industrials que implicava l'especialització d'algunes ciutats era la producció de barretines i de mitges, que es concentrava sobretot a Olot —cincents dos telers—, alguns pobles propers de la Garrotxa (Tortellà, Besalú, Sant Esteve d'en Bas), un nucli modest a la Seu d'Urgell i a Puigcerdà i un altre nucli molt actiu al Maresme.³²

La indústria paperera

La producció de paper fou una altra de les activitats preindustrials rellevants que es va desenvolupar en molins que estaven situats en rius de relativament poc cabal. L'àrea més important era la del riu Anoia, i la seguien els molins

del Francolí-Brugent, Fluvià-Terri, el riu Bitlles i, a molta distància, els molins del Cardener, el Ter, el Ripoll, la Torreda, el Foix i el Gaià. Una part important del paper s'exportava al mercat americà.³³

La indústria de l'aiguardent

Un dels negocis lucratis de la Catalunya del segle XVIII fou la conversió de vi en aiguardent. Les comarques dels voltants de Tarragona es van especialitzar en el conreu de la vinya per a produir vi, que era cremat i convertit en aiguardent per a ésser exportat cap a Amèrica o el nord d'Europa. Valls, Alcover, la Selva del Camp, Vilallonga, Reus, Riudoms, Cambrils, Constantí, etc. tenien autèntiques fassines industrials dedicades a aquesta activitat.³⁴ En altres comarques com el Bages, el vi que es cremava eren els excedents o el vi dolent o picat, mentre que la resta es comercialitzava com a tal.³⁵

La indústria de l'anxova

Alguns pobles de l'Empordà i la Selva com Cadaqués, l'Escala, Sant Feliu de Guíxols i Blanes es dedicaven a la pesca de l'anxova i les dones la netejaven i la salaven per poder-la comercialitzar.³⁶

La indústria del corall

La pesca del corall també era una especialitat d'alguns pobles de l'Empordà com Begur, Cadaqués o l'Escala que, a més de pescar-lo, es dedicaven a preparar-lo per comercialitzar-lo.³⁷

La indústria naval

Bona part dels pobles costaners d'una certa importància es dedicaven a la producció d'embarcacions de mida diversa per a la pesca local, però també per al transport de cabotatge i per als viatges cap a Amèrica.³⁸

La indústria del gel

La demanda de gel es va començar a generalitzar a la segona meitat del segle XVII, ja fos per a usos medicinals ja fos com a forma de refrescar. Aquesta demanda de gel va generar que en llocs propers a les grans ciutats en els quals feia més fred es posés en marxa una autèntica indústria del gel. Al Montseny i a tot el Moianès es van construir pous de gel on a l'hivern s'emmagatzemaven blocs de gel que eren transportats cap a Barcelona quan arribava l'estiu. Aquest negoci va resultar molt lucratiu i fou la base de l'acumulació de moltes famílies de Castellterçol.³⁹

La indústria de les indies

Al primer terç del segle XVIII, van aparèixer a Barcelona les fàbriques d'indies, que teixien cotó i després l'estampaven d'acord amb la nova moda de colors que imitaven els teixits indis. El que era diferent d'aquestes fàbriques era que la producció no es feia al taller artesanal, sinó en locals en què es concentraven els telers i la feina d'estampació. Tot i que en algunes ciutats es va construir alguna fàbrica d'indies, en realitat va ésser una activitat

majoritàriament barcelonina.⁴⁰ Aquesta activitat basada en la transformació del cotó va ser clau per a la introducció del que seria un sector capdavanter en el procés d'industrialització i modernització econòmica, aprofitant totes les tradicions que estem descrivint.

La indústria del suro

A la zona de la Selva i l'Empordà, on creixia l'alzina sureira, es va desenvolupar al segle XVIII la producció de taps de suro. La recollida del suro era organitzada pels propietaris rurals, que el venien a fabricants que es dedicaven a la producció de taps.⁴¹

Altres indústries aparentment locals

De fet, hi havia moltes altres especialitzacions locals que s'han de considerar en una línia similar a les activitats que hem assenyalat: a Solsona, s'especialitzaren en la producció de ganivets; a Gironella, en la producció de botons; a Torelló, en pintes de banya; a Tremp, Sort o Ponts, en la producció d'espardenyes; a Breda i a la Bisbal d'Empordà, en la producció de ceràmica diversa...

Potser és una gosadia utilitzar una font com el *Costumari català* de Joan Amades per citar algunes especialitzacions de pobles, ja que no sabem res de la cronologia de l'activitat, però si ho fem és perquè estem segurs que hi havia moltíssimes d'aquestes activitats que complementaven les produccions pageses a la Catalunya moderna. En fem una llista que, lògicament, cal prendre amb molta precaució: Espolla estava especialitzada en la producció de veses; a Alentorn, vora Artesa de Segre, ho estaven en la producció de forques; a Tortellà estaven especialitzats a fer culleres; a molts pobles del Montseny es dedicaven a produir raigs i corbes; a pobles del Baix Llobregat, el Baix Penedès, el Garraf, el Camp de Tarragona, la Ribera d'Ebre i la Terra d'Alta treballaven la palma escombrera; a Linyola produïen parrell per tirar al vi; a Miravet feien terrissa, etcètera.⁴²

Les activitats relacionades amb el transport

Si hi havia viles i pobles especialitzats en produccions agrícoles o industrials ben diverses, també n'hi havia alguns que es van especialitzar en el transport. És cert que als segles XVII i XVIII el comerç estava en mans de traginers, però quan es tractava de comerciar a llarga distància, la gent d'alguns pobles foren autèntics especialistes.

En coneixem diversos exemples. Un d'ells és el de Copons, a l'Anoia, els habitants del qual es dedicaven a la comercialització de productes diversos per les Espanyes.⁴³ Jaume Torras ha explicat molt bé com era la incertesa en el comerç el que feia especialment útils les xarxes de veïnatge i, per anar bé, amb una llengua diferent per poder crear una via de confiança per la qual circulessin mercaderies, diners i informació.⁴⁴ Això explica que els veïns d'un poble, fossin o no parents, fossin capaços de construir aquesta potent xarxa comercial.

Un altre cas similar és el de Tortellà. Zamora escrivia: «Hay mucho comercio en este pueblo, por compañías, de

las cuales hay siempre 100 hombres fuera. Su comercio es en Sevilla, Cádiz, Murcia, Granada, Málaga y otras ciudades de España, fuera de Castilla la Vieja.»⁴⁵ Com passava a Copons, una part important de la població era fora teixint la xarxa necessària per on pogués fluir l'activitat comercial.

Una especialització similar va tenir lloc a la costa, però en comptes de teixir una xarxa cap a l'Espanya interior, ho feren amb Amèrica. Homes, nebots, parents que anaven a Amèrica, uns que tornaven, uns altres que es quedaven... No podem parlar d'emigració, sinó que el marc natural de negoci arribava fins a Amèrica i això tenia un *tempo* especial. Hom negociava amb Amèrica, però el punt de referència era el poble del qual s'havia sortit i on vivia la família. Palamós, Sant Feliu de Guíxols, Lloret, Blanes i en menor mesura el Maresme i també Vilanova i Sitges estaven dedicats a aquesta activitat.⁴⁶

ALTRES OPORTUNITATS: ARRENDAMENTS DE RENDA FEUDAL, DE DRETS MUNICIPALS, DE PARTS DE FRUITS DE MASOS...

Enmig d'aquesta dinàmica productiva, encara hi havia una altra oportunitat. El complex règim senyorial (senyorijs jurisdiccional, senyorijs alodial, senyors eminents o directes, etc.) generava unes rendes que, per cobrar-les amb una mínima eficiència, els seus perceptors arrendaven al millor postor. Els ingressos dels ajuntaments procedien gairebé tots de la gestió de determinats monopolis (forn de pa, carnisseries, pou de glaç, mesures de l'oli, mesures del vi...) i també d'impostos sobre la circulació de mercaderies (quatre sous per càrrega de verema, sis diners per lliura, peatges...). Els municipis preferien arrendar al millor postor la gestió dels monopolis i el cobrament d'impostos. Així mateix, la gestió i els fruits d'alguns masos que havien passat a mans d'institucions eclesiàstiques o de burgesos i petita noblesa que vivia a la ciutat eren també arrendats al millor postor.

Aquest entramat d'arrendaments senyorials, municipals o de masos i les quanties de tota mena eren una altra oportunitat posada sobre la taula que molts propietaris, gent d'ofici, comerciants i pagesos aprofitaven per a millorar els seus ingressos.⁴⁷

Totes aquestes produccions de béns i serveis que eren comprades i venudes a Catalunya i exportades al mercat interior i cap a Amèrica i que mostren un dinamisme espectacular al segle XVIII, com s'articulaven? Què n'explica el sorgiment? Quina en fou la cronologia?

LES EXPLICACIONS DEL CREIXEMENT DEL SEGLE XVIII

Va ser Pierre Vilar qui, en la seva *Catalunya dins l'Espanya moderna*, va fer-ne una explicació clàssica: la demografia es va convertir en el motor del creixement en constatar que la població catalana s'havia doblat entre els anys

1718 i 1787⁴⁸ i l'increment del nombre d'homes era el motor que estimulava les rompudes de terres, la multiplicació dels conreus i l'aparició de noves demandes de productes no agrícoles que ajudava a desenvolupar activitats protoindustrials diverses. Els desequilibris entre el creixement de la població i els recursos es resolien per la via de la crisi econòmica o per la via de l'increment de la productivitat i l'eficiència, com va passar a finals del segle XVIII.⁴⁹ La pregunta a fer-se és per què aquest dinamisme no es va donar en altres llocs on la població també va créixer de forma significativa. Altres variables degueren interactuar.

Jaume Torras ha fet la síntesi més interessant del que va passar al segle XVIII. En primer lloc, un element que hi juga un paper important és l'estructura de dominis útils consolidats després de la Sentència Arbitral de Guadalupe i preservada al llarg del temps a través d'un sistema hereditari que els mantenia a mans de l'hereu i proporcionava recursos als cabalers per anar a explorar altres camins. Així mateix, a través dels subestabliments (boïgues, rabasses...) es donava accés a la terra a petits pagesos a un preu molt raonable, a mesura que la població s'incrementava. El creixement de la població es podia absorbir per aquest camí, però no era l'única via.

Cap al 1630, va tenir lloc un canvi en el comerç exterior que va passar del mar Mediterrani a l'Europa atlàntica. Va començar amb l'arribada de blat del Bàltic per abastir les ciutats mediterrànies mitjançant vaixells holandesos. Després vingueren a vendre peix salat i espècies tradicionals d'Orient com sucre, cafè i teixits. Aquests comerciants s'emportaven vins de qualitat, fruita seca (panses i figues) i seda italiana. En aquesta època, va començar el consum d'aiguardent, servit primer per francesos, que van quedar fora de joc arran de les guerres comercials. El Mediterrani, i en especial Catalunya, va agafar el relleu. L'aiguardent pagava les importacions, sobretot de pesca salada.

A partir del 1690, a Catalunya es comença a destil·lar aiguardent de forma més o menys massiva. La possibilitat de subestabliments de terra, el fet que no hi hagués cap problema a cremar el vi, ja que no hi havia cap marca a protegir, i un marc fiscal més clar a Catalunya van provocar una expansió de la vinya. S'iniciava així un procés d'especialització vitícola en determinades zones que estimulava la demanda d'altres béns i serveis.

La vinya expulsava la manufactura, segons Jaume Torras, i especialitzava altres zones en producció de blat (terres de Lleida, Aragó) i unes altres en manufactura tèxtil. El creixement econòmic era fruit d'una transformació regional que afectava tot el territori i en la qual Barcelona jugava el paper de capital on s'havia desenvolupat el sector més modern, que era la manufactura del cotó. Per a Torras, la clau havien estat els canvis en la divisió del treball a nivell continental i «la configuració d'un sistema de drets de propietat sobre la terra i els seus fruits que condicionava favorablement la resposta a aquestes oportunitats» (p. 34-35).

De fet, es formula la pregunta següent: per què aquest desenvolupament es va produir a Catalunya i no en altres llocs de la monarquia hispànica? Torras ho explica pels drets de propietat diferents que feien més fàcil l'expansió de la vinya a través de la rabassa,⁵⁰ per la inexistència de marques que dificultessin que el vi es pogués cremar o pel fet que l'estanc d'aiguardent a Castella dificultés l'expansió. Però el que Jaume Torras no accepta és l'explicació de Capmany: «Los catalanes son industriosos por espíritu de imitación, reunidos en pueblo, en comunidad nacional» (p. 38). Ho deixa ben clar: «No s'ha de donar validesa explicativa a la invocació d'un nebulós esperit col·lectiu, ni tampoc a l'automàtica sedimentació cultural d'una vella tradició industrial que hauria pogut extingir-se com a d'altres bandes. Aquesta cultura del treball i del negoci era l'efecte de causes ben materials» (p. 38). Aleshores, com explicar que bona part d'aquestes pràctiques econòmiques es troben molt abans del segle XVII?

L'APORTACIÓ DE GARCIA ESPUCHE. DES DE QUAN AQUEST DINAMISME?

Les anàlisis anteriors han quedat desbordades pel llibre d'Albert Garcia Espuche *Un siglo decisivo. Barcelona y Cataluña 1550-1640*,⁵¹ un treball que pretenia revisar els segles XVI i XVII, considerats obscurs i decadents, per arribar a la conclusió següent: «los que antes eran considerados siglos decadentes como un periodo en el que las cosas no fueron tan mal, y pasar a defender, de forma más radical, que esta etapa fue realmente decisiva en la historia de Cataluña» (p. 17). L'ingent treball d'investigació d'aquest llibre es va basar en l'anàlisi de milers d'escriptures notaries per fer-nos adonar que Catalunya bullia de forma sorprenent a tot arreu o, almenys, allà on va consultar els protocols. Bullir en el sentit de detectar un dinamisme econòmic semblant a les activitats lil·liputenques que Vilar detectava al segle XVIII. Les ciutats intermèdies eren les protagonistes d'aquesta vitalitat en detriment de Barcelona, que perdia terreny.

La tesi era clara: tot el que al segle XVIII era vigor, diversitat i vitalitat territorial (finalment acceptada de forma general) tenia un origen llunyà en el temps, entre els anys 1550 i 1640, que fou el moment de la reestructuració econòmica de Catalunya. Fou un període decisiu:

«El término decisivo del título alberga también un mucho de convencimiento. En este periodo de la historia de Cataluña se produjo una serie de cambios, sobre todo cualitativos, que tuvieron una enorme repercusión en el futuro: descenso de la actividad industrial en Barcelona y crecimiento en las ciudades cercanas; mayor aprovechamiento del mercado interior y cambio de orientación comercial hacia el Atlántico y el interior peninsular, con una actividad que no bajó sino que se reforzó a partir de 1550 a través de sólidas colonias catalanas implantadas en Medina del Campo, Ma-

drid, Sevilla y Cádiz y gracias a la potenciación de diversas producciones industriales; reorganización del transporte por mar y crecimiento notable del transporte terrestre; creación de un eficaz sistema de ciudades centrado en Barcelona, y en el que la capital se convirtió en centro de acabados, centro comercial y, sobre todo, centro director del territorio [...]. Porque, de hecho, esta etapa decisiva abre la modernidad económico-territorial en Cataluña» (p. 23).

La diàspora comercial catalana que Torras va descriure per al segle XVIII ja funcionava al segle XVI i el sistema de companyies descrit per Pierre Vilar no era nou...⁵² Garcia Espuche documenta amb milers d'exemples aquesta dinàmica activitat econòmica a la corona barcelonina i més enllà.

I per què 1550? Els arguments aportats per defensar aquesta tesi són contundents, però per què es va triar aquella data per a assenyalar la ruptura? Escriu:

«A partir de 1550, año más, año menos, se dieron cambios notables y algunos procesos ya presentes se aceleraron de forma decisiva: las transformaciones en la jerarquía demográfica de las poblaciones catalanas, casi inexistentes hasta la mitad del Quinientos, tomaron gran relieve desde la mitad del siglo, el aluvión francés aumentó hasta llegar al máximo a finales del siglo XVI y principios del XVII; el cambio de orientación en la dirección de los viajes por mar y en la participación de los marineros de la costa cercana a Barcelona se hizo evidente en la década de los cincuenta; el crecimiento industrial de las poblaciones cercanas a Barcelona se disparó en la segunda mitad del siglo XVI» (p. 22).

No crec que siguin raons explicatives del canvi i la ruptura. Què hauria passat si ens haguéssim fet la mateixa pregunta per al segle XIV i haguéssim utilitzat la mateixa metodologia? Ens hauríem trobat amb una xarxa urbana i unes estructures productives igualment dinàmiques i descentralitzades. Només és necessari fer un mapa de les esglésies gòtiques alçades al segle XIV per a adonar-se d'aquest fenomen. Eren els antecedents del segle XVIII?

No és una crítica a Garcia Espuche, tot al contrari. La demostració de la vitalitat del país és irrefutable; el que no és tan clar és l'elecció del punt de partida. Podia haver estat qualsevol altre. En algun moment —i aquí hi ha el dubte de si va ser al segle XVI o abans— es van generar a Catalunya actituds culturals i mentals que predisposaven a aprofitar les oportunitats econòmiques, ja fos al camp, a la ciutat, al comerç o a les activitats manufactureres i artesanals. A partir d'aquí, les conjuntures econòmiques, polítiques, socials i demogràfiques, les innovacions tècniques, els canvis en les ofertes i les demandes, el sistema hereditari, els mecanismes de diferenciació social i tot el que pogués ajudar a definir una societat concreta feien la resta. I no sembla que hi hagi cap dubte en el fet que les oportunitats eren aprofitades a tots els racons del territori.

FER «CRÉIXER ELS CABALS». D'ARTESANS A RENDISTES I TORNAR A COMENÇAR. PROLETARITZACIÓ? DE QUI?

És el llibre d'Albert Garcia Espuche el que posa sobre la taula si l'aprofitament de les oportunitats econòmiques es fa quan hi són, o cal una actitud mental per interpretar-les. Cap actitud mental no ve donada, que quedi clar; totes tenen l'origen en l'experiència acumulada de forma individual o col·lectiva, però és difícil interpretar l'evolució econòmica de Catalunya només des de la conjunció de variables materials, sense pensar que hi ha individus que són capaços de llegir-les en clau d'oportunitats i de transformar-les en activitat i creixement econòmic. No pensem com Capmany o Vicens Vives; no hi ha una ànima catalana innata, és cert, però l'experiència històrica havia portat a configurar una actitud que explica molts dels fenòmens de la Catalunya moderna.

Segurament l'expressió que més bé ho defineix és la de «fer créixer els cabals» i que, de tant en tant, es troba en la documentació mateixa. I això no afecta grans capitalistes ni comerciants, sinó gent senzilla i humil que feia coses de forma individual o col·lectiva. Pierre Vilar se'n va adonar quan parlava de negocis «lil·liputencs», és a dir, amb modestíssims capitals que s'invertien en tot allò en què es creia o es descobria que hi havia oportunitats. La diversitat productiva del segle XVIII que hem assenyalat més amunt respondria a aquest model. I Garcia Espuche trobava exactament el mateix al segle XVI en els milers i milers d'exemples que aporta. En algun moment, la cultura general del país havia assimilat com a filosofia que «fer créixer els cabals» era un objectiu vital i això repercutia en el creixement general de la societat. Dins aquest marc, la producció d'aiguardent, o de teixits de llana, o de paper, o de qualsevol altra cosa trobava el camí preparat per a poder-se desenvolupar. A partir d'aquí, les variables materials podien fer avançar les coses cap a una banda o cap a una altra.

Qui aprofitava les oportunitats? En algunes ocasions s'ha posat èmfasi en el sistema de l'hereu, desenvolupat a Catalunya des de l'edat mitjana. El fill mascle primogènit es quedava el patrimoni familiar amb l'obligació de cuidar els pares i col·locar els germans al millor possible. Els cabalers rebien la llegítima i se n'anaven de la casa a viure a ciutat. Eren aquests els qui podien aprofitar les noves oportunitats. De fet, la paraula cabaler té a veure amb cabals, o amb acabar, és a dir, desenvolupar activitats productives abans de marxar de casa amb l'objectiu d'incrementar els cabals (cuidar un ramat, conrear un peça de terra, anar a llaurar...). Avui sabem que, si alguns cabalers marxaven de la casa, eren els de cases de pagès menys acomodades, ja que les més riques els col·locaven a l'Església o romanien solters a casa, de tal manera que poc aportaven al sistema productiu.⁵³

Eren els de famílies pobres els qui marxaven de casa i havien d'anar a guanyar-se la vida en els oficis o en les activitats que es desenvolupaven a la ciutat. És cert que hi ha cabalers que triomfen econòmicament, però, ho feren

perquè eren cabalers? O simplement perquè entraren en la lògica dels negocis de la ciutat? En aquest sentit, també en triomfaren d'altres que no eren cabalers de mas en el sentit estricte.

Avui coneixem una mica millor les estructures socials de moltes ciutats catalanes. Cada vegada hi ha més notícies que la petita noblesa i les classes acomodades del segle XVIII tenien el seu origen en oficis menestrals als segles XVI i XVII. Vàrem titular un treball nostre «D'artesans a rendistes i tornar a començar», en el qual vàrem intentar descriure els processos de mobilitat social de la societat catalana.⁵⁴ En efecte, el camí més habitual és el de famílies que es dediquen a un ofici; l'oportunitat consisteix a comercialitzar el que es produeix: primer el que hom fabrica i, de mica en mica, el que fabriquen els altres. És l'artesà comerciant que inicia un procés de creixement i acumulació. A mesura que incrementa els ingressos, n'inverteix una part en béns immobles que esdevenen una assegurança per a la mateixa activitat. El pas següent és que l'hereu esdevingui apotecari o doctor en lleis, és a dir, passi a formar part de la categoria dels artistes.⁵⁵ El comerç és abandonat i es comença a viure progressivament de la renda de les terres, dels censals i dels ingressos de la professió. Hom aspira a tenir un títol de ciutadà honrat, és a dir, a convertir-se en petit noble. Aquest camí el segueixen paraires, traginers, blanquers, ganiveters, claveters...

Un cop arribats aquí, començaven els problemes per a aquest nou grup social. La renda es desgastava i no era suficient per a mantenir el nivell social d'aquests grups rendistes. Aleshores s'arbitraven estratègies per intentar evitar la crisi: col·locar a l'Església o al convent els fills segons, buscar unificacions patrimonials per millorar el nivell de renda, etc. Algunes famílies, l'endeutament les portava a la ruïna i acabaven desapareixent i el patrimoni retornava al mercat. L'interessant, però, era que altres artesans començaven de nou el procés, seguint el mateix camí: produir en un taller, comercialitzar sol o formant alguna mena de societat sense deixar la producció, incrementar el pes del comerç i de les activitats especulatives, invertir en terres, i procés d'ennobliment. Decadència i tornar a començar. Des del segle XVI hem pogut detectar, almenys, quatre cicles semblants als que aquí hem descrit.

El procés ens porta a una altra pregunta. Si els artesans treballaven per ells, però també feien treballar altres tallers per poder comerciar, significava que es donava un procés de proletarització? El creixement d'alguns implicava la ruïna dels altres? Sovint s'ha pensat que el proletariat vindria d'aquest procés, però la recerca sobre aquests tallers d'ofici mostra que hom podia treballar per a un altre i al mateix temps ésser independent... Aquesta constatació és molt important: el creixement dels uns no arruïnava els altres, sinó que fins i tot els consolidava o reafirmava la seva independència. En definitiva, alguns d'aquests serien els qui prendrien el relleu.

Aquests mecanismes són els que tenim localitzats i detectats des del segle XVI. Eren els individus que Garcia Espuche trobava a la major part de ciutats de Catalunya.

Quines oportunitats aprofitaven? Normalment, tota persona acompanyava el seu nom de l'ofici al qual es dedicava: veler, clavetaire, paraire...⁵⁶ Aquesta era l'activitat principal, però era possible que tingués terres en les quals obtenia productes per a la subsistència o per a comercialitzar (com ara vi); podia tenir un alambí per a destil·lar alguns mesos a l'any, podia vendre vi a la menuda, participar en algun arrendament municipal o senyorial o comercialitzar tota mena de productes quan anava a les fires a vendre... Hom era d'un gremi, tenia un ofici, però qualsevol oportunitat podia ésser aprofitada i tenir diners invertits en les coses més diverses. Això ens porta al concepte de pluriactivitat, que no sols és vàlid per al món rural, sinó també per al món urbà.⁵⁷ Fer de tot. Per aquesta via, el risc estava diversificat: una activitat podia no anar bé, però ja hi anava una altra. Amb aquesta dinàmica, qualsevol nova oportunitat podia ésser explorada sense gaire risc i incorporada al catàleg d'activitats econòmiques a realitzar.

Qualsevol àrea de Catalunya serviria d'exemple, però faré referència a l'experiència de la ciutat de Manresa. Als segles XVI i XVII, la principal especialització de la ciutat era la indústria de la pell, però també hi havia una important activitat relacionada amb la indústria dels claus (claveters), la comercialització d'animals de tir, traginers especialitzats... La gent d'aquests gremis comercialitzava també llanes, que venia a les xarxes llaneres de la zona. Els ciutadans honrats de la ciutat van sorgir tots de les files dels blanquers. Quan va arribar el segle XVIII, la indústria de la pell va ser substituïda per la producció de mocadors de seda i els velers van passar a ser l'ofici predominant... Els blanquers es van convertir en velers sense cap problema i molts velers van iniciar el procés que he descrit més amunt. Una altra activitat fou la producció de cintes i els perxers i passamaners foren també molt actius en aquest període, amb algunes acumulacions importants. A començaments del segle XIX, va aparèixer una nova oportunitat relacionada amb el cotó. No era exactament igual, ja que necessitava més capital fix i una nova tecnologia que transformava l'organització del treball. Els mocadors de seda van entrar en decadència després de la crisi del mercat americà, però això no vol dir que teixits de mescla i de cinteria no continuessin essent la base de nous cintaires que rellevaven els grans velers del segle XVIII i que es van transformar en industrials cotoners. Les noves màquines de filar (ja sigui la *jenny* o la contínua) van estendre's a Catalunya a tota velocitat, senzillament perquè hi havia un teixit productiu obert a les innovacions que milloraven el rendiment de les oportunitats.⁵⁸

EL FINANÇAMENT DE L'ACTIVITAT PRODUCTIVA

Com podia un modest veler introduir-se en aquestes xarxes de producció i comercialització? L'anàlisi d'inventaris *post mortem* d'alguns d'aquests artesans ens mostra com funcionaven aquestes xarxes. El veler —o artesà de qual-

sevol altre ofici— tenia molt pocs diners en efectiu a casa; de fet, als inventaris només consta la llista de pagaments i de cobraments pendents. Aleshores s'entén que era tota la cadena productiva la que finançava el procés: el veler devia diners a qui li havia venut la seda, però n'havia de cobrar dels compradors dels mocadors de seda... Aquests compradors, al mateix temps, devien al veler els mocadors que li havien comprat, però havien de cobrar de proveïdors que estaven més lluny a qui havien col·locat els mocadors del veler... Un cop el producte arribava al final del recorregut, els diners iniciaven el camí de retorn: cobrava l'intermediari, el comerciant, el veler i qui havia proporcionat la seda. En tot aquest recorregut, s'anava generant valor afegit, que era en realitat el benefici. En temps d'expansió, la rotació del capital circulat era més ràpida; en temps de crisi, era molt més lenta i fins i tot podia no recuperar-se mai. Si això passava, era tota la cadena la que assumia el cost de la crisi. A vegades es perdia tot el valor afegit, però en d'altres simplement es retardava el cobrament.

Com podia aguantar una família artesana? És probable que la família artesana tingués algun hort o alguna vinya, que era la base de la seva subsistència o fins i tot d'algun ingrés complementari. Si les coses anaven malament, hom deixava de fer mocadors momentàniament, en espera que vinguessin moments millors. L'entramat productiu es podia contreure, aparentment desaparèixer i sorgir de nou com si res no hagués passat. Les unitats productives eren conscients d'aquestes anades i vingudes i, per això, de tant en tant retiraven valor afegit de la circulació i l'invertien en terres, que esdevenien l'assegurança per a quan les coses anaven malament. També es podia invertir capital en altres oportunitats, per tal de diversificar el risc.

En aquest entorn, parlar de proletarització és difícil. Fins i tot el veler o artesà que treballava per a altres en la seva totalitat tenia el seu propi taller, el seu hort, la seva vinya... i en qualsevol moment podia intentar comercialitzar una part de la producció pel seu compte. El dinamisme econòmic del segle XVIII té molt a veure amb aquests mecanismes que acabem de descriure.

LA INDUSTRIALITZACIÓ: EL COROELLARI DEL DINAMISME ECONÒMIC

Les dinàmiques que hem explicat ens porten a detectar a Catalunya una gran quantitat de petits enclavaments especialitzats en algun tipus de producte. Aquestes produccions intensives en mà d'obra es beneficiaven d'una xarxa local que proporcionava avantatges productius, reduïa els costos i els feia més competitius. Una anàlisi de la geografia de la producció de teixits de llana mostra una clara especialització per corregiments i segurament per localitats. La producció de teixits de llana es feia a cent cinc localitats l'any 1760 i ocupava dos mil cent telers. La major part eren teixits de roba estreta i baietes (dos terços dels telers), utilitzaven llana d'estam i es concentraven en la Catalu-

nya Central (Osona, Bages, Berguedà, Ripollès) i a una petita part del Vallès. Benaül fa constar l'enorme especialització d'aquestes localitats, ja que vint-i-sis pobles d'aquesta àrea produïen el cent per cent de peces d'un tipus de teixit.⁵⁹ La resta de telers utilitzaven llana cardada i es destinaven a la producció de draps i baietes fines, i també hi havia una especialització territorial a l'Anoia (Igualada), prop de Montserrat (Monistrol de Montserrat, Olesa, Esparreguera), al Vallès Occidental (Terrassa i Sabadell) i a la vall de Camprodon fins a Maçanet.

Existeix també un mapa de producció sedera al voltant de Barcelona, Manresa, Tortosa i Reus. La indústria paperera es concentrava a les comarques de l'Anoia, l'Alt Penedès i l'Alt Camp i es pot parlar de tres districtes (el de Capellades, el de Sant Pere de Riudebitlles i el de la Riba) que concentraven la major part de molins paperers. O l'especialització en transport dels habitants de Copons, Tortellà, Calaf o Santpedor. I així podríem continuar amb la producció de mitges i de puntes també al Maresme, de gorres a la Garrotxa, de pells a Igualada, de mineral de ferro a les fargues del Pirineu, de producció d'aiguardent, de la indústria naval, etc. I totes organitzades entorn de nuclis en què els recursos naturals, l'accés a matèries primeres o les connexions amb el mercat podien explicar la seva localització, però el seu dinamisme es devia al capital humà, a la història productiva de la zona i a la reducció de costos de compartir tecnologia i coneixements. La suma d'aquests enclavaments o districtes industrials connectats sovint amb un actiu comerç exterior i articulats en clau regional constituïa un cos viu i dinàmic que aprofitava les oportunitats, era capaç de respondre a conjuntures adverses, assumir millores tecnològiques amb extrema facilitat i canviar de producte si era necessari.⁶⁰

Per a la comprensió de l'evolució cap a la industrialització al segle XIX, és molt important analitzar com van evolucionar aquests enclavaments o districtes del segle XVIII i com van respondre als canvis que s'anaven esdevenint. Els districtes tèxtils de la llana o de la seda es van veure pressionats per l'expansió d'una nova fibra, el cotó, i, al mateix temps, per la incorporació de noves tecnologies que requerien més capital fix i per la necessitat de noves fonts d'energia. I aquest procés de transformació seria continuat, la qual cosa posaria en escac continu el dinamisme de cada districte al segle XIX.

El cotó era una nova oportunitat, i si al segle XVIII només era la fibra característica del districte industrial de la ciutat de Barcelona on estaven concentrades la majoria de fàbriques d'indianes, a poc a poc alguns enclavaments la van incorporar i la van convertir en la seva producció bàsica, apropiant-se amb gran rapidesa de la nova tecnologia de la *jenny*, de la contínua o de la *mule jenny*.⁶¹ De fet, no feien altra cosa que el que havien fet sempre: si el cotó era una oportunitat, l'entramat humà que hem descrit al llarg d'aquest article estava disposat a aprofitar-la, com així van fer a bona part de Catalunya.⁶²

Les fàbriques tèxtils són l'element més emblemàtic del canvi econòmic, però no l'únic. Aquella xarxa d'artesans,

de pagesos mitjans dels pobles, de pagesos de mas que aprofitaven tota mena d'oportunitats productives al segle XVIII, van entrar al XIX formant part d'una classe «mitjana» que va enviar els seus fills a estudiar les noves professions liberals, que va col·locar-los a les fàbriques com a encarregats, majordoms o directors, que va iniciar la transformació de moltes altres activitats econòmiques... És un grup social poc conegut, però la configuració de la Catalunya moderna té molt a veure amb les seves iniciatives socials i polítiques i és una clara continuïtat de les experiències productives del segle XVIII.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] W. W. ROSTOW. *Las etapas del crecimiento económico*. Fondo de Cultura Económica, Mèxic 1973.
- [2] En aquesta línia, són especialment rellevants els treballs de P. HUDSON. *The industrial revolution*. Londres 1992; P. E. HUDSON. *Regions and industries: a perspective on the industrial revolution in Britain*. Cambridge, 1990; J. HOPFIT. «Counting the industrial revolution». *Economic History Review*, núm. 43 (1990), p. 173-193; R. V. JACKSON. «Government expenditure and British economic growth in the eighteenth century: some problems of measurement». *Economic History Review*, núm. 43 (1990), p. 217-235; M. BERG i P. HUDSON. «Rehabilitating the industrial revolution». *Economic History Review*, núm. 45 (1992), p. 24-50; M. BERG. «What difference did women's work make to the Industrial Revolution?». *History Workshop Journal*, núm. 35 (1993), p. 22-44; R. V. JACKSON. «Rates of industrial growth during the industrial revolution». *Economic History Review*, núm. 45 (1992), p. 1-23; M. BERG i P. HUDSON. «Growth and Change: a comment on the Crafts-Harley view of the industrial revolution». *Economic History Review*, núm. 47 (1994), p. 147-149.
- [3] M. DOBB. *Estudios sobre el desarrollo del capitalismo*. Siglo XXI, Madrid 1976.
- [4] Vegeu H. SEE. «Remarques sur le caractère de l'industrie rurale en France et les causes de son extension au XVIII siècle». *Revue Historique*, núm. CXLII (1923), p. 47-53; Z. W. SNELLER. «La naissance de l'industrie rurale dans le Pays Bas aux XVIII et XVIII siècles». *Annales*, núm. 1 (1929), p. 193-202; S. WILFRED. «Industry and the countryside». *Town Planning Review*, núm. XXV (1954-1955), p. 207-215; H. KELLENBENZ. «Industries rurales en Occident. De la fin du Moyen Âge au XVIII siècle». *Annales*, núm. XVIII (1963), p. 833-882; M. KULCZYKOWKI. «En Pologne au XVIII siècle. Industrie paysanne et formation du marché national». *Annales*, núm. 1 (1969), p. 61-69; R. BRAUN. «El impacto del trabajo a domicilio en una población campesina». A: *Estudios sobre el nacimiento y desarrollo del capitalismo*. Ayuso, Madrid 1971, p. 73-86; E. L. JONES. «Los orígenes agrícolas de la industria». A: *Agricultura y desarrollo del capitalismo*. Comunicación, Madrid 1974, p. 303-341.

- [5] F. MENDELS. «Protoindustrialization: the first phase of the industrialization process». *The Journal of Economy*, núm. XXXII (1972), p. 241-261.
- [6] H. MEDICK. «The proto-industrial family economy: the structural function of household and family during the transition from peasant society to industrial capitalism». *Social History*, núm. 1 (1976), p. 291-315.
- [7] F. MENDELS. «Des industries rurales à la protoindustrialisation: histoire d'un change de perspective». *Annales*, núm. 5 (1984), p. 977-1008.
- [8] M. BERG *et al.* *Manufacture in town and country before the factory*. Cambridge 1983; S. CIRIACOMO. «Protoindustria, lavoro a domicilio e sviluppo economico nelle campagne venete in Europa Moderna». *Quaderni Storici*, núm. 52 (1983), p. 57-80; L. A. CLARKSON. *Proto-industrialization: The first phase of industrialization?* Macmillan, Londres 1985; D. C. COLEMAN. «Proto-industrialization: a concept too many». *The Economic History Review*, núm. XXXVI (1983), p. 435-448; A. DEWERPE. *L'industrie aux champs. Essai sur la proto-industrialisation en Italie du nord (1800-1880)*. París, 1985; P. DEYON. «Fecundité et limites du modèle protoindustriel: premier bilan». *Annales*, núm. 39 (1984), p. 868-881; G. L. GULLICKSON. «Proto-industrialization, demographic behaviour and the sexual division of Labor in Auffray, France 1750-1850». *Peasant Studies*, núm. 9 (1982), p. 105-118; G. L. GULLICKSON. *Spinners and weavers of Auffay. Rural industry and the sexual division of labor in French village (1750-1850)*. Cambridge 1986; G. L. GULLICKSON. «Agriculture and cottage industry: redefining causes of protoindustrialization». *The Journal of Economic History*, núm. XLIII (1983), p. 831-850; M. P. GUTMANN. «Protoindustrialization and marriage ages in eastern Belgium». *Annales de Demographie Historique* (1987); M. P. GUTMANN i R. LEBOUTTE. «Rethinking proto-industrialization and the family». *Journal of Interdisciplinary History*, núm. XIV (1984), p. 587-607; S. P. S. HO. «Protoindustrialisation, protofabriques et desindustrialisation: une analyse économique». *Annales*, núm. 5 (1984), p. 882-895; R. HOUSTON i K. SNELL. «Proto-industrialization? Cottage industry, social change and industrial revolution». *The Historical Journal*, núm. 27 (1984), p. 473-492; R. A. HOUSTON. «Marriage formation and domestic industry: occupational endogamy in Kilmarnock, Ayrshire 1697-1764». *Journal of Family History*, núm. 8 (1983), p. 215-229; P. JEANNIN. «Il concetto de protoindustrializzazione e la sua utilizzazione per la storia dell'industria in Europa della fine del Medioevo». *Quaderni Storici*, núm. 64 (1987), p. 275-286; C. KEYDER. «Protoindustrializzazione e aree periferiche». *Quaderni Storici*, núm. 52 (1983), p. 105-118; A. KLIMA. «Domestic industry, manufactory and early industrialization in Bohemia». *The Journal of European Economic History*, núm. 18 (1989), p. 509-528; P. KRIEDTE *et al.* *Industrialización antes de la industrialización*. Crítica, Barcelona 1986; P. KRIEDTE. «La ciudad en el proceso de protoindustrialización europea». *Manuscrits*, núm. 4/5 (1987), p. 171-208; MENDELS. «Des industries rurales...», *op. cit.*; MENDELS. «Protoindustrialization: the first phase...», *op. cit.*; F. MENDELS. «Niveau des salaires et âge au mariage en Flandre XVII-XVIII siècles». *Annales*, núm. 39 (1984), p. 939-956; C. PONI. «Proto-industrializzazione: un commento». *Quaderni Storici*, núm. XVII (1982), p. 1103-1111; C. TILLY. «Flows of capital and forms of industry in Europe (1500-1950)». *Theory and society*, núm. 12 (1983), p. 123-142.
- [9] HOUSTON i SNELL. «Proto-industrialization? Cottage industry...», *op. cit.*
- [10] El fenomen es donava en el món urbà. Vegeu la manufactura de la seda a Bolonya a C. PONI. «Misura contra misura: come il filo di seta divenne sottile e rotondo». *Quaderni Storici*, núm. 47 (1981), p. 385-422, o l'exemple de la producció de petits objectes de metall a Birmingham a M. BERG. *La era de las manufacturas 1700-1820. Una nueva historia de la revolución industrial británica*. Crítica, Barcelona 1987, o el pas del *kaufsystem* (productor rural independent) cap a la industrialització sense passar per l'etapa de *Verlag system* o protoindustrialització, com és el cas de la indústria de la llana al West Riding: P. HUDSON. *The genesis of industrial capital: a study of the west Riding Wool Textile Industry, 1750-1850*. Cambridge 1986.
- [11] HOUSTON i SNELL. «Proto-industrialization? Cottage industry...», *op. cit.*
- [12] R. ARACIL i M. GARCIA BONAFÉ. «La protoindustrialització: un nou concepte en la història econòmica». *L'Avenç*, núm. 32 (novembre 1980), p. 64-69. Al treball publicat l'any 1983, R. ARACIL. «Indústria rural i protoindústria. Aspectes generals i bibliografia». *Estudis d'Història del País Valencià*, núm. 4 (1983), p. 258-279, hi ha una bibliografia dels primers treballs sobre el tema.
- [13] En realitat, l'article de la RHE era el resultat d'una comunicació presentada en un congrés d'història econòmica l'any 1981. Vegeu J. TORRAS ELIAS. «Especialización agrícola e industria rural en Cataluña en el siglo XVIII». *Revista de Historia Económica*, núm. II (1984), p. 113-128.
- [14] J. M. MUÑOZ LLORET. «La contribució de la indústria rural a la industrialització moderna i les discussions a l'entorn de la proto-industrialització: el cas de Sabadell i Terrassa al segle XVIII». A: *I Congrés d'Història Moderna de Catalunya*. Departament d'Història Moderna de la Universitat de Barcelona, Barcelona 1984, p. 399-409.
- [15] A. MUSET PONS. «Protoindustria e industria dispersa en la Catalunya del siglo XVIII. La pañería de Esparraguera y Olesa de Montserrat». *Revista de Historia Económica*, núm. VII (1989), p. 45-68.
- [16] Darrerament, l'ha utilitzat Julie Marfany en estudiar el cas d'Igualada: J. MARFANY. «Is it still helpfull to talk about protoindustrialization? Some suggestions form a catalan case study». *The Economic History Review*, núm. 63 (2010), p. 942-973. L'autora defensa la utilitat del concepte per explicar el procés d'industrialització de Catalunya.

- [17] R. GRAU i M. LÓPEZ. «Empresari i capitalista a la manufactura catalana del segle XVIII. Introducció a l'estudi de les fàbriques d'indianes». *Recerques*, núm. 4 (1974), p. 19-57.
- [18] Tot i que amb matisos, aquesta tesi és defensada en treballs dels anys setanta: J. FONTANA. *Cambio económico y actitudes políticas en la España del siglo XIX*. Ariel, Barcelona 1973; J. FONTANA. «Comercio colonial e industrialización: una reflexión sobre los orígenes de la industria moderna en Cataluña». A: J. NADAL i G. TORTELLA (ed.). *Agricultura, comercio colonial y crecimiento económico en la España contemporánea*. Ariel, Barcelona 1974, p. 358-365; A. GARCÍA BAQUERO. «La industria algodonera catalana y el libre comercio. Otra reconsideración». *Manuscrits*, núm. 9 (1991), p. 13-40; M. IZARD. *Industrialización y obrerismo: las Tres Clases de Vapor*. Ariel, Barcelona 1973; C. MARTÍNEZ SHAW. *Cataluña en la carrera de Indias*. Crítica, Barcelona 1981; C. MARTÍNEZ SHAW. «La Catalunya del siglo XVIII bajo el signo de la expansión». A: R. E. FERNÁNDEZ. *España en el siglo XVIII*. Crítica, Barcelona 1985, p. 55-131.
- [19] J. NADAL. «Sobre l'entitat de la indianeria barcelonina del set-cents». *Recerques*, núm. 24 (1991), p. 181-188; A. SÁNCHEZ SUÁREZ. «La indianeria catalana: ¿mito o realidad?» *Revista de Historia Industrial*, núm. 1 (1992), p. 213-232.
- [20] Són els treballs de J. K. Thomson els que han replantejat la relació entre fàbriques d'indianes i el procés d'expansió del cotó posterior. Vegeu J. K. THOMSON. «Explaining the “take off” of the Catalan cotton industry». *Economic History Review*, núm. LVIII (2005), p. 701-735.
- [21] J. M. DELGADO RIBAS. «Mercado interno versus mercado colonial en la primera industrialización española». *Revista de Historia Económica*, núm. XIII (1995), p. 11-34.
- [22] L. FERRER ALÒS i A. SEGURA MAS. «Organització agrària a la Catalunya del set-cents». *Pedralbes*, núm. 8 (1988), p. 511-534.
- [23] JUNTA DE COMERÇ DE BARCELONA. *Discurso sobre la agricultura, comercio e industria del Principado de Cataluña (1780)*. Altafulla i Diputació de Barcelona, Barcelona 1997; F. DE ZAMORA. *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. Curial, Barcelona 1973.
- [24] ZAMORA. *Diario de los viajes...*
- [25] P. MESTRE BOIX. *La fira ramadera de l'Hostal del Vilar. Sant Agustí de Lluçanès*. Cossetània, Sant Agustí de Lluçanès, 1999.
- [26] TORRES. «Manufactura urbana...»; Josep M. BENAUL. «Davallada i transformació de les indústries tradicionals». A: *Història. Política, societat i cultura dels Països Catalans*. Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1997, p. 142-159; J. TORRAS ELIAS. «Especialización agrícola...», *op. cit.*, p. 113-128; J. TORRAS ELIAS. «Gremis i indústria rural a la Catalunya moderna». A: *Doctor Jordi Nadal. La industrialització i el desenvolupament econòmic d'Espanya*. Universitat de Barcelona, Barcelona 1999, p. 925-936.
- [27] Aquesta és la descripció de la situació de Centelles: «Los fabricantes de esta villa hacen trabajar de su cuenta 50 telares en San Feliu de Codinas, por cuyo trabajo entran en San Feliu mil libras anuales de esta villa. A más hacen hilar de su cuenta todas las mujeres de Seva, Tona, Aygyafreda, Auló, Monistrol de Calders, Estany y Figueró, etc. y cuasi todas las casas de labradores vecinos de hora y media alrededor»; ZAMORA. *Diario de los viajes...*
- [28] Josep M. TORRAS RIBÉ. *Curtidores y tenerías en Cataluña: organización de un oficio preindustrial, siglos XIV-XIX*. Colomer Munmany, Vic 1991.
- [29] *El món de la seda i Catalunya*. Museu Tèxtil de Terrassa i Diputació de Barcelona, Barcelona 1991; L. FERRER ALÒS. «La indústria de la seda a Manresa». A: *El món de la seda...*, p. 199-211.
- [30] E. GRAELLS. *La indústria dels claus a Ripoll. Contribució a l'estudi de la farga catalana*. Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona 1971; J. MALUQUER DE MOTES. «La producció de ferro en la farga catalana». *Revista de Historia Económica*, núm. 3 (1984), p. 83-96; P. MOLERA SOLÀ. *La farga*. Dopesa, Barcelona 1980; J. SIMON. *La farga catalana*. Societat Catalana de Tecnologia, Barcelona 1992.
- [31] ZAMORA. *Diario de los viajes...*
- [32] M. PUIG REIXACH. *Les primeres companyies per a la fabricació de gènere de punt a Olot (1774-1780)*. Papers de l'Arxiu Casula, Olot 1988; E. LLUCH. «La revolució industrial a la Garrotxa (1777-1822)». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, núm. 25 (1981), p. 193-230.
- [33] M. GUTIÉRREZ. «Trabajo y materias primas en una manufactura preindustrial: el papel». *Revista de Historia Industrial*, núm. 4 (1993), p. 147-158; M. GUTIÉRREZ POCH. *Full a full. La indústria paperera de l'Anoia (1700-1998): continuïtat i modernitat*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1999.
- [34] A. SEGARRA BLASCO. *Aiguardent i mercat a la Catalunya del segle XVIII*. Eumo, Vic 1994; J. TORRAS ELIAS. «Aiguardent y crisis rural. Sobre la coyuntura vitícola (1793-1832)». *Investigaciones Económicas*, núm. 1 (1976), p. 45-67.
- [35] L. FERRER ALÒS. «La fabricació d'aiguardent a Manresa a la primera meitat del segle XVIII». *Miscel·lània d'Estudis Bagencs*, núm. 1 (1981), p. 107-128.
- [36] ZAMORA. *Diario de los viajes...*; JUNTA DE COMERÇ DE BARCELONA. *Discurso sobre la agricultura...*
- [37] ZAMORA. *Diario de los viajes...*
- [38] J. M. DELGADO RIBAS. «La construcció i la indústria navals a Catalunya (1750-1820)». *Recerques*, núm. 13 (1983), p. 45-64.
- [39] L. SOLÉ PERICH. «Producció de gel a les economies pageses. El pou de glaç de Vilanna». *Estudis d'Història Agrària*, núm. 19 (2006), p. 49-68; A. PLADEVALL. *Castellterçol, història de la vila i el seu terme*. Ajuntament de Castellterçol, Castellterçol 1991.
- [40] J. M. DELGADO. «“El algodón engaña”. Algunas reflexiones en torno al papel de la demanda americana en el desarrollo de la indianeria catalana». *Manuscrits*, núm. 11

- (1993), p. 61-84; SÁNCHEZ SUÁREZ. «La indianería catalana...», *op. cit.*, p. 213-232; J. THOMSON. *La indústria d'indianes a la Barcelona del segle XVIII*. L'Avenç i Societat Catalana d'Estudis Històrics, Barcelona 1990; J. THOMSON. *Els orígens de la industrialització a Catalunya. El cotó a Barcelona (1728-1832)*. Edicions 62, Barcelona 1994.
- [41] R. ROS MASSANA i J. ALVARADO COSTA. «Trellall i pluriactivitat al sector surer català, c. 1750-1920». *Estudis d'Història Agrària*, núm. 19 (2006), p. 105-142.
- [42] J. AMADES. *Costumari català*. Salvat i Edicions 62, Barcelona 1982.
- [43] A. MUSSET PONS. *Catalunya i el mercat espanyol al segle XVIII. Els traginers i els negociants de Calaf i Copons*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1997; L. FERRER ALÒS, A. SEGURA MAS i M. T. PÉREZ PICAZO. *Els catalans a Espanya (1760-1914)*. Afers, Barcelona 1996.
- [44] Jaume TORRAS ELIAS, «La penetració comercial catalana a l'Espanya interior en el segle XVIII. Una proposta d'explicació». A: *Els catalans a Espanya (1760-1914)*, Barcelona, Universitat de Barcelona 1996.
- [45] ZAMORA. *Diario de los viajes...*
- [46] C. YÀÑEZ. *Sortir de casa per anar a casa. Comerç, navegació i estratègies familiars en l'emigració de Sant Feliu de Guíxols a Amèrica, en el segle XIX*. Ajuntament de Sant Feliu de Guíxols, Sant Feliu de Guíxols 1992.
- [47] G. FELIU. «El negocio de los arrendamientos de rentas señoriales: examen de un libro de cuentas». *Revista de Historia Económica*, núm. III (1985), p. 31-54; J. SANTEMASES OLLÉ. *Els arrendaments municipals del segle XVIII a Vila-rodona. Testaments de Vila-rodona segles XVII-XIX*. Institut d'Estudis Vallencs, Valls 1995; A. SEGURA. «L'arrendament de drets senyorials, la conflictivitat social entorn de les institucions senyorials i la propietat de la terra a Catalunya». A: *Orígens del món català contemporani*. Fundació Caixa de Pensions, Barcelona 1986, p. 13-56; A. SOLA PARERA. «L'arrendament dels drets senyorials i la formació de la burgesia catalana de mitjan segle XIX». A: *Josep Fontana. Història i projecte social. Reconeixement a una trajectòria*. Crítica, Barcelona 2004, p. 893-906; P. VILAR. *Catalunya dins l'Espanya moderna. Recerques sobre els fonaments econòmics de les estructures nacionals*. Edicions 62, Barcelona 1964-1968.
- [48] Darrerament, gràcies a la utilització massiva de sèries parroquials, s'ha pogut matisar que aquest creixement va ser més moderat del que es pensava: L. FERRER ALÒS. «Una revisió del creixement demogràfic de Catalunya en el segle XVIII a partir de sèries parroquials». *Estudis d'Història Agrària*, núm. 20 (2007), p. 17-68.
- [49] P. VILAR. «La Catalunya Industrial: reflexions sobre una arrencada i un destí». *Recerques*, núm. 3 (1974), p. 7-22.
- [50] Contracte de plantació de vinya que durava la vida de la plantació amb pagament de ports de fruits. Era una emfiteusi temporal.
- [51] A. GARCIA ESPUCHE. *Un siglo decisivo. Barcelona y Catalunya (1550-1640)*. Alianza, Barcelona 1998.
- [52] I. LOBATO FRANCO. «Sociedades barcelonesas de manufacturas en la segunda mitad del siglo XVII». *Revista de Historia Industrial* (1994), p. 119-132.
- [53] L. FERRER ALÒS. *Hereus, pubilles i cabalers. El sistema d'hereu a Catalunya*. Afers, Catarroja 2007.
- [54] L. FERRER ALÒS. «Notas sobre reemplazo social en Cataluña. De artesanos a rentistas y vuelta a empezar (siglos XVII-XIX)». A: F. CHACÓN *et al.* *Familias y poderes. Actas del VII Congreso Internacional de la ADEH*. Universidad de Granada, Granada 2006, p. 323-346.
- [55] Estament o braç dels professionals amb estudis.
- [56] Ofici dedicat a l'art de la llana, des del rentat fins a la carda a la perxa.
- [57] J. L. MAYAUD. «La pluriactivité: un impératif ou un style de vie?». A: *La pluriactivité dans les familles agricoles*. Association des Ruralistes Français, Paris 1984; F. CAZZOLA. «La pluriattività nelle campagne italiane: alcuni problemi interpretativi». *Bolletino Bibliografico del Centro Studi per la Storia*, núm. 38 (1987), p. 877-913; G. GARRIERE i R. E. HUBSCHER. *Entre faucilles et marteaux. Pluriactivités et stratégies paysannes*. Presses Universitaires de Lyon, Lió 1988; L. FONTAINE. «Family cycles, peddling and society in upper Alpine valleys in the eighteenth century». A: S. E. WOOLF. *Domestic strategies: work and family in France and Italy, 1600-1800*. Cambridge University Press, Cambridge 1991, p. 43-68; J. R. MACNEILL. *The mountains of the Mediterranean World. An environmental history*. Cambridge University Press, Cambridge 1992.
- [58] L. FERRER ALÒS. *Sociologia de la industrialització. De la seda al cotó a la Catalunya Central (segles XVIII-XIX)*. Fundació Noguera, Barcelona 2011.
- [59] Per corregiments, sabem que el de Manresa produïa quasi el cent per cent de baietes vintidosenes, baietes dotzenes, vorettes desenes, cordellats vuitens, cordellats setens, estamenyes vintiquatrenes i estamenyes setzenes (IMHB, JC n. 81, p. 232-233). Vegeu els treballs de J. M. BENAUL, «Cambio tecnológico y estructura industrial. Los inicios del sistema de fábrica en la industria pañera catalana, 1815-1835». *Revista de Historia Económica*, núm. XIII (1995), p. 199-227.
- [60] Els conceptes de districte industrial o de *milieu innovateur* són molt útils per entendre les sinergies que es generen entre totes les activitats d'un territori i que ajuden a reproduir-lo i fer-lo créixer. P. D'AYDALOT. *Milieus innovateurs en Europe*. GREMI, París 1986; D. MAILLAT i J. C. PERRIN (ed.). *Reseaux d'innovation et milieux innovateurs: un pari pour le développement régional*. Édition économique et sociale, Neuchâtel 1992; J. MALUQUER DE MOTES. «El desenvolupament regional i la teoria dels *milieux innovateurs*: innovació tecnològica i espionatge industrial a Catalunya». A: *Doctor Jordi Nadal. La industrialització i el desenvolupament econòmic d'Espanya*. Universitat de Barcelona, Barcelona 1999, p. 1080-1100; J. TRULLÉN. «Caracterización de los distritos industriales». *Economía Industrial*, núm. 273 (1990), p. 151-163. D'alguna manera, al segle XVIII, van aparèixer petits en-

- clavaments especialitzats que podien mantenir-se i reproduir-se gràcies a les sinergies generades en tot el teixit productiu. En aquest sentit, utilitzem aquests conceptes.
- [61] L. FERRER ALÒS. «Bergadanas, continuas y mules. Tres geografías de la hilatura del algodón en Catalunya (1790-1830)». *Revista de Historia Económica*, núm. xxii (2004), p. 337-386.
- [62] De quina manera el cotó va anar passant de les fàbriques d'indianes de Barcelona cap a la resta del país, s'explica a THOMSON. *Explaining...*

NOTA BIOGRÀFICA

Llorenç Ferrer va néixer a Navarcles (Bages) el 1957. Es va doctorar en història contemporània per la Universitat de Barcelona i actualment és catedràtic d'aquesta universitat. Els seus camps de recerca i estudi s'han centrat en la història agrària, els sistemes familiars i la industrialització. Entre els nombrosos articles i treballs publicats, destaquen *Pagesos, rabassaires i industrials a la Catalunya Central (segles XVIII i XIX)* (1987), *Família i canvi social a la Catalunya Contemporània* (1994), *Masies i cases senyorials al Bages* (1996), *La vinya al Bages. Mil anys d'elaboració de vi* (1998), *Genealogia, família i patrimoni: els Heras d'Adri* (2001), *Masies de Catalunya* (2003), *Hereus, pubilles i cabalers. El sistema d'hereu a Catalunya* (2007), *La Catalunya rural, abans i ara* (2009) i *Sociologia de la industrialització. De la seda al cotó a la Catalunya Central* (2011). Ha col·laborat a les revistes *Recerques*, *Estudis d'Història Agrària*, *L'Avenç*, *Revista de Demografia Històrica*, *Quaderni Storici*, *Journal of Family History* i *The History of the Family*, entre d'altres, i ha participat en nombrosos congressos nacionals i internacionals.

Guimerà a Europa i Amèrica

Enric Gallén*

Universitat Pompeu Fabra

Rebut 20 juny 2011 · Acceptat 20 juliol 2011

RESUM

Les traduccions en llengua espanyola d'algunes de les obres de Guimerà, i la difusió que en va fer expressament la companyia de María Guerrero a Espanya i als països de l'Amèrica del Sud, es van convertir en el punt de partida tant per a les traduccions i representacions en altres llengües com per a les adaptacions operístiques i cinematogràfiques que es van realitzar a Europa i Amèrica al llarg del segle passat. A la primera dècada del segle XXI, *Terra baixa* continua sent el màxim referent de la difusió i la presència internacional del teatre d'Àngel Guimerà.

PARAULES CLAU: Àngel Guimerà, literatura catalana, teatre català, traducció, *Terra baixa*

PRESENTACIÓ

Àngel Guimerà¹ va iniciar la seva carrera com un escriptor de filiació romàntica, que va conrear tant el poema narratiu d'intenció civil i política i d'exaltació d'un passat llunyà d'afirmació patriòtica com la vessant més lírica i evocadora en relació amb la infància, els sentiments juvenils o la mort de la mare.² El caràcter expressivament plàstic i dramàtic de la seva producció lírica va ser un dels motius de la seva implicació immediata i quasi exclusiva amb el teatre fins al final de la seva vida. En un context de desenvolupament progressiu de determinades propostes pioneres del teatre contemporani, Guimerà va consagrar la primera etapa de la seva producció al drama de base romàntica escrit en vers amb títols com ara *Gala Plàcidia* (1879), *Mar i cel* (1885) i *Rei i monjo* (1888). Des d'un bon començament, amb el degut reconeixement envers Shakespeare, Victor Hugo i Schiller especialment, el nostre dramaturg va saber oferir un segell teatral propi i inqüestionable,³ basat en la lluita interior d'uns personatges que, de manera obsessiva i fins i tot patològica, s'acaren amb neguit al descobriment de la seva amagada identitat. O, en altres termes, a una realitat íntima que topa de manera violenta i dramàtica amb una realitat social, carregada de tensions, que de vegades aboca els protagonistes del seu teatre a un procés d'autodestrucció.

El recorregut literari de Guimerà al llarg dels anys noranta es caracteritza sobretot per la necessitat i la voluntat

d'escriure un drama de textura realista en prosa, bastit sobre la realitat contemporània i amb un rerefons social identificable; una aposta personal que li va servir per a emmarcar i emmascarar tot un seguit de reflexions sobre la complexitat de les relacions, els sentiments i les passions humanes, en absolut idealitzades. De fet, ens encairem amb l'etapa de creació i consolidació dels textos dramàtics més personals de Guimerà, aquells que giren fonamentalment entorn del desig i la possessió amorosa, com ara *En Pòlvora* (1893), *Maria Rosa* (1894), *Terra baixa* (1896), *La festa del blat* (1896) i *La filla del mar* (1900).

En ple context del Modernisme, el seu desenvolupament va coincidir també amb la gradual difusió de l'obra de Guimerà més enllà de Catalunya, començant per Madrid, Buenos Aires i altres ciutats d'Amèrica del Sud, gràcies a la propagació que en va fer la companyia de María Guerrero i Fernando Díaz de Mendoza,⁴ i continuant amb la recepció europea de *Terra baixa* en les corresponents versions teatrals i operístiques.

Als primers anys del nou segle, empès pel desig de no encarricar-se des del punt de vista literari i pressionat per María Guerrero, que el convidava a eixamplar els seus horitzons, el dramaturg va optar temporalment per un model de teatre realista, burgès i cosmopolita, que prenia com a possibles referents l'obra de Giuseppe Giacosa o la de Marco Praga, amb títols com *Arran de terra* (1902), *La pecadora* (1902) o *La Miralta* (1905). L'experiència, però, no va funcionar del tot i Guimerà va refer el camí dels anys noranta amb textos com *Sol, solet...* (1905) o *L'aranya* (1906), que constitueixen l'orientació més personal del seu teatre, «entre gente payesa», com va apuntar a María Guerrero.⁵ Es tracta d'un model de teatre d'acció que transcorre en medis humils, sovint rurals. Guimerà s'hi

* **Adreça de contacte:** Enric Gallén i Miret. Departament de Traducció i Ciències del Llenguatge. Universitat Pompeu Fabra. Roc Boronat, 138. Barcelona. Tel. +34 935 422 160. E-mail: enric.gallen@upf.edu

sent lliure i reïx a expandir-hi les seves preocupacions més genuïnes a l'hora de defensar el divorci i l'amor lliure a *L'Eloi* (1906), o la paternitat responsable que encarna el protagonista de *Sol, solet...* Sense solució de continuïtat, Guimerà no renuncia tampoc a una concepció romàntica del món, viscuda amb tensió i dramatisme per uns caràcters d'excepció, devastats per la passió, que viuen les característiques d'un amor brutal. Uns personatges, emergents d'una convulsa realitat social, que no arriben a canalitzar gairebé mai una actitud autènticament radical de rebel·lió o agitació com es produeix en altres protagonistes del teatre naturalista europeu representat per Hauptmann, Ibsen o Strindberg, posem per cas.

A partir de 1907, quan va ser proposat per primer cop com a candidat al premi Nobel per la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, fins poc abans de la seva mort (1924),⁶ a Guimerà li va costar de reorientar i dissenyar una veu nova, pròpia i diferenciada com a dramaturg; entre altres iniciatives, va col·laborar en els Espectacles Audicions Graner amb una peça com *La Santa Espina* (1907), que va ser musicada per Enric Morera.⁷ En aquest context, es va produir la reivindicació interessada que un grup d'escriptors de les generacions posteriors van fer de la seva personalitat i el teatre poètic, així com també l'homenatge nacional organitzat el 23 de maig de 1909.⁸

En la seva última etapa, Guimerà va procurar donar mostres de la seva versatilitat creadora, estretament lligada a la seva voluntat de ser present en l'escena catalana. Va donar a conèixer *Indíbil i Mandoni* (1917), la tragèdia dels orígens un pèl fossilitzada; *Joan Dalla* (1921), una peça històrica d'intenció política, i un parell d'obres d'àmbit contemporani, *Jesús que torna* (1917) i *Alta banca* (1921). Pòstumament, es va estrenar *Per dret diví* (1926), que va enllestir l'escriptor i amic Lluís Via. La seva mort va provocar un gran i sentit homenatge de tots els sectors socials catalans, precisament quan algunes de les seves obres —*Terra baixa*, sense discussió— ja havien traspassat les fronteres de la nostra cultura i gaudien d'una determinada presència internacional.

GUIMERÀ I EL TEATRE ESPANYOL

En l'entramat de les relacions entre Guimerà i el teatre espanyol, es donen quatre factors d'entrada que ajuden a comprendre les raons i les conseqüències del seu desenvolupament posterior. En primer lloc, el paper d'interlocutor que Josep Yxart va assumir com a crític, coneixedor i amic d'un nombre d'escriptors espanyols ben representatius, amb els quals Guimerà també va establir contacte;⁹ en segon lloc, la positiva i profitosa repercussió de la primera estrena a Madrid, *Mar y cielo* (20-11-1891), a càrrec de Ricardo Calvo i la companyia del Teatro Español;¹⁰ en tercer lloc, l'actitud de María Guerrero, una actriu jove i ambiciosa, disposada a renovar l'escena espanyola amb el suport d'uns quants autors, fortament influïts per l'esperit de la revolució de setembre de 1868. En quart lloc, no es

pot desestimar el paper de José Echegaray com a mediador i traductor a l'espanyol d'algunes de les obres més significatives de Guimerà.¹¹

Efectivament, el muntatge de *Mar y cielo* va motivar l'atenció no sols de la crítica i el públic de Madrid, sinó també d'alguns escriptors espanyols, amb el suport destacat i incondicional de Josep Yxart a través del diari *La Vanguardia*. La valoració del crític tarragoní s'emmarca en un moment molt delicat del desenrotllament del teatre espanyol i català, un any abans que la companyia d'Emilio Mario estrenés l'adaptació teatral de *Realidad* (1892), de Galdós:

«Por lo visto, el éxito de la tragedia de Guimerá *Mar y cel* en Madrid, no ha sido únicamente un acontecimiento teatral, aunque extraordinario, sin mayor significación que la de todas las ovaciones, a un inspirado dramaturgo. No; ha sido algo más. Según se infiere de los vivísimos elogios de la prensa madrileña, la obra de Guimerá sorprendió a todos como la inesperada revelación viva y completa de una dramática, que no puede llamarse nueva ni mucho menos, pero de la cual se había perdido la memoria, quizás desde que Tamayo se retiró del teatro. Caracteres vivos, musculosos y fuertes, pasiones tan humanas y de tan alto temple poético a la vez, el fuego de aquella inspiración enardeciendo intensa y oculta el ánimo de los personajes, la simplicidad de la acción, el diálogo sobrio, conciso, varonil, han recordado al público madrileño que la tragedia era todavía posible, que era posible el teatro de efectismos rebuscados, y la más alta y conmovedora poesía, sin relumbrantes lirismos. Esto es lo que afianzó el éxito de la tragedia catalana (por lo que se lee entre líneas) tras las fluctuaciones y cansancios producidos por la falsa grandiosidad de unos y la vulgaridad anémica de otros.»¹²

Cal assenyalar també que la traducció de *Mar i cel* fos d'Enrique Gaspar,¹³ autor de *Las personas decentes* (1890), l'obra que va significar la introducció del drama burgès en prosa en el teatre espanyol, en un context que ja no era el propi de la generació literària de «Dumas o Sardou, ni siquiera la siguiente de Zola, Bécquer y el arreglador Busnach, sino una pléyade más avanzada que tiene por dioses á Ibsen, Björnson ó Strindberg, y que aplaude las tentativas de Maeterlinck.»¹⁴

Que Gaspar era un nom de referència en l'actualització del teatre espanyol dels primers noranta ho avala, entre altres factors, l'expectació que es va crear quan la companyia de Mario,¹⁵ amb María Guerrero de primera actriu, va estrenar *Huelga de hijos* (28-7-1893) al Teatre Novetats de Barcelona, dues setmanes més tard de l'estrena de *La loca de la casa* (6-7-1893), de Galdós.¹⁶

La qüestió és que, entre els anys 1890 i 1893, es va començar a produir una renovació irreversible en el teatre espanyol, que es corresponia, més tímidament, amb la del teatre català, dins un marc en què Guimerà trobava difi-

cultats per a representar-hi les seves produccions. D'aquí que la coneixença personal entre Àngel Guimerà i Maria Guerrero, el juliol de 1892,¹⁷ quan l'un i l'altra ja havien donat mostres de renovació en els respectius àmbits —l'una interpretant textos escrits per un «renovat» Echegaray, Galdós¹⁸ o Feliu i Codina, l'altre escrivint les primeres peces costumistes en prosa: *La Baldirona* (1890), *La sala d'espera* (1892)—, fos providencial per a tots dos, si més no fins a la primera dècada del nou segle. Durant aquest vast període de temps, Guimerà va estrenar un total de vint-i-un textos. Set de les nou obres que va representar Maria Guerrero en llengua espanyola es van estrenar abans que l'original català —*Terra baixa* / *Tierra baja*; *Mossèn Janot* / *El Padre Juanico*; *La filla del mar* / *La hija del mar* (a Buenos Aires); *Andrònica*; *La Miralta*; *L'aranya* / *La araña*; *L'ànima morta* / *El alma muerta* (a Montevideo)—. *Maria Rosa*, amb gran disgust de Maria Guerrero, es va estrenar el mateix dia (24-11-1894) a Barcelona i a Madrid, i *La pecadora* es va estrenar l'11 de març de 1902 a Barcelona i el 3 de febrer de 1903 a Mèxic. Que les set obres s'estrenessin abans en la versió espanyola que en la catalana pot tenir com a mínim una explicació: Guimerà les va escriure expressament per a una parella d'interprets, que durant molt de temps no va parar de fer-li tota mena de recomanacions i indicacions.

Què se'n va fer dels altres textos de Guimerà d'aquells anys, que no van ser representats per Fernando Díaz de Mendoza i Maria Guerrero? Quins van ser els motius o les circumstàncies perquè *La festa del blat* no es representés a Madrid, posem per cas? Segons sembla, Guimerà s'estimava més *La festa del blat*¹⁹ que *Terra baixa*, totes dues escrites gairebé paral·lelament, però li feia ànsia que la peripècia argumental de la primera no acabés de qual·lar entre el públic madrileny. Encara que havia agradat a Echegaray, que l'havia traduït,²⁰ la veritat és que el matrimoni Mendoza-Guerrero s'havia sentit més atrapat per la problemàtica de *Terra baixa*²¹ que per la de l'anarquista de *La festa del blat*. Els temors de Guimerà, tanmateix, van poder més²² i va decidir estrenar *La festa del blat* (24-4-1896) només a Barcelona (dos mesos abans de l'atemptat al carrer de Canvis Nous al pas de la processó del Corpus, el 7 de juny). Ho va fer, després de considerar que «la *Tierra baja* no corre tantos peligros y reúne más condiciones para que guste en Madrid» i que «sería lástima (esto lo dicen ustedes y yo) que yo me condenase al olvido durante un año en Madrid y Barcelona con dos dramas en cartera.»²³

Al cap d'un any de l'afer de *La festa del blat*, Guimerà va tornar a donar mostres de la seva inseguretat i la seva inquietud de desplaure o quedar malament davant dels seus amics madrilenys. La difusió del *Missatge a S. M. Jordi I, rei dels hel·lens* (7-3-1897)²⁴ va comportar el tancament de publicacions i centres catalanistes que com a resposta es van manifestar al carrer lluint la barretina; un sector de la premsa de Madrid es va fer ressò de la qüestió del «regionalismo» i va atacar directament Guimerà, que va ser titllat de «neo-griego» i acusat d'encapçalar tant el

Missatge com la manifestació barretinaire.²⁵ Consternat probablement pel ressò periodístic i social, Guimerà va escriure una carta a Echegaray (que no he pogut localitzar); en la seva resposta, el dramaturg espanyol el va tractar de tranquil·litzar i li va aconsellar de fer una rectificació pública, si ho considerava convenient, sobre una sèrie de punts concrets:

«1º Que hace tanto tiempo que no es propietario del periódico *La Renaixensa*.

2º Que no es Vd. director de dicho periódico.

3º Que no ha escrito Vd. en él hace tantos años, mas que algún artículo que otro sobre teatros.

4º Que cuando la suspensión del periódico no fué Vd. a ver al gobernador, al cual ni siquiera de vista conoce Vd.

5º Que no ha firmado Vd. el mensaje al Rey de Grecia.

6º Que no ha firmado Vd. tampoco, de mucho tiempo acá ningún documento que se refiera con estas cuestiones de regionalismo político.

7º Que sus hijas de Vd. no han ido con barretina por la Rambla entre otras razones porque no tiene Vd. hijas (De esto no estoy muy seguro; pero Vd. dirá).

8º Que tampoco fue Vd. en la manifestación con barretina ni con cintas ó emblemas.

9º Que Vd. profesaba honradamente tales ó cuales ideas, las cuales no llegan a ser ni siquiera las de Pi i Margall al cual, el profesarlas, en nada le perjudica para sus trabajos científicos o literarios.

No he hecho en esta enumeración otra cosa que ordenar lo que Vd. me dice en su carta y agregar lo de que sus hijas [germanes Aldavert] de Vd. fueron con barretinas, porque este es telegrama de última hora.»²⁶

La carta d'Echegaray no és sinó un exemple feient d'un context històric de progressiva dilució del moviment intel·lectual modernista dins el participatiu catalanisme polític, que va incidir en el funcionament global de la literatura catalana i va tocar molt de prop intel·lectuals i escriptors d'una trajectòria pública reconeguda com era el cas de Guimerà. En un altre ordre, l'orientació teatral realista de caràcter social que havia caracteritzat una part de la programació de la companyia de Maria Guerrero fins en aquell moment va començar a ser revisada, perquè calia obrir-se a altres necessitats i objectius artístics dins un marc en què, paral·lelament a la incorporació del teatre d'idees i el teatre simbolista, apareixien manifestacions que, com la de *Cyrano de Bergerac*, d'Edmond Rostand, obtenien una resposta de públic més àmplia que la dels models suara esmentats. Sensible a la reorientació i diversitat de propostes del teatre europeu finisecular, Guerrero va estrenar l'obra de Rostand el 1899. Guimerà, que ja havia enllestit *La filla del mar* i *Mossèn Janot*, i continuava tenint dificultats després de la mort de Frederic Soler (1895) per representar regularment al Teatre Romea, que dirigia Ramon Franqueza, va provar altres registres dra-

màtics que no devien interessar el matrimoni espanyol, com és el cas de *La farsa* (1899), una peça sobre la corrupció política del caciquisme, que potser no encaixava amb els interessos ideològics de la parella, o *Aigua que corre* (1902), que no es va representar en llengua espanyola,²⁷ on Guimerà mostrava de manera explícita un cas d'adulteri amb tota la seva cruesa i dramatisme.

Quedava clar que hi havia textos del dramaturg català que potser per la temàtica o per la seva gosadia en el tractament podien no funcionar entre el públic espanyol:

«No me extraña, y lo celebro de todas veras, el éxito de *Agua que corre*. Ya le dije á usted que la obra me parecía muy hermosa, pero que temía el efecto que podía producir en nuestros públicos tanto de Madrid, como de provincias y América. Los atrevimientos, las valentías que en otros teatros, a otras compañías, son tolerados, a nosotros no nos los pasan. Ese era mi miedo, aun comprendiendo y sintiendo toda la hermosura de la obra, sobre todo del tercer acto. Celebro, pues de corazón el triunfo, y por él felicito a usted.»²⁸

La qüestió és que, en els primers anys del nou segle, si Guimerà es mostrava decebut i pessimista sobre el camí adoptat pel catalanisme²⁹ fins al punt de decidir retirar-se de la vida política, com a dramaturg s'adonava també de la necessitat d'ampliar les seves línies dramàtiques segons els interessos artístics i econòmics de les empreses i companyies teatrals amb què es relacionava. Aquesta situació es produïa justament quan començava a ser difós internacionalment gràcies a *Terra baixa* i a algunes traduccions i representacions d'altres textos seus al francès i a l'italià, com ara l'estrena mundial de *Scivolando sulla terra*, traducció d'*Arran de terra*, que la companyia d'Italia Vitaliani va representar al Teatre Novetats el 1901.³⁰

Una altra fita molt significativa va ser la presentació de la temporada de teatre català de la companyia d'Enric Borràs a Madrid (26-5/14-6-2004).³¹ Entre les vint funcions que la companyia de Borràs va representar a Madrid, hi havia quatre títols de Guimerà: *Terra baixa* (que es va oferir quatre cops), *Mar i cel*, *Maria Rosa* i *La festa del blat*, reposada aquella temporada al Romea, que no va agradar al públic madrileny. L'experiència va ser un èxit de crítica, també globalment de públic, i va repercutir de manera sentida en alguns escriptors espanyols i en el mateix Guimerà. Borràs va agradar tant a Madrid que va ser l'origen immediat de dues singulars iniciatives que van implicar Emilia Pardo Bazán, Eugenio Sellés i Àngel Guimerà.

Efectivament, en plena temporada del teatre català al Teatro de la Princesa, l'escriptora Pardo Bazán va enviar a Guimerà un exemplar de *La suerte*, un diàleg dramàtic, amb el motiu següent:

«Al leer estos días en los periódicos de Madrid tantos elogios al actor Borrás, a quien no me ha sido posible ver, por tener que venirme al campo con mi familia —y el campo está delicioso—, se me ocurrió que me sería

muy agradable que Borrás representase en catalán *La suerte*. ¿Puede usted decírselo y animarle á que saque a escena, en una lengua tan coloreada y fresca como es el catalán, un diálogo que no está escrito en gallego sencillamente porque no era posible que así lo aceptase el público, pero que, como usted verá, está pensado, sentido, regionalmente? Usted me dirá si esto es una idea realizable ó no, y entre tanto créame usted su mejor amiga, Emilia Pardo Bazán.»³²

No sé si Guimerà va contestar-li; en qualsevol cas, Borràs no va arribar a representar el diàleg de la Bazán. En el cas d'Eugenio Sellés, Guimerà s'hi va involucrar molt més: en va traduir dos textos, que no es van arribar a representar ni a publicar mai en català, però que es conserven entre els seus papers dipositats a la Biblioteca de Catalunya, amb una carta de Sellés que duu, paradoxalment, la mateixa data —5 de juny de 1904— de l'enviada per Emilia Pardo Bazán, amb un objectiu molt semblant, però amb un altre to:

«Sr. D. Àngel Guimerà

Querido amigo y compañero

Agradezco á V con toda el alma su traducción de *Las Serpientes* y *Los Domadores*.

Será obra admirable como [il-legible], y además porque el carácter de aquellos dramas y su estilo corresponden bien al temperamento vigoroso de la literatura de V.

Le agradezco también los elogios que hace de ellos en su cariñosa carta.

Pero sin duda el Sr. Borrás no piensa de igual modo, porque parece decidido á no representarlos. Dice que le falta tiempo para ensayarlos. La razón no está muy justificada. Tiene las traducciones en su poder hace muchos días, la de *Los domadores* desde el mismo en que empezó á actuar aquí, y no se ha ocupado de ellas ni las ha repartido siquiera. En tantos días sobraba tiempo, si realmente se deseaba, para estudiar siquiera una de ellas, que no pasa de un acto corto y sencillo de acción y de personajes.

Lamento este resultado principalmente por V que tan cariñosamente ha trabajado haciendo un esfuerzo para traducirlos en pocos días. Esfuerzo inútil y trabajo perdido. Me duele mucho haber sido causa de ello. Y lo siento también por mí, pues tengo a Borrás por actor sin igual hoy (il-legible) y habríamos obtenido un éxito todos: V. él y yo.

La campaña en Madrid ha sido brillante. Grandes triunfos y aplausos, y mucha concurrencia al teatro, sobre todo en los dramas de V. *Tierra baja* ha sido el mayor éxito de obra y de autor. Por ello le felicito a V. de todo corazón.

Resulta una hermosura.

Reciba un abrazo de su buen amigo y compañero que le quiere.

Eugenio Sellés.»³³

Efectivament, al Fons Guimerà es conserven els lligalls de *Las serps*, «Escenas en un acte y en prosa originals de Eugeni Sellés traducidas al català per Àngel Guimerà. Acte únic», i *Los domadors*, «Escenas en un acte y en prosa, original de Eugeni Sellés traducidas al català per Àngel Guimerà». Si no m'erro, després d'Enrique Gaspar, i amb anterioritat a Galdós, Sellés va ser el dramaturg espanyol que més va contribuir a incorporar la prosa i la realitat contemporània en l'escena espanyola de finals del segle XIX des d'una perspectiva naturalista.³⁴

Quin interès personal podia tenir Guimerà a traduir els dos textos dramàtics de Sellés, atès que no en va traduir mai cap altre al català? Les dues peces curtes de l'escriptor formen part d'una trilogia —*Los domadores* (1896), *Los caballos* (1899) i *Las serpientes* (1903)—³⁵ que té com a denominador comú el tractament de l'anarquisme des d'una concepció que recorda l'expressada per Guimerà a *En Pólvora* (1893) i a *La festa del blat* (1896), concretament. En aquest sentit, és molt aclaridor el pròleg que Sellés va publicar a l'edició de *Las serpientes* (1903):

«*Las serpientes* es la primera parte de la trilogía que se continúa en *Los domadores* y se cierra en *Los caballos*. Por ese orden han de colocarse en el teatro, cuando se representen juntas las tres obras. [...] Son independientes y aun desemejantes por su argumento, su acción y sus personajes, pero comunicadas por un "nervio interior" de ideas y propósitos finales.

Declara expresamente que la obra total "va contra los anarquismos activos. Y nótese bien que se dice anarquismos en plural, para incluir toda anarquía, venga de donde venga, suba de la calle o baje del poder, vístase de blusa o de uniforme." (Sellés, 1903, "Prólogo", pág. 5).

Buscando un subtítulo que englobe la idea principal de cada obra puntualiza: "A *Las serpientes* podría añadirse el subtítulo de 'Cómo se hace un anarquista'. A *Los domadores* se les podría titular 'Cómo se deshace un anarquista'" [...] A *Los caballos* el autor no le pone subtítulo, sino que explica que en ella se encuentran establecidas y funcionando frente a frente las dos anarquías: la de "abajo, que es el exceso de la libertad individual, y la de arriba, que es el exceso de la autoridad social, el despotismo negando el gobierno del derecho" (Sellés, 1903, "Prólogo", pág. 9). Nosotros podríamos ponerle precisamente este: "dos anarquismos, frente a frente".»³⁶

Si ens centrem en els arguments de les dues obres, es comprèn millor la decisió de traduir-les, basada probablement en l'afinitat ideològica entre els dos escriptors quant al tractament del tema de l'anarquisme.³⁷ Perquè l'aproximació literària de Sellés a l'anomenada qüestió social es mostra tan propera a la de Guimerà com a la d'Ignasi Iglésias o a la de Joaquín Dicenta, molt allunyades totes quatre del que reclamava i plantejava la cultura anarquista més radical a finals del segle XIX. Tant Sellés com Guime-

rà no tracten de denunciar les desigualtats socials ni les condicions de vida de la classe obrera per tal de combatre-les, sinó tot just d'exposar-les amb l'objectiu de *comprendre-les* des d'una perspectiva moralitzadora en què compten molt la funció redemptora de l'amor i els bons sentiments.

En aquells primers anys de segle, Guimerà va mantenir la seva atenció cap a la companyia de María Guerrero, però es va girar també cap a Enric Borràs, un cop aquest va reprendre la seva carrera com a intèrpret gairebé exclusiu en llengua espanyola. Després de representar *El camí del sol* (1904), Guimerà va estrenar a Barcelona de manera consecutiva: *Sol, solet...* (17-4-1905, Teatre Romea),³⁸ a càrrec de Pere Codina i Maria Morera, i dues altres obres a càrrec de la companyia de María Guerrero: *La Miralta* (23-7-1905, Teatre Novetats) i *Andrònica* (18-12-1905, Teatro Español de Madrid).³⁹

Guimerà era molt conscient de la situació delicada que travessava l'escena catalana, la qual l'afectava personalment. Només cal fer una ullada a les cartes que, abans de l'estrena a Barcelona de *La Miralta*, va trametre al matrimoni Díaz de Mendoza-Guerrero (2-3-1905) i a Enric Borràs (20-6-1905), respectivament:

«El nuevo drama, el drama que les prometí para estrenarlo este verano en Barcelona, ya marcha. Se titulará *La Miralta*; es obra de pasiones, es fuerte, trágico. Es en prosa.

Los principales personajes son gente rica. Transcurrir en nuestros días. La Miralta es una propiedad agrícola de la montaña catalana que se transformará en una fábrica y que se arruinará. Carlos (Fernando) es el ingeniero. Débora (María), su mujer, que en la última escena mata a una rival. (No sé si es con *be* o con *v*). ¿Cómo la mata? Pues de una manera nueva para María.

No se trata de veneno, cuerda, cuchillo, herramienta del trabajo, puñetazo, gas, cosquillas, anzuelo, bomba, automóvil, garrote... Rumiin. (¡Qué palabra!) ¿A ver quién lo aciata? La matará de una manera muy sencilla.

Pero no solo escribo esta obra, sino que me veo precisado a estrenar otra en Romea, porque al llegar aquí me he convencido de que causaría mal efecto si estrenaba dos obras seguidas en castellano, figurándose con esto el público de aquí que renunciaba para siempre al teatro catalán.

Estos días han sido mis quebraderos de cabeza y mi silencio, todo este tiempo, bajo el temor de no poder hacer las dos obras. ¡Qué trastorno! Pero el susto ha pasado y ahora estoy *destrastornado* del todo. A su debido tiempo estarán las dos obras. La de Romea que será entre gente payesa, se llamará *Sol, solet...* Hay una exclamación catalana, popular catalana, que dice: "¡Sol solet, vine'm a veure que tinc fred!" El protagonista no tiene a nadie en el mundo y busca calor de familia. Al final del drama también mata, claro. Pero aquí se mata con una herramienta de labranza.»⁴⁰

Guimerà va adreçar, d'altra banda, una mena de carta oferiment de serveis a Enric Borràs, que havia incorporat *Mar i cel* i *Terra baixa* al seu repertori per les Espanyes. Li recordava que li havia enviat:

«aquelles tres tragèdies i els dos drames nous, amb el que es pot dir que s'ha creuat la nostra correspondència, tant temps interrompuda sense cap causa; perquè així com jo no he dubtat ni un sol moment de l'apreci de vostè per mi, estic segur de què vostè no haurà dubtat tampoc de què jo sempre n'hi he tingut i segueixo tenint-hi igual, barrejat d'admiració cada dia més i més entusiasta, per tantes batalles com s'ha guanyades.»

Estava content que Borràs volgués representar obres de la seva primera etapa, però tenia por que fracassés, perquè «han passat molts anys des de que les vaig escriure, i així com llavors no hauria dubtat gens del seu èxit a Madrid, ara pot ser molt bé que s'hagin revellit, perquè les modes van per un altre camí ben diferent.» I afegia:

«Parlant d'altre, ja veu com se van quedant a Romea. No sé com s'ho compondran. De primer la pèrdua de vostè, que no es reemplaçarà mai més, i ara la de la Morera i d'en Codina, que hi eren molt útils. Ja li asseguro jo que la pròxima temporada la campanya ha de ser molt trista.»⁴¹

Tot seguit, li donava records del matrimoni Díaz de Mendoza-Guerrero, als quals «els sap força greu que no puguin treballar plegats la temporada pròxima», i somiava en una proposta de col·laboració que no es va dur a terme:

«Quines obres es podrien fer amb vostè i en Fernando i la Maria? Quin *Jesús de Natzaret* en podria sortir! No és veritat? Què hi farem! Jo no perdo les esperances de què un dia o altre no es puga fer de tots els que valen una gran companyia. Afiguri's el *Padre Juanico* amb vostè, que hi està inimitable (i això jo no li haig de dir, que prou ho sap) i en Fernando en el de Toni, que també hi va estar molt bé. Ja conec que tot això serà, per ara, és, un somni, però hi ha somnis que es realitzen.

I ara, abans d'acabar, estimat amic meu, li dono mils de mils gràcies per anar passejant per Espanya, triomfalment alçades per vostè molt enlaire, les meves obres *Terra baixa* i *Mar i cel*. De vegades, arriben a les meves mans periòdics en què es parla amb entusiasme immens de la interpretació d'aquestes obres per vostè, i llavors sento infinit no tenir a vostè al meu davant per a donar-li una ferma abraçada, com la que li envia ara, son sempre amic, i d'abans que tothom el primer dels admiradors més entusiastes.»⁴²

Entre el 1905, l'estrena d'*El alma es mía* (1919) i la retirada que la parella madrilenya va fer un any després d'aquesta obra a Sevilla arran del discurs patriòtic de Guimerà en els Jocs Florals de Barcelona, que va presidir el

mariscal Josep Joffre,⁴³ la relació entre les dues parts va perdre la fluïdesa i la complicitat dels primers temps. El distanciament potser es va iniciar quan la parella d'intèrprets va abandonar el Teatro Español (1908) i es va instal·lar al Teatro de la Comedia amb uns altres objectius artístics i un repertori centrat en el teatre poètic de Marquina, Villaespesa o Fernández Ardavin, i determinades propostes de Benavente, Linares Rivas o els germans Álvarez Quintero i Muñoz Seca, entre altres.

Certament, Guimerà va viure una etapa plena de transformacions en l'àmbit professional que el van afectar personalment. Com ja he anotat, va patir la crisi de supervivència de l'escena catalana ja anunciada i perfilada en els primers anys de segle,⁴⁴ en què com altres dramaturgs catalans es va veure forçat a diversificar al màxim la seva producció i a tocar totes les teclades possibles. Va recuperar un vell projecte, *Per dret diví*, del qual va enllestir un primer acte en vers,⁴⁵ i va donar voltes sobre *Al món blau*, un projecte finalment no realitzat.⁴⁶ Va col·laborar en els Espectacles Audicions Graner (1907), amb l'èxit de *La Santa Espina*,⁴⁷ i amb el Sindicat d'Autors Dramàtics Catalans,⁴⁸ entre altres manifestacions. De tot el que va escriure, tres textos de signe divers —*L'aranya*, *La reina vella* i *L'ànima és meua*— van ser representats per Maria Guerrero, però l'actriu madrilenya en va desestimar altres com *L'Eloi*, una peça del mateix signe que *L'aranya*, estrenada al Teatre Romea (27-3-1906); *Sainet trist*, que es va estrenar al Teatre Romea (14-4-1910) i va ser traduïda al castellà per Gregorio Martínez Sierra, o *La reina jove*, que Margarida Xirgu va estrenar al Teatre Principal (15-4-1911) en català. Una altra obra, *Jesús que torna*, va ser representada per Enric Borràs en català (1-3-1917) i en castellà (8-5-1917).⁴⁹

GUIMERÀ A LA RESTA D'EUROPA I A AMÈRICA

Deixant de banda la projecció essencial de la producció de Guimerà en l'escena espanyola fins a la seva mort (18-7-1924), intentaré de traçar la que, també en vida seva, va assolir a la resta d'Europa i al continent americà, on el fet que la companyia de Maria Guerrero i Fernando Díaz de Mendoza hagués incorporat alguns dels seus textos en el repertori va ser decisiu de cara a la difusió de la seva obra tant en els escenaris de llengua espanyola com en l'entramat teatral i cinematogràfic de l'Amèrica del Nord.

Terra baixa com a paradigma

Tot va començar amb *Terra baixa*, l'obra de Guimerà més traduïda a altres llengües,⁵⁰ que va ser la base de dues òperes, l'alemanya *Tiefland* (1903), amb llibret de Rudolph Lothar⁵¹ i música d'Eugen d'Albert, i la francesa *La catalane* (1907), musicada per Fernand Le Borne amb llibret de Paul Ferrier i Louis Tiercelin. Les dues òperes van ser respectivament adaptades a les característiques dels codis musicals dominants en les cultures corresponents: el verisme a Alemanya i el «drama líric» a França, amb una major fortuna per a la versió alemanya —encara avui vi-

gent en els repertoris d'alguns teatres d'òpera en llengua alemanya— que per a la francesa, potser perquè el component realista del text de Guimerà s'ajustava més bé al cànon verista que al líric.⁵²

La versió operística alemanya va partir d'una versió italiana realitzada per Giuseppe Soldatini, que no es va publicar mai, segons sembla. El procés no deixa de ser curiós: una comtessa hongaresa va veure'n una representació a Itàlia, va voler representar-la ella mateixa i va encarregar a l'agent teatral Wilhelm Minkus de fer-la traduir a l'alemany a partir de la versió italiana. A instàncies de Minkus, Rudolph Lothar va fer la traducció, i quan la va tenir enllestida, va resultar que la comtessa s'havia casat i s'havia desentès de la proposta. No obstant això, Minkus va enviar-la a diferents teatres alemanys, el director d'un dels quals, Ernst von Schuch, responsable de l'Òpera Reial de Dresden, s'hi va entusiasmar i va establir contacte amb Lothar i el compositor Eugen d'Albert. Finalment, l'òpera va ser estrenada al Neues Deutsches Theater de Praga (15-11-1903), on va obtenir una bona acollida per part de la crítica i el públic en contrast amb el fracàs que es va produir un any després en ser representada a Leipzig (17-2-1904). Arran d'aquesta mala acollida, l'editor de la partitura, Hugo Bock, va demanar a Lothar i Albert que mantinguessin el pròleg de l'òpera, basat en una narració retrospectiva de Manelic, però que reduïssin a dos els tres actes de la primera versió. La nova i definitiva proposta, que es va estrenar amb èxit a Magdeburg (16-1-1905), va assolir el més alt reconeixement quan es va representar a la Komische Oper de Berlín, on es va estrenar el 9-10-1907. A Catalunya, es va estrenar en versió italiana al Gran Teatre del Liceu el 18 de gener de 1910: se'n van fer sis representacions, sota la direcció de Franz Beitler. Joaquim Pena va escriure el llibret català que es va estrenar al Teatre Novetats el 23-12-1924.

Amb motiu de la traducció alemanya, el doctor Benet R[oura] Barrios⁵³ va escriure un pròleg, datat el 7 de febrer de 1907,⁵⁴ que permet conèixer al detall el ràpid recorregut de *Terra baixa* pel món fins a aquell moment:

«L'obra teatral més popularitzada del Mestre Guimerà es *Terra baixa*, y en els teatres estrangers se representa en castellà, italià, francès, portugués, sicilià, anglés en els Estats Units y en dialecte hebreu de la América del Nort, *Yiddish* (Kalich Theater de New-York), en servi, en alemany y ben aviat ho será en txech. Mes en idioma alemany no es un drama líric, sino un drama musical armonisat per el conegut vienés *virtuós* de piano en Eugen d'Albert. [...]

Las versiones extranjeras han conservat unas el títol català traduït, altres han sigut batejadas ab lo nom dels principals personatjes, per exemple *Manelich*, la portuguesa; *Marta de Terras Baixas* (Marta of Lowlands), l'anglesa, y l'arreglo sicilià *Feudalismo*, per significar que'l llop que mata en Manelich, En Sebastiá, es lo senyor feudal representant de la classe. L'alemanya també's titula *Terra baixa* ó sigui *Tiefland*, segons la sinta-

xis tudesca. Mes el llibretista vienés ha canviat alguns noms dels personatjes, y' s compren, puig *Xeixa*, per exemple, es massa catalanesch per esser traduït. Empero lo incomprendible es que d'En Manelich se li hagi ocorregut fer un *Pedro*, nom essencialment castellà y difícil sempre de pronunciar als forasters. Obehirá aixó á no haver fet la trasplantació directament del original y á haverse servit potser de la castellana, llengua hont els *Pedros* son tan comuns?»⁵⁵

A banda de les versions operístiques esmentades, *Terra baixa* va ser traduïda al francès per Albert Gelée Bertal (1897),⁵⁶ al txec per Antonín Pikhart (1907),⁵⁷ al rus per Isaac Pawlosvsky i A. E. Nikiforakih (1910),⁵⁸ al suec a càrrec d'Edvard Lidfoss i Karl A. Hagberg (1917)⁵⁹ i al portugués per João Soler (1939).

Al seu torn, amb el nom de *Feudalismo*, Augusto Campana en va fer una versió en sicilià, que Giovanni Grasso va estrenar a Barcelona el 1907.⁶⁰ L'actor italià la va incorporar al seu repertori i la va representar arreu del món: a Madrid, Lisboa, Buenos Aires, París, Londres, Berlín, Hongria i Rússia, entre altres ciutats i països.⁶¹

La difusió de *Terra baixa* a altres llengües i cultures es va fer a partir de la traducció de José Echegaray, i no del text original, fins a convertir-se en la referència comuna i obligada de la recepció tant europea com americana i en el punt de partida de les diverses adaptacions cinematogràfiques que es van fer als dos continents la primera meitat del segle passat.

La primera traducció a l'anglès va anar a càrrec de Guido Magburg i William Gillpatrick el 1902,⁶² tot partint de la traducció d'Echegaray. El 13 d'octubre de 1903 es va estrenar al Manhattan Theatre de Nova York:

«Once *Terra baixa* had been translated into Spanish, the play reached not only Madrid but also Latino America. After Guerrero toured the play in Latin America, actress Virginia Fabregas performed the play in Mexico in 1900. In the audience for that performance were Broadway actor Guido Marburg and journalist Wallace Gillpatrick, who went on to translate the play for the American stage. Marburg applied for the translation and production rights. By 1902 a copy of their translation of Echegaray's translation *Tierra baja* was deposited at the Library of Congress for copyright protection under the title *The Wolf*. On March 17, 1903 *New York Times* reported that Harrison Grey Fiske has obtained the rights to a Spanish play [...] which in its English form has not been named, [but] will most likely be called *Marta of the Lowlands* ("News of Plays and Players").

Marta of the Lowlands premiered in Troy, New York on October 1 of 1903, then opening in New York on October 12 ("*Marta of the Lowlands* in Troy"). The play was also presented in Washington, Pittsburg, and Chicago, and then reports suggest that the show went to tour other cities ("*Mme. Kalich Going on Tour*").»⁶³

La versió de *Terra baixa* de José Echegaray va servir també per a l'adaptació de Camilo Vidal (1909) a l'àmbit cultural i social del Chaco argentí.⁶⁴ Pablo Podestá va estrenar l'«adaptació» y «refundició» de *Tierra Baja*, de Vidal, al Teatro Odeón de Buenos Aires⁶⁵ (4-3-1909), quan no sols aquesta sinó altres obres de Guimerà ja eren conegudes pel públic d'aquella ciutat.⁶⁶ Un altre escriptor argentí, José León Pagano, va contribuir a difondre la figura intel·lectual i literària de Guimerà en el seu llibre *Atraveso la Spagna letteraria* (1902).⁶⁷ Finalment, va ser també a l'Argentina on el dramaturg José Marañón en va fer una paròdia, *Tierra baja... da*, que es va publicar el 1918.⁶⁸

LES VERSIONS CINEMATogrÀFIQUES

El cinema també es va interessar per *Terra baixa*, de la qual se'n va fer una versió cinematogràfica als Estats Units amb el nom de *Marta of the Lowlands* (1914), amb Hobart Bosworth fent de Manelic i Bertha Kalich de Marta; un any més tard, Cecil B. de Mille va dirigir l'adaptació filmica de *Maria Rosa*, amb Geraldine Farrar, una reconeguda cantant d'òpera, de protagonista. De les versions cinematogràfiques que coneixem,⁶⁹ la més destacada i controvertida és la que va filmar Leni Riefenstahl,⁷⁰ que va concebre el personatge de Manelic com una mena de Parsifal situat a l'Espanya de Goya. Es tracta d'un projecte de la directora alemanya, que ella mateixa va protagonitzar amb Bernard Minetti en el paper de Sebastià, i que va trigar gairebé vint anys a materialitzar-se. A la fi, *Tiefeland* va ser estrenada a Stuttgart el febrer de 1954 i presentada amb gran èxit fora de concurs al Festival de Canes d'aquell mateix any, gràcies a la intercessió de Jean Cocteau, que era el president de jurat.⁷¹

SOBRE LA VIGÈNCIA DE GUIMERÀ

Del 1939 ençà, si exclouem la versió cinematogràfica de Leni Riefenstahl, els canvis més significatius en la difusió nacional i internacional de l'obra de Guimerà s'han donat en els últims trenta-cinc anys.⁷² Comencem pels muntatges de *Terra baixa*, segons una dramaturgia de Guillem-Jordi Graells (1975), del Teatre de l'Escorpí; els de Ricard Salvat (1976) i Josep Montanyès (1981), i el de *Maria Rosa* (1983) que va dirigir John Strasberg; en els tres últims casos, segons les corresponents versions que en va fer Josep M. Benet i Jornet.

La *Terra baixa* (1990) que va dirigir Fabià Puigserver, director del Teatre Lliure, amb Lluís Homar i Emma Vilarsau de protagonistes, complementada amb la representació de *La filla del mar*, dirigida per Sergi Belbel, dins el marc del Cicle de Teatre Clàssic Català que va organitzar el Centre Dramàtic de la Generalitat el 1992, es van convertir en l'origen de la renovació i regularització escènica de Guimerà. D'aleshores ençà, s'han fet altres muntatges de Guimerà: una *Terra baixa*, dirigida per Ferran Madico al

Teatre Nacional (2001), i un parell de versions de *Maria Rosa*, una dirigida per Rosa Novell (1997) i l'altra per Àngel Alonso (2004); una nova versió de *La filla del mar* (2002), a càrrec de Josep M. Mestres, o *En Pólvora* (2006), que va dirigir Sergi Belbel.

Una altra fita important té a veure amb *Mar i cel*; el grup Dagoll-Dagom va crear un musical d'èxit a partir de l'obra de Guimerà. Així, Xavier Bru de Sala va escriure el llibret,⁷³ que va ser musicat per Albert Guinovart i estrenat amb gran èxit el 1988; el 2004 va ser de nou reposat amb una excel·lent acollida a Catalunya i va girar per l'Estat en versió espanyola. El 2007 es va estrenar en llengua alemanya a l'Opernhaus de Halle, tot respectant el títol original i amb el subtítol *Der Himmel und das Meer*.⁷⁴

Guimerà continua sent un referent cultural universal més enllà de l'àmbit català; s'han de destacar, en aquest sentit, dos recents muntatges renovadors de *Terra baixa* en la doble vessant operística i teatral. En primer lloc, la temporada 2008-2009,⁷⁵ es va presentar al Gran Teatre del Liceu el muntatge de *Tiefeland* de l'Opernhaus de Zurich, segons la posada en escena de Matthias Hartmann, absolutament actualitzadora:

«Naturalment, Matthias Hartmann, nomenat recentment director de Burtgtheater, volia allunyar-se del concepte de *Blut und Boden* (la sang i la terra) [...]. Per començar, Hartmann i l'escenògraf Volker Hintermeier han relativitzat els vestigis i han allunyat del passat l'antítesi entre la puresa alpina i la depravació industrial. També hi ha un acte de depuració. El drama sadomasoquista al voltant de la ingènua naturalesa salvatge, el dictador diabòlic i masclista i la bellesa que anhela l'amor pur que està a la seva mercè s'escenifica de manera realista. Hartmann obté un *thriller* sòlid i verista ple de sensacionalisme sobre sentiments instigats, contrarestat de manera simbòlica per una pluja de pètals de roses durant el casament forçat. L'òpera és prou pesada en paraules, alguna exaltació ressona còmica de manera involuntària; no obstant això, el llibret és millor del que diuen, almenys en la representació de la relació eròtica de violència. Al cap i a la fi, es tracta del teatre d'emocions vibrants, no necessàriament tan trivial en els contrastes com se li ha suposat» (Gerhard K. KOCH: «El Parsifal de la pastura alpina». *Frankfurter Allgemeine*, 4-9-2006).⁷⁶

Tanmateix el muntatge més renovador des del punt de vista teatral que mai s'ha fet de *Terra baixa*, el va oferir el director del Staatstheater de Stuttgart, Hasko Weber, amb una original dramaturgia de Kekke Schmidt, que es va estrenar al Teatre Romea el 23 d'abril de 2009, en un procés d'actualització amb tres aspectes que afecten essencialment l'espai, el perfil del protagonista i la condensació i concentració de l'obra entorn del triangle constituït per Manelic, Marta i Sebastià. En el muntatge de Weber, l'acció es desplaça del molí de farina a un bar de la Catalunya actual, on aterra un singular Manelic en forma d'immi-

grant africà, de raça negra, un *sense papers*. La situació irregular de l'insòlit Manelic és utilitzada per Sebastià, el qual li ofereix un matrimoni de conveniència amb Marta, la seva amant maltractada, per poder legalitzar la seva situació. Finalment, el muntatge ofereix una alteració important en el desenllaç de l'obra:

«La fugida final de Manelic i Marta a *Terra baixa* de Guimerà, per tal de poder viure en una puresa enlairada i arcàdica obre, tanmateix, uns interrogants que inquieten l'espectador: ¿quin preu ja han pagat, en fugir dels altres homes, per una felicitat que encara no han aconseguit?; ¿es pot parlar de llibertat sense la presència dels altres?; ¿poden ser realment lliures en la solitud, encara que sigui una solitud acompanyada?; presoners d'aquesta solitud, ¿no acabaran convertint la suposada puresa que els envoltarà en un espai moral infecte? En la versió de Kekke Schmidt, l'espectador no té temps de fer-se aquestes preguntes, perquè el dramaturg considera que el poder, fins i tot després de mort qui l'encarna amb tota la força, disposa de recursos eficaços per tal de perpetuar-se, com és ara un substitut provisional, però implacable perquè s'ha de fer valer. Schmidt no deixa una esclatxa a l'esperança ni tan sols al dubte. I després d'aquest desenllaç comprenem perfectament les llàgrimes de Marta amb què s'inicia l'obra: la rebel·lia implica la solitud radical o la mort, res més.»⁷⁷

Cent anys i escaig després de la difusió internacional de *Terra baixa*, de Guimerà, podem assenyalar com la seva vigència es manifesta avui tant en la necessària regularització de la seva presència als escenaris catalans, públics i privats, com també en el manteniment de *Tiefland* dins el repertori d'alguns teatres d'òpera en llengua alemanya.⁷⁸ El canvi més substancial és que actualment el teatre en llengua catalana ja no parteix exclusivament de la traducció espanyola per ser traduït a altres llengües i conegut universalment. Si Guimerà va comptar amb el suport de María Guerrero i Fernando Díaz de Mendoza i José Echegaray per donar-se a conèixer al món, avui dia la propagació de l'obra dels seus hereus directes —de Josep M. Benet i Jornet a Lluïsa Cunillé, passant per Jordi Galceran i sobretot per Sergi Belbel— se serveix d'altres conductes, tant els de caràcter oficial i institucional com els generats per la relació directa dels autors, o els seus agents literaris, amb empreses, grups i companyies d'arreu. Vet aquí un dels principals mèrits de Guimerà: haver inaugurat, mitjançant *Terra baixa*, la difusió internacional de la nostra literatura dramàtica.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Per a un estat de la bibliografia sobre Guimerà, vegeu Xavier VALL. «Àngel Guimerà». A: Enric CASSANY (dir.). *Panorama crític de la literatura catalana*. Vol. IV. *Segle XIX*. Vicens Vives, Barcelona 2009, p. 337-358.
- [2] Sobre la poesia de Guimerà, vegeu especialment: Pere GIMFERRER. «La poesia d'Àngel Guimerà». A: Àngel GUIMERÀ. *Antologia poètica*. Selecta, Barcelona 1974, p. 5-28; Xavier VALL. «La poesia històrica d'Àngel Guimerà». A: Josep M. DOMINGO i Miquel M. GIBERT (ed.). *Actes del col·loqui sobre Àngel Guimerà i el Teatre Català al segle XIX*. Diputació de Tarragona, Tarragona 2000, p. 307-332.
- [3] Sobre el teatre de Guimerà, vegeu especialment les monografies de Xavier FÀBREGAS. *Àngel Guimerà: les dimensions d'un mite*. Edicions 62, Barcelona 1971, col·l. «Llibres a l'abast», núm. 91; Ramon BACARDIT. *Tragèdia i drama en l'obra d'Àngel Guimerà*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2009, col·l. «Textos i Estudis de Cultura Catalana», núm. 144.
- [4] Vegeu Joan MARTORI. *La projecció d'Àngel Guimerà a Madrid (1891-1924)*. Curial i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1995; Maria Florencia HEREDIA. «María Guerrero, embajadora cultural de España en Argentina». A: Osvaldo PELLETTIERI (dir.). *Intercambio teatral entre España y la Argentina*. Galerna, Buenos Aires 2006, p. 59-74.
- [5] Carta del 2 de març de 1905. A: Àngel GUIMERÀ. *Obres Completes*. Vol. 2. Selecta, Barcelona 1978, col·l. «Biblioteca Perenne», núm. 6 bis, p. 1505.
- [6] Vegeu Enric GALLÉN. «Guimerà i el premi Nobel. Crònica provisional d'una candidatura». A: *Professor Joaquim Molas: Memòria, escriptura, història*. Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona 2003, p. 487-508; Dan NOSELL. «L'acollida de la literatura catalana a Suècia al tombant dels segles XIX i XX i la candidatura de Guimerà al premi Nobel». A: *Actes del Catorzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Vol. I. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2009, p. 357-372.
- [7] Sobre l'experiència dels Espectacles Audicions Graner, vegeu Xosè AVIÑOÀ. *La música i el Modernisme*. Curial, Barcelona 1985, col·l. «Biblioteca de Cultura Catalana», núm. 58, p. 311-328.
- [8] El Guimerà de les tragèdies històriques i els mites nacionalistes dels anys vuitanta va ser entronitzat públicament per escriptors i forces polítiques vinculades al catalanisme. Vegeu Enric GALLÉN: «"Enquesta sobre'l teatre en vers", a *Teatralia* (1908-1909): estudi i edició». *Estudis Romànics*, núm. 31 (2009), p. 183-218; Assumpta CAMPS. «Teatre poètic, teatre nacional». A: *La recepció de Gabriele D'Annunzio a Catalunya*. Curial i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1996, col·l. «Textos i Estudis de Cultura Catalana», núm. 50, p. 185-236.
- [9] Rosa CABRÉ. «Yxart i els llibres. Una aposta intel·lectual». A: *Estudis sobre el positivisme a Catalunya*. A cura de Rosa Cabré i Josep M. Domingo. Eumo i Universitat de Barcelona, Vic i Barcelona 2007, p. 9-97.
- [10] Joan MARTORI. *La projecció d'Àngel Guimerà...*, p. 13-36.
- [11] José Echegaray va traduir i publicar *Maria Rosa* (1894), *Terra baixa* (1896) i *La filla del mar* (1899). Va traduir també *La festa del blat*, que no es va publicar.

- [12] «La literatura catalana en Madrid». *La Vanguardia*, 27-11-1891. A: Rosa CABRÉ (ed.). *José Yxart. Crítica dispersa (1883-1893)*. Lumen, Barcelona 1996, p. 319. Vegeu també l'article «María Guerrero. *Entre lobos anda el juego. El vergonzoso en palacio. Lo positivo*». *La Vanguardia*, 7-7-1891. A: Rosa CABRÉ (ed.). *José Yxart...*, p. 307.
- [13] Quant a les relacions entre Guimerà i Gaspar, al Fons Guimerà (Biblioteca de Catalunya) es conserven tres cartes inèdites en castellà de Gaspar a Guimerà, escrites entre els anys 1888 i 1891, que completen les tres escrites per Guimerà en català a Gaspar, datades el 1888 i publicades a Daniel POYÁN DÍAZ. *Enrique Gaspar. Medio siglo de teatro español*. Vol. II. Gredos, Madrid 1957, col. «Biblioteca Románica Hispánica», p. 136-139. Totes elles giren entorn de les traduccions de *Mar i cel*, *El fill del rei* i *Judit de Welp*; l'última es va estrenar a Madrid (23-4-1892) amb un fracàs absolut, com va analitzar Laureano BONET: «*Judit de Welp*», síntoma del enfrentamiento entre Madrid y Barcelona». A: *Literatura, regionalismo y lucha de clases (Galdós, Narcís Oller y Ramón D. Perés)*. Universitat de Barcelona, Barcelona 1983, p. 135-141. Sobre les relacions de Gaspar i el món cultural català, vegeu Josep M. DOMINGO: «Pin i Soler, de la novel·la al teatre», i Rosa CABRÉ: «D'afinitats electives: vint-i-una cartes entre Enrique Gaspar i Josep Yxart». A: Josep M. DOMINGO i Rosa CABRÉ (ed.). «*C'est ça le théâtre!*». *José Yxart i el teatre del seu temps*, Punctum. Grup d'Estudis de la Literatura del Vuit-cents, Lleida, 2009, col. «El Vuit-cents», núm. 3, p. 137-172 i 295-368, respectivament.
- [14] Josep YXART. *El arte escénico en España*. Vol. I. Imprenta La Vanguardia, Barcelona 1895, p. 146-147.
- [15] Vegeu Roberto G. SÁNCHEZ. «Emilio Mario, Galdós y la reforma escénica del XIX». *Hispanic Review*, núm. 52 (1984), p. 263-279. Per a Mario, es tractava d'una obra de les de «tesis», de les que «lleven siempre una desventaja: que asustan al público y se retraen de aplaudir y no suelen dar dinero caso de que se salven y se aplaudan, y como tú tienes tu reputación de autor dramático muy bien sentada me duele que trabajes tanto y no obtengas el resultado metálico que debías obtener»; Daniel POYÁN. *Enrique Gaspar...*, p. 143-144.
- [16] Carta d'Emilio Mario a Benito Pérez Galdós (27-6-1893). A: Soledad ORTEGA. *Cartas a Galdós*. Revista de Occidente, Madrid 1964, p. 369.
- [17] Carmen MENÉNDEZ ONRUBIA. *El dramaturgo y los actores. Epistolario de Benito Pérez Galdós, María Guerrero y Fernando Díaz de Mendoza*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Anejos de la revista *Segismundo*, núm. 10, Madrid 1984, p. 40-43 i 226-227, especialment. Vegeu també de la mateixa autora: *El neoromanticismo español y su época. Epistolario de José Echegaray a María Guerrero*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Anejos de la revista *Segismundo*, núm. 12, Madrid 1987.
- [18] Vegeu Gonzalo SOBEJANO. «Echegaray, Galdós y el melodrama». *Anales Galdosianos. Anejo*, 1976, p. 91-117; Librada HERNÁNDEZ. «Clarín, Galdós y Pardo Bazán frente al teatro de José Echegaray». *Anales de la Literatura Española*, núm. 8 (1992), p. 95-108.
- [19] «Yo opino, con todos los respetos debidos a doña María, que *La fiesta del trigo* tiene más probabilidades de éxito que la otra: y ahora que las dos están concluidas, se ve más claro en esto que en una explicación de argumento. Esta obra que irá primero tiene más intención, más sentido común y me parece que ha vencido una dificultad que me daba mucho cuidado: lograr que resulte simpático el anarquista, y lo resulta: a ver qué les parece a ustedes y a nuestro don José [Echegaray]. Los personajes también resultan mejor trazados que en la *Tierra baja*» (carta del 5-1-1896). A: Guillermo GUASTAVINO: «Doce cartas de Guimerà». *Revista de Literatura*, núm. 71-72 (juliol-setembre de 1969), p. 68.
- [20] «No sabemos de la obra más que lo que Don José [Echegaray] nos ha dicho segun ha ido leyéndola y dice que le gusta mucho de manera que todo cuanto V. ha cavilado es inútil y no hay trastorno ninguno. [...] No sé en qué se funda ese miedo que revela su carta porque don José dice que la obra es muy hermosa y el ambiente no debe inspirarle a V. temor porque sin ir más lejos la obra que ahora hacemos y que tanto éxito ha tenido es de ese género. Nada de abandonar *La tierra baja* ni de desconfiar de *La fiesta del trigo* que vamos á leer esta misma noche y enseguida escribiremos nuestras impresiones por más que no pueden tener más fuerza que la opinión de Don José», carta de Fernando Díaz de Mendoza a Àngel Guimerà, sense datar i amb la capçalera del Teatro Español. Fons Guimerà (Biblioteca de Catalunya). «Cal situar-la entre el 23 de febrer de 1896 i el 2 de març de 1896», segons Joan MARTORI. *La projecció d'Àngel Guimerà...*, p. 82.
- [21] «Le [María Guerrero] dije cuanto V. me decía y creo le ha escrito ya: cuando le expliqué el argumento del drama quedó encantada, le gustó muchísimo y le pareció mejor que *La fiesta del trigo*. A mí me parece el pensamiento de la obra de una virginalidad hermosísima, no se parece a nada ni tiene el menor asomo de vulgaridad y tiene el sello de fábrica: la grandiosidad», carta de Fernando Díaz de Mendoza a Àngel Guimerà, «Viernes 16-95». Fons Guimerà (Biblioteca de Catalunya). «Podem datar-la el mes d'agost», segons Joan MARTORI. *La projecció d'Àngel Guimerà...*, p. 78.
- [22] «¡Pero no consideran ustedes que lo peor para mí es no saber ni una palabra! Con que hablemme con franqueza de buenos amigos, que de todas maneras yo habré de agradecerse. Porque, si el drama había de fracasar (y ustedes ven en esto más claro que yo), vale más que lo tiren al fuego, o que yo lo ponga en el Teatro Romea de Barcelona en catalán, a ver si gusta a la clase obrera, por más que yo haya procurado no escribir un drama arrullador de malas pasiones. Pido y suplico, pues *encarecidamente* tan sólo un renglón de Mariíta y otro de Fernando que me saque de dudas y confusiones, y en el que vea yo que no se han olvidado del todo de quien, con drama o sin drama, les abraza y les quiere y les querrá siempre

- muchísimo», carta d'Àngel Guimerà a María Guerrero (23-2-1896). A: Guillermo GUASTAVINO. «Doce cartas...», *op. cit.*, p. 70-71.
- [23] Carta d'Àngel Guimerà a María Guerrero i Fernando Díaz de Mendoza. Ídem, p. 71-72. L'obra no va ser estrenada a Madrid, i en català ho va ser amb motiu de la temporada de teatre català de la companyia d'Enric Borràs. Vegeu Joan MARTORI. *La projecció d'Àngel Guimerà...*, p. 157-158, especialment; David GEORGE. «Borràs's season». A: *Theatre in Madrid and Barcelona 1892-1936*. University of Wales, Cardiff 2002, p. 117-134.
- [24] El 10 de març de 1897, el missatge, elaborat per la Lliga de Catalunya i el Centre Escolar Catalanista, va ser lliurat al cònsol de Grècia a Barcelona per representants de quaranta-sis presidents i directors de corporacions i periòdics catalanistes; el document expressava la solidaritat amb Grècia en la lluita contra Turquia per la conquesta de Creta. La premsa monàrquica va qualificar el missatge d'antipatriòtic i subversiu perquè volia identificar la lluita dels grecs per la seva independència amb la dels catalans contra el centralisme. La repressió va caure sobre *La Renaixensa* i *Lo Catalanista*, que van ser suspesos, mentre que Pere Aldavert i Enric Prat van ser processats i es van prohibir cançons catalanistes com «Els Segadors». La resposta dels catalanistes i d'una bona part de la premsa de Barcelona, fins i tot del *Diario de Barcelona*, va permetre que el Centre Escolar llancés una campanya de protesta contra la repressió: la batalla de la barretina. Del 15 al 22 de març, milers de barcelonins es van passejar pel carrer amb barretina. En plena campanya, la Unió Catalanista va publicar un manifest, «Al poble català», amb un tiratge de cent mil exemplars. En aquell moment, Guimerà, que presidia l'Ateneu Barcelonès, va signar el missatge, va denunciar les tortures als empresonats en els famosos processos de Montjuïc i va suprimir la campanya d'ajuda als soldats d'«El aguinaldo para el soldado» per una subscripció d'ajuda als soldats que tornaven inútils de la guerra colonial. Vegeu Jordi LLORENS I VILA. «El missatge a "Jordi I, rei dels hel·lens" i a Finlàndia». A: *Catalanisme i moviments nacionalistes contemporanis (1885-1901). Missatges a Irlanda, Creta i Finlàndia*. Rafael Dalmau, Barcelona 1988, col·l. «Episodis de la Història», núm. 271, p. 56-62.
- [25] Joan MARTORI. *La projecció d'Àngel Guimerà...*, p. 93-105.
- [26] Carta de José Echegaray a Àngel Guimerà (22-3-1897). Fons Guimerà (Biblioteca de Catalunya). Íbidem, p. 104-105.
- [27] Es va publicar, però, a la col·lecció «La Novela Teatral» (Madrid: Oficinas y Talleres de Prensa Popular), núm. 196, 12-9-1920.
- [28] Carta de Fernando Díaz de Mendoza a Àngel Guimerà (21-1-1903). Fons Guimerà (Biblioteca de Catalunya).
- [29] «Veig que s'ha anat enterant dels fracassos del catalanisme. Em vaig convèncer de què no farem mai res; de què Catalunya brilla pel seu esperit comercial d'una manera aclaparadora, que tot ho sacrifica a la... borratxera de fer diners... Això es porta a la sang en aquest país, i cada dia en veiem manifestacions de què per a això som a Catalunya. Per aquest motiu l'han dominada sempre i em temo que així seguirà fins a la consumació dels segles. Jo cada dia me n'aparto més dels mercaders polítics. Personatges per personatges, m'estimo més fer-me amb els dels meus drames, que, si em convé, d'un cop de ploma els faig desaparèixer», carta de Guimerà a Artur Vinardell (2-5-1904). A: Àngel GUIMERÀ: *Obres Completes*. Vol. 2, p. 1503.
- [30] Lúcia BONZI i Loreto BUSQUETS. *Compagnie teatrale italiana in Spagna (1885-1913)*. Bulzoni, Roma 1995, especialment p. 257-263.
- [31] Joan MARTORI. *La projecció d'Àngel Guimerà...*, p. 149-160; David GEORGE. «Borra's season». A: *Theatre in Madrid...*, p. 117-134. La companyia havia estrenat uns mesos abans al Teatre Romea *El camí del sol* (9-2-1904), una «tragèdia» de rerefons català i amb una història amorosa que la crítica va relacionar amb *Mar i cel*. Vegeu Ramon BACARDIT. *Tragèdia i drama...*, p. 306-328.
- [32] Carta datada a la Corunya, 5-6-1904. Fons Guimerà (Biblioteca de Catalunya).
- [33] Carta d'Eugenio Sellés a Àngel Guimerà (5-6-1904). Fons Guimerà (Biblioteca de Catalunya).
- [34] «En conclusión, con la prosa como vehículo de expresión dramática también parecía claro que era necesario modificar la proporción entre diálogo y acción dramática. En ese camino que se debía allanar para el teatro futuro, indudablemente se debe mucho a Enrique Gaspar (pero también, creemos nosotros, a Eugenio Sellés). [...] Esto no excluye que tanto Gaspar como Sellés no recibieron varapalos críticos en la década de los 80, por su denuncia de la corrupción de las costumbres contemporáneas, pues el teatro español estaba instalado en una idealista prosapia, aferrado al romanticismo que, en cierta medida, había degenerado en un arte de receta y convencionalismos»: CONCEPCIÓN FERNÁNDEZ SOTO. *Claves socioculturales y literarias en la obra de Eugenio Sellés y Ángel (1842-1926). Una aproximación al teatro español de finales del siglo XIX*. Universidad de Almería, Almería 2006, p. 656-657.
- [35] Ermete Novelli va estrenar *Los domadores* en italià al Teatro de la Comedia de Madrid (27-5-1896), Rosario Pino va representar *Los caballos* (24-1-1899) al Teatro Lara de Madrid, i Ermete Zacconi va estrenar també en italià *Las serpientes* (29-5-1903).
- [36] Vegeu *supra*, nota 34, p. 374-375.
- [37] En la primera, Sellés mostra el cas de Lleó, un home que, fart de la pobresa, va abandonar la dona i el fill. Torna amb un altre company, Pere, amb l'objectiu de fer la revolució; es troba, però, que durant el temps que ha estat fora la dona ha començat a treballar en una fàbrica per mantenir en Gabriel, el fill comú. En Pere li proposa de llançar una bomba a la fàbrica, però dues coses el detenen: una, la bomba la duu a l'americana que fa de coixí del fill ferit, perquè s'ha fet mal al cap, i l'hauria de despertar per agafar-la; dues, a la fàbrica hi treballa la seva

dona i la d'en Pere. De resultes, la nova situació familiar torç l'atemptat i aconseguix vèncer els *domadors*: l'anarquistes és redimit, finalment, per l'amor de la dona i el fill. A *Les serps*, en Llorenç, un honorat ferroviari de poble, viu envoltat de «serps»: la dona, que es queixa de la manca de diners i la submissió a l'home; la filla, Valentina, que comparteix els desitjos de riquesa i ostentació de la mare, i en Pere, el capatàs i revolucionari que mira de fer-lo dels seus. En Llorenç tracta de combatre l'ambició i el materialisme de les «serps», però acaba cedint davant els desitjos d'emancipació de la filla i es deixa convèncer pel capatàs que li ofereix diners i un nomenament en blanc si provoca el descarrilament d'un tren carregat de tropes que vénen de sufocar una revolta obrera a la ciutat. L'acte acaba amb la filla petita, que demana al pare si amb el seu acte millorarà ara la seva situació. La resposta no pot ser més patètica: «demana-ho en aquest munt de passions», referint-se a les «serps».

- [38] Vegeu la carta de Guimerà a Antoni Torrella (1-5-1905). A: Àngel GUIMERÀ. *Obres Completes*. Vol. 2, p. 1505-1506.
- [39] Pere Codina i Maria Morera van estrenar en català *La Miralta* al Teatre Romea (20-3-1911) i la companyia d'Enric Giménez amb Margarida Xirgu va fer el mateix amb *Andrònica* al Teatre Principal (22-10-1910).
- [40] Carta de Guimerà a María Guerrero i Fernando Díaz de Mendoza (2-3-1905). A: Àngel GUIMERÀ. *Obres Completes*. Vol. 2, p. 1505.
- [41] Carta de Guimerà a Enric Borràs (20-6-1905). Íbidem, p. 1506; «De les tragèdies que li remet, dues de les quals són *Rei i monjo* i *L'ànima morta*»: Francesc FOGUET i Isabel GRAÑA: «L'admiració del gran Guimerà». A: *El gran Borràs. Retrat d'un actor*. Museu de Badalona, Badalona 2007, col·l. «Biografies badalonines», núm. 2, p. 63.
- [42] Íbidem, p. 1507.
- [43] Sobre la ideologia política de Guimerà, vegeu Pere ANGUERA. «El pensament polític d'Àngel Guimerà». A: *Literatura, pàtria i societat. Els intel·lectuals i la nació*. Eumo, Vic 1999, col·l. «Referències», núm. 25, p. 129-155.
- [44] Vegeu Enric GALLÉN. «Sobre la institucionalització, la tradició dramàtica i la base social del teatre català: una perspectiva històrica». A: J. AULET, F. FOGUET i N. SANTAMARIA (ed.). *Una tradició dolenta, maleïda o ignorada*. Puntum & GELLC, Lleida 2006, p. 77-107.
- [45] Martí MARTELL. «Guimerà i *Per dret diví*», *La Veu de Catalunya*, 3-10-1926. Sobre el tema, vegeu Ramon BACARDIT. «L'elaboració de *Per dret diví* (1894...) i la seva significació en l'obra d'Àngel Guimerà». *Anuari Verdaguer*, núm. 13 (2005), p. 421-438.
- [46] Un manuscrit incomplet de l'obra es conserva entre els papers del Fons Guimerà (Biblioteca de Catalunya).
- [47] «Aquí he tingut un gran èxit al Principal amb la *Reina vella*. Es posa cada dia *La Santa Espina*, que, com vostè sap, es va estrenar l'any passat; arribarà aviat a les dues-centes representacions», carta de Guimerà a Enric Borràs, 1-2-1908. A: Àngel GUIMERÀ. *Obres Completes*. Vol. 2, p. 1515.
- [48] Vegeu Francesc CURET. *Història del teatre català*. Aedos, Barcelona 1967.
- [49] Sobre la representació dels últims textos de Guimerà a Madrid, vegeu Joan MARTORI. *La projecció d'Àngel Guimerà...*, p. 181-269.
- [50] Com a punt de referència de les traduccions de Guimerà a altres llengües, vegeu: <www.visat.cat/traduccion-literatura-catalana/esp/l-libres-traduïts/>
- [51] Es té notícia d'una traducció d'Eberhard Vogel que no es va arribar a publicar. Al seu torn, la versió de Lothar va ser traduïda a l'anglès (1908, versió de Rosie H. Elkin), a l'italià (1909, versió de Ferdinando Fontana) i al rus (1911). Lothar va escriure també el llibret de *La filla del mar*, que amb el nom de *Liebesketten* es va estrenar a Viena (1912). Vegeu Maridès SOLER. «La dinàmica dramàtica de *La filla del mar*, d'Àngel Guimerà i de *Liebesketten* de Rudolph Lothar i d'Eugen d'Albert: Una comparació». *Zeitschrift für Katalanistik*, núm. 18 (2005), p. 197-214.
- [52] Vegeu Maridès SOLER. «Caciquisme i color local a *Terra baixa* d'Àngel Guimerà i a *Tiefland* de Rudolph Lothar i Eugen d'Albert». *Zeitschrift für Katalanistik*, núm. 1, 1988, p. 132-149; «Les adaptacions operístiques de *Terra baixa* d'Àngel Guimerà al francès (*La catalane*) i a l'alemany (*Tiefland*)». A: Jordi JANÉ LLIGÉ i Johannes KANATEK (ed.). *20è Col·loqui Germanocatalà*. Shaker, Aquisgrà 2007, col·l. «Biblioteca catalànica germànica», núm. 6, p. 25-44.
- [53] Sobre la seva personalitat, vegeu Carola DURAN I TORT. «Un viatger empedreït: Benet Roura i Barrios, ambaixador de la literatura catalana». A: *Miscel·lània Joan Veny*. Vol. 8. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2006, p. 31-68.
- [54] «Quatre paraules al llegidor». A: «*Tiefland*», *prôlech de la traducció alemanya de «Terra baixa», òpera estrenada en el «LandesTheater» de Praga*. Impremta y enquadernacions de Marcet y Figueras, Terrassa 1907, p. 4-9.
- [55] Íbidem, p. 6. Sobre la recepció de Guimerà a Alemanya, vegeu Petra NEUMANN. *Untersuchungen zu Werk und Rezeption des katalanischen Dramatikers Àngel Guimerà*. Peter Lang, Frankfurt del Main 1999.
- [56] Va ser estrenada el 28-12-1897 al Théâtre La Bodinière de París. Al seu torn, Maria Pi de Folch va traduir al francès en la primera dècada del segle *La reina vella* i *Rei i monjo*, que es conserven entre els papers de Guimerà dipositats a la Biblioteca de Catalunya.
- [57] La versió de Pikhart es va estrenar el 16 de març de 1907 al Teatre Nacional de Praga. Va traduir també *Mar i cel* (1909), que no va assolir el mateix reconeixement que *Terra baixa*. Vegeu Jan SCHEJBAL. «Projecció internacional de Guimerà». A: *Àngel Guimerà en el centenari de la seva mort*. Fundació Carulla-Font, Barcelona 1974; p. 122-124; Jan SCHEJBAL. «Les traduccions en txec i eslovac d'obres literàries catalanes i viceversa». *Quaderns. Revista de Traducció*, núm. 11 (2004), p. 45-57.
- [58] Vegeu Manuel LLANAS i Ramon PINYOL. «Les traduccions no castellanes de Verdaguer, Oller i Guimerà fins a

- 1939». A: E. TRENÇ i M. ROSER (ed.). *Col·loqui Europeu d'Estudis Catalans*. Vol. 1. *La recepció de la literatura catalana a Europa*. Montpeller 2004, p. 69-94.
- [59] *Langlandet* es va publicar a *Modärna trubadurer*. Gleerups Förlag, Lund 1917.
- [60] Se'n van fer tres representacions (9 i 13 de gener; 10 de març). Vegeu Lídia BONZI i Loreto BUSQUETS. *Compagnie teatrali...*, p. 595-604. Al Fons Guimerà es conserven una carta i dues postals de Grasso a Guimerà datades entre els anys 1906 i 1907.
- [61] Vegeu Sarah ZAPPULLA MUSCARÀ i Enzo ZAPPULLA. *Giovanni Grasso: il più grande attore tragico del mondo*. La Cantinella, Acireale 1995. Quan va morir, el 14-10-1930, Josep M. de Sagarra li va dedicar un dels seus aperitius, tot recordant la seva manera d'interpretar: «Ha mort Giovanni Grasso. Aquest sant home havia arplegat unes dolces hores orfeòniques, petritxolesques i guimeranians del nostre infantil i anàrquic noucents! Grasso havia vingut a Barcelona a rebotcar-se pels escenaris com un lleó, amb un ganivet de set molles a les dents, i amb una llàgrima verda, vibrant, que li queia dels ulls i li seguia les galtes plenes de cicatrius i de butllofes com les muntanyes de Montserrat. La darrera vegada que el vaig veure al Teatre Barcelona s'havia inflat tot ell, duia un bigoti que semblava unes sabates de xarol i encara tenia força per recitar uns versos de pólvora, per fer l'amor a una característica confitada i per obrir de dalt a baix un galant jove. Jo he vist pocs homes tan dionisiacs, tan fulminants i tan tendres com Grasso. M'imagino que aquest comediant hauria anat molt bé en l'època dels antics emperadors, per representar un drama a les postres d'un àpat de vint hores, per fer d'Hèrcules o de Neptú amb una esquena lluenta i oscil·lant i amb un ventre tot ple d'improperis»: «L'aperitiu. Grasso». *Mirador*, núm. 91, 23-10-1930, p. 2.
- [62] En la seva tesi doctoral no publicada, D. J. Kaiser afegeix, però: «After gaining much attention on stage and screen, *Marta of the Lowlands* was finally released in print in 1915 as part of the Drama League Series of Plays. This edition lists only Wallece Gillpatrick as the translator and notes that 'this play is dedicated to the reading public only, and no performance of it may be given' (iv). This same introductory note, however, is preceded by a copyright notice crediting both Marburg and Gillpatrick for *The Wolf* in 1902. In a translator's preface, Gillpatrick notes that "the soliloquies and most of the asides [were] cut' when *Marta of the Lowlands* was produced. He defends the authenticity of this 1915 version, however, stating that the proper office of a translator [is] to render a foreign work as faithfully as may be, the play is here printed in its entirety (xxiii)». A: Àngel Guimerà's Terra baixa: *Three translations*. Vol. I. Performing Arts Department, Washington University 2007, p. 82. Sobre *Terra baixa* i altres traduccions del teatre de Guimerà a l'anglès, vegeu David GEORGE. «Les traduccions de Guimerà a l'anglès». A: Josep M. DOMINGO i Miquel M. GIBERT (ed.). *Actes del col·loqui...*, p. 189-198.
- [63] D. J. KAISER. Àngel Guimerà's..., p. 81; vegeu també Luis PEGENAUTE. «El teatro español de fin de siglo: su recepción en los EEUU hasta 1936». A: Luis PEGENAUTE (ed.). *La traducción en la Edad de Plata*. Promociones y Publicaciones Universitarias, Barcelona 2001, especialment p. 222-225 i 254.
- [64] Sobre l'adaptació de Camilo Vidal, vegeu Jorge A. DUBATTI. «Problemas de teatro comparado. La adaptación argentina (1909) de *Terra baixa* de Àngel Guimerà». A: *Comparatística. Estudios de literatura y teatro*. Biblos, Buenos Aires 1992, col·l. «Colección de Literatura Comparada», núm. 1, p. 45-62.
- [65] A. AISEMBERG. «Pablo Podestá». A: Osvaldo PELLETTIERI. *Historia del teatro argentino en Buenos Aires. La emancipación cultural (1884-1930)*. Galerna, Buenos Aires 2002, p. 257-258.
- [66] J. A. DUBATTI. «El repertorio teatral español en Buenos Aires (1880-1930)». A: *Actas del III Congreso Argentino de Hispanistas*. Asociación Argentina de Hispanistas y Universidad de Buenos Aires, Buenos Aires 1992, p. 473-483.
- [67] Vegeu Enric GALLÉN. «"Àngel Guimerà", de José León Pagano». *Anuari Verdaguier*, núm. 12 (2004), p. 207-226.
- [68] Va ser publicat a la col·lecció «El Teatro Nacional», núm. 26-27, 23-11-1918. Segons consta en l'edició, la paròdia, «arreglada a la escena nacional», en un acte es va estrenar al Teatro Argentino de Buenos Aires el 2-1-1911 a càrrec de la companyia de Florencio Parravicini, que va interpretar el personatge de Melonich; els altres personatges van respondre als noms de La Martona, Sebastián, Tonina, Pepina, Nora, Tomás, Mason, Trompudo, Melena, Pepino i Nadon. L'acció transcorre «en una estancia de una provincia del interior. Interior de una cocina de campo. A derecha e izquierda, puertas practicables; al foro, segundo término, un portón por el que se ve el campo. A la derecha junto al portón de entrada una escalera que conduce a una puerta practicable cubierta con una cortina. En primer término derecha cocina, una mesa, sillas, utensilios de campo, un pisón de mazamorra, etc.» Sobre altres paròdies de Guimerà, vegeu Joan MARTORI. «Les paròdies del teatre de Guimerà». A: Josep M. DOMINGO i Miquel M. GIBERT (ed.). *Actes del col·loqui...*, p. 241-251.
- [69] Vegeu «Filmografia de Guimerà». A: Enric GALLÉN (dir.). *Guimerà 1845-1995*. Departament de Cultura, Centre Dramàtic de la Generalitat, Barcelona 1995, p. 119.
- [70] Vegeu Leni RIEFENSTAHL, *Memorias*. Lumen, Barcelona 1991, col·l. «Palabra en el tiempo», núm. 208, especialment p. 148-151, 245-257, 343-362.
- [71] Vegeu Àngel QUINTANA. «De Àngel Guimerà a Leni Riefenstahl: el extraño caso de Tiedland». *Versants*, núm. 42 (2002), p. 161-181; Àngel QUINTANA i Margarida CASACUBERTA. «El nacionalismo como mito: *Tiedland*, de Leni Riefenstahl, una interpretación de *Terra baixa* de Guimerà». A: <<http://www.cervantesvirtual.com/servlet/SirveObras/80226953108682617400080/>>

- [72] Vegeu Enric GALLÉN (dir.). *Guimerà 1845-1995*, p. 13-19.
- [73] *Mar i cel*, basada en l'obra d'Àngel Guimerà. Edicions 62, Barcelona 2005, col·l. «El Galliner», núm. 172.
- [74] Pel que fa a les divergències entre el text de Guimerà i la versió de Bru de Sala, vegeu Maridès SOLER. «Dagoll Dagom y el musical *Mar y cielo*, según Ángel Guimerá». *Gestos*, núm. 22/44, p. 107-117; Maridès SOLER. «“Les velles s'inflaran...” La musicalització de *Mar i cel* d'Àngel Guimerà, per Dagoll Dagom i Xavier Bru de Sala». *Stichomythia*, núm. 7 (2008), p. 123-135.
- [75] Vegeu el programa de *Tiefland*. Gran Teatre del Liceu 2008-2009. Fundació Gran Teatre del Liceu, Barcelona 2009.
- [76] «De L'espectacle». *Full informatiu. Gran Teatre del Liceu*, núm. 77, 2-10-2008, p. 2.
- [77] Miquel M. GIBERT. «*Terra baixa*, o el mite impossible». A: *Dossier pedagògic* del Teatre Romea (Temporada 2008-2009), coordinat per Enric Gallén (Universitat Pompeu Fabra) i M. Carme Bernal (Universitat de Vic). <www.grupfocus.cat/.../Dossier_pedagogic_AngelGuimera-Terra_baixa.pdf> Última consulta feta el 2 d'abril de 2011.
- [78] Jaume RADIGALES. «Guimerà a la alemana». *La Vanguardia*, 24-9-2008, p. 24 (Suplement *Cultura/s*, núm. 327).

NOTA BIOGRÀFICA

Enric Gallén és catedràtic de Literatura Catalana a la Universitat Pompeu Fabra. S'ha especialitzat en la història del teatre català dels segles XIX i XX. Ha editat les *Memòries teatrals* de Narcís Oller i ha estudiat el teatre de Josep Pin i Soler, Àngel Guimerà, Salvador Espriu, Josep M. Benet i Jornet, Sergi Belbel i Jordi Galceran. Constitueix un dels centres de la seva recerca actual l'estudi de la recepció i traducció del teatre estranger en la cultura catalana del segle XX.

Anarquisme o anarquismes? La història d'un desplegament revolucionari heterogeni, 1930-1938

Susanna Tavera*
Universitat de Barcelona

Rebut 17 maig 2011 · Acceptat 20 juny 2011

RESUM

Aquest treball planteja l'estudi de l'anarquisme durant la Segona República i la Guerra Civil espanyola situant-se alhora dins el marc de les principals i més recents aportacions historiogràfiques sobre aquest tema. Es planteja la distinció entre militància anarquista i afiliació als Sindicats Únics de la CNT; els decisius i molt significatius lligams entre militància i àmbit territorial local i regional, sobretot als països de parla catalana o fins i tot en l'àmbit estatal; el paper que la premsa va tenir en un moviment que feia bandera de la seva aversió ideològica respecte a la política, i, alhora, la significació que l'anomenat «grupisme» llibertari va tenir per a la militància faista, però també per a la militància i els dirigents pròpiament dits anarcosindicalistes dels Sindicats Únics. Manté, finalment, que els dirigents anarcosindicalistes i/o anarquistes pertanyien a «grups d'afinitat» que es definien en funció de les tasques que s'atribuïen a si mateixos, però assumint que podien incorporar-se o pertànyer a més d'un grup en funció d'«amistats» militants i especialitzacions que podien ser les estrictament sindicals, i que podien incloure també les de «l'acció» àcrata o les estrictament culturals —teatrals, periodístiques o d'*infra-littérature*—. Cal assenyalar, però, que l'heterogeneïtat de formes militants no implicà l'existència d'«anarquismes», ja que la unitat s'assegurà a través de variades formes de solidaritat i coordinació, fins i tot mitjançant els anomenats «judicis d'honor».

PARAULES CLAU: anarquisme, anarcosindicalisme i moviment llibertari, sindicats i grups anarquistes, obrerisme, cultura, propaganda anarquista

L'heterogeneïtat morfològica —que no pas ideològica— de les militàncies individuals i col·lectives al moviment llibertari obre una necessària multiplicitat de perspectives a un treball que, com aquest, vol situar-se dins el marc del conjunt d'aportacions historiogràfiques que s'han plantejat el seu estudi recentment o no tan recentment. El tema s'ha enriquit de manera evident i gairebé dia rere dia en la mesura que la historiografia social ha assumit alguns aspectes de la història del l'anarquisme des d'una perspectiva menys ideològica i/o política o més sociològica i alhora crítica i innovadora. Des dels darrers anys de la dècada del 1990 i sobretot a la del 2000, aquesta actitud ha mostrat visibles línies d'inflexió i en recents estudis sobre el protagonisme de la violència en la política espanyola s'han incorporat perspectives no militants de la «neteja revolucionària» que grups d'incontrolats anarquistes i patrulles de control protagonitzaren de manera especial a la rereguarda catalana durant els primers mesos de la Guerra Civil espanyola.

Com diu un recent article periodístic, aquest és un «aspecte molt sensible que no havia aparegut mai amb tanta claredat a la llum pública.»¹ A més a més, així sembla obrir-se pas a la inclusió del tema «anarquisme i anarquistes» a les ullades analítiques que de manera crítica tracten de la història catalana, unes aportacions que si bé no podem qualificar de totalment noves, tampoc no havien proliferat ni havien estat gaire característiques fins ara.²

Si més no, caldrà trencar aquí i en aquest cas concret, el de la violència, l'opció tantes vegades adoptada en anteriors estats de la qüestió de defugir la intrahistòria de l'anarquisme o el pes de la pròpia historiografia anarquista en aquests treballs. En altres temes i sobretot deixant de banda la cronologia de la Guerra Civil, això seria impossible si la perspectiva continués essent la de considerar aquests esdeveniments com si haguessin ocorregut dins d'una campana de vidre i al marge de la vida política. De qualsevol manera, la referència a una campana de vidre no és certament la més apropiada. Historiadors i historiadores simpatitzants amb la militància àcrata o directament llibertaris acostumen a incorporar una única perspectiva de l'exterior o de la política, la de la repressió governamental exercida contra militants i organitzacions anarquistes. El

* **Adreça de contacte:** Susanna Tavera i Garcia. Departament d'Història Contemporània, Facultat de Filosofia i de Geografia i Història, Universitat de Barcelona. Montalegre, 6. 08001 Barcelona. Tel. +34 934 037 801.
E-mail: tavera@ub.edu

2008, coincidint amb les iniciatives editorials que acompanyarien la commemoració històrica de la Setmana Tràgica del 1909, José Luis Gutiérrez Molina, un autor conegut per les seves anteriors aportacions a la història de l'anarquisme gadità, publicà *El Estado frente a la Anarquía*, un treball sobre les persecucions i els sonadíssims judicis incoats contra anarquistes en diferents etapes de la història contemporània.³ Es tractava d'un recorregut que l'autor continuava considerant desconegut pel públic tot i l'abundant bibliografia editada ja sobre aquest mateix tema i, per tant, un bon exemple del pes repetitiu d'aquestes perspectives (la inclusió del polèmic i molt periodístic «cas Scala» era de fet la novetat més visible).⁴

SOLS UNA HISTÒRIA POLÍTICA DEL MOVIMENT OBRER ANARCOSINDICALISTA?

El 1930 —potser com a resposta a l'abrupta fi de la dictadura primoriverista i a l'inici de la darrera crisi de la monarquia alfonsina, o coincidint-hi—, les preocupacions dels principals militants anarcosindicalistes o dirigents de la CNT catalana convergiren amb les d'importants dirigents de l'esquerra catalana per preguntar-se pel futur dels Sindicats Únics que fins a l'estiu d'aquell mateix any encara romandrien desmantellats com a conseqüència de la decisió política i judicial de la primavera del 1924. Sense la capacitat de mobilització i organització obrerista que les regionals cenetistes havien assolit rere la creació el 1918 dels Sindicats Únics, el futur de la política d'esquerres i la creació d'un ampli suport entre treballadors i camperols —segons els casos— era una incògnita no sols a Catalunya, sinó també i per extensió arreu dels països de parla catalana de l'Estat espanyol.⁵ No obstant això, contra tot pronòstic i fins i tot contra els dels militants anarcosindicalistes —que eren els més optimistes—, la CNT ressorgí de les seves pròpies cendres després de l'agost del 1930 com si d'un ocell Fènix es tractés. Però els Sindicats Únics mai no arribaren, ni llavors ni durant els mesos d'eufòria que seguiren la proclamació de la República —l'anomenada lluna de mel dels anarquistes amb el règim que enderrocà la monarquia—, als nivells d'afiliació obrera que el *boom* econòmic de la Primera Guerra Mundial havia aconseguit com a mínim fins a l'any 1919. Tots tres elements —l'impuls econòmic, el canvi d'organigrama sindical i l'impacte d'unes mobilitzacions sindicals que sobrepassaren els àmbits urbans— aconseguien als anys 1918-1919 un creixement espectacular dels treballadors afiliats a la Regional catalana de la CNT i també a la valenciana o a la baleàrica. Si donem per bones les informacions de la CNT mateixa, aquesta afiliació havia ultrapassat el 1919 i a les principals comarques industrials de Catalunya els percentatges de la població activa i incloïa destacades incorporacions camperoles. El 1931, en canvi, l'afiliació catalana es mantingué clarament per sota dels nivells d'afiliació del 1919 i mai no es recuperà plenament de la crisi que els anomenats «anys de plom» i la dictadura de

Primo de Rivera desencadenaren de manera successiva i inexorable.⁶ A Mallorca, la República significà per als Sindicats Únics de la CNT un veritable moment d'expansió en termes globals i també comparatius, però sempre en clara competència amb els socialistes de la UGT, que era la sindical majoritària.⁷ Per la seva banda, els Sindicats Únics del País Valencià també es reorganitzaren als anys 1930-1931 i, aprofitant la tradició sindical precedent, col·locaren la Regional valenciana rere els catalans i els andalusos, o sia, en el tercer lloc del conjunt estatal.⁸

La vitalitat i la capacitat hegemònica dels Sindicats Únics aconseguiren captar l'atenció política de l'esquerra catalana durant els anys republicans i des de les darreres dècades del franquisme la de la historiografia i, en especial, la dels estudis sobre el moviment obrer català, que foren pioners en la història social espanyola. Però la crisi que als anys 1980 afectà els paradigmes i els convenciments de la història del moviment obrer tingué un clar reflex en els treballs sobre el moviment obrer anarcosindicalista que optaren per la diversificació d'unes perspectives que fins llavors havien estat prioritàriament les de la història política de les organitzacions obreres.⁹ Els qui a casa nostra i també des de Madrid reclamaren renovació, ho feren sota la influència confessada de l'obra capdavantera del marxista revisionista britànic Edward P. Thompson, però també sota una tímida influència de la *People's History* que des de l'*History Workshop Journal* encapçalava Raphael Samuel.¹⁰ Però aquí els temes encara per plantejar eren tants, que no s'aconseguí una voluntat manifesta d'abandonar l'estereotip de la història política del moviment obrer i el que substituï els estudis excessivament militants anteriors fou una història igualment compromesa amb l'antifranquisme, però més fonamentada en la recerca universitària i sobretot sortida d'àmbits professionals o en camí de professionalització. Fins llavors es compendia la història política dels Sindicats Únics o de la CNT emmarcant-la en la de les centrals sindicals i els partits polítics obrers, cosa que vol resumir-se en aquest assaig amb la tossuda referència a la història política de la CNT i de la UGT o del PSOE i altres partits polítics obrers.¹¹ A partir de llavors, l'atenció se centrà, en canvi, en l'anàlisi de les militàncies i les afiliacions amb la ben visible intenció de distingir entre totes dues realitats històriques. Mentre que la militància s'identificava per les seves posicions ideològiques àcrates, l'afiliació es caracteritzava per la incorporació als Sindicats Únics de la CNT perquè creien que eren la seva presència i la seva acció reivindicativa les que col·locaven aquesta sindical obrera en millor situació per a defensar les aspiracions i els interessos obrers de Catalunya, del País Valencià o de les Illes. Sense anar més lluny, han estat alguns militants llibertaris els encarregats d'assenyalar que l'afiliació als Únics no era incompatible amb altres posicionaments polítics i que «des del 1931 podien repartir [i de fet repartien] els obrers de Catalunya les seves preferències militants entre els sindicats de la CNT i l'ERC de Macià i Companys o altres sectors polítics més o menys reformistes i/o revolucionaris.»¹²

Ja hem avançat que l'afiliació obrera a la CNT disminuï al llarg dels anys republicans. Per exemple, els sindicats de la CRT catalana sols aconseguiren situar la seva afiliació el 1931 pels volts de les dues terceres parts de la del 1919, i el 1936 arribarien a aplegar tan sols menys de la meitat dels del 1931.¹³ A València, la reorganització i represa de l'activitat sindical de la CNT s'inicià igualment l'estiu del 1930 amb l'horitzó d'expandir la presència dels Sindicats Únics a les localitats on havien estat inexistents fins llavors. El 1931, tot i que la reorganització havia estat i seria més lenta que la de Catalunya, la CNT valenciana comptava amb una afiliació obrera que la situà en la tercera posició de l'Estat rere les de Catalunya i Andalusia. Però a València també hi hagué un retrocés que després del 1932 seria equivalent a una quarta part de l'afiliació obrera que els Sindicats Únics deien tenir el juny del 1931 quan se celebrà a Madrid el congrés extraordinari de la CNT.¹⁴ Arreu, a Catalunya i a València, l'afiliació obrera a la CNT disminuiria a continuació com a conseqüència d'un complicat procés en el qual foren presents, amb formes i influències diverses, la crisi econòmica dels anys 1930, les divergències sindicals i, de manera gens equilibrada pel que fa al conjunt, el complicat procés d'insurreccionalisme anarquista i repressió governamental. El congrés de la CNT a Madrid el juny del 1931, seguit pel de la Confederació Regional del Treball (CRT) catalana d'agost i el de la valenciana de desembre, recolliren la tensió entre els anarcosindicalistes més moderats, partidaris de reforçar l'expansió dels sindicats confederals, i els anarquistes més radicals, defensors d'un insurreccionalisme revolucionari i gairebé immediat que hom identificava amb la FAI (Federació Anarquista Ibèrica). La tensió esclatà el 1932 i escindí la CNT rere l'aixecament de l'Alt Llobregat del desembre del 1932. El Sindicat Mercantil de Barcelona i altres d'afins, expulsats l'agost d'aquell mateix any, anaren amb els comunistes del BOC i la Federació Local de Sabadell impulsà uns Sindicats d'Oposició anarcosindicalista, amb el suport de Mataró (Joan Peiró), Badalona, Igualada, Manresa i Valls. Al País Valencià, el pes de l'oposició estigué a València ciutat i a Alcoi.¹⁵

Els nivells de militància anarquista, que no pas d'afiliació sindical, es mantingueren, en canvi, indemnes o fins i tot es radicalitzaren des dels mateixos anys 1932-1933 quan els grups anarquistes situats en posicions capdavanteres de la CNT gestionaren un insurreccionalisme paral·lel a l'enduriment de les lluites estrictament sindicals, un insurreccionalisme que, a més, va ser paral·lel al replegament de les opcions anarcosindicalistes més moderades que davant el desafiament insurreccional àcrata forçarien la creació d'una minoritària Federació Sindical Llibertària. Les dissensions entre els uns i els altres, els anomenats «trentistes» i els radicals identificats per la societat catalana com a «faistes», no alteraren les possibilitats de l'hegemonia anarcosindicalista en l'obrerisme català, però sí que serviren per a evidenciar el pes que en el conjunt del moviment tenia la militància «grupal» anarquista o anarcosindicalista, un dels temes menys estudiats encara avui.

No fa pas gaire que en ocasió del centenari de la creació de la CNT, un conegut diari català assenyalava que «el relat de la pràctica llibertària continuava pendent», tot i l'amplíssima bibliografia que hi ha disponible sobre la història de l'anarquisme.¹⁶

Malgrat que el «grupisme» militant àcrata —un tema pràcticament verge— s'ha considerat sempre relacionat de forma directa i exclusiva amb la FAI, cal recordar aquí que els grups constituïen la realitat organitzativa bàsica de l'heterogeni mosaic llibertari.¹⁷ No tractarem, per tant, d'establir si el creixent antirepublicanisme confederal derivava del lideratge de la FAI o dels seus grups d'acció —el 1931, Los Solidarios ni tan sols s'havien integrat a la Federació Anarquista i Joan Peiró, en canvi, sí que hi pertanyia— o si, al contrari, provenia d'una radicalització sindical espontània pròpia d'un temps de crisi econòmica i de millores obreres desateses que l'arribada de la República havia radicalitzat. Tampoc no tractarem de dibuixar un *who's who* de l'insurreccionalisme anarquista antirepublicà.¹⁸ Es tracta tan sols d'assenyalar que els anomenats «grups d'afinitat» anarquista constituïen la peça fonamental del mosaic llibertari des d'abans de ser creada la FAI i que el «grupisme» arribava transversalment o verticalment, segons els casos, a tots els nivells de militància, per descomptat als de la Federació Anarquista Ibèrica i les Joventuts Llibertàries, però també als dirigents sindicalistes més veterans i reconeguts de la CNT i, durant la Segona República, als comitès insurreccionals o de «defensa confederal», una de les novetats orgàniques més destacades del període i, per raons òbvies, molt menys públiques o visibles. Malgrat que la importància del Comitè Nacional s'argumentava en funció de la seva naturalesa superior a la de tots els nuclis o comitès esmentats, el seu funcionament sempre va lligar-se a hegemonies «grupals» exercides a determinades realitats territorials i habitualment a la catalana, sense dubte, la més important.

L'amplitud i la varietat militant no impedí, però, que aquesta realitat es fonamentés en el nivell «micro» sovint inconnex i fraccionat i per descomptat allunyat de la uniformitat que pressuposen les històries del sindicalisme confederal i, també, la dels implícits projectes polítics obreristes mai reconeguts com a tals per efecte del pes ideològic amb què —segons argumentem ací— l'apoliticisme predominà en la historiografia anarquista. A més, el que aquí anomeno «contagi apolític» exercit per aquesta historiografia fonamentalment ideològica també ha tingut efectes tan importants com ignorar les dinàmiques «macro» i «micro» de la militància àcrata. A nivell «macro», s'ha suposat que l'apoliticisme confiava de manera exclusiva en la força de la «rebel·lia primitiva» que amb voluntat comparativa respecte a altres moviments socials de l'àrea mediterrània estudià l'historiador marxista britànic Eric J. Hobsbawm.¹⁹ Com és obvi, una cosa és que l'anomenada «rebel·lia primitiva» caracteritzés la militància dels anarquistes andalusos i una altra que no existís més projecte global que la mil·lenarista destrucció de l'Estat i la subsegüent eliminació de les seves forces repressi-

ves. En efecte, el frenètic i obsessiu ritme de creació de regionals de la CNT manifesta molt més que la voluntat d'aprofitar les sinergies dels nuclis obreristes no socialistes i/o republicans preexistents a Catalunya o a València. I, de fet, les regionals de la CNT constataren l'existència d'un esquema territorial que obeïa sobretot a objectius d'inspiració federal i constituïen un veritable projecte polític revolucionari.

La refundació de la CRT catalana el 1918 havia marcat l'inici d'un procés d'expansió dels Sindicats Únics per tot Espanya. Però també el de la construcció d'un conjunt territorial integrat per regionals que havien de cobrir la totalitat de l'Estat. Les dificultats del procés feren que sols en part poguéssin beneficiar-se del *boom* econòmic de la Primera Guerra Mundial, i el deixaren incomplet les crisis econòmica i política dels anomenats «anys de plom», de manera que quan arribà la dictadura de Primo de Rivera sols existien les regionals de l'arc mediterrani —la d'Andalusia, anterior fins i tot a la catalana, la del Llevant o valenciana i la de les Balears— i les del nord peninsular —la de Galícia, la d'Astúries, la del Nord i la d'Aragó—. ²⁰ Es tractava d'un procés que era fruit de decisions polítiques anarcosindicalistes i que com a tal es complementaria rere la proclamació de la Segona República amb la creació de la Regional del Centre i la de les Canàries. ²¹ Tot i que l'inici del període republicà ha estat estudiat des d'altres perspectives, és evident que els dirigents anarcosindicalistes també sentiren la necessitat de completar la presència territorial de la CNT arreu de l'Estat i d'utilitzar aquest mitjà com a resposta específica a la convocatòria de Corts Constituents: enfront de la democràcia burgesa, l'alternativa revolucionària dels obrers apolítics. En efecte, les regionals eren considerades l'*andamio* o marc alternatiu capaç de substituir l'Estat democràtic en un sentit veritablement federal i allunyat del seu poder coercitiu. A més, la regionalització sindical era l'expressió d'una futura societat corporativa i no democràtica en la qual la producció i la distribució passarien a mans dels treballadors manuals, que constituïen la base organitzativa de la CNT.

És el pes de la realitat «micro» en el moviment llibertari allò que atorga un lloc historiogràfic destacat als treballs de l'especialista en història de l'urbanisme social José Luis Oyón, que ha plantejat l'existència d'uns històricament successius i per tant canviants «cinturons roigs-i-negres» industrials que, a la Barcelona d'entreguerres, es fonamentaren en l'activa connexió entre «grup» i militància anarquista o entre aquestes realitats i la dels barris o pobles limítrofs del nucli urbà principal. ²² Però aquest és un aspecte mai no recollit per una historiografia molt afeccionada a explicar les realitats militants anarquistes sobre la base de les que es consideren decisives influències de la «patrística» anarquista —un discurs basat en «tradicions de pensament recollides en texts teòrics d'autors reconeguts com a “profetes” del moviment»— i que els militants àcrates utilitzaven una vegada i una altra com a mitjà per a la reposició d'una «doctrina» revolucionària que podia cobrir totes les situacions i necessitats possibles o fins i tot imaginades. En

efecte, la historiografia social sobre anarquisme ha bandejat els arguments sociològics i ha prioritzat, en canvi, els estrictament ideològics i polítics. Però una cosa és que l'autodidactisme obrer o la historiografia anarquista es fonamentin en la «patrística» i una altra que les explicacions historiogràfiques del projecte confederal hagin de ser sols aquestes. En efecte, el contagi «patrístic» de la historiografia ha aconseguit que s'ignorés que el pes de l'activisme reivindicatiu dels barris obrers més degradats del centre urbà i dels petits municipis agregats a la ciutat a finals del segle XIX i principis del XX constituïa la base de l'anarcosindicalisme català des dels orígens de l'internacionalisme i molt especialment després de la creació de la CNT el 1910.

L'abús de recurs historiogràfic a la patrística ha seleccionat amb preferència les aportacions dels anomenats «profetes» àcrates —Bakunin, Kropotkin, Malatesta o Nettlau, per posar tan sols alguns exemples— i als textos programàtics sorgits dels Sindicats Únics els ha conferit un paper testimonial més aviat conjuntural, quan de fet amaguen un significatiu potencial sobre la definició territorial del projecte obrer que cercava substituir l'Estat per un corporativisme dirigit per les regionals obreres de la CNT i fonamentat en l'organització de la producció i la distribució de béns però també en la dels aspectes culturals del conjunt social.

El fet que la comunitat local més immediata, la del barri o el poble, constituís l'escenari fonamental de la militància anarquista no exclouïa, però, la presència desdoblada dels militants a altres nivells territorials. Junt amb aquest territori o inserit a ell n'hi hagué d'altres, per exemple el del sindicat, visualitzat allí on la CNT ofería els seus serveis de representació i reivindicació laboral. Les memòries de Peirats mostren que el barri fou la base territorial del seu grup d'afinitat, fins i tot quan deixà de viure-hi i hi hagué de tornar per trobar els companys i dedicar-se a les activitats iniciades. A cavall de la Torrassa, Sants i Hostafrancs també desenvolupà la militància sindical i segons els moments i les exigències l'acció revolucionària insurreccional, sempre a partir d'un variat teixit de coneixences que podien ser alhora locals i sindicals (sembla que anava a peu a la major part dels llocs i molt especialment quan ho feia per motius d'acció insurreccional).

PREMSA I «MUCKRAKING» ANARQUISTA: COORDINACIÓ I ACTA D'ACUSACIÓ PERMANENT

Els tres escenaris principals de la militància «grupal» anarcosindicalista i/o anarquista —el sindical, el de l'afinitat cultural i el de l'acció, que eren a més els més directament representats als nuclis de decisió o comitès més importants de la CNT— podien estar i sovint estaven prou allunyats dels afiliats als Sindicats Únics i també dels nuclis de militància més novells i inexperts. ²³ Però això no era cap problema per a un jovent acostumat a les llargues distàncies: si caminaven per anar a la feina, també podien fer-ho per assistir als comicis sindicals que se celebraven a prop. Fins i

tot anar a Madrid per a un Congrés Nacional podia tenir un encant festiu independentment que s'hagués de representar l'organització.²⁴ Tot i això, les dificultats de coordinació entre els àmbits de la militància llibertària derivaven de l'estructura orgànica no política del moviment i superaven la mera distància física. A més a més, hi havia la tradicional aversió anarquista a qualsevol tipus d'organització centralitzada com la que per exemple protagonitzaven els comunistes estalinistes i antiestalinistes.

La voluntat de resoldre el problema s'abordà de diverses maneres. En el pla individual, hi hagué el que la historiadora Anna Monjo anomena «pactes individuals» i «solidaris» que obligaven els afiliats que constituïen el *rank and file* dels sindicats però també els diferents nivells de militància anarcosindicalista.²⁵ La militància es fonamentava en la solidaritat i «no hi havia solucions de compromís i els amics no podien ser-ho si no ho eren incondicionalment.»²⁶ Per aquestes mateixes raons, solidaritat significà control i del pacte individual solidari derivaren els «judicis d'honor», l'«altra cara de la solidaritat», una realitat sols revelada tardanament per la consulta dels butlletins interns de la CNT i per algunes memòries i testimonis orals.²⁷ El seu desconeixement sorprèn, perquè aquests mecanismes per a exigir el compliment d'acords sindicals o el respecte a les relacions individuals de lleialtat personal arribaren en casos concrets i excepcionals a l'expulsió dels sindicats de la CNT i en altres a demanar explicacions a dirigents tan destacats com Durruti o Ascaso per comportaments que es consideraven poc solidaris. De fet, l'expulsió dels sindicats i els dirigents trentistes pot ser interpretada com un «judici d'honor» d'abast col·lectiu. No existiren, doncs, anarquismes diferenciats, sinó un anarquisme heterogeni.

Tot i que els sistemes de control individual arribaren fins a militants anarquistes tan destacats com els ja esmentats Buenaventura Durruti o Francisco Ascaso o fins i tot Joan Garcia Oliver, la manca d'un nivell polític d'organització feia extraordinàriament difícil la coordinació entre els diferents nuclis d'actuació anarcosindicalista, un fet que va ser durament criticat per militants comunistes que havien passat per la CNT com per exemple Joaquim Maurín.²⁸ Des dels inicis del moviment internacionalista i sobretot des de la refundació el 1918 de la Regional catalana al Congrés de Sants, foren aquestes dificultats les que donaren un paper prioritari a la consolidació d'una veritable xarxa de portaveus i periòdics sindicals que contrasta pel seu nombre, abast i presència territorial amb la dels socialistes i sobretot fa preguntar-se o fins i tot ha fet dubtar si premsa i sindicats eren realitats intercanviables —«tanto monta, monta tanto»—. La veritat és que dels gairebé nou-cents periòdics i revistes obrers que la tesi de Paco Madrid fixà, la majoria corresponia a la premsa portaveu de les regionals i federacions provincials, comarcals i locals de la CNT, de les federacions anarcosindicalistes d'ofici i de les Federacions Nacionals d'Indústria.²⁹ Tot i que les revistes i els periòdics d'afinitat anarquista podien ser els més prestigiosos i coneguts, el

pes fonamentalment organitzatiu de la premsa àcrata no estava pas en els periòdics de la família Urales-Gustavo i ni tan sols en els de la FAI; estava, al contrari, en aquests altres periòdics sindicals que cobrien espais territorials complementaris i de vegades superposats, però que ni tan sols tenien assegurada una distribució territorial tan àmplia com la de *La Revista Blanca*. De fet, els periòdics obrers anarquistes constituïren una xarxa de paper destinada a exercir com a coordinadora entre nuclis distants i a substituir les funcions organitzatives que el partit assumia en un esquema comunista i/o leninista.³⁰

El fet que el règim del 14 d'abril hagi estat titllat de «república d'intel·lectuals» i de «llibres» no ha aconseguit ocultar el pes mobilitzador que la premsa va tenir als anys republicans i la forma en què aconseguí superar a bastament les limitacions dels períodes anteriors a la dictadura de Primo de Rivera.³¹ Aquest fet es confirmà en el cas del anarquistes i dels sectors republicans extrems que compartiren les seves tàctiques insurreccionals enfront del règim republicà, en especial els anomenats «jabalies», que tenien fama reconeguda d'alimentar-se de periòdics i revistes. Un periodista català especialitzat en política internacional recordava fa poc les paraules d'Ossorio y Gallardo, el polític conservador que es declarà «monàrquic sense rei al servei de la República», quan increpà els «jabalies» tot dient: «Verán ustedes, estos señores, libros, no han leído, pero periódicos, eso sí.»³² En efecte, la premsa de la societat anomenada de masses s'associava no sols a la capacitat de generar consensos, sinó també a la de promoure moviments de tipus polític i social o cultural. Gràcies a aquest convenciment, els insurreccionalistes antirepublicans tractaren de transformar els seus periòdics —en especial la «Soli» o *Solidaridad Obrera* i *El Luchador* dels Urales a Barcelona o *La Tierra* de Cánovas Cervantes a Madrid— en «escans de paper» durant l'etapa constitucional de la II República i, quan fracassaren els intents insurreccionals anarquistes del desembre del 1932 i gener del 1933, en veritables *muckrakers* que, a la manera dels periodistes americans de principis del segle xx així anomenats, agitaven la brutícia política real, però també la que era conseqüència habitual del consabut esquema interpretatiu anarquista basat en la correcció de l'acció pròpia i el fustigament repressiu que transformava els «polítics» en personatges amorals i políticament brètols.

La realitat del *muckraking* americà era certament llunyana en el temps i l'espai (amb intenció de bescantar-los, Roosevelt definí els *muckrakers* com els qui es passaven el dia burxant a les escombraries). Però havia estat introduïda almenys en mitjans anarquistes per la figura de Felipe Aláiz, el director de *Solidaridad Obrera* els anys 1932-1933, que, des del seu interès militant per la història del periodisme, es concentrà en la capacitat mostrada per aquest grup de periodistes i escriptors americans que als anys 1903-1910 denunciaren la corrupció dels monopolis americans i ajudaren a difondre el pitjor costat del capitalisme ianqui: el 1929 Aláiz havia estat a més a més el traductor al castellà d'*Oil* (1927) una novel·la d'Upton Sin-

clair que publicà l'editorial catalana Bauzà, i el seguiment d'aquest l'escriptor americà per part dels anarquistes es reafirmà en aquells mateixos moments gràcies a *Boston* (1928), la novel·la que Sinclair va escriure sobre Sacco i Vanzetti, els dos anarquistes executats a Massachusetts el 1927.³³

Tot i la seva amplitud i voluntat de coordinació, el dibuix de l'estructura periodística confederal no assegurà als militants anarquistes ni el do de la ubiqüitat ni el de l'eficàcia revolucionària. Tampoc el «grupisme» assegurà l'èxit de l'insurreccionalisme revolucionari i antirepublicà. L'hivern del 1932, l'aixecament de l'Alt Llobregat, amb repercussions fora de Catalunya, va provocar la deportació dels principals caps anarquistes a les colònies africanes; el gener del 1933, la insurrecció cobrí un ampli arc des de Catalunya fins a la baixa Andalusia, amb nuclis insurreccionals clau a la Federació Local de Madrid i a la Regional del Llevant, però sobretot amb els fets de Casas Viejas de Medina Sidonia; la del 8 de desembre sobre l'eix de la Regional d'Aragó, la Rioja i Navarra i amb ramificacions, protagonitzà fets luctuosos i excessius, però foren de fet aixecaments fracassats. Al contrari, el que sí que aconseguí la gairebé coincidència entre el grup anarquista i les penyes i les quadrilles o les tertúlies —com a formes masculines de madura sociabilitat juvenil més comunes— va ser el manteniment de la capacitat revolucionària del moviment llibertari.³⁴ Permeteren als militants l'enllaç amb el món dels grans esdeveniments, però també afavoriren una presència força operativa i consensuada al de les motivacions individuals que sustentaven la solidaritat i generalitzaven les dinàmiques de conflicte cap enfora. En termes estrictament historiogràfics, el «grupisme» anarquista és l'element que respon a les qüestions plantejades ara ja molts anys per Joaquín Romero Maura respecte a la capacitat revolucionària que el moviment llibertari mantingué indemne fins a l'aixecament dels militars rebels del juliol del 1936.³⁵

ANARQUISTES EN GUERRA: «GOVERNAMENTALISME» APOLÍTIC I PICABARALLES INTERNES

L'actitud militant dels anarquistes era una incògnita en iniciar-se l'any 1936. En primer lloc, la crisi escissionista i d'afiliació que els Sindicats Únics arrossegaven des dels anys 1932-1933 els havia minvat seriosament i calia preguntar-se si afectava igualment el conjunt del moviment i sobretot si afavoriria un hipotètic redreçament de l'insurreccionalisme àcrata. La convocatòria d'eleccions generals i la formació del Front Popular i del Front Català d'Esqueres de seguida va desfer els dubtes. Sense rectificar l'apoliticisme que els mantenia lluny de les urnes, els principals dirigents es pronunciaren a favor de la llibertat dels empresonats i de l'obertura dels sindicats confederals que romanien tancats. A més, el plet escissionista es va resoldre el maig del 1936 amb el retorn a la CNT del Sindicats

d'Oposició de Catalunya i de la resta d'Espanya, inaugurant-se així a la CNT de tot l'Estat i, en especial, a les regionals de l'arc mediterrani un període d'expansió sostinguda. Però fou la resposta anarquista a l'aixecament dels militars rebels el 19 de juliol de 1936 la que tancaria definitivament la incògnita. El moviment llibertari no sols conservava intacta la capacitat del que els seus militants més destacats anomenaven la «defensa confederal», en aquest cas enfront de l'amenaça feixista, sinó que, a més, de seguida mostrarien la voluntat de disputar a comunistes i republicans tot el protagonisme en la direcció de la guerra.

El 31 de juliol de 1936 i, a continuació, el 6 d'agost es formaren sengles governs de la Generalitat catalana: el primer amb participació republicana i comunista. Tots dos actuarien, doncs, en paral·lel al Comitè de Milícies Antifeixistes i el de l'agost ho faria sobretot amb la voluntat de redreçar la violència de la rereguarda catalana, ja que des del juliol mateix i durant tot l'agost la dita «repressió revolucionària» contra esglésies i capellans, així com contra les persones considerades desafectes, va ser exercida per incontrolats, per patrulles de control d'anarquistes i pousistes, algunes directament dependents de la Secció d'Investigació de la pròpia CNT-FAI. Les raons de la situació de violència creada estan en les enemistats personals, però també en velles rivalitats derivades d'històrics enfrontaments socials. El redreçament necessari no arribà, però, fins el 26 de setembre amb la formació del primer govern presidit per Tarradellas, que incorporà, junt amb consellers dels partits republicans i del PSUC, representants de la CNT-FAI i del POUM (Partit Obrer d'Unificació Marxista), els sectors més directament implicats en la violència i, per tant, els que eren considerats més capaços d'aturar-la. Tres conselleries foren per a la CNT, una per al POUM, tres per a ERC (Esquerra Republicana de Catalunya), i, finalment, una per a UDR (Unió de Rabassaires i altres Cultivadors del Camp de Catalunya) i una altra per a ACR (Acció Catalana Republicana). És clar també que la incorporació el novembre del 1936 de quatre ministres anarquistes al govern Largo Caballero de la República va tenir un sentit plenament diferent, ja que el propi Largo estava implicat en les accions dels socialistes i dels sectors més radicals de la UGT. S'inaugurava així el «governmentalisme», quelcom inèdit per als anarquistes, que, tot i el seu tradicional «apoliticisme», estaven disposats a acceptar-ho per tal d'assegurar el seu paper i les transformacions revolucionàries endegades des del mateix juliol del 1936. A València, d'antuvi considerada rereguarda estratègica de Madrid i en aquest cas també ciutat triomfant enfront del cop dels militars rebels, un Comitè Executiu Popular fou creat el 22 de juliol amb participació republicana i de la CNT així com de la UGT, sota la presidència d'un militar lleial. La influència d'aquest comitè s'estengué a tota la província, amb aspiracions d'influència real en el conjunt regional i amb protagonisme a les col·lectivitzacions.³⁶

La vinculació entre incontrolats i violència a la rereguarda catalana no és un tema nou. A Companys l'amoïnava des del mateix juliol del 1936; a Peiró li inspirà serio-

ses denúncies i l'exigència del redreçament immediat.³⁷ I, molts anys després, Garcia Oliver va fer a les seves memòries un explícit relat d'autodefensa respecte a qualsevol implicació seva i del Comitè de Milícies Antifeixistes en la nefasta actuació de la Comissió d'Investigació de la CNT-FAI, creada per vigilar els enemics de la revolució i que de fet era responsable del que ell textualment anomenava «*arreglos de cuentas*», una opinió —la de la manca de responsabilitat del Comitè de Milícies— que altres testimonis historiogràfics han discutit posteriorment.³⁸ Ningú no dubta avui de l'existència i l'actuació l'estiu del 1936, o fins i tot el maig del 1937, de grups de neteja revolucionària, fossin incontrolats o controlats, però el que resulta nou és la dimensió que el tema ha pres rere la recent edició de nous treballs i testimonis que amplien l'experiència «expropiadora» del grup de Los Solidarios de Durruti que anà a terres americanes.³⁹ Els nous exemples deixen clara la responsabilitat que el juliol del 1936/maig del 1937 van tenir en el tema de la violència grups d'incontrolats en alguns casos formats per militants catalans i grups d'acció que havien actuat com a executors del «terrorisme» obrer i de l'«expropiació revolucionària» des dels «anys de plom», des de la dictadura de Primo o, fins i tot, durant els anys republicans, trencant així el mite que els actors principals del terrorisme àcrata van ser immigrants de l'Aragó o del llevant peninsular que vivien en zones perifèriques de Barcelona com la Torrassa, despectivament anomenada la «petita Múrcia».⁴⁰

Cal establir, a més, que la formació del primer govern Tarradellas el setembre del 1936 responia a la voluntat d'institucionalitzar les transformacions socials iniciades des de l'inici de la revolució. Abordades les col·lectivitzacions des del convenciment revolucionari de les organitzacions treballadores, és indubtable que foren un instrument d'autogestió obrera.⁴¹ Però, des de la perspectiva de les realitzacions, les col·lectivitzacions no aconseguiren una organització homogènia de les estructures productives i els seus responsables hagueren d'afrontar un sistema a mig camí entre «dirigisme i autarquia comunitària», marcat per l'espontaneïsmes i la manca de cohesió que les iniciatives individuals generalitzaven arreu, al camp i la indústria, a Catalunya i a València. Espontaneïtat i manca de cohesió són gairebé consubstancials a tot procés revolucionari, però també poden ser condicions adverses a l'hora d'impulsar una distribució equilibrada de recursos que, a més, havien de compassar les necessitats de les columnes que lluitaven amb els ritmes productius de les indústries de guerra i amb el consum dels nuclis urbans de la rereguarda que primer van rebre l'arribada de refugiats. Tothom —anarquistes, comunistes antiestalinistes del POUM i comunistes del PSUC (Partit Socialista Unificat de Catalunya)— lloà la «tasca constructiva» de la revolució; però també tothom desconfià de la capacitat política que els seus partícpis tenien per assegurar-ne el triomf definitiu. Els comunistes estalinistes insistien que la manca de control polític anarquista culminava en les ràtzies i la crema de convents o esglésies i de propietats, i

que no ajudaria la causa de la guerra antifeixista.⁴² Per la seva part, els anarquistes insistiren que la manipulació política dels comunistes traïa no sols la revolució, sinó també les aspiracions revolucionàries del poble. En definitiva, tots els sectors polítics de la rereguarda creien que ells eren els defensors únics i veritables de les essències revolucionàries i per això aspiraven a dirigir la revolució en solitari o, en tot cas, amb els republicans. Mentre que anarquistes i pousmistes es manifestaven partidaris de donar prioritat a la revolució com a condició indispensable per a guanyar la guerra, comunistes i republicans s'inclinaven per guanyar la guerra primer i anar al mateix temps o després a les transformacions revolucionàries. Aquest enfrontament ideològic fou repetit a bastament durant la guerra i a partir de la derrota republicana del 1939 es transformà en debat, mostrant la seva inescapable esterilitat analítica. La circumvolució inacabada ha estat tractada en algunes ocasions amb les aportacions de nous arxius o amb el testimoni d'unes fonts documentals inèdites que no ha aconseguit transformar les perspectives bàsiques. La veritat és que en aquestes picabaralles hi ha l'origen d'una de les discussions polítiques i historiogràfiques més perllongades sobre la història de la Guerra Civil espanyola. Potser per això als darrers anys s'han intentat explorar noves perspectives i l'anomenada *egos history* ha investigat no sols el pes que tingueren els interessos de diversos col·lectius dintre el conjunt de les classes socials sempre considerades gairebé homogènies, sinó també el possible paper de l'egoisme individual en l'aversion que alguns sectors de treballadors manifestaren pel compliment de les tasques laborals, l'acaparament de recursos que tan nocives conseqüències va tenir per a l'economia de guerra i el clima de vinculació i entusiasme revolucionari que, segons tots els testimonis, retrocedí amb l'arribada de l'hivern del 1936.⁴³ El que s'ha mostrat així és que la revolució no eradicà de la rereguarda les motivacions «personals», que, malgrat les continuades amonestacions dels dirigents més responsables, s'imposaren damunt raonaments polítics més objectius. L'eficàcia del llenguatge d'institucionalització revolucionària es mantingué amb el flux de nous afiliats al Sindicats Únics. A Catalunya, el març del 1937 arribaren fins a 1.200.000 afiliats, un sostre que la CNT no havia aconseguit mai abans, ni tan sols als anys 1919-1920, els anomenats «anys rojos» de Catalunya.⁴⁴ A València, la CNT tenia el juliol del 1936 més de 73.000 afiliats, aproximadament la meitat dels quals, uns mesos després, eren camperols, obeint a la tradicional estructura de l'economia valenciana.⁴⁵ I a les Illes, amb Mallorca en mans dels rebels, fracassada la Columna Bayo i convertida l'illa en un portaavions dels italians, l'organització només romania dempeus a Menorca.⁴⁶ El creixement s'utilitzà per a ratificar la política anarquista de guerra tant al front com a la rereguarda, sense que s'explicités que a Catalunya el creixement era una de les conseqüències del decret de sindicació obligatòria del mateix agost del 1936 i que aquesta mesura oferia, a més, avantatges tan importants com l'accés als menjadors populars que d'altra ban-

da restaria barrat als qui no duguessin carnet sindical, cosa que semblaria justificar els arguments de l'*egos history*.

El triomfalisme anarquista era, a més, una de les respostes al creixent clima d'enfrontament amb els comunistes. Aquests acusaven els anarquistes d'incapacitat i desorganització en el funcionament polític de la rereguarda, especialment en la qüestió del proveïment de queviures, i els anarquistes els contestaven amb la coneguda acusació que rere el descontentament de les classes populars hi havia la mà oculta dels comunistes estalinistes.⁴⁷ De fet, Joan P[orqueras] Fàbregas —representant de la CNT al Consell d'Economia de Catalunya, conseller d'Economia el setembre/desembre del 1936— insistiria que la crisi que allunyà els pousmistes del govern català el desembre del 1936 havia estat un «plet de família que per res no els afectava [els anarquistes]», tot i que «estaven obligats a suportar els seus efectes locals».⁴⁸

Més directament derivat de la situació de guerra fou l'intent de donar visibilitat a la unitat del moviment llibertari amb l'ostentació de les sigles CNT-FAI, juntes per primera vegada a la història del moviment. Però aquest afegit era més aviat una peça de retòrica revolucionària. La guerra i la consegüent realitat de dues Espanyes enfrontades retallaren l'abast de la bastimentada territorial cenetista i el Comitè Nacional de la CNT va haver de repartir la seva presència entre Madrid i València, per instal·lar-se definitivament a Barcelona amb el trasllat a aquesta ciutat de la capital de la República. Fou Mariano Rodríguez Vázquez «Marianet» qui passà al Comitè Nacional de la CNT el novembre del 1936 i el dotà d'un grau de protagonisme que era totalment nou segons testimonis anarquistes: «bajo su presidencia se reunían el Comité Regional de la CNT, los Comités Local y Regional de la FAI, el Comité Peninsular de ésta y los Comités de las JJLL (Juventudes Libertarias).»⁴⁹ Els primers passos per a la promoció del Moviment Llibertari Espanyol —una plataforma conjunta de la CNT, la FAI i les JJLL— no es farien fins el maig del 1937, després de la sortida dels anarquistes del govern republicà presidit pel socialista Largo Caballero. El canvi organitzatiu desconegut encara és, però, que la guerra obrí un procés d'adaptació faista a la realitat territorial catalana amb l'inherent rebuig a les províncies com a estructura estatal heretada de la Restauració monàrquica. Al ple celebrat per la FAI a València el juliol del 1937 s'informà que els catalans s'havien estructurat en nou zones que corresponien a les nou regions de la divisió territorial catalana i, uns mesos més tard, l'octubre del mateix any, aquest model fou adoptat, almenys en teoria, per les Joventuts Llibertàries de Catalunya.⁵⁰

No tots els problemes dels anarquistes venien, però, del seu enfrontament a sectors rivals en la direcció del procés revolucionari. El «governamentalisme» va obrir, però, la caixa dels trons de l'ortodòxia: la sortida fou, si més no en el pla discursiu, la insistència en els «sacrificis» —sovint anomenats «consciència històrica»— que la guerra i sobretot la revolució exigien als anarquistes.⁵¹ El discurs de

la responsabilitat comportava, a més, l'entusiasme revolucionari, que es mantingué intacte com a mínim fins a l'arribada de l'hivern del 1936 i l'inici de l'escassetat de queviures i combustibles domèstics, en els mateixos moments en què les notícies que l'aturada de les columnes a l'Aragó havia estabilitzat el front es compensaven amb les de l'aferissada defensa de Madrid, on la mort de Durruti aureolà una de les figures mítiques de l'anarquisme espanyol.⁵²

Des de molt abans —des del mateix estiu del 1936— ja s'havien hagut d'enfrontar els anarquistes a problemes d'autoritat i fragmentació interna. L'aixecament feixista els havia permès perllongar la seguretat amb què el maig del 1936 havien codificat la reconciliació de sectors llibertaris que, confrontats des dels anys de la dictadura de Primo de Rivera, havien consumat el trencament dels Sindicats Únics els anys 1932-1933. Però hi havia una manifesta dificultat per a imposar direccions revolucionàries conjuntes a la multiplicitat de situacions i hegemònies revolucionàries que la guerra havia generat i que es traduïen en noves parcel·les de poder revolucionari individual i en nombrosos comitès revolucionaris locals que exercien el seu poder de manera discrecional. Tot plegat, va fer reflexionar Manuel Cruells, un catalanista fortament antiestalinista i potser per això partidari incondicional dels anarquistes, que «hi hagué tantes CNT i tantes FAI com comitès es varen constituir.» Com és lògic suposar, aquestes circumstàncies generaren situacions difícils i insostenibles. Resulta, per tant, obvi que, entre els rendiments que els anarquistes esperaven obtenir del «governamentalisme», també hi havia el redreçament de la fragmentació interna.

Problemes en els proveïments, manca d'unanimitat en la manera de dirigir la guerra i greus dificultats sorgides en l'ordre públic català enraren la situació política de la rereguarda catalana l'any 1937 i crearen la dinàmica que conduí fins als Fets de Maig, una «petita» guerra civil catalana dins la «gran» Guerra Civil espanyola.⁵³ L'assalt per part de forces de l'ordre públic a l'edifici de la Telefònica controlat pels anarquistes va ésser una de les mesures adoptades per aturar la degradació progressiva de la rereguarda. A partir d'ací, el desenvolupament d'aquest enfrontament armat és prou conegut. També ho és que l'octubre del 1936, o sia, uns mesos abans, la Columna de Ferro, juntament amb la de Durruti —una de les més prestigioses en l'àmbit àcrata—, entrà a la capital valenciana mostrant així que els sectors anarquistes més extremistes estaven disposats a exercir xantatge respecte al «governamentalisme» dels comitès i els dirigents més destacats de la CNT-FAI.⁵⁴ Com és obvi, hi havia disputes entre els qui consideraven que la participació «governamental» era una traïció al veritable sentit de la revolució —comitès de defensa confederal i patrulles de control que havien sobreviscut, així com sectors fortament radicalitzats de la CNT-FAI i de les JJLL juntament amb agrupacions o grups anarquistes com ara Los Amigos de Durruti de Jaume Baliu— i els qui, al contrari, la defensaven des de les posicions de responsabilitat assolides:

comitès de CNT-FAI, consellers de la Generalitat i ministres anarquistes de la República.

La resposta als Fets de Maig per part dels sectors anarquistes oficials va ésser immediata. El mateix dia 3, sengles crides dels Comitès Regionals de la CNT i de la FAI catalanes exigiren el manteniment de l'ordre i la fi dels enfrontaments. L'endemà, arribaren a Barcelona, procedents de València, Garcia Oliver, ministre de Justícia, i «Marianet», secretari de la CNT; i el dia 5 ho va fer la ministra Frederica Montseny. Tots feren el que van poder pel redreçament de la situació. Però, un cop pacificada la rereguarda, la formació del govern republicà presidit pel socialista Negrín va fer-se sense participació anarquista. No fou tan immediata la seva sortida del Consell de la Generalitat. El juny del 1937, davant les contínues vacil·lacions dels anarquistes —llavors embrancats en un procés de revisió interna—, Companys en prescindi. El 1938, poc abans de la derrota republicana, Segundo Blanco, un anarcosindicalista que representava la Regional asturiana al Comitè Nacional, ocupà la cartera d'Instrucció al govern Negrín en un context que ja era plenament diferent del del 1936.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Raül MAIGI. «Violència a la rereguarda». *Avui*, 3-3-2011, p. 7.
- [2] Una primera aproximació a l'heterogeneïtat de les militàncies anarquistes era implícita a Enric UCELAY-DA CAL. *La Catalunya populista. Imatge, cultura i política en l'etapa republicana (1931-1939)*. Barcelona 1982. També apareixia, tot i que des d'una perspectiva molt diferent de l'anterior, en el treball d'Albert BALCELLS. *Crisis económica y agitación social en Cataluña (1930-1936)*. Barcelona 1971.
- [3] José Luis GUTIÉRREZ MOLINA. *El Estado frente a la Anarquía. Los grandes procesos contra el anarquismo español (1883-1982)*. Madrid 2008. D'aquest mateix autor: *Crisis burguesa y unidad obrera: el sindicalismo en Cádiz durante la Segunda República*. Madrid 1994; *Casas Viejas, del crimen a la esperanza: María Silva «Libertaria» y Miguel Pérez Cordón, dos vidas unidas por un ideal (1933-1939)*. Còrdova 2008; *La Idea revolucionaria: el anarquismo organizado en Andalucía y Cádiz durante los años treinta*, Móstoles 1993, i, finalment, el seu treball potser més reeixit: *La tiza, la tinta y la palabra: José Sánchez Rosa, maestro y anarquista andaluz (1864-1936)*, Cadis 2005.
- [4] Per a aquest darrer tema, vegeu: Xavier CAÑADAS GASCÓN. *Caso Scala: terrorismo de estado y algo más*. Barcelona 2008.
- [5] Albert BALCELLS (introducció i selecció). *Arraigó del anarquismo en Cataluña (Textos de 1926-1932)*. Barcelona 1973. I la versió en català d'aquest mateix llibre: *La polèmica de 1928: entorn de l'anarquisme a Catalunya*. Barcelona 1973.
- [6] Eulàlia VEGA i Susanna TAVERA. «L'afiliació a la CRT de Catalunya: entre l'eufòria revolucionària i l'ensulsiada confederal, 1919-1936». A: *Col·loqui Internacional «Revolució i Socialisme». Bicentenari de la Revolució Francesa (1789-1989). Primer Centenari de la Segona Internacional (1889-1989)*. Vol. II. *Comunicacions*. Barcelona 1990, p. 343 i s.
- [7] Pere GABRIEL. *El moviment obrer a Mallorca*. Barcelona 1973; i del mateix autor: «Propagandistas confederales entre el sindicato y el anarquismo. La construcción barcelonesa de la CNT en Cataluña, Aragón, País Valenciano y Baleares». *Ayer* (Madrid), núm. 45 (2002), p. 107 i s. L'avaluació del triangle territorial que formaren les regionals cenetistes de Catalunya, València i Aragó a Juan Pablo FUSI. «El movimiento obrero en España, 1876-1914». *Revista de Occidente* (Madrid), núm. 131 (1974), p. 204-237.
- [8] Vegeu Eulàlia VEGA. *Anarquistas y sindicalistas durante la Segunda República. La CNT y los Sindicatos de Oposición en el País Valenciano*. València 1987, p. 63 i s.
- [9] Les aproximacions crítiques a la història del moviment obrer que es van fer llavors estaven implícites a Juan Pablo FUSI. «El movimiento obrero en España...», *op. cit.*, i a la tesi publicada del mateix autor: *Política obrera en el País Vasco, 1880-1923*. Madrid 1975. També al seu article «Algunas publicaciones recientes sobre la historia del movimiento obrero». *Revista de Occidente* (Madrid), núm. 123 (1973), p. 358-368. Des d'una perspectiva especialment crítica respecte a la historiografia comunista: Miquel IZARD. «Orígenes del movimiento obrero en España». A: *Estudios sobre Historia de España. Obra homenaje a Manuel Tuñón de Lara*. Vol. I. Madrid 1981, especialment p. 295-297. I referint-se al conjunt de l'Estat espanyol: José ÁLVAREZ JUNCO i Manuel PÉREZ LEDESMA. «Por una nueva ruptura en la historia del Movimiento Obrero». *El País*, núm. 137, 6-7-1982, i, dels mateixos autors, «Historia del movimiento obrero. ¿Una segunda ruptura?». *Revista de Occidente*, núm. 12 (1982), p. 18-41.
- [10] Thompson abordà el tema de la formació de la consciència de classe des d'una perspectiva cultural que incloïa els diferents obrerismes però també les aportacions que no ho eren. Vegi's Edward P. Thompson. *The making of the English Working Class* [1963]. Londres 1968, p. 9 i s. Per a la recepció del *History Workshop Journal* i la influència de Raphael Samuel a Catalunya i València veure, Raphael SAMUEL, desprofesionalitzar la Història *Debats*, 10. València, 1964. Josep FONTANA i Enric UCELAY-DA CAL, «Raphael Samuel: Els History Workshop?, una història de Classe», *L'avenç*, 89, 1986, pp. 57-68. Vicent SANZ ROZALÉN. «Raphael Samuel (1938-1996)» *Historia Social*, 27, 1997, p. 147-149. Margaret C. JACOB i Ira KATZNELSON. «Programes per a la història radical. Debat amb P. Anderson, Ch. Hill, E. Hobsbawm i E. P. Thompson». *L'avenç*, 110, 1987, pp. 52-63. Julián CASANOVA, «Polèmiques, erudició i història des de baix: el llegat d'E. P. Thompson». *L'avenç*, 179, 1994, p. 44-49.
- [11] Entre els treballs militants anteriors a 1970 i d'aquesta mateixa dècada sobresurten. Manuel BUENACASA. *El*

- movimiento obrero español, 1886-1926 (Historia y crítica). Figuras ejemplares que conocí.* París, 1966 (la primera part és del 1927 i va ser editada el 1928 amb pròleg de Max Nettlau; la família i els amics de Buenacasa afegiren a l'edició del 1966 una col·lecció de biografies que Buenacasa tenia inèdites quan va morir el 1964); Josep PEIRATS. *Los anarquistas en la crisis política española.* Buenos Aires, 1964. I el mateix PEIRATS. *La CNT en la revolución española*, 3 vols. [1951-1953]. París, 1971; Renée LAMBERT. *Mouvements Ouvriers et Socialistes (Chronologie et Bibliographie). L'Espagne (1750-1936).* París, 1953; Diego ABAD DE SANTILLÁN [Sinesio Baudilio García Fernández]. *Contribución a la historia del Movimiento Obrero español. De 1905 a la proclamación de la Segunda República.* Mèxic DF 1962; Gastón LEVAL. *Espagne Libertaire (1936-1939). L'oeuvre constructive de la Révolution espagnole.* París, 1971. Entre els estudis posteriors i en uns casos universitaris, en d'altres professionals: Albert BALCELLS. *Crisis económica y agitación social en Cataluña (1930-1936).* Barcelona, 1971; Antonio BAR. *La CNT en los años rojos (Del sindicalismo revolucionario al anarcosindicalismo, 1910-1926).* Madrid, 1981; John S. BRADEMÁS. *Anarcosindicalismo y revolución en España (1930-1937).* Barcelona, 1974; Francesc BONAMUSA. *El Bloc Obrer i Camperol (1930-1932).* Barcelona, 1974; Manuel LLADONOSA. *El Congreso de Sants.* Barcelona, 1975. També: *Congreso de constitución de la Confederación Nacional del Trabajo*, pròleg de Josep Peirats i notes de Francesc Bonamusa. Barcelona, 1976; Eulàlia VEGA. *El trentisme a Catalunya. Divergències ideològiques en la CNT (1930-1933).* Barcelona, 1980. Al marge d'aquestes motivacions i amb una voluntat d'àmplia síntesi: Gerald H. MEAKER. *The Revolutionary Left in Spain, 1914-1923.* Stanford, Cl. 1974.
- [12] Susanna TAVERA i Enric UCCELAY-DA CAL. «Conversa amb Sebastià Clara, un líder cenetista català». *L'Avenç*, núm. 6 (octubre 1997), p. 11-18. Així mateix, Eulàlia VEGA. *El trentisme a Catalunya. Divergències ideològiques en la CNT (1930-1933).* Barcelona, 1980, i Francesc BONAMUSA. *El Bloc Obrer i Camperol...*
- [13] Eulàlia VEGA i Susanna TAVERA. «L'afiliació a la CRT de Catalunya...», *op. cit.*
- [14] Eulàlia VEGA. *Anarquistas y sindicalistas...*
- [15] Eulàlia VEGA. *El trentisme a Catalunya. Divergències ideològiques en la CNT (1930-1933).* Barcelona 1980; Eulàlia VEGA. *Anarquistas y sindicalistas...;* Eulàlia VEGA. *Entre revolució i reforma. La CNT a Catalunya.* Barcelona 2004.
- [16] Xavier MONTANYÀ es referia sens dubte a «Anarquismo ¿Relato pendiente?». (Cultura/s, *La Vanguardia*, 24-11-2010, p. 3) i a alguns llibres publicats en ocasió del centenari i molt especialment a Dolors MARÍN. *Anarquistas: un siglo de movimiento libertario en España.* Barcelona 2010. La valoració global del llibre editat per Julián CASANOVA. *Tierra y Libertad: Cien años de anarquismo en España.* Barcelona 2010, ha estat sens dubte diferent.
- [17] Dolors MARÍN. *De la llibertat per conèixer al coneixement de la llibertat.* Tesi doctoral. Universitat de Barcelona, Barcelona 1997; Dolors MARÍN. *Clandestinos. El maquis contra el franquismo, 1934-1975.* Barcelona 2002; Susanna TAVERA i Enric UCCELAY-DA CAL. «Grupos de afinidad, disciplina bélica y periodismo libertario». *Historia Contemporánea* (Bilbao), núm. 9 (1993), p. 167-190.
- [18] Susanna TAVERA. «Escola de Rebel·lia. La joventut i l'anarcosindicalisme». A: Enric UCCELAY-DA CAL. *La joventut a Catalunya al segle xx. Materials per a una Història.* Vol. II. Barcelona 1987, p. 138-157.
- [19] A casa nostra, aquest estudi sols ha estat col·loquialment criticat pels historiadors del moviment obrer i per això no hi ha més referències escrites que les dels estudis americans o britànics sobre els anarquistes andalusos. La influència és evident, sempre des d'una perspectiva crítica, a Temma KAPLAN. *Orígenes sociales del anarquismo en Andalucía, 1868-1903.* Barcelona 1977. Tot i això, la valoració de Hobsbawm està present sobretot a les valoracions que la historiografia marxista catalana ha fet sempre de la capacitat revolucionària dels anarquistes. Vegeu Eric J. HOBSBAWM, *Primitive Rebels. Studies in Archaic Forms of Social Movements in 19th and 20th Centuries.* Manchester, 1959.
- [20] Els estudis més recents han superat les perspectives de l'iniciàtic, gairebé estasiològic i tants cops citat d'Antonio BAR. *La CNT en los años rojos...* Vegeu: Pere GABRIEL. *El moviment obrer a Mallorca (1869-1936).* Palma 1996; Pere GABRIEL. «Propagandistas confederales entre el sindicato y el anarquismo. La construcció barcelonesa de la CNT en Catalunya, Aragón, País Valencià i Balears». *Ayer* (Madrid), núm. 45 (2002), p. 128-134; Enrique MONTAÑÉS. *Anarcosindicalismo y cambio político. Zaragoza, 1930-1936.* Saragossa 1989; Laura VICENTE. *Sindicalismo y conflictividad social en Zaragoza (1916-1923).* Saragossa 1993; Graham KELSEY. *Anarcosindicalismo y Estado en Aragón, 1930-1938.* Saragossa i Madrid 1994; Emilio MAJUELO. *Luchas de clases en Navarra (1931-1936).* Pamplona 1989, p. 137 i s. En el cas valencià, els estudis d'Alfons Cucó semblen no haver tingut continuïtat: Alfons CUCÓ. «Contribución a un estudio cuantitativo de la CNT». *Saitabi* (València), núm. xx (1970), p. 181-202, i «Contribución al estudio del anarcosindicalismo valenciano». *Saitabi* (València), núm. xxii (1972), p. 69-85. Tot i això, vegeu: Xavier PANIAGUA i Juan Antonio PIQUERAS. *Trabajadores sin revolución, 1868-1936.* València, 1986; Salvador FORNER. *Industrialización y movimiento obrero. Alicante, 1923-1936.* València 1982. Per a Andalusia: Jacques MAURICE. *El anarquismo andaluz. Campesinos y sindicalistas, 1868-1936.* Barcelona 1990; Ángeles GONZÁLEZ FERNÁNDEZ. *Utopía y realidad. Anarquismo, anarcosindicalismo y organizaciones obreras, 1900-1923.* Sevilla 1996; María Dolores RAMOS. *Burgueses y proletarios y malagueños. Lucha de clases en la crisis de la Restauración.* Còrdova 1991; José Luis GUTIÉRREZ MOLINA. «Andalucía y el anarquismo (1868-1936)». *Ayer* (Madrid), núm. 45 (2002), p. 171-197. Per a les regionals del Nord: Ángeles BARRIO. «El

- anarquismo asturiano. Entre el sindicalismo y la política, 1890-1920». *Ayer* (Madrid), núm. 45 (2002), p. 147-170; Ángeles BARRIO. *Anarquismo y anarcosindicalismo en Asturias (1890-1936)*. Madrid 1988; Ángeles BARRIO. *El anarquismo en Gijón: industrialización y movimiento obrero, 1850-1910*. Gijón 1982; Dionisio PEREIRA. *A CNT na Galicia, 1922-1936*. Santiago de Compostela 1994; Susanna TAVERA i Enric UCCELAY-DA CAL. «Una revolución dentro de otra: la lógica insurreccional en la política española, 1924-1934». *Ayer* (Madrid), núm. 13 (1994), p. 115-146; Susanna TAVERA i Enric UCCELAY-DA CAL. «Un andamio en movimiento: organigrama y territorio en la CNT». A: José Luis OYÓN i Juan José GALLARDO (ed.). *El cinturón rojinegro. Radicalismo cenetista y obrerismo en la periferia de Barcelona, 1918-1939*. Barcelona 2004, p. 377-430.
- [21] Teresa GONZÁLEZ PÉREZ. *Anarquismo y educación en Canarias*. Santa Cruz de Tenerife 1996; Ricardo GARCÍA LUIS i Juan Manuel TORRES VERA. *Antoñe de la CNT de Tenerife*. Tenerife 2003. També: Ángel OLMEDO ALONSO. *El anarquismo extremeño frente al poder. Estudio de un periódico libertario: El Amigo del Pueblo, 1930-1933*. Càceres 1997.
- [22] El més recent: José Luis OYÓN. *La quiebra de la ciudad popular: espacio urbano, inmigración y anarquismo en la Barcelona de entreguerras, 1914-1936*. Barcelona 2008. Com a editor d'un treball col·lectiu: José Luis OYÓN i Juan José GALLARDO (ed.). *El cinturón rojinegro... I*, en solitari també, José Luis OYÓN. *Vida obrera en la Barcelona de entreguerras*. Barcelona 1998, o *Barcelona: un atlas social*. Barcelona 2001. El pes intel·lectual i analític d'aquests treballs ha determinat el punt de partida de Chris EALHAM. *La lucha por Barcelona. Clase, cultura y política 1898-1937*. Madrid 2005, un treball amb encert i rediments limitats pels nombrosos errors en les identificacions del que eren barris i municipis de l'entorn revolucionari barceloní i també per la concepció del «grupisme» anarquista: ni Collblanc mai va ser un barri de l'Hospitalet, ni grups d'acció anarquista tan importants com Los Solidarios van actuar mai al marge dels projectes de transformació social de l'anarquisme i dels esforços de la CNT per articular una societat no democràtica i un corporativisme propi dels treballadors manuals. Vegeu especialment Enric UCCELAY-DA CAL i Susanna TAVERA, «Un andamio en movimiento...», *op. cit.*, p. 377-430.
- [23] Josep PEIRATS. *De mi paso por la vida. Memorias*. Selecció, edició i notes de Susanna Tavera i Gerard Pedret, pròleg d'Enric Ucelay-Da Cal. Barcelona 2009, esp. cap. 2 i 4.
- [24] Una narració molt viscuda de l'«excursió» per assistir al congrés del juny del 1931 a Adolfo BUESO, *Recuerdos de un cenetista*. Vol. II. *De la Segunda República al final de la Guerra Civil*. Barcelona 1978, p. 25 i s.
- [25] Anna MONJO. *Militants. Democràcia i participació a la CNT als anys trenta*. Barcelona 2003.
- [26] Joaquín ROMERO MAURA. «The Spanish Case». *Governement and Opposition*, vol. 5, núm. 4 (1970), p. 456-479, reproduït a Joaquín ROMERO MAURA. *La Romana del diablo: ensayos sobre violencia política en España, 1900-1950*. Madrid 2000, p. 83-103.
- [27] Entrevistes amb Marià Casasús, un vell militant que havia estat director de *Solidaridad Obrera* en la clandestinitat franquista, Barcelona 1979. A més: «Cómo fue expulsado Fornells del Sindicato de la Alimentación de Barcelona». *Boletín de la Confederación Nacional del Trabajo de España*, any I, núm. 12, 13 i 14 (desembre 1932-gener 1933), p. 37-38; Josep PEIRATS. *De mi paso...*, principalment els llibres II i IV. Finalment, Susanna TAVERA. «La otra cara de la solidaridad: grupos específicos, insurreccionalismo y control ácrata (1930-1936)». A: Juan AVILÉS i Ángel HERRERIN (ed.). *El nacimiento del terrorismo en Occidente. Anarquismo, nihilismo y violencia revolucionaria*. Madrid 2007, p. 219-250.
- [28] Per a la biografia militant de Joaquim Maurín, vegeu: Antonio MONREAL. *El pensamiento político de Joaquín Maurín*. Barcelona 1984; Luis ROURERA. *Joaquín Maurín y su tiempo: vida y obras de un luchador*. Barcelona 1992; Anabel BONSON. *Joaquín Maurín (1896-1973). El impulso moral de hacer política*. Osca 1995; José Domingo DUEÑAS LORENTE. *Costismo y anarquismo en las letras aragonesas. El Grupo de «Talión» (Samblancat, Aláiz, Acín, Bel, Maurín)*. Osca 2000.
- [29] Paco MADRID. *La prensa anarquista y anarcosindicalista en España desde la I Internacional hasta el final de la Guerra Civil*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona, Barcelona 1988, 3 v.
- [30] Vegeu Paco MADRID, *La prensa anarquista...* Una primera aproximació a aquest tema: Susanna TAVERA i Enric UCCELAY-DA CAL. «Amigos anarquistas, amigos periodistas. La prensa libertaria como sucedáneo de partido». Congrés d'història «El anarquismo en España», 75è aniversari de la fundació de la FAI, Fundació Anselmo Lorenzo. Guadalajara, 29/30 de novembre i 1 de desembre de 2002. Inèdit.
- [31] Jordi CASASSAS i Susanna TAVERA. «Mancances de la premsa en el procés de modernització de l'espai català (primer terç del segle XX)». III Jornades d'Història de la Premsa: «Censura i limitacions del periodisme». Barcelona, 22 i 23 d'octubre de 2009.
- [32] Lluís FOIX. «Historia de un éxito». *La Vanguardia*, 18-1-2011, p. 19.
- [33] Upton SINCLAIR. *Petróleo...!* Traducció de Felipe Aláiz. Barcelona 1929. Del mateix SINCLAIR: *Boston: a novel*. Murrieta, Cal., 1928. 2 v. També la versió abreujada dels dos volums anteriors: *August 22nd*. Nova York 1965 (amb una introducció de Michael A. Musmanno, jutge del Tribunal Suprem de Pennsilvània. També de SINCLAIR: *The Brass Check. A Study of American Journalism* [1928]. Chicago 2003 (amb una introducció de Robert W. McChesney i Ben Scott). Finalment, de Felipe ALÁIZ: *Cómo se hace un diario*. Barcelona [1933]; *Para que la propaganda sea eficaz*. Barcelona [1937].
- [34] Enric UCCELAY-DA CAL. «Formas grupales masculinas en la sociedad catalana: una hipótesis de trabajo sobre los

- mecanismos fundamentales del asociacionismo catalán». *Boletín de la Sociedad Española de Psicoterapia y Técnicas de Grupo*, època IV, núm. 10 (1996), p. 11-44; Mancur OLSEN. *The Logic of Collective Action. Public Goods and the Theory of Groups* [1965]. Cambridge, Ma., 1995; Herbert J. GANS. *The Urban Villagers. Group and Class in the Life of Italian-Americans* [1962]. Nova York 1982.
- [35] Vegeu *supra*, nota 26.
- [36] Aurora BOSCH. *Ugetistas y libertarios. Guerra Civil y Revolución en el País Valenciano, 1936-1939*. València 1983, p. 16 i s. També: Albert GIRONA. *Guerra i Revolució al País Valencià (1936-1939)*. València, 1986; Albert GIRONA *et al.* *València, capital de la república*. València 1986; Albert GIRONA i Xavier NAVARRO. *Fa setanta anys: La Guerra Civil al País Valencià (1936-1939)*. València 2009.
- [37] Els articles periodístics publicats per Joan PEIRÓ l'estiu del 1936 a *Perill a la reraguarda*. Mataró 1936.
- [38] Joan GARCIA OLIVER. *El eco de los pasos*. Barcelona i París 1978, p. 230, 382 i 464. Coincident amb Garcia Oliver, el treball del militant anarquista César M. LORENZO. *Les anarquistas españolas et le pouvoir, 1868-1969*. París 1969, p. 115 i s. La discussió no anarquista a: Josep Maria SOLÉ I SABATÉ i Joan VILLARROYA. *La repressió a la reraguarda de Catalunya: 1936-1939*. Vol. I. Barcelona 1989-1990, p. 95-103; Julián CASANOVA. «La cara oculta del anarquismo», treball publicat a *Violencia política en la España del siglo XX*, editat per Santos JULIÀ el 2000 i reeditat per Julián CASANOVA a *Anarquismo y violencia política en la España del siglo XX*. Saragossa 2007. També: *Ordre Públic i violència a Catalunya (1936-1937): Comitè Central de Milícies Antifeixistes, Junta de Seguretat Interior*. Introducció de Josep Lluís Martín Ramos. Barcelona 2011; Hilari RAGUER. *La pólvora y el incienso. La iglesia y la Guerra Civil española*. Barcelona 2001; Jordi ALBERTÍ. *El silencio de las campanas. La persecución religiosa durante la Guerra Civil*. Barcelona 2007; Paul PRESTON. *El Holocausto español. Odio y exterminio en la Guerra Civil y después*. Barcelona 2011, p. 319, 333 i s. i 537. Per a la condició «asimètrica» d'aquesta violència, Javier RODRIGO. *Hasta la raíz. Violencia durante la Guerra Civil y la Dictadura franquista*. Madrid 2008.
- [39] Abel PAZ. *Durruti: le peuple en armes*. Bordeus 1972; Abel PAZ. *Durruti*. Barcelona, 1978. Del mateix autor, el seu posterior *Durruti en la revolución española* [1986]. Barcelona 1996, i nova edició a Madrid 1998. N'hi ha una traducció a l'italià: *Durruti e la rivoluzione spagnola*. Pisa 2010. També: Hans Magnus ENZENSBERGER. *El corto verano de la anarquía* [1972]. Mèxic DF 1975; Osvaldo BAYER. *Severino di Giovanni, el idealista de la violencia*. Buenos Aires 1998; Osvaldo BAYER. *Los anarquistas expropiadores* [1972]. Barcelona 2003; César VIDAL. *Durruti. La furia libertaria*. Madrid 1996; Paco Ignacio TAI-BO. *Arcángeles. Doce historias de revolucionarios herejes del siglo XX*. Barcelona 1998, p. 169 i s.
- [40] Vegeu l'edició en més d'un format editorial —narratiu o novel·lat fins i tot—, sempre a càrrec de l'arxiver Miquel Mir, d'uns quaderns escrits per Josep Serra, un anarquis-
ta que va formar part primer dels grups d'acció i durant la Guerra Civil de les controvertides patrulles de control anarquistes: Miquel MIR. *Entre el roig i el negre*. Barcelona 2005, i *Diario de un pistolero anarquista*. Barcelona 2007 i 2009. Entremig dels dos llibres anteriors, es va publicar el del periodista Toni ORENSANZ sobre la violència revolucionària de guerra en un poble del Priorat: *L'òmnibus de la mort: parada Falset*. Barcelona 2008. Però el que més repercussió ha tingut és, sens dubte, el de Miquel MIR i Mariano SANTAMARÍA. *El preu de la traïció. La FAI, Tarradellas i l'assassinat de 172 maristes*. Barcelona 2010, un text de dubtosa valoració historiogràfica i clara intencionalitat política respecte a uns fets sobre l'autoria dels quals Garcia Oliver mateix dubtava a les seves memòries (*El eco de los pasos...* p. 467). El conjunt ha rebut una calculada resposta historiogràfica i anarquista a Xavier Díez. *Venjança de classe: causes profundes de la violència revolucionària a Catalunya el 1936*. Barcelona 2010. Per a la formació d'aquestes zones perifèriques i a més dels llibres de José Luis Oyón citats, vegeu Xavier TAFUNELL. «La construcció: una gran indústria i un gran negoci». A: *Història econòmica de la Catalunya contemporània*. Vol. VI. Barcelona 1989, p. 211-241.
- [41] Per a aquest tema hi ha igualment les visions militants. Vegeu a tall d'exemple: Augustin SOUCHY i Paul FOLGARE [Polgare]. *Colectivizaciones. La obra constructiva de la revolución española. Ensayos, documentos, reportajes*. Barcelona 1977; Gaston LEVAL. *Espagne libertaire...*; Gaston LEVAL. *Colectividades libertarias en España*. Buenos Aires 1972-1974; Gaston LEVAL, Agustín SOUCHY i Benjamín CANO RUIZ. *La obra constructiva de la revolución española*. Mèxic DF 1982. Entre les que no són estrictament militants: Angel SMITH (ed.). *Red Barcelona: Social Protest and Labour Mobilization in the Twentieth Century*. Londres 2002; Michael M. SEIDMAN. «Work and Revolution: Workers Control in Barcelona in the Spanish Civil War, 1936-1938». *Journal of Contemporary History* (Londres), núm. 17 (1982), p. 409-433; Walther BERNECKER. *Colectividades y revolución social: el anarquismo en la guerra civil española, 1936-1939* [1980]. Barcelona 1982. Una esquemàtica visió general a John S. BRADEMÁS. *Anarcosindicalismo y revolución en España (1930-1937)*. Barcelona 1974.
- [42] Per al creuament d'aquests arguments que en bona part venien de temps anteriors i enfrontaments sorgits dins la mateixa CNT, Francesc BONAMUSA. *El Bloc Obrer i Camperol...* El seu pes historiogràfic a David MARTÍNEZ FIOLE i Susanna TAVERA. «Corporativismo y Revolución: los límites de las utopías proletarias en Cataluña (1936-1939)». *Historia Social* (València), núm. 32 (1998), p. 53-71. Per al desenvolupament d'aquest enfrontament ideològic, vegeu igualment les versions successives de Burnett BOLLOTEN: *The Grand Camouflage: the communist conspiracy in the Spanish Civil War*. Nova York 1961; *La revolución española. Sus orígenes, la izquierda y la lucha por el poder durante la guerra civil 1936-1939*. Barcelona 1980; *La Guerra Civil española. Revolución y contrarrevolución*. Madrid 1989.

- També els testimonis de Franz BORKENAU. *El reñidero español: la Guerra Civil vista por un testigo europeo* [1937]. Barcelona 2001, i George ORWELL, *Cataluña 1937: testimonio sobre la revolución española* [1938]. Buenos Aires 1964. I a més a més, Diego ABAD DE SANTILLÁN. *Por qué perdimos la guerra: una contribución a la historia de la tragedia española*, [1940]. Madrid 1975. També la tesi de François GODICHEAU. *Répression et ordre public en Catalogne pendant la Guerre Civile (1936-1939)*. Tesi doctoral. École des Hauts Études en Sciences Sociales, París 2001, 3 v., i d'ell mateix: *La Guerre d'Espagne. République et révolution en Catalogne (1936-1939)*. París 2004. I finalment: Jean-François BERDAH. *La démocratie assassinée, 1931-1939*. París 2000; Helen GRAHAM. *La República española en Guerra (1936-1939)* [2002]. Barcelona 2006.
- [43] Vegeu sobretot: Michael M. SEIDMAN. *Workers Against Work: Labour In Paris and Barcelona during the Popular Fronts*. Berkeley, Ca, [1991]; Michael M. SEIDMAN. *Hacia una historia de la aversión de los obreros al trabajo: Barcelona durante la revolución española, 1936-1938*. Barcelona 1998; Michael M. SEIDMAN. *A ras de suelo: Historia social de la República durante la Guerra Civil* [2002]. Madrid 2003; Michael RICHARDS. «Egos and Ideals in the Spanish Civil War». *History Workshop Journal*, núm. 58 (2004), p. 340-348.
- [44] La denominació «anys rojos» és d'Antonio BAR, *La CNT en los años rojos... L'afiliació a la CRT catalana a Memoria del Congreso Extraordinario de la Confederación Regional del Trabajo de Cataluña celebrado en Barcelona los días 25 de febrero al 3 de marzo de 1937*. Barcelona 1937.
- [45] Els números a Eulàlia VEGA, *Anarquistas y sindicalistas...*, p. 224 i s. També: Aurora BOSCH. *Ugetistas y libertarios...*, p. 46 i s.
- [46] Pere GABRIEL. *El moviment obrer a Mallorca...*, p. 269. També: Josep MASSOT i MUNTANER. *La Guerra Civil a Mallorca*. Barcelona 1976.
- [47] Vegeu *supra*, notes 42 i 43.
- [48] Joan P. FÀBREGAS. *Vuitanta dies en el govern de la Generalitat. El que vaig fer i el que no en varen deixar fer*. Barcelona 1937; Josep M. BRICALL. *Política económica de la Generalitat (1936-1939)*. Barcelona 1970 i 1979, 2 v. També la veu corresponent a la biografia de Fàbregas a Maria Teresa MARTÍNEZ DE SAS i Pelai PAGÈS (coord.) *Diccionari biogràfic del moviment obrer als Països Catalans*. Barcelona 2000, p. 526.
- [49] Manuel MUÑOZ DÍEZ. *Marianet. Semblanza de un hombre*. Mèxic DF 1960. Per a nombrosos testimonis semblants a aquest: Joan GARCIA OLIVER. *El eco de los pasos...*; Jacinto TORYHO. *No éramos tan malos*. Madrid 1975; Jacinto TORYHO. *Del triunfo a la derrota. Las interioridades de la Guerra Civil revividas por un periodista*. Barcelona 1978.
- [50] La manca de tractament historiogràfic obliga aquí a la citació de fonts primàries que en general no han estat utilitzades en aquest assaig: FAI. *Memoria del Pleno Peninsular de Regionales de la FAI, celebrado en Valencia los días 4, 5, 6 y 7 de julio de 1937*. València 1937, p. 11-12 i 112-122; FAI. *Informe que presenta el Comité Peninsular a las Regionales y que el Comité de Relaciones de Grupos Anarquistas de Cataluña somete a la Región*. Barcelona 1937, s. p. A més a més, les intervencions del Comitè Peninsular en la primera trobada oficial del Movimiento Libertario Español a: *Actas del Pleno Nacional del Movimiento Libertario celebrado en Barcelona los días 16 y sucesivos del mes de octubre de 1938* (mecanografiat, octubre del 1938). AHN, Sección Guerra Civil, Salamanca, Político-Social Barcelona, carpeta 1429.
- [51] Aproximacions anarquistes a les contradiccions polítiques del «governamentalisme» a: César M. LORENZO. *Les anarquistas españolas...*; Josep PEIRATS. *La CNT en la revolución...*, vol. 1, p. 197 i s.; Josep PEIRATS. *De mi paso por la vida...* La més professional: Burnett BOLLOTEN i Georges ESSENWEIN. «Anarchists in government: A paradox of the Spanish Civil War, 1936-1939». A: Francis LANNON i Paul PRESTON (ed.). *Elites and power in Twentieth-Century Spain: Essays in honour of Sir Raymond Carr*. Oxford 1990, p. 153-177. També: Susanna TAVERA i Enric UCELAY-DA CAL. «Grupos de afinidad, disciplina bélica...», *op. cit.* Les visions militants més recents són: Georges FONTENIS. *Le message révolutionnaire des «Amis de Durruti» (Espagne 1937)*. París 1983; Agustín GUILLAMÓN. *The Friends of Durruti Group, 1937-1939*. San Francisco 1994; Agustín GUILLAMÓN. *Barricadas en Barcelona. La CNT de la victoria de julio de 1936 a la necesaria derrota de mayo de 1937*. [s. l.] 2007; Miquel AMORÓS. *La revolución traicionada. La verdadera historia de Badius y Los Amigos de Durruti*. Barcelona 2003.
- [52] Vegeu *supra*, nota 39.
- [53] Tot i la seva adhesió a la visió revolució/contrarevolució, vegeu: Pier Carlo MASINI i Alberto SORTI (ed.). *Scritti scelti di Camillo Berneri. Pirogrado 1917. Barcellona 1937, in apéndice il caso Berneri*. Milà 1964; Frank MINTZ i Miquel PECIÑA. *Los Amigos de Durruti, los trotskistas y los Sucesos de Mayo*. Madrid 1978; Georges EISENWEIN. «Barcelona, May 1937». *The Alarm* (San Francisco), núm. 20 (1983); H. SCHAFRANEK i W. WÖGERBAUER. «Nous, agents provocateurs et irresponsables. Esquisse d'un Histoire des Amigos de Durruti». A: *La Guerra i la Revolució a Catalunya (Comunicacions): II Col·loqui Internacional sobre la Guerra Civil Espanyola (1936-1939)*. Barcelona 1986; *Los sucesos de mayo de 1937. Una revolución en la República*. Barcelona 1988; C. GARCÍA VELASCO, H. PIOTROWSKI i S. ROSÉS CORDOVILLA (ed.). *Barcelona, mayo 1937. Testimonis des de les barricadas*. Barcelona 2006; Ferran AISA. *Contrarevolució: els Fets de Maig de 1937*. Barcelona 2007.
- [54] L'únic estudi detallat és: Abel PAZ. *Crónica de la Columna de Ferro*. Barcelona, 1984.

NOTA BIOGRÀFICA

Susanna Tavera és doctora en història contemporània, catedràtica del Departament d'Història Contemporània de la UB i directora de l'iiEDG (Institut Interuniversitari d'Estudis de Dones i Gènere) de set universitats públiques catalanes. És així mateix membre en actiu del GEHCI (Grup d'Estudis de la Història de la Cultura i dels Intel·lectuals) i del Grup de Recerca Multiculturalisme i Gènere. Ha desenvolupat la seva recerca en la història dels moviments socials i principalment en la del moviment obrer català, l'anarquisme i els moviments de dones. Ha publicat articles a les revistes *L'Avenç*, *Annals del Periodisme Català*, *Arenal*, *Historia Social*, *Treballs de Comunicació*, *Quaderni dei Circolo Storico Carlo Roselli*, *Cercles* i *Ayer*. És autora dels llibres: *Solidaridad Obrera: el fer-se i desfer-se d'un diari anarco-sindicalista, 1907-1939* (Barcelona, Diputació de Barcelona i Col·legi de Periodistes de Catalunya, 1994); *Federica Montseny. La Indomable (1905-1994)* (Madrid, Temas de Hoy, 2007); *L'Escola de la Dona: 125 anys construint un camí cap a la igualtat, 1883-2008* (Barcelona, Diputació de Barcelona, 2009). Ha editat així mateix *Federica Montseny i la dona nova* (Catarroja, Afers, 2007) i en companyia de Gerard Pedret Otero i pròleg d'Enric Ucelay-Da Cal, *José Peirats, De mi paso por la vida. Memorias* (Barcelona, La Flor del Viento, 2009). Ha participat també en llibres col·lectius, els més recents dels quals són: *Les identitats a la Catalunya contemporània*, coordinat per Jordi Casassas (Barcelona, Galerada, 2009); *Dona, Guerra Civil i franquisme*, coordinat per David Ginard (Palma de Mallorca, Documenta Balear, 2011); *Feminismos y antifeminismos. Culturas políticas e identidades de género en la España del siglo xx*, coordinat per Ana María Aguado i Teresa Ortega (València, Universitat de València, 2011).

Joan Vernet i Ginés (1923-2011). In memoriam*

Joan Vernet i Ginés, nascut a Barcelona l'any 1923, hi morí el 23 de juliol de 2011. Doctor en filosofia i lletres (Madrid, 1948), va ser catedràtic de la Universitat de Barcelona des de l'any 1954 i emèrit des de la seva jubilació, el 1988. Ha estat membre de número de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona (1959), de l'Académie Internationale d'Histoire des Sciences de París (1960), del Consell Científic del CSIC (1978), de l'Institut d'Estudis Catalans (1978), de la Real Academia de la Historia (1981), de la Royal Asiatic Society de Londres (1986), de la Société Asiatique de París (1991) i corresponent de l'Academia de Ciencias de Madrid (1981), de la de Bagdad (1985), de la de Barcelona (1986) i de la d'Estudis Islàmics d'Amman (1991). Fou també el primer titular de la càtedra de l'Institut du Monde Arabe de París (1990), inaugurà el cicle de conferències de la gran mesquita d'aquesta ciutat (1990-1991) i va ser president del Fifth Internacional Symposium of History of Arabic Science celebrat el 1992.

Va merèixer diverses distincions, com la Placa d'Honor del Govern d'Andorra (1985), la medalla Monturiol (1985), la George Sarton (Estats Units, 1991), el premi Menéndez Pidal (1993), la medalla Alexandre Koyré (França, 1995) juntament amb tots els integrants de l'Institut Millàs Vallicrosa de la Universitat de Barcelona, el Premi de la Fundació Catalana per a la Recerca (1999), la Creu de Sant Jordi de la Generalitat de Catalunya (2002) i el Premi Sharjah de Cultura Àrab (2004).

Relatat aquest seguit d'honors i de premis (possiblement i lamentable no exhaustiu), vull destacar per damunt de tot l'empremta d'excel·lència que ha deixat i que els qui l'hem conegut podem constatar: amb una intel·ligència privilegiada i un fi sentit de l'humor ens va transmetre la inquietud pel saber en les més variades vessants. Però no solament es va preocupar pels coneixements i per fer-nos-hi aficionar, sinó que sempre va estar amatent als problemes de la nostra vida personal. No sé si tots haurem sabut respondre a la seva generositat...

Pel que fa a la seva producció científica, assenyalo que, quan feia vint-i-cinc anys de la seva docència, un grup de deixebles li vam oferir, sota el títol *Estudios sobre historia de la ciencia medieval* (1979), un volum en el qual es reimprimien articles seus dispersos en revistes erudites i deu anys més tard vam repetir amb un segon recull titulat *De 'Abd al-Rahmân I a Isabel II*, en ocasió del seu seixanta-cinquè aniversari. En el primer volum, vam distribuir les

seves publicacions segons els apartats Generalitats, Matemàtica, Astronomia i Astrologia, Nàutica i Vària i, en el segon, els temes s'agrupaven en Alcorànica, Onomàstica, Ciència, Tecnologia i Medicina i Literatura i Història. Aquesta doble relació pot donar una idea —però només una idea— de la gran quantitat de coneixements que Vernet posseïa i de com els va plasmar en les més diverses publicacions. El més d'un miler de pàgines que constitueixen ambdós reculls suara esmentats només representen una petita part de tota la seva obra: si no m'erro, és autor d'una trentena de llibres i de més de tres-cents articles.

La veritat és que Vernet és reconegut internacionalment com a historiador de la ciència, com la segona baula d'una escola iniciada per Millàs i Vallicrosa i després continuada per Juli Samsó i altres professors de la Universitat de Barcelona. En aquest camp, crec que és obligat mencionar la seva obra *La cultura hispano-àrab en Oriente y Occidente* (1978), bàsica per a conèixer la ciència àrab i, sobretot, la seva vessant andalusina. Ha estat traduïda reeixidament al francès (1985), a l'alemany (1984), al polonès (2007) i a l'àrab (1997) i ha anat canviant de títol fins que, en les seves reedicions (1999 i 2006), ha quedat com *Lo que Europa debe al Islam de España*.

En el seu llibre *Astrología y astronomía en el Renacimiento. La revolución copernicana* (1974 i 2000), Vernet estudia l'obra capital de Copèrnic, una de les figures més rellevants de la història de la humanitat, i analitza i demostra el lligam existent entre la seva teoria heliocèntrica i la tradició cosmològica araboislàmica, sobretot la representada pels cordovesos Averrois i Azarquiel. Destaca també la seva *Historia de la ciencia española* (1975), que sorprengué pel fet que només dedica trenta-tres pàgines a l'època medieval —de la qual era especialista—, al costat de les dues-centes en què s'ocupa del període comprès des del Renaixement fins al segle XIX i on es mostrà gran coneixedor de l'evolució científica hispànica durant el regnat d'Isabel II.

I per acabar, en aquest punt, però *last but not least*, menciono la seva direcció, juntament amb Ramon Parés, del primer volum de l'obra col·lectiva *La ciencia en la historia dels Països Catalans. I. Dels àrabs al Renaixement* (2004), Premi Crítica Serra d'Or de Recerca en Altres Ciències l'any següent. S'hi analitza la influència dels científics àrabs en el futur desenvolupament de la ciència i de la tècnica. Cal dir clarament que, des de la seva publicació, ha quedat fora de dubte la tesi anunciada per Millàs i Vallicrosa, ja als anys trenta, segons la qual Catalunya va ser la porta d'entrada de la ciència àrab a Europa. Al seu torn, la desmitificació de la influència de l'anomenada escola de traductors de Toledo ha quedat palesa a favor de la

* **Dolors Bramon i Planas**, membre numerari de la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans i professora titular del Departament de Filologia Semítica de la Universitat de Barcelona.
E-mail: bramon@ub.edu

importància dels traductors de la vall de l'Ebre que van treballar a la primera meitat del segle XII.

Passo a glossar tot seguit una altra de les importants activitats portades a terme per l'erudit Joan Vernet: la del seu treball en l'àmbit de la literatura. Pionera va ser la seva *Literatura àrabe* (1966 i 2002), excel·lent manual i síntesi utilíssima no solament per als estudiants. Comprèn totes les èpoques i inclou, amb molt d'encert, l'estudi de la producció aljamiada, és a dir, l'escripta en llengua castellana però en caràcters àrabs i/o hebreus, tot resseguint, a més, les seves influències en les literatures hispàniques.

Molt coneguda ha estat la seva dedicació a *Les mil i una nits*. Vernet en publicà la primera traducció castellana directament de l'àrab en tres volums (1964-1967) a partir de l'edició cairota del 1906, mentre en prologava una altra publicada amb il·lustracions d'Olga Sacharoff i de Grau-Sala (1965) feta per J. A. Gutiérrez Larraya i Leonor Martínez Martín. Em complau mencionar aquí l'esposa de Vernet, també gran arabista i mestra reconeguda pels qui hem tingut la sort de comptar-la entre els professors de la Universitat de Barcelona. Si he parlat de la dedicació de Vernet a aquesta obra —tan famosa al món occidental com depreciada entre els àrabs— és perquè ja va ser el tema del seu discurs d'entrada a la Reial Acadèmia de Bones Lletres i perquè en diverses ocasions n'ha publicat seleccions de contes, així com també la sèrie de Sindbad (1987).

I arribats aquí, crec que és bo recordar el fet que vivíem llavors sota un règim dictatorial en què imperava la censura. La publicació sencera de la seva traducció va ser possible gràcies als bons oficis del doctor Riquer i de l'editor Lara, que, a més, regalà a Vernet les galerades amb els talls que s'hi volien fer. Més tard, Vernet ho tractà convenientment i amb una bona dosi d'ironia en la seva col·laboració a l'homenatge al col·lega Basilio Losada (2000).

També en el camp de la història política i social Vernet seguí les passes marcades pel mestre Millàs. Juntament amb altres membres de la Secció Històrico-Arqueològica d'aquest Institut contribuí a fixar la data —any 1988— de commemoració del mil·lenari de la independència de Catalunya. Tanmateix no s'estigué de subratllar que els primers a reconèixer la seva sobirania foren les autoritats de la Còrdova califal, que en temps del comte Sunyer (911-942) ja no consideraven necessària l'anuència carolíngia i era amb Barcelona amb qui tractaven els assumptes del moment.

Si bé no podem comptar amb una publicació específica sobre història andalusina o de l'islam, són diversos els treballs que dedicà al seu estudi i, sobretot, a esclarir, gràcies a les cròniques àrabs, diversos episodis del passat de Catalunya que ignorariem sense la seva sagacitat: ultra l'origen del tresor del monestir d'Ovarra, ja anotat per Abadal en

la seva obra pòstuma i confirmat per un text d'al-'Udrî, Vernet descobrí, a partir d'un vers del poeta àulic d'Almanson, que el senyor de la taifa de Saragossa havia estat el promotor del matrimoni entre Berenguer Ramon I, el Corbat, fill i successor de Ramon Borrell de Barcelona, i Sança, filla de Sanç Garcia I de Castella, i fins i tot els seus motius, que no eren altres que els de frenar l'amença expansionista navarresa.

He de parlar, evidentment, d'una altra faceta de Vernet que també li ha valgut el reconeixement internacional: la de la seva especialització en l'estudi de l'islam i del llibre sagrat dels musulmans. La seva traducció de l'àrab al castellà, publicada l'any 1953, va ser la primera de les contemporànies. Fou seguida per una altra, onze anys més tard, que no solament ha estat repetidament reeditada en tota mena de formats, sinó que encara avui és utilitzada per molts musulmans, en edició bilingüe i sense data, i que distribueix la Maison des Sciences Religieuses de París.

Completa, clarificadora i erudita és, al seu torn, la llarga introducció a aquesta obra i cal dir en aquest respecte que no agradà a alguns musulmans, fet que palesa els molts problemes d'interpretació d'un text que es considera revelat. Importants han estat també els seus estudis sobre el profeta i el naixement de l'islam, entre els quals cito, per exemple, l'obra *Mahoma (Muhammad)* (1987), que va molt més enllà d'una simple biografia, i *Los orígenes del islam* (1990), traduït i editat també al Brasil (2004).

Per acabar i com a mostra de la merescuda fama del Vernet islamòleg, em permeto referir-me aquí a la ressenya —elogiosa— que va dedicar a la traducció catalana de l'Alcorà feta per Epalza, també deixeble seu: per si algú s'estranyava que s'haguera pogut llegir tan ràpidament les 1.272 pàgines que configuren aquesta traducció i els cinc apèndixs que l'acompanyen (2001), explicà que per valorar-la li era suficient veure com havien estat resolts alguns dels passatges que sabia per experiència que tenen unes connotacions lingüístiques, religioses o morals d'especial dificultat. N'havia tingut prou, per exemple, amb l'aleia anomenada «El Tron» (2:255/256), que diu: «Déu! No hi ha més déu que Ell! És el Vivent! Ell és el Ferm! És Subsistent, tot ho sustenta! No li agafa somnolència, mai no té son. Ell posseeix tot el que hi ha a dalt del cel i de la terra. Qui pot intercedir, ser mediador, tenir influència, en la Seva presència, sobre el que és Seu, si Ell no dóna prèviament la seva anuència, el Seu permís, la Seva ajuda? [...] El Seu tron suprem té l'extensió de tots els cels i de tota la terra. Conservar-los res no li costa. Ell és l'Altíssim. Ell és l'Immens.»

Un dia va dir que volia que aquest fos el seu epitafi.

Descansi en pau.

Géza Alföldy (1935-2011). In memoriam*

La mort va anar a l'encontre de Géza Alföldy, en plena i productiva activitat, als peus de l'acròpoli d'Atenes. Una mort com la que recorda Ciceró en el *De amicitia* (3, 112) que arribà a Escipió l'Africà: «Quam ob rem vita quidem talis fuit vel fortuna vel gloria ut nihil posset accedere, moriendi autem sensu celeritas abstulit.» Amb ell desapareix un dels principals representants de la recerca científica del segle xx i dels inicis del XXI en el camp de la història de la Roma antiga, i segurament un dels millors epigrafistes, si no el millor, del nostre temps.

Nat a Budapest el 7 de juny de l'any 1935, es va formar a Hongria, on també desenvolupà una primera part de la seva brillant carrera. Però fou a Alemanya on trobà els mitjans i la tranquil·litat necessaris per a dur a terme una activitat de recerca d'una singularitat i una amplitud gairebé inigualables. Si la primera part de la seva formació tingué referents propers de gran mèrit a Hongria, en la segona part pesaren els mètodes, les opinions i l'exemple dels grans historiadors de l'antiguitat del segle xx, com és el cas d'Andreas Alföldi, hongarès fora del país com ell, i l'estreta relació amb Hans-Georg Pflaum i Eric Birley, ensem que amb l'inoblidable Sir Ronald Syme, dels quals parlava sovint i mencionava, sempre amb gust, les opinions i el record.

La Universitat de Budapest i el museu d'aquella ciutat l'acolliren i hi pogué dur a terme els primers treballs importants abans d'establir-se a l'aleshores Alemanya Occidental l'any 1965. Començà així, sense defalliments, una nova carrera; obtingué immediatament, el 1966, l'habilitació a la Universitat de Bonn, i de nou va desenvolupar la seva tasca científica en un museu, el Rheinischen Landesmuseum de Bonn, activitat que es complementava amb l'ensenyament a la Universitat de Bonn fins que el 1970 fou nomenat professor ordinari d'història antiga a la Universitat de Bochum, de la qual passà més tard (1975) a la Ruprecht-Karl Universität de Heidelberg. En aquella seu transcorregué tota la resta de la seva carrera fins a la jubilació i hi mantingué una estreta vinculació fins i tot com a professor emèrit. Ocupà, quan li correspongué, diversos càrrecs acadèmics que exercí amb cura i atenció, malgrat que li restaven hores per a l'estudi i la recerca. Com a destacat professor de Heidelberg, no podia mancar la seva cooptació a la institució acadèmica més prestigiosa i activa, l'Heidelberger Akademie der Wissenschaften, el 1978, com a membre ordinari de la seva Philosophisch-Histo-

rische Klasse. Com no podia ser altrament, de nou li pertocà exercir-hi càrrecs directius de responsabilitat que, com feia sempre, dugué a terme amb puntualitat, eficiència i discreció. En el si d'aquesta institució, li fou possible accomplir importants iniciatives, publicacions i projectes en col·laboració amb la universitat, com l'Epigraphische Datenbank Heidelberg, treball pioner en el seu moment, que continua la seva activitat i que es manté com un punt de referència indiscutible en el seu camp. També és remarcable la seva presència durant uns quants anys en la direcció del *Corpus Inscriptionum Latinarum*, publicat per la Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften. La integració de Géza Alföldy al projecte li donà una nova empena i renovació, malgrat les moltes dificultats per a continuar una obra d'un abast i d'una duració tan grans.

Els seus interessos no es limitaren a l'estudi d'algunes regions de l'Imperi romà, ans al contrari: en els seus incessants viatges, es mostrà un estudiós infatigable de la quasi totalitat d'aquestes regions, conscient que només aquesta curiositat i aquesta experiència li podien permetre avaluar de forma general, com efectivament ho féu, la societat de l'època romana.

Força universitats tingueren la sort i l'honor de tenir-lo com a professor invitat, entre les quals es compten la de Princeton, en el quadre del seu prestigiós Institute for Advanced Studies (1972-1973), Roma, París, Poznań i, naturalment, Barcelona. Des del 1993, repetidament, ensenyà a les principals universitats hongareses, on recuperà la docència en la seva llengua natal i on fou nomenat doctor *honoris causa* de moltes i, concretament en el cas de la Universitat Eötvös Loránd de Budapest, *doctor et professor honoris causa* el 1992, honor que aprecià molt especialment, puix que es tractava de la seva ciutat natal.

En Géza Alföldy, sorprenia el fet que fos dotat d'una memòria i d'una capacitat de relació de dades veritablement excepcionals. Com a conseqüència lògica d'aquesta realitat, la prosopografia i la història militar havien de ser els seus camps preferits i, des d'aquesta perspectiva, desembocà en la història social, en què pogué aplicar els seus amplis coneixements sobre les classes dirigents romanes i també el seu interès pel món de l'esclavatge. Aquesta experiència científica, objecte de molts dels seus nombrosos treballs científics, es traduí en un manual, *Römische Sozialgeschichte*, publicat per primera vegada a Wiesbaden el 1975, que ha estat objecte de quatre edicions i que ha estat traduït a vuit llengües; poques setmanes abans del seu traspàs, ens feia a mans, entusiasmat, la nova edició alemanya que havia duplicat en el seu volum, tot posant-la al dia, sobretot, amb les seves pròpies recerques. Pro-

* Marc Mayer i Olivé, membre numerari de la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans i catedràtic de Filologia Llatina de la Universitat de Barcelona. E-mail: mayerolive@yahoo.es

ducte també d'aquest interès fou una de les seves importants monografies, *Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen. Prosopographische Untersuchungen zur senatorischen Führungsschicht* (Bonn 1977, *Antiquitas*, núm. 1, 27).

En els seus estudis, tingué un enfocament, basat sempre en les fonts i les dades directes de les quals extreia les conseqüències teòriques, que contribuï a renovar la història social romana, amb punts de vista nous i deduccions directes dels documents, tot abandonant models teòrics, ben consolidats, que podien deformar els resultats de les seves recerques sobre els mateixos documents, els quals moltes vegades eren nous o reinterpretats i fruit de la seva incansable recerca. Amb el mateix mètode, s'atreví a enfrontar-se, l'any 1997, amb la història contemporània hongaresa, en un llibre publicat a Heidelberg (*Ungarn 1956: Aufstand, Revolution, Freiheitskampf*) que va tenir un gran ressò i que li permeté analitzar, com deia, amb un mètode objectiu, una qüestió que, havent-la viscuda ell mateix, tenia molt propera.

El nou tractament de les inscripcions del període augusteu fou una de les seves principals especialitats i, m'atreviria a dir, afeccions. En aquest camp, cal esmentar els seus *Studi sull'epigrafia augustea e tiberiana di Roma* (Roma 1992), on es troba recollida la famosíssima reconstrucció que féu de la inscripció del temple de Mars Vltor de Roma; resulta impossible no esmentar l'edició de la monumental *pars octava* del *CIL VI* corresponent a les *Inscriptiones Urbis Romae Latinae* (Berlín 2000). Les *litterae aureae* i les inscripcions en lletres de bronze, de les quals no ha romàs altra cosa que els forats o encaixos per a la fixació de les lletres, foren objecte de la seva incansable curiositat i les seves lectures i restitucions. Hispània, en aquest cas, rebé algunes de les seves principals aportacions, com la lectura de la inscripció de l'aqüeducte de Segòvia, un important estudi *Die Bauinschriften des Aquäduktes von Segovia und des Amphitheatere von Tarraco. Mit einem Anhang von Peter Witte* (Berlín, Nova York 1997, *Madrid Forschungen*, núm. 19); uní les inscripcions de l'aqüeducte amb la inscripció més llarga coneguda, la de l'amfiteatre de Tarragona. La part de Segòvia fou traduïda i publicada de nou amb el títol *La inscripción del acueducto de Segovia* (Madrid 2010).

De gran importància en l'àmbit urbà, és a dir, a la capital de l'Imperi romà, és l'estudi *Der Obelisk auf dem Petersplatz in Rom. Ein historisches Monument der Antike* (Heidelberg 1990, *Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse* 1990, núm. 2), on llegeix de nou, entre d'altres estrats, la inscripció de Corneli Gal, fixada a l'obelisc, avui al Vaticà, que fou portat a Roma des d'Alexandria, on havia estat emplaçat com a element d'un *forum Iulium* i potser com a *gnomon* d'un gegantí rellotge de sol.

Fundà amb excepcional iniciativa la sèrie «Heidelberger althistorische Beiträge und epigraphischen Studien» (HABES). *Die Krise des Römischen Reiches. Geschichte, Geschichtsschreibung und Geschichtsbetrachtung. Aus-*

gewählte Beiträge, Stuttgart 1989, que dedicà a Sir Ronald Syme amb motiu dels seu vuitanta-cinquè aniversari, fou publicat dins d'aquesta sèrie. En aquest volum, es recull una bona part de la seva contribució als *Historia-Augusta-Colloquia* que organitzava encara en aquell moment el grup, avui llegendari, denominat Bonner Kreis, i que fa palès un dels aspectes científics més notables de Géza Alföldy: el seu interès per la «*Historia Augusta*». També a la mateixa col·lecció fou editat, amb Brian Dobson i Werner Eck, el volum en honor d'Eric Birley, un dels seus principals referents, *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit. Gedenkschrift für Eric Birley* (Stuttgart 2000), i preparà més tard, amb Silvio Panciera, *Inchriftliche Denkmäler als Medien der Selbstdarstellung in der römischen Welt* (Stuttgart 2001). La vessant militar dels seus estudis es pot veure recollida al volum recopilador *Römische Heeresgeschichte: Beiträge 1962-1985* (Amsterdam 1987), tercer de la col·lecció «MAVORS, Roman Army Researches». Cal esmentar separadament també: *Die Legionslegaten der römischen Rheinarmeen* (Colònia, Graz 1963, *Epigraphische Studien*, núm. 3) i *Die Hilfstruppen der römischen Germania inferior* (Düsseldorf 1968, *Epigraphische Studien*, núm. 6).

La província romana de Dalmàcia fou objecte de dues monografies fonamentals: *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, amb una contribució d'András Mócsy (Budapest 1965), i *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia* (Heidelberg 1969). El *Noricum* fou analitzat en un volum que porta aquest títol (Londres, Boston 1974) i que encara roman com el clàssic sobre el tema. Val a dir que altres regions de l'Imperi romà també reberen consistents aportacions producte de la sempre activa curiositat i sagacitat de Géza Alföldy.

La temàtica hispànica va constituir una de les seves preocupacions principals. La seva aportació en aquest camp es pot qualificar amb justícia com a revolucionària i representa en certs aspectes un gir fonamental. Cal esmentar, entre moltes contribucions indispensables, els *Fasti Hispanienses: senatorische Reichsbeamte und Offiziere in den spanischen Provinzen des römischen Reiches von Augustus bis Diokletian* (Wiesbaden 1969), i també, com altres exemples destacats: *Res publica Leserensis (Forcall, Castellón)* (València 1977, *Servicio de Investigación Prehistórica. Trabajos varios*, núm. 45); *Los Baebii de Saguntum* (València 1977, *Servicio de Investigación Prehistórica. Trabajos varios*, núm. 56). I, amb H. Halfmann, *El Edetano M. Cornelius Nigrinus Curiatius Maternus, general de Domitiano y rival de Trajano* (València 1973, *Servicio de Investigación Prehistórica. Trabajos varios*, núm. 44); *Römisches Städtewesen auf der neukastilischen Hochebene. Ein Testfall für die Romanisierung* (Heidelberg 1987, *Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse*, núm. 3), i últimament *Provincia Hispania superior* (Heidelberg 2000, *Schriften der Philosophisch-historischen Klasse der Heidelberger Akademie der Wissenschaften*, núm. 19, amb una versió castellana publicada a la Corunya l'any 2002).

Poc després de la seva mort, el mateix any 2011, ha vist la llum el volum *Segobriga V. Inscriptiones romanas 1986-2010* (*Bibliotheca Archeologica Hispana*, núm. 38), realitzat en col·laboració amb J. M. Abascal i R. Cebrián, una mostra més d'una capacitat de treball que no defallia mai malgrat les dificultats.

La predilecció per Tarragona, la féu objecte de nombrosos articles i llibres, dels quals només en posarem en relleu alguns, que van des de *Flamines provinciae Hispaniae citerioris* (Madrid 1973, *Anejos de AEA*, núm. 6) fins al corpus fonamental *Die römischen Inschriften von Tarraco* (Berlín 1975), avui només superat per la seva pròpia edició dels tres fascicles corresponents a Tàrraco de la segona edició del volum segon del *CIL*, que antecedi el fascicle que cobreix el País Valencià i l'ager de *Dertosa* (*CIL* II² 14, *Conventus Tarraconensis. Pars meridionalis*, Berlín 1995). Recordem el seu article sobre Tàrraco al Pauly-Wissowa (*RE Suppl.* XV, 1978, col. 570-644), traduït al castellà amb el títol *Tarraco* i publicat a Tarragona el 1991 (*Forum*, núm. 8). L'arc de Berà, un monument que ell estimava especialment, fou objecte d'una important aportació: «Der römische Bogen über der Via Augusta bei Tarraco (Arc de Berà) und seine Inschrift» (*Klio*, núm. 78, 1996, p. 158-170). Aquesta fidelitat, l'acompanyà sempre; així, podem veure encara la *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, que en el seu fascicle 178, corresponent al 2011 (p. 87-125), recull encara una última contribució decisiva sobre la cultura clàssica de casa nostra: «Griechische Inschriften und griechische Kultur in Tarraco».

Cal esmentar obligadament el recull de treballs *Die römische Gesellschaft. Ausgewählte Beiträge* (Stuttgart 1986), que conté importants contribucions sobre Hispània i en especial sobre la societat romana del que més tard anomenarem els Països Catalans. Precisament fou aquest volum el que encetà la sèrie HABES ja mencionada.

La societat no fou gasiva en reconeixement als nombrosos mèrits personals i científics de Géza Alföldy. Fou investit doctor *honoris causa* per nou universitats. L'acolliren diverses acadèmies: la Real Academia de la Historia i l'Academia Europaea, entre d'altres. Participà en nombrosos consells científics de col·leccions, revistes i fundacions, entre les quals podem esmentar la Fondazione Niccolò Canussio de Cividale del Friuli. Cal destacar, entre les seves nombroses distincions, el Gottfried Wilhelm Leibniz-Preis de la Deutsche Forschungsgemeinschaft, l'any 1986, que marcà definitivament el reconeixement de la seva carrera investigadora i un punt de partença vers noves fites. Amb el seu amic i col·lega Silvio Panciera, compartí el 1992 el Premi Max Planck. Li foren concedides també la Verdienstkreuz de primera classe alemanya (2002) i la medalla de la seva pròpia Universitat de Heidelberg (2006).

Si volem repassar, finalment, només els honors ben merescuts que rebé a casa nostra en funció de la seva dedicació destacada a la història romana de l'actual Catalunya, la llista és ben extensa. La Universitat Autònoma de Barcelona li concedí, l'any 1988, el que fou el primer doctorat *honoris causa* d'una llarga sèrie; el precedí la medalla d'argent de la Universitat de Barcelona aquell mateix any. Són altres fites assenyalades de la seva trajectòria a Catalunya: l'elecció com a membre corresponent de la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans (1996); el Premi Internacional Catalònia del 1997; la presència com a professor invitat de la Universitat de Barcelona 1997/1998; la Creu de Sant Jordi, màxima condecoració catalana, el 2001; la medalla d'argent de la ciutat de Tarragona (2008); el doctorat *honoris causa* concedit per la Universitat Rovira i Virgili de Tarragona l'any 2009, i la condició de soci d'honor de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense. Fou membre del consell científic de l'Institut Català d'Arqueologia (ICAC) des del moment de la seva constitució i hi ha col·laborat assíduament.

Tots els qui hem estat els seus col·legues i amics recordem, amb admiració i segurament amb enyorança, quan el dimarts 3 de setembre de l'any 2002 pronuncià la dissertació inaugural del XII Congrés Internacional d'Epigrafia Grega i Llatina, celebrat a Barcelona: una lliçó inoblidable en què féu, a més, una demostració del seu coneixement no tan sols de l'epigrafia grega i romana, ans també del seu domini de les principals llengües modernes, ocasió en què no va mancar el català.

Tot aquest dens, llarg i important *cursus* científic, amb gairebé sis-centes publicacions, farà que la seva memòria pervisqui en els camps d'estudi que cultivà amb competència i m'atreveria a afirmar que amb abnegació. La seva personalitat i la seva generositat científica han marcat una època i deixa un buit que difícilment es podrà reomplir en el futur.

La mort, com ja hem dit, va trobar Géza Alföldy a Atenes, al peu de l'acròpoli, el 6 de novembre de 2011. Anava a recollir el seu desè doctorat *honoris causa* a la Universitat de la Jònia. El destí no ho va consentir, i les parques deixaren de filar el fil de la seva existència terrenal, que rau i raurà, però, en la ment de tots els qui el conegueren i l'apreciaren i fins i tot en la d'aquells qui només el llegiren o que el llegiran en el futur. Però Géza Alföldy no és ara només la seva obra: la memòria de la seva humanitat singular ha de romandre entre nosaltres per aquesta raó. I, tornant de nou al *De amicitia* de Ciceró (27,102), podem fer nostres aquestes paraules: «Nemo unquam animo aut spe maiora suscipiet qui sibi non illius memoria atque imaginem proponendam putet.»

